ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

anadolum eKampüs

anadolum eKampüs ve anadolu mobil

dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Takvim

Duyurular

Ders Kitabı (PDF)

Epub

Html5

Video

Canlı Ders

Sesli Kitap

Ünite Özeti

Sesli Özet

Sorularla Öğrenelim

Alıştırma

Deneme Sınavı

İnfografik

Etkileşimli İçerik

Bilgilendirme Panosu

Çıkmış Sınav Soruları

Sınav Giriş Bilgisi

Sınav Sonuçları

Öğrenci Topluluklari

AOSDESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

aosdestek.anadolu.edu.tr

444 10 26

www.anadolu.edu.tr

/AOFAnadolum /Anadolu_Univ instagram.com/anadoluuniv

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 3178
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 2069

TÜRK DİLİ I

Yazarlar
Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN (Ünite 7, 8)
Prof.Dr. Süer EKER (Ünite 1, 3, 4)
Prof.Dr. Vahit TÜRK (Ünite 2, 6)
Doç.Dr. Sema ASLAN DEMİR (Ünite 1)
Dr.Öğr.Üyesi Serap CAVKAYTAR (Ünite 5)

Editörler
Prof.Dr. Muhsin MACİT
Dr.Öğr.Üyesi Serap CAVKAYTAR

ANADOLU
ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
"Uzaktan Öğretim" tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2015 by Anadolu University
All rights reserved
No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without permission in writing from the University.

Grafik Tasarım Yönetmenleri
Prof. Tevfik Fikret Uçar
Doç.Dr. Nilgün Salur
Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu
Hatice Yücesan

Kapak Düzeni
Prof.Dr. Halit Turgay Ünalan

Grafikerler
Ufuk Önce
Gülşah Karabulut
Ayşegül Dibek
Hilal Özcan
Özlem Çayırlı

Dizgi ve Yayıma Hazırlama
Kitap Hazırlama Grubu

Türk Dili I

E-ISBN

978-975-06-2441-4

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.

ESKİŞEHİR, Ağustos 2018

2800-0-0-0-2409-V01

İçindekiler

Önsöz ..... **x**

Dil ve Kültür ..... **2** **1. ÜNİTE**

GİRİŞ 3
DİL 4
Dilin Tanımı 4
Bilimsel Bakımdan Dilin Özellikleri 5
Dil-Düşünce ve Duygu Bağlantısı 7
Dillerin Doğuşu ile İlgili Kuramlar 8
Dil Türleri 9
Ana Dil 9
Ana Dili 9
Diyalekt 9
Ölçünlü Dil 9
Yazı Dili ve Sözlü Dil 10
Argo ve Jargon 10
İzole Dil 11
Kutsal Diller 11
Siyasal ve Etnik Bakımdan Dil Türleri 11
Devlet Dili 11
Resmî Dil 11
Bölgesel Diller ve Bölgesel Olmayan Diller 12
Yerli Azınlık Dili 12
Göçmen Azınlık Dili 12
Uluslararası Dil 12
Çalışma Dili 13
Yapay Diller 13
Dillerin Sınıflandırılması 13
Köken Bakımından Dünya Dilleri *14*
Yapı Bakımından Dünya Dilleri 16
Söz Dizimi Bakımdan Dünya Dilleri 16
TÜRKÇENİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ 17
Türk Yazı Dillerinin ve Lehçelerinin Sınıflandırılması 17
Türkiye Türkçesi 18
DİL VE KÜLTÜR İLİŞKİSİ 18
Kültür Nedir? 18
Kültürü Oluşturan Ögeler 20
Kültür Değişmeleri 21
Dil ve Kültür 22
Dil ve Toplum 23
Özet 26
Kendimizi Sınayalım 28
Yaşamın İçinden 29
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 29
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 29
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 30

2. ÜNİTE **Türk Dilinin Gelişimi ve Tarihsel Dönemleri 32**
TÜRKÇENİN YAŞI 33
TÜRKÇENİN TARİHÎ DÖNEMLERİ 35
Hun Dönemi 36
Eski Türkçe Dönemi 36
Orta Türkçe Dönemi 37
Kuzey Türkçesi 38
Doğu (Çağatay) Türkçesi 39
Batı (Eski Oğuz) Türkçesi 40
TÜRKÇENİN YAZIMINDA KULLANILAN ALFABELER 40
Köktürk Alfabesi 41
Mani Alfabesi 43
Soğut Alfabesi 44
Uygur Alfabesi 44
Brahmi Alfabesi 45
Tibet Yazısı 45
Süryani Alfabesi 45
İbrani Alfabesi 45
Ermeni Alfabesi 45
Grek Alfabesi 46
Arap Alfabesi 46
Kiril Alfabesi 46
Latin Alfabesi 47
TÜRKİYE TÜRKÇESİ 48
Çağdaş Türkiye Türkçesi 49
TÜRK DİLİ ÇALIŞMALARI 50
YAZI DEVRİMİ 52
ATATÜRK VE TÜRK DİLİ 53
Özet 56
Kendimizi Sınayalım 58
Yaşamın İçinden 59
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 60
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 60
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 61

3. ÜNİTE **Ses Bilgisi 62**
GİRİŞ 63
SES BİLGİSİ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR 63
Konuşma Sesi 63
Harf 65
TÜRKÇEDEKİ SESLER 66
Ünlüler 66
Ünlülerin Sınıflandırılması 66
Ünsüzler 68
Ünsüzlerin Sınıflandırılması 68
TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ 70
Türkçe Kökenli Sözcüklerde Bulunmayan Ünsüzler 70
Ses Uyumları 71

Ünlülerle İlgili Diğer Ses Özellikleri 73
Ünsüzlerle İlgili Diğer Ses Özellikleri 74
Yardımcı Sesler 75
Türkçenin Hece Yapısı 76
SES OLAYLARI 77
Ses Olaylarının Nedenleri 77
Ünlülerle İlgili Ses Olayları 79
Ünlü Düşmesi 79
Ünlü Daralması 79
Ünlü Türemesi 80
Ünlü Genişlemesi 80
Ön Damaksıllaşma 80
Art Damaksıllaşma 81
Ünlü Yuvarlaklaşması 81
Ünlü Düzleşmesi 81
Ünlü Birleşmesi 81
Ünlü Benzeşmesi 81
Ünlü Kısalması 82
Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları 82
Ünsüz Düşmesi 82
Ünsüz Türemesi 83
Göçüşme 83
Ötümlüleşme 83
Ötümsüzleşme 84
Ünsüz Benzeşmesi 84
Ünsüz Aykırılaşması 85
Ünsüz İkizleşmesi 85
Ünsüz Tekleşmesi 85
Süreklileşme 85
Süreksizleşme 85
Eklenmelerdeki Benzeşme 85
Hece Düşmesi 86
PARÇALAR ÜSTÜ SES BİRİMLERİ 86
Vurgu 86
Tonlama 87
Durak 87
Özet 88
Kendimizi Sınayalım 90
Yaşamın İçinden 91
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 92
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 92
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 93

Biçim Bilgisi ..... 94 — **4. ÜNİTE**
GİRİŞ 95
BİÇİM BİLGİSİYLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR 95
Kök 95
Gövde 96
Taban 96

Ek 96
Eklenme 96
TÜRKÇENİN EKLERİ 97
Yapım Ekleri 97
Addan Ad Yapma Ekleri 98
Addan Eylem Yapma Ekleri 98
Eylemden Ad Yapma Ekleri 99
Eylemden Eylem Yapma Ekleri 99
Çekim Ekleri 101
Ad Çekim Ekleri 101
Eylem Çekim Ekleri 103
SÖZCÜK YAPIMI 107
Birleştirme 107
Türetme 108
Kalıplaşma 108
Örnekseme 108
Kırpma 108
Karma 109
Kısaltma 109
Kasıtlı Yaratma 109
Ters Türetme 109
Derleme 109
Tarama 110
Genelleşme 110
Kopyalama 110
SÖZCÜK TÜRLERİ 110
Anlam Bakımından Sözcük Türleri 111
Tür ve Görev Bakımından Sözcük Türleri 112
Adlar 112
Sıfatlar 112
Zarflar 113
Zamirler 113
Edatlar 114
Bağlaçlar 114
Ünlemler 114
Eylemler 114
Özet 115
Kendimizi Sınayalım 117
Yaşamın İçinden 118
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 120
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 120
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 121

5. ÜNİTE **Cümle Bilgisi 122**
GİRİŞ 123
SÖZCÜK ÖBEKLERİ 123
Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunan Sözcük Öbekleri 125
Ad Tamlamaları 125
Sıfat Tamlaması 126

Aitlik Öbeği 127
Ünlem Öbeği 127
Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunmayan Sözcük Öbekleri 127
Unvan Öbeği 128
Edat Öbeği 128
Bağlama Öbeği 129
Sayı Öbeği 129
Tekrar Öbeği (İkilemeler) 129
Birleşik Sözcükler 129
Birleşik Eylem Öbeği 130
İsim-Fiil Öbeği 130
Sıfat-Fiil Öbeği 130
Zarf-Fiil Öbeği 131
Kısaltma Öbekleri 131
CÜMLENİN ÖGELERİ 131
Cümlenin Temel Ögeleri 132
Yüklem 132
Özne 134
Özne-Yüklem Uyumu 136
Cümlenin Tamamlayıcı Ögeleri 137
Nesne (Düz Tümleç) 137
Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleç) 139
Zarf Tümleci (Belirteç Tümleci) 139
Cümle Dışı Ögeler 141
CÜMLE TÜRLERİ 142
Yapısına Göre Cümleler 142
Basit Cümle 143
Birleşik Cümle 143
Sıralı Cümle 144
Bağlı Cümle 145
Yüklemin Türüne Göre Cümleler 145
Eylem Cümlesi 145
Ad Cümlesi 146
Yüklemin Yerine Göre Cümleler 146
Kurallı (Düz) Cümle 146
Devrik Cümle 146
Anlamlarına Göre Cümleler 147
Olumlu Cümle 147
Olumsuz Cümle 147
Soru Cümlesi 148
Ünlem Cümlesi 149
Emir Cümlesi 149
Özet 150
Kendimizi Sınayalım 152
Yaşamın İçinden 153
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 154
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 155
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 156

6. ÜNİTE **Türkçenin Söz Varlığı..... 158**
GİRİŞ 159
TÜRKÇENİN ANLATIM GÜCÜ 159
TÜRKÇE SÖZ VARLIĞI 161
Deyimler 161
Deyimlerle Atasözleri Arasındaki Farklar 161
Deyimler ve Birleşik Sözler Arasındaki Farklar 161
Deyimlerin Kaynağı 162
Türkçe Deyimler 162
Türkiye Türkçesinin Deyim Varlığından Örnekler 163
Atasözleri 165
Atasözlerinin Konuları 166
Atasözlerinin Dil ve Üslup Özellikleri 166
İkilemeler 167
İkilemelerin Genel Özellikleri 167
Sözcük Yapısı Bakımından İkilemeler 168
Sözcük Türü Bakımından İkilemeler 168
Yapı ve Kuruluş Bakımından İkilemeler 168
Anlam Bakımından İkilemeler 169
Alıntı Sözler 169
Ağız Ögeleri 171
Argo 173
İlişki Sözleri 174
Alkış ve Kargışlar (Dua ve Beddualar) 176
TÜRKÇENİN TÜRETME GÜCÜ 177
Türkçenin Yapısı ve İşletme Biçimi 178
Özet 181
Kendimizi Sınayalım 182
Okuma Parçası 183
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 184
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 184
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 187

7. ÜNİTE **Diller Arası Etkileşim ve Türkçe 188**
GİRİŞ 189
DİLLERİN ZENGİNLİK ALANLARI 190
Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği 191
Tarihsel Derinlik 191
Coğrafi Yaygınlık 191
Söz Varlığı ve Anlatım Gücü 191
Atasözleri ve Anlatım Gücü 192
Akrabalık Adlarında Çeşitlilik 193
İlişki ve Nezaket Sözleri 193
DÜNYA DİLLERİNİN TÜRK DİLİNE ETKİSİ 194
Dünden Bugüne Yabancı Dillerin Etkisi 194
Eski Türkçe Döneminde Yabancı Dillerin Etkisi 194
Türkiye Türkçesine Yabancı Dillerin Etkisi 195

Osmanlı Türkçesinde Yabancı Dillerin Etkisi 195
Batı Dillerinin Türkçeye Etkisi 196
Her Yabancı Sözcük Olumsuz Bir Etkilenme midir? 197
TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİNE ETKİSİ 198
Dünya Dillerine Türkçeden Geçen Sözcükler 198
TÜRK DİLİNİN YAYILMA ALANLARI 200
Özet 203
Kendimizi Sınayalım 205
Okuma Parçası 206
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 206
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 206
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 207
Yararlanılan İnternet Kaynakları 207

Türkçenin Güncel Sorunları ..... 208 **8. ÜNİTE**
GİRİŞ 209
SORUN DİLDE Mİ KONUŞURLARDA MI? 209
TÜRKÇENİN KULLANIMINDA YAŞANAN SORUNLAR 211
Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı 211
Sosyal Medyada Türkçenin Kullanımı 212
Söyleyiş Bozuklukları 214
Yazım Yanlışları 214
Konuşmada ve Yazıda Kısır Söz Varlığı 215
Yabancı Sözlerin Yoğunluğu 216
Yabancı Dille Öğretim 217
Bilim Terimleri 218
İş Yaşamında Türkçe 220
Sorunların Çözümü 222
Özet 223
Kendimizi Sınayalaım 224
Yaşamın İçinden 225
Okuma Parçası 225
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 226
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 227
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar 227

Önsöz

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan en gelişmiş, en işlek ve en etkili araç dildir. Dil, insanlar arasında yalnızca anlaşma aracı değil; aynı zamanda geçmişin birikimini geleceğe taşıyan, insanlığın belleğini oluşturan canlı bir varlıktır. Bu yönüyle dil bizim için doğal bir mirastır. Bu sayede yüzyılların deneyimini ve kültür varlığımızı öğreniriz. Dilin burada kısaca değindiğimiz bu görevlerini yerine getirebilmesi için gerek konuşmada gerekse yazıda kurallarına uygun, doğru ve güzel kullanılması gerekmektedir.

Türk Dili I kitabına dil ve kültür kavramlarını irdeleyerek başladık. İlk ünitede bilimsel bakımdan dilin özellikleri, dil türleri ve Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri hakkında bilgi edinmenizi amaçladık. Somut olmayan pek çok kültür mirası, yüzyıllar boyunca yalnız dil aracılığıyla sonraki nesillere aktarılabilmiştir. Bu yönüyle dil, kültürün en temel ögesidir. Buradan hareketle aynı ünitede dilin kültürle ilişkisine değindik. Türkçenin tarihi dönemleri, özellikle yazıyla izlenemeyen karanlık diyebileceğimiz dönemlerin adlandırılmasında bilim adamları arasında birtakım farklılıklar görülmektedir. Ancak yazılı dönemlerin adlandırılması hemen bütün bilim adamlarınca benzer biçimde ve benzer ölçütler dikkate alınarak yapılmıştır. İkinci ünitede araştırmaların ışığında Türk dilinin gelişimi ve tarihsel dönemlerini ele aldık. Ses bilgisi ile ilgili temel kavramların ve Türkçenin ses özelliklerinin yanı sıra üçüncü ünitede ses olaylarını betimledik. Her dilin kendine özgü bir yapı ve işleyişi vardır. Dördüncü ünitede seslerden sözcüklere geçtik ve Türkçede sözcük yapımı ve genel olarak sözcük türleri üzerinde durduk. İnsan dilini oluşturan sistemde önce sesler, seslerin bir araya gelmesiyle sözcükler ve sözcüklerin belli kurallarla bir araya gelmesinden de cümleler oluşmuştur. Benzer sırayı izleyerek biz de beşinci ünitede Türkçedeki sözcüklerin, sözcük öbeklerinin cümle içindeki görevlerini ve cümle türlerini ele aldık. Dillerin zenginliğinin başta gelen ölçüsü çeşitli duygu, düşünce ve kavramları anlatabilme gücüdür. Altıncı ünitede ayrıntılı bir biçimde Türkçenin anlatım gücü ve söz varlığı üzerinde durduk. Tarihin karanlık dönemlerine kadar kökleri uzanan, geniş bir coğrafyaya yayılan Türkçe pek çok dilden etkilenmiş, pek çok dili de etkilemiştir. Yedinci üniteyi Türkçenin diğer dillerle etkileşimine ayırdık. Sekizinci ünitede ise Türkçenin karşı karşıya bulunduğu güncel sorunlara ve çözüm önerilerine değindik.

Her biri kendi alanında yetkin akademisyen yazarlarla, uzaktan öğretimin ilkeleri göz önünde bulundurularak hazırlanan Türk Dili I kitabında "Sıra Sizde" araştırma sorularıyla ve ünite sonlarındaki "Kendimizi Sınayalım" bölümündeki çoktan seçmeli sorularla öğrendiklerinizi sınayabilir, ünite içlerinde size önerilen kitaplarla ya da Genel Ağ'daki kaynaklarla konuya ilişkin ayrıntılı bilgilere ulaşabilirsiniz.

Ortak bir çalışma ürünü olan Türk Dili I kitabının öğrencilerimize ve Türk diline gönül verenlere yararlı olmasını dileriz.

Editörler
Prof.Dr. Muhsin MACİT
Dr.Öğr.Üyesi Serap CAVKAYTAR

1

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Dilin özelliklerini sıralayabilecek,
- Dil türlerini açıklayabilecek,
- Dillerin sınıflandırılmasını yapabilecek,
- Türkçenin dünya dilleri arasında bulunduğu yeri betimleyebilecek,
- Kültürü ve kültürü oluşturan ögeleri açıklayabilecek,
- Dil, kültür ve toplum arasındaki ilişkiyi değerlendirebilecek bilgi ve becerilere sahip olabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Dil
- Değişke
- Dil Türleri
- Dillerin Sınıflandırılması
- Dil ve Kültür

İçindekiler

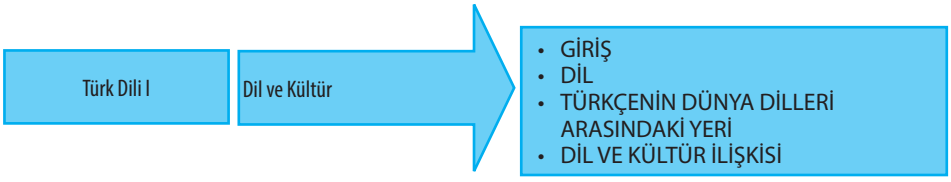

Dil ve Kültür

GİRİŞ

Dil gibi insana özgü bir sistemin, konuşurların veya dili öğrenmek isteyenlerin ilgi alanına girmesi anlaşılabilir olmakla birlikte, dil bilimsel sorunlarla ilgili amatör açıklamalar ve çalışmalar popüler bakımdan bazen ikna edici olabilen ancak gerçeklerle örtüşmeyen yaygın yanlışlara yol açabilir. Bizim ürettiğimiz, her an birlikte olduğumuz, başkalarıyla paylaştığımız, içselleştirdiğimiz doğal dil sisteminin yapı ve işleyişi hakkında çok şey bildiğimizi düşünmek büyük bir yanılgıdır. Düşünürlerin, bilim insanlarınca Eski Hint ve Yunan geleneklerinden bu yana, binlerce yıldır yapılan çalışmalara, ortaya konulan sayısız esere rağmen dilin edinilişi ve işleyişi ile ilgili bildiklerimiz gerçekten son derece yetersizdir.

Örneğin, okullardaki dil bilgisi kitaplarında ortografik **(ölçünleştirilmiş yazım sistemi)** yaklaşımla "Türkçede sekiz ünlü, yirmi bir ünsüz vardır." klişesine karşın, **ölçünlü dil**de ses bilgisel bakımdan kaç ünlü, kaç ünsüz bulunduğuna ilişkin kesin bilgimiz yoktur. Bu nedenle temel bilgilerle donanmadan dil hakkında kesin yargılarda bulunmak veya dile müdahale etmekle tıp uzmanı olmayan birinin hastaya tanı koymaya kalkışması ve ameliyata girmesi arasında esas ve usul yönünden bir fark yoktur.

Ölçünleştirme (standartlaştırma): Bir dil topluğunda söyleyiş, yazım ve söz varlığı vb. belirli alanlarda ortak ve resmî kabulün sağlanmasıdır.

Ölçünlü ve ölçün, Fransızca kökenli 'standart' sözcüğünün öz Türkçe karşılıklarıdır.

DİKKAT

Dille ilgili sağlıklı bilgilere ancak bilimsel yol ve yöntemlerle ulaşılabilir. Bu yol ve yöntemlerin başında doğal dilin ses, biçim ve söz diziminin bilgisi ve çalışması olan dil bilgisi gelir. Ana dilinin dil bilgisiyle ilgili temel ilkelerini öğretim ortamında edinmenin, yabancı dil öğreniminde de gerek hedef dili öğrenme ve gerekse ana dili ile hedef dil arasında karşılaştırma yapma, bu yolla insanın ufkunu, bakış açısını geliştirme bakımından sayısız yararı vardır. Bu noktada dil bilgisinin ***betimleyici* (tasvirî) ve *kuralcı*** yaklaşımlarından hangisinin tercih edileceği sorusu akla gelebilir. Dil bilimciler genellikle anlamaya, açıklamaya odaklı olduklarından betimleyici dil bilgisini, dili öğretenler ise öğretim için dilin farklı düzeylerdeki işleyişiyle ilgili kuralları ön plana çıkarmak zorunda olduklarından kuralcı dil bilgisini tercih ederler. Nitekim okul dil bilgisi kitapları bir dilin yapı ve işleyiş sistemini tanıtmak üzere ilk, orta, yüksek vb. farklı öğrenim düzeylerine göre ve kuralcı dil bilgisi yaklaşımıyla hazırlanır. Betimleyici yaklaşım ise doğruyu veya yanlışı bulmaya değil, dilin kendisine özgü nitelikleri anlamaya odaklıdır.

Betimleyici yöntem, doğanın bir parçası olan dilin bütün görünümlerinin, bütün dil bilgisel düzeylerde eşit yeterliklere sahip olduklarını, herhangi bir yörenin ağzı ile ölçünlü dil arasında hiyerarşik bir ilişki bulunmadığını, yani ağızların ölçünlü dile tâbi olmadığını

Ölçünlü dil (standart/ölçünlü değişke): Devlet yönetimi, eğitim, ekonomi vb. bütün alanlarda kullanılan, yasal, kurumsal, toplumsal desteği, edebî geleneği, ortak yazım sistemi, genel kabul gören sözlüğü, yazım kılavuzu, ortak söyleyiş sistemi vb. bulunan dil veya değişke.

Betimleyici dil bilgisi, farklılıklar olmakla beraber bireylerin dil üzerinde belli bir bilgisinin olduğunu ancak temel kuralların değişmediğini düşünür ve yaklaşıma göre dil bilgisi bir araçtır.

Kuralcı dil bilgisi, dilin kurallarının tanımına göre dilin kullanılmasını savunan yaklaşımdır. Bu yaklaşımda dil bilgisi bir amaçtır.

hareket noktası olarak alır. Örneğin, betimleyici yöntem, İstanbul Türkçesinin toplumsal bir uzlaşı ile ağızlar üstü bir ağız, ortak bir ağız olarak kullanılmanın dışında yerel ve toplumsal ağızlara dil bilimsel üstünlüğünün bulunmadığını, her ağzın bütün dil bilgisel düzeylerde 'kural' sözcüğüyle nitelenen ölçünlere sahip bulunduğunu göz önünde tutar.

Bu çalışmada kuralcı yaklaşımdan çok, betimleyici yaklaşım yöntemi tercih edilmekte, dilin hiçbir görünümü 'doğru, yanlış; geri kalmış, gelişmiş; güzel, çirkin' sıfatlarıyla nitelenmemekte, gerçeğin nesnel bilgisi sunulmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte dilin yapı ve işleyiş sistemini tanıtmak üzere kuralcı yöntemden de kısmen yararlanılmaktadır.

KİTAP

Ünitelerdeki dil ve dil bilim konuları ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Korkmaz, Z., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007) ve *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileri ile Dil bilim* (Aksan, D., Ankara: Türk Dil Kurumu 1998) adlı kitaplardan yararlanabilirsiniz.

DİL

Dilin Tanımı

'Dil nedir?' sorusunun tek bir cevabı yoktur ancak iletilmek istenen duygu ve düşünceler, verilmek istenen iletiler (mesaj) konuşurun beyni tarafından yönetilen bir dizi zihnî, anatomik, fizyolojik işlemlerle fiziksel niceliklere dönüştürülen ses dalgalarına aktarılır. Söz dizimsel boyutta ileti taşıyan ses dalgaları dinleyicinin kulağı tarafından algılanarak elektrokimyasal yollarla beyin kabuğunun (korteks) ilgili merkezine aktarılır ve bu merkezde çözümlenerek anlamlandırılır. Dili bütün bu süreçlerin birleşimi olarak niteleyebiliriz. Araştırmacıların dilin tanımıyla ilgili görüşleri de şu şekildedir:

- *Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabiî bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir (M. Ergin).*
- *Dil, insanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre şekillenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örülü çok yönlü ve gelişmiş bir sistemdir (Z. Korkmaz).*
- *Dil; düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan ögeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü, çok gelişmiş bir sistemdir (D. Aksan).*
- *Duygu, düşünce ve dileklerimizi anlatmaya yarayan imlerin (işaret) -daha çok ses imlerinin- hepsine birden dil denir (T. N. Gencan).*
- *Dil, insanların meramlarını anlatmak için kullandıkları sesli işaretler sistemidir (T. Banguoğlu).*
- *Dil, zihnî bir organdır (N. Chomsky).*
- *Dil, yalnızca insana özgü olan, ülkülerin, duyguların ve arzuların isteyerek üretilen simgeler yoluyla aktarılmasını sağlayan içgüdüsel olmayan iletişim yöntemidir (E. Sapir).*
- *Dil, sınırlı anlamın sınırsız kullanımıdır (W. von Humboldt).*
- *Dil, kendi düşüncelerini sesin yardımıyla, özne ve yüklem aracılığıyla anlaşılır duruma getirmektir (Eflatun).*
- *Dil, zihnin birikimlerinin temsilidir (Aristo).*

İNTERNET

Diğer tanımlar için www.dil bilimi.net/geneldil bilimi.html adresinden yararlanabilirsiniz.

Bilimsel Bakımdan Dilin Özellikleri

Yukarıdaki tanımlar bir arada değerlendirildiğinde dilin nitelikleri ile ilgili olarak öncelik sıralaması bulunmaksızın bazı hususların altını çizebiliriz:

Dil, bir sistemdir: Dil konuşma ve dinleme işlevlerini gerçekleştirmek üzere birbirleriyle bağlantılı ses, biçim, söz dizimi, anlam vb. alt sistemlerin oluşturduğu, üzerinde inceleme yapılabilen bir bütündür. Dil bir sistem olmasaydı, insanlar tarafından edinilemez ya da öğrenilemezdi. Dil sisteminin işleyişi yalnızca kendi yasalarına bağlıdır. İnsan, dilin tek bir zaman ekini, tek bir kişi ekini değiştiremez, dilin üretim yollarının dışına çıkamaz.

Dilin temeli sestir, doğal olarak öncelikle sözlü anlatım aracıdır: Konuşma seslerinin tek başlarına bir anlamı yoktur ancak dilin temeli seslerin belirli dizilişlerde oluşturduğu yapılara dayalıdır. Tarihî gelişim bakımından söz, yazıdan çok daha eskidir. Sözlü dili kayıt ve kontrol altına almak; duygu, düşünce ve mesajları zamandan ve çevreden bağımsız biçimde aktarmak üzere yazı keşfedilmiştir. Dil öncelikle söz, konuşma olmakla birlikte, dilin sözlü ve yazılı biçimleri arasında üstünlük hiyerarşisi yoktur; sözlü dil yazılı dilden veya yazılı dil sözlü dilden üstün değildir.

Dilde nedensizlik ilkesi esastır: Anlam bakımından, doğadaki *ağaç*, **gönderge**; "*a.ğ.a.ç.*" sözcüğü, **gösteren**; gösterenin zihinde uyandırdığı kavram; bunların tümü de **göstergedir**. Bütün dillerde *gösterge* nedensizlik ilkesine dayalıdır. *Ağaç* sözcüğü ile doğadaki *ağaç* arasında hiçbir nedensellik ilişkisi yoktur. *Pat, çat, çatlamak, şırıldamak* vb. dilin söz varlığının yüzde beşini aşmayan yansıma sözcüklerin dışında, *gösterilen*, varlık, nesne ve kavramlar ile *gösteren*, sözcükler arasında ilişki yoktur.

Gösteren, kulağımızla duyduğumuz, gözümüzle gördüğümüzdür. Örneğin, "a.ğ.a.ç." sesleri ve yazısıdır.

İlkel dil, gelişmiş dil ayrımı yoktur: Yeryüzünün tarihî veya modern bütün dilleri gerçek anlamda çok gelişmiş sistemlerdir. İlk yazılı belgelerin ait olduğu dil olan Sümerce, Hititçe vd. pek çok antik dilin gramerleri yazılmıştır. Bunların hiçbiri modern dillerden 'geri' değildir. Bazı dillerin grameri karmaşık, bazı dillerin ise daha basittir. Gramer bakımından basit ya da karmaşık bütün diller, bugün itibarıyla her türlü ileri teknoloji araçlarından çok daha gelişmiştir. Şu ana değin kendiliğinden en basit cümleyi üretebilen makine ya da program yapılamamıştır.

Gösterilen, zihnimizde, deneyimlerimizle kavradığımız sözün içeriği, zihnimizde oluşan genel kavramdır.

Dilin üretim yetisi sınırsızdır: Dilin üretim gücü, konuşurların sınırlı sayıda yolla sınırsız sözcük oluşturma, cümle kurma ve anlama yetisidir. Matematikte on temel sayı ile sonsuz işlem yapabilme niteliğine benzer biçimde dilin ses, biçim, söz dizimi vb. kuralları çerçevesinde yeni sözcükler ve cümleler üretilebilir, üretilenler anlaşılabilir.

Gösterge, bir dilde anlamı olan en küçük birimdir.

Her dil, ait olduğu toplumun gereksinimlerine cevap verebilecek yeterliktedir: Yeryüzündeki her dil, sınırsız üretim yetisine sahip olması itibarıyla konuşurlarının değişen ihtiyaçlarına karşılık verebilecek, ait oldukları toplumun gereksinimlerini karşılayabilecek, kültürel mirasını sonraki kuşaklara aktarabilecek nitelikte ve yeterliktedir. Dil, zamanın ve koşulların değişmesine kolaylıkla uyum sağlar. Örneğin, Türkçe bir sözlü ve yazılı dil olarak yüzlerce yıldır bugünkü Moğolistan'dan Avrupa içlerine değin tarihî ve modern bütün Türk dilli toplulukların ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ancak bir dilin konuşurları, yeni kavramlar ve sözcükler üretmek yerine daha kolay bir yolu tercih ederek bunları başka dillerden kopyalayabilirler. Örneğin, Kazakistan, Kırgızistan vd. Eski Sovyet cumhuriyetlerinde Rusça, özellikle kentlerde, neredeyse tamamen Kazakça ve Kırgızcanın yerini almıştır.

Dil, toplumsal katmanlara göre değişir: Dil, klasik terminolojideki ifadesiyle *ağız, şive, lehçe* gibi '**değişke**'lerden oluşur. Bu değişkelerden biri ön plana çıkarak yazı dili hâline gelir. Diğer değişkeler de konuşuldukları coğrafyaların ya da toplulukların iletişim aracı ve kimliklerinin simgesi olma işlevi kazanır.

Değişke (Dil değişkesi, varyant): Bu terim, bir dilin lehçe, ağız vb. sözlü ve yazılı farklı biçimleri ile karma dillerin ve sözel olmayan dillerin tamamını veya herhangi birini ifade etmektedir.

Dil zamana, coğrafyaya ve toplumsal katmanlara bağlı olarak sürekli değişir ve gelişir, kimi değişkeler kaybolurken kimi yeni değişkeler ortaya çıkar. Cinsiyete, yaş gruplarına, mesleklere ve toplumsal katmanlara bağlı olarak dil de değişir, farklılaşır. Dilin yaş gruplarının yanı sıra okullara değin farklılaştığı biliniyor. Meslek ve sanat gruplarının dilleri de birbirinden farklıdır.

İNTERNET

Toplumsal katmanların dile yansımalarına yönelik ayrıntılı bir inceleme örneği için *"Bir Toplumsal Katman Olarak Samsun Pazarcılarının Dil Edimi Üzerine Toplum Dil bilimsel İnceleme"* adlı makaleyi www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi2 adresinden okuyabilirsiniz.

Sosyoekonomik statü grupları; meslek, eğitim ve gelir düzeyi, ikamet edilen çevre ve konut, sahip olunan menkul ve gayrimenkuller vb. statü özelliklerinin birleşiminin oluşturduğu farklı düzeylerdeki, yani hiyerarşik toplumsal yapılardır.

Dil bilimci Ferdinand de Saussure'ün betimlediği gibi dil, aynı zamanda bir toplumsal olgudur. Dil yalnızca bölgeden bölgeye değil, etnik ve sosyoekonomik nedenlerle de farklılaşır. Egeli bir Türk ile Karadenizli bir Türk aynı kentte yaşamalarına karşın farklı biçimlerde konuşabilir. Farklı etnik grupların ortak dili ya da resmî dili kullanım biçimleri farklı olabilir. Gelir düzeyi, meslek, eğitim vb. değişkenlere göre kentin belirli bölgelerinde yaşayan farklı sosyoekonomik statü gruplarının dilleri de birbirinden farklılaşır.

Ana dilleri farklı belirli etnik gruplar, ölçünlü dili kendilerine özgü bir aksanla konuşabilir. Osmanlı dönemi Türk halk kültürünün tarihî toplumsal dokusunu betimleyen Hacivat ve Karagöz oyunlarındaki Kastamonulu, Kayserili; Arap, Acem, Ermeni, Kürt, Laz, Yahudi vd. yöresel ve etnik tipler, kendilerine özgü dil kullanımlarıyla yani 'şive'leriyle temsil edilmiştir.

Konuşurlar eş zamanlı olarak bir dilden diğer dile veya bir dil değişkesinden diğer dil değişkesine geçebilir.

Konuşurlar, içinde bulundukları psikolojik duruma, resmî ya da gayriresmî ortamlara göre dili farklı biçimlerde kullanabilir. Örneğin, bir konuşurun eşiyle, çocuklarıyla, arkadaşlarıyla veya amirleriyle iletişimde dil kullanma stratejileri farklıdır. Konuşurlar eş zamanlı olarak bir dilden diğer dile veya bir dil değişkesinden diğer dil değişkesine geçebilir. Buna toplum dil biliminde ***kod değiştirme*** adı verilir. Avrupa'da bir fabrikada çalışan Türk işçi, Türk arkadaşıyla Türkçe konuşurken patronun yanına gelmesi durumunda onunla Almanca konuşmaya başlayabilir, yani kod değiştirir.

Dil edinim aygıtı: Chomsky'ye göre, dil bilimcilerin yüzyıllarca süren sistemli çalışmalarının sonucunda bile ulaşamadıkları dil bilgisi kurallarını yeni doğmuş ve zihnî gelişimini bile henüz tamamlamamış bir çocuğun birkaç sene zarfında edinmesi, ancak doğuştan gelen, dile özgün kurallarla donatılmış içgüdüsel bir sistem, dil edinim aygıtı sayesinde gerçekleşmektedir.

Ana dili, öğrenilen değil; edinilen ve kuşaktan kuşağa aktarılan bir sistemdir: Henüz gelişme sürecinde olan, fizyolojik bakımdan normal, bir yaşını doldurmamış bebeğin dille ilgili ilk tepkileri vermesi, dört beş yaşında bir çocuğun eğitim almaksızın günlük dile ilişkin cümleleri anlayabilmesi ve üretebilmesi ancak insana özgü, bilinçaltındaki bir **dil edinim aygıtı** ile mümkündür. Dil bilimci Chomsky'ye göre çocuklar doğuştan gelen dil edinim aygıtı ile dilin kurallarını işiterek edinirler. Bu bakımdan bütün diller, kuralları teker teker *öğrenilen* değil, farkında olunmadan çocuk yaşta *edinilen*, insan türüne özgü evrensel sistemlerdir. Bu dil edinim aygıtının işlevi tamamen ortadan kalkmamakla birlikte, yaşın ilerlemesiyle zayıflamaya başlar.

Dil, toplumsal ve ulusal bir kurumdur: Dil; konuşurlar arasında ulusal duygunun gelişmesini sağlayan, insanlara ortak ülküler etrafında aitlik ve dayanışma duygusu veren bir değerdir. Dil, konuşurlar için kültürel ve kimlikle ilgili ortak değerleri ifade eder. Mustafa Kemal Atatürk'ün *'Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında (gelişme) başlıca amildir (etken).*' vecizesi bu olguyu dile getirir.

Dil, insanı konu alan her bilim dalıyla yakından ilgili doğal bir iletişim aracıdır: Doğal insan dilinin bilimsel çalışması olan dil bilim; eğitim bilimleri, antropoloji, sosyoloji, dil öğretimi, bilişsel psikoloji, felsefe, bilgisayar bilimleri, yapay zekâ vd. alanlarla yakın ilişkisi bulunan bilim alanıdır. Dil, toplumsal yaşamın iletişim aracı ve göstergesi, aynı zamanda parmak izi gibi her bir insana özgü ayırıcı nitelikleri bulunan bireyselleşmiş bir sistemdir.

Dil, hem araç hem malzeme hem de bu aracı ve malzemeyi kullanan sistemdir: Dil insanın günlük iletişimden bilimsel çalışmalara değin her türlü faaliyetini gerçekleştirmesini sağlayan bir iletişim aracı olmasının yanı sıra dil bilimin, dil bilgisinin ve insanı keşfetmek isteyen diğer bilim alanlarının malzemesidir. Aynı zamanda bu malzemelerin incelenmesini, çözümlenmesini sağlayan bir sistemdir. Örneğin, dili yazılı veya sözlü biçimde kullanarak insan dili ile psikoloji arasındaki ilişkileri, konuyla ilgili dil malzemesi aracılığıyla değerlendirebilir, inceleyebilir ve çözümleyebiliriz.

Diller arasında benzerlikler ve ortaklıklar olabilir: Diller arasındaki benzerlik ve ortaklıklar aynı genetik kaynaktan gelişmenin, temas sonucu yapılan kopyaların ürünü veya rastlantısal olabilir. Örneğin Türkçedeki 'erkek kardeş' anlamındaki *birader* sözcüğünün Boşnakça *brati*, Farsça *berāder* ve İngilizce *brother* sözcükleriyle sesçe yakın ve anlamca aynı olmasının nedeni de Türkçenin bu sözcüğü Boşnakça ve İngilizce ile birlikte Hint-Avrupa dilleri ailesinde yer alan Farsçadan **kopyalaması**dır.

Kopyalama (ödünçleme, alıntı): A dilinin, B diline ait sözcük, anlam vb. dil ögelerini kendi sistemine dâhil etmesidir. Kopyalama, dil ilişkilerinin en sık rastlanan biçimidir.

Türkçe *dip* ile İngilizce *deep* 'derin' sözcüğü arasındaki sesçe ve anlamca benzerlik ise bütünüyle rastlantısaldır.

DİKKAT

Dil-Düşünce ve Duygu Bağlantısı

Eski Yunan döneminden bu yana süregelen '*dilin mi düşünceyi yönettiği yoksa düşüncenin mi dili yönettiği*' ikilemi, günümüzde dil bilimcilerin yanı sıra felsefe, antropoloji, antropolojik dil bilim, psikolinguistik ya da gelişim psikolojisi gibi disiplinlerin, cevabını aradığı sorulardan biridir.

Dil bilimde *Safir-Whorf Varsayımı* olarak anılan varsayıma göre, kişinin konuştuğu dil ile o kişinin dünyayı nasıl algıladığı ve nasıl davrandığı arasında sistemli bir ilişki vardır. İnsan bir bakıma, dünyayı ana dilinin belirlediği, izin verdiği biçimde ve ölçüde algılar. Örneğin, '*yumurta*' sözcüğü Türkçede yumurtanın yumru şekliyle, Farsçada tavuğun üreme ve üretme nesnesi olmasıyla, Arapçada ise rengi itibarıyla adlandırılmıştır.

Bilinemezcilik felsefesinde olduğu gibi, farklı renklerdeki gözlüklerle kara bakan kişilerin, karın yeşil, mavi, sarı renklerde olduğunu ileri sürmeleri gibi, farklı ana dillerin konuşurları gerçeği nesnel biçimiyle değil, dillerinin gösterdiği biçimde algılar. Ancak bu varsayımının tam tersini temel alan yaklaşımlar da vardır. Örneğin, Eski Yunan döneminde Eflatun ve Aristo, düşüncenin dili belirlediği ve dilin yalnızca düşüncenin aktarım aracı olduğu görüşündeydiler.

Duygularımızı da seçtiğimiz sözcüklerle, sözcüklere ve cümlelere kattığımız vurgu, tonlama gibi ögelerle belirtiriz. Sözlerimizin içeriği ne olursa olsun duygularımızın yönlendirdiği ve biçimlendirdiği sesimiz bile, söylediklerimizin aksine gerçeği ortaya koyar. Zaten sözcüklerin yalnızca anlamları yoktur, sözcüklerle birlikte tasarımlar, duygu değerleri de gündeme gelir.

Konuşulan dilin, düşünme ve dünyayı görme ve algılama yollarını şekillendirip şekillendirmediği sorusu yüzyıllar boyunca araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Sorunun cevabının olumlu verilmesi durumunda, dilin yalnızca duygu ve düşüncelerimizin aktarılmasında değil, şekillendirilmesinde de rol alan araçlardan biri olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak, böyle bir varsayımı doğrulayacak açık, deneysel ve bilimsel yeterli kanıt yoktur.

Dil ve düşünce bağlantısı için TÜBİTAK'ın genel ağ sayfası http://www.biltek.tubitak.gov.tr/ gelisim/psikoloji/dusunce.htm adresindeki *'Dilin Düşünceye Etkisi'* başlıklı yazıyı okuyabilirsiniz.

İNTERNET

Dillerin Doğuşu ile İlgili Kuramlar

Resim 1.1

İlk Çivi Yazısı Örneği, Kiş Tableti

Tarih öncesi dönem, yaklaşık beş bin yıl önce Sümerlerin çivi yazısını icadıyla sona ermiş ve Eski Çağ başlamıştır. İnsanlığın yeryüzünde görünüşünün ise en az bir milyon yıl öncesine uzandığı varsayılmaktadır. Bilinen en eski yazılı belge, Irak'ta eski bir Sümer kenti olan Kiş'te bulunan MÖ 3500 civarında, kireç taşı üzerine bir tür resim yazısı (piktogram) esasına dayalı çivi yazısının ilk örneğiyle yazılmış Sümerce *Kiş* tabletidir. Dolayısıyla insanlık tarihinin son beş bin yılı dışında elimizde herhangi bir yazılı belge bulunmadığından, dillerin ne zaman ve ne şekilde doğduğu sorusunun cevabı yoktur. Bununla birlikte dillerin doğuşu ile ilgili kuramları, yeryüzündeki bütün dillerin tek ana dilden geliştiğini ileri süren *tek köken kuramı* ve bunun tam tersine, dillerin tek bir dilden ya da tek bir kaynaktan değil, farklı dillerden ya da kaynaklardan geliştiğini ileri süren *çok köken kuramı* olmak üzere iki grupta toplayabiliriz.

Diller bütün farklılıklarına karşın dil bilgisinde, anlamda ve seste kimi temel benzerlikler ve ortaklıklar gösterirler. Son dönemlerin en büyük dil bilimcilerinden biri olan Noam Chomsky, çarpıcı bir benzetmeyle, başka bir gezegenden dünyaya ziyaretçiler gelmiş olsa bunların bütün insan dillerini tek dil gibi görebileceklerini ifade eder.

Dillerin doğuşuna ilişkin çıkmazı J. Herder'in şu paradoksal görüşü iyi açıklar: "İnsanlar, ancak dil aracılığıyla insandır; bununla birlikte, insanların, dili keşfedebilmeleri için yine insan olmaları gerekirdi."

Özellikle 19. yüzyılın romantik ve heyecanlı dil bilimsel keşiflerle dolu ortamında, dillerin nasıl doğduğuna ilişkin dil araştırmaları önemli bir yer tutar. Bu araştırmalar arasında ses ve anlam arasında mistik bir bağ kurmaya çalışan *Ding-dong* kuramına göre, dil ilkel insanın nesneleri sesle anlatmaya çalışmasından doğmuştur. İnsan dillerinin hayvan seslerinin taklidi esasına dayandığını ileri süren *yansıma* kuramı; dilin doğuşunu insanın duygularını ifade etmesiyle ilişkilendiren *ünlem* kuramı; dilin kökenini insanların çalışırken yaptıkları iş birliği aracılığıyla açıklayan *etkileşim* kuramı; dilin doğuşunu insanın güneş karşısındaki duygularını dile getirdiği *a/ağ* seslerine bağlayan *Güneş dil* kuramı vb. kuramlar dillerin kökenini açıklamaya çalışan kuramlardan bazılarıdır.

Dillerin kökeni konusuna inanç dünyası da kayıtsız değildir. Üç büyük dine göre dilin kökeni Tanrısaldır. Dil, Tanrı tarafından yaratılmış, Hazret-i Âdem'e varlıkların adları öğretilmiş, ona konuşma becerisi verilmiştir. Üç büyük dinin açıklamalarının bir bakıma *tek köken kuramına* yakın olduğu söylenebilir. Hinduizm vd. din ve inançlarda da benzer yaklaşım söz konusudur.

Dillerin kökenine ilişkin, antropolojik ve arkeolojik araştırmalardan, hatta 1970'lerden sonra gelişen moleküler biyolojiden, beyin bilimlerinden vd. kanıtlardan yararlanma yoluna gidilmiş, insan dilleriyle ilgili pek çok bilinmeyen ortaya konulurken insan dillerinin kökenlerinin keşfi bir yana, basit sistemlerden karmaşık sistemlere geliştiğini gösteren herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Öte yandan konuşma eylemini gerçekleştirebilecek derecede gelişmiş ses aygıtı canlılar arasında yalnız insana özgüdür. Maymunların işaret dilleri ve insan dilini anlama düzeyleri ile ilgili yapılan araştırmalarda maymun yavrularının dil edinim sürecindeki 'iki-kelime' ya da **'telegrafik'** aşamayı geçemedikleri, insan diline özgü söz dizimini algılayamadıkları ortaya çıkmıştır. Çocukların dili edinme süreci ile bazı hayvan türlerinin iletişim biçimleri arasında örneksemeler yaparak sorunun cevabını bulmaya yönelik girişimlerin tamamı başarısızlığa uğramıştır.

Telegrafik konuşma, çocuğun dil ediniminin belirli sürecinde iki sözcükten oluşan cümlelerle konuşmasıdır.

Antik çağlardan itibaren başlayan 19. yüzyılda yoğunlaşan dillerin doğuşuyla ilgili çalışmalarda, hayvanlar arasındaki belirli iletişim biçimlerini, çocukların dil edinim süreçlerini veya 'ilkel' dilleri gözlemleyerek ve bunlara örnekseme yaparak dillerin nasıl doğduğunu anlamaya yönelik kuramların hiçbirisi doyurucu sonuçlara ulaşamamış, sorunun

cevabı bulunamamıştır. Bu nedenle, 1866 yılında kurulan Paris Dil bilim Topluluğu dillerin doğuşu ile ilgili ciddi bir bilimsel çalışma yapmanın mümkün olmadığı görüşüyle bu konuda ilgili bildirilerin sunulmasını yasaklama kararı almış ve karar dil bilimcilerin çoğu tarafından kabul edilmiştir. Bugün, yeryüzünde konuşulan bütün dillerin kökenlerinin en eski dönemlere uzandığını söyleyebiliriz.

Dil Türleri

Dilleri tarihî, coğrafi, dil bilimsel, toplumsal, toplum dil bilimsel, siyasal, işlevsel vb. çok farklı ölçütlere göre sınıflandırabiliriz. Aşağıda bu ölçütlerden bazıları kullanılarak dil türleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Ana Dil

Ana dil, ata dil olarak da bilinen ve bir dilin veya dil ailesinin tarihî gelişim sürecinde kuramsal olarak var olduğu düşünülen en eski şeklidir. Örneğin, bütün Türk yazı dilleri veya lehçeleri kuramsal *İlk Türkçe* (İT), (Milada kadar) ve *Ana Türkçe* (AT) (Milat-MS 5. yüzyıl) dönemlerinden gelişmiştir. İlk Türkçe, bütün Türk dillerinin 'ana'sıdır. İlk Türkçe döneminde aileden ilk ayrılan üye *Ana Bulgarca*dır (Eski Çuvaş Türkçesi). Ana Türkçe ise modern Çuvaşça dışında bütün Türk dillerinin anasıdır. Ana Türkçe döneminde aileden ayrılan ikinci üye ise Yakut Türkçesidir. Avrupa, Hindistan ve İran'da konuşulan bütün modern diller binlerce yıl önce konuşulduğu varsayılan Hint-Avrupa ana dilinden gelişmiştir.

Ana Dili

İnsanın ve genellikle annesi bebeklik döneminden birlikte olduğu dil topluluğunun üyeleriyle etkileşim aracılığıyla edindiği dildir. *Birinci dil*, *asıl dil* olarak da nitelendirilir.

Ana dili, insanların doğuştan itibaren yakın çevresinden öğrendiği ve geliştirdiği dildir. Ana dil ise bir dile kaynaklık eden dildir.

DİKKAT

Diyalekt

Diyalekt, Eski Yunanca *diálektos* 'ortak dil' kelimesinden gelişmiştir. Bu terim, *ağız* teriminin yerine de kullanılabilmektedir. Diyalektler köken ve tarihsel gelişim bakımından en az ölçünlü diyalektler kadar eski olabilir. Sözlü geleneklerine dayalı diyalektler, ölçünleştirme işlemlerine tâbi olmadıklarından daha doğaldır (Bussman 1998; Hartmann, Stork, 1972).

Geleneksel Türkolojide Batı dillerindeki diyalekt karşılığındaki lehçe, Korkmaz'ın (2007) tanımıyla *'Bir dilin tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel nedenlerle değişik bölgelerde ses yapısı, şekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her biri*'dir. Buna göre Türk lehçeleri yakın lehçeler ve uzak lehçeler olmak üzere ikiye ayrılır. Çuvaşça ve Yakutça uzak, diğerleri birbirlerine daha yakın Türk lehçeleridir. Türk dillerini lehçe, **şive** ve ağız olarak sınıflandıran, bu çerçevede Çuvaşça ve Yakutçayı lehçe, diğerlerini şive şeklinde değerlendiren görüş bugün için eskimiştir.

Şive sözcüğü halk arasında, Batı dillerinden kopyalanan aksan karşılığında yani Türkçeyi Karadeniz şivesiyle konuşmak örneğindeki gibi söyleyiş özelliği olarak kullanılmaktadır.

Ölçünlü Dil

Devlet; çok sayıda sözlü dilin yarattığı karmaşada hükmetme, denetleme ve icra gücünün aracı olacak, aynı zamanda egemenliğini simgeleyecek çatı görevinde bir üst dile ihtiyaç duyar. Genel olarak yazı dili, edebî dil vb. şekilde adlandırılan bu üst dile *ölçünlü dil* adı verilir. Ölçünlü dil, bir bakımdan aynı dilin çatısı altındaki değişkelerin ortak dili, ***lingua francası***dır. Ölçünlü dil, tarihsel gelişmeler sonucunda İstanbul, Paris, Londra,

Lingua franca: Yoğun dil temaslarının bulunduğu bölgelerde, farklı dillerin konuşurlarının ortak iletişim aracı olarak kullandıkları dildir. Örneğin, günümüzde dünyanın lingua francası, İngilizcedir.

Tahran gibi politik ve kültürel merkez olarak kabul edilen kentlerin prestijli dillerinin kodlandırılıp işlevinin yazılı ve sözlü alanda genişletilmesi ve toplumca benimsenmesiyle oluşur. Bölgelerüstü ölçünlü dil şu aşamalarla gelişir: *seçim* > *kodlama* > *yerleştirme* > *seçkinleştirme*.

SIRA SİZDE 1 **Ölçünlü dilin oluşma aşamalarını araştırınız.**

DİKKAT **_Ölçünlü dil_ kavramı, halk arasında o dilin bölgesel ya da toplumsal ağızlarının 'ölçün dışı', 'yanlış', 'bozuk', 'değersiz' vb. olumsuz biçimde algılanmasına yol açabilir. Oysa yeryüzündeki diller bütün değişkeleriyle birlikte ait oldukları kültürün değerlerini tarihin bilinmeyen dönemlerinden itibaren bugüne taşıyan, dil bilimsel bakımdan da kendi ölçünlerine sahip iletişim sistemleridir.**

Ölçünlü dil, genellikle örgün eğitim ve kitle iletişim araçları aracılığıyla bir tür yardımcı dil olarak edinilir. Resmî ortamlarda kullanılan ölçünlü dil ile gayriresmî ortamlarda kullanılan dil, anlatım aracı oldukları toplumsal çevreleri itibarıyla birbirini tamamlar.

DİKKAT **Evde, yöremizi ve ait olduğumuz toplumsal katmanı yansıtan Türkçeyi; okulda ise ikinci bir değişke olarak İstanbul Türkçesi adını verdiğimiz ölçünlü dili öğreniriz.**

Yazı Dili ve Sözlü Dil

Yazı dili, yazılı dil ya da edebî dil olarak da nitelendirilir.

Dil değişkelerinden yalnızca biri olan ***yazı dili,*** halk arasında ve öğretim süreçlerinde 'en iyi', 'en doğru' ve 'en güzel' olarak nitelenen dildir. Bölgesel ve sözlü dilin bir tür karşıtı olan yazı dili, genellikle aynı zamanda ölçünlü dildir.

Sözlü ve karşılıklı iletişimde ses tonu, jestler ve mimikler, yüz ifadesi, vücut duruşu vb. dil dışı ögelerin de önemli rolü vardır. Konuşurlar, vücut dili gibi 'dil dışı' ögelerden de yararlanarak birbirlerinin içtenlik derecelerini, söylenenlerin arkasındaki gerçek niyet ve maksatları daha iyi algılayabilirler, anlamı daha açık biçimde aktarabilirler. Yazı dili ile yazar, ana dili becerisini üst düzeyde kullanarak iyi seçilmiş sözcükler, kısa veya uzun, ancak iyi düzenlenmiş cümleler ve anlatım stratejileri ile kısa ve çoğu zaman düzensiz cümleler ve öbek yapılardan oluşan sözlü dile oranla düşünce ve duygularını daha iyi aktarabilir.

Argo ve Jargon

Argoyu genel olarak gemici argosu, şoför argosu, öğrenci argosu vb. belirli meslek gruplarına ya da toplumsal gruplara özgü, bu grupların mensupları dışında kolayca anlaşılamayacak söz varlığına dayalı özel dil şeklinde tanımlayabiliriz.

TDK'nin Türkçe sözlüğünde (www.tdk.gov.tr) ***argo*** bir dil türü olarak değil '1. *Her yerde ve her zaman kullanılmayan veya kullanılmaması gereken çoklukla eğitimsiz kişilerin söylediği söz veya deyim, 2. mecaz. Serserilerin, külhanbeylerinin kullandığı söz veya deyim*' sözleriyle sözlüksel bir birim olarak açıklanmaktadır. Argonun prestiji ölçünlü dile göre çok düşüktür, denilebilir. Burada, belirli yerel, toplumsal ve mesleki gruplara özgü düşük statülü bir dil olan argo ile özellikle gençler tarafından kullanılan yeni üretilen ve hızla değişebilen ve toplumun çok büyük çoğunluğu tarafından anlaşılmayan söz varlığına dayalı özel dil arasında bir ayrım yapmak gerekiyor. Aynı meslek veya toplumsal gruptaki insanların, temel kavramları itibarıyla ortak dilden ayrı olarak kullandıkları özel dil veya söz dağarcığına *jargon* adı verilmektedir. Argo ve jargon kavramlarını birbirinden kesin sınırlarla ayırmak zordur.

DİKKAT **_'Özel dil'_ kavramı hukuk dili, ticaret dili, tıp dili gibi, ortak dilin dışında, belirli mesleklere ait dil ve/veya terminoloji olarak anlaşılmalıdır.**

Türkçedeki argo sözcüklerle ilgili *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)* adlı kitaptan yaralanabilirsiniz. (Aktunç, H., İstanbul. Yapı Kredi Yayınları, 2011)

KİTAP

İzole Dil

İzole dil, bir dil ailesi içinde yer alan ancak coğrafi bakımdan ailenin diğer üyelerine komşu ya da yakın olmayan ya da eldeki dil bilimsel verilere göre herhangi bir dil ailesi içinde yer almayan veya aynı dil ailesi içinde yakın akrabası bulunmayan dildir. Örneğin, tarihî Mezopotamya dillerinden Sümerce, Orta Asya'daki tarihî Hint-Avrupa dili Toharca; Doğu Sibirya'da Gilyak, modern İberik yarımadasında Baskça coğrafi bakımdan izole dillerdir. Akrabası bulunmayan Baskça, dil bilimsel bakımdan da izoledir. Hint-Avrupa dilleri oldukları hâlde, bu aile içinde yakın akrabaları bulunmayan Arnavutça ve Yunanca da akrabalık ilişkileri bakımından izole dillerdir.

Kutsal Diller

Dil bilimsel bakımdan dillere kutsallık atfedilmez, ancak kimi dinlerin öğretilerinin vaaz edildiği diller o dinlerin inanırları tarafından kutsal olarak kabul edilir. Örneğin Yahudilik için Klasik İbranice, Hinduizm için Sanskrit, Budizm için Prakrit (Pali), İslam dünyası için Klasik Arapça kutsal dillerdir. Türkçenin Boşnak halkı arasında kutsallık derecesine varan özel bir yeri vardır.

Siyasal ve Etnik Bakımdan Dil Türleri

Her ülkenin **bölgelerüstü ölçünlü dil**in hâkimiyetini tesis ve idame eden, siyasi sınırlar içindeki yerel dillerin, toplumsal ve bölgesel değişkelerin kamu alanındaki kullanım süreçlerini düzenleyen açık ya da kapalı dil politikaları vardır. Bu politikalar *tek dillilik*, *eşit çok dillilik*, *ulusal/bölgesel dil sistemleri* olmak üzere üçe ayrılabilir. *Tek dillilik* için Almanya, Fransa ve Türkiye, *eşit çok dillilik* için Belçika ve *ulusal/bölgesel* dil sistemleri için Hindistan örnek gösterilebilir.

Bölgelerüstü ölçünlü dil: Adından anlaşılacağı gibi, ağırlıklı olarak herhangi bir bölgede değil, siyasal coğrafyanın tamamında kullanılan, yazılı ve standartları bulunan dildir. Örneğin Doğu Karadeniz ağızları bu bölgeye, yazı dili ise bütün Türkiye'ye aittir.

Devlet Dili

Devlet dili, gerek ana dili konuşurları gerekse diğer dillerin konuşurları tarafından devlet yönetiminde ve kamu alanında yasal ve zorunlu olarak kullanılması gereken dil veya dillerdir. Devlet dili aynı zamanda resmî dildir ancak her resmî dil devlet dili değildir. Örneğin Rusça, bütün Rusya Federasyonu'nun devlet dilidir. Tatar Türkçesi ise sadece Tataristan Cumhuriyeti'nde Rusça ile birlikte devlet dilidir. Tatarca, Rusça gibi iki devlet dilinin bulunduğu ülkelerde, yerli diller ikinci planda kalmakta, Tatarca gibi yerli dillerin işlevleri genellikle kâğıt üzerinde kalmaktan öteye gidememektedir.

Resmî Dil

Resmî dil, bir ülkenin tamamında veya bir bölgesinde yönetim dili olarak kullanılan ve yasal statüsü bulunan dildir. Örneğin devlet dili İspanyolca bütün İspanya'da geçerli resmî dildir. Baskça ve Katalanca ise konuşuldukları özerk bölgelerde İspanyolcanın ardından ikinci resmî dillerdir.

Kimi ülkelerin anayasalarında ülkenin resmî dili/dilleri bildirilmişken ABD, İsveç, Almanya vb. kimi ülkelerde ise böyle bir kayıt yoktur. ABD'de İngilizce, İsveç'te İsveççe ve Almanya'da Almanca fiilen resmî dillerdir.

Arapça, Çince, Fransızca, İngilizce, İspanyolca ve Rusça Birleşmiş Milletler örgütünün resmî dilleridir. İngilizce ve Fransızca, BM sekretaryasının çalışma dilleridir. Bir delege bu resmî dillerden herhangi biriyle konuşma yapabilir ve konuşma diğer resmî dillere eşza-

manlı olarak çevrilir. Aynı şekilde resmî belgeler bu altı dilde yayımlanır. Zaman zaman delegeler hitaplarını yazılı veya sözlü olarak resmî olmayan dillerde de yapabilmektedirler. Bu durumda ilgili kurul bu metnin ya da konuşmanın altı resmî dilden birine çevrilmesini sağlamak zorundadır.

Avrupa Birliğinin ise 23 resmî dili ve çalışma dili bulunmaktadır. Kimi ülkelerin aynı dilleri bildirmesi nedeniyle resmî dil sayısı toplam üye ülke sayısından azdır. Herhangi bir dilin, *resmî dil* veya *çalışma dili* statüsünün bulunması, ilgili AB kurumlarına gönderilebilecek her türlü belgeye gönderilen dilde cevap alınabileceğini ve AB'nin her türlü resmî belgenin bu dillerde yayımlanacağını ifade eder. AB Avrupa Komisyonu genel süreçlerde İngilizce, Fransızca ve Almanca kullanmakta, Avrupa Parlamentosu da üyelerinin ihtiyaçlarına göre farklı dillere çeviri hizmeti sağlamaktadır.

SIRA SİZDE 2

Türkiye Türkçesinin hangi ülkelerde resmî statüsünün bulunduğunu araştırınız.

DİKKAT

Ulusal dil, bir ülkenin nüfusunun çoğunluğu tarafından konuşulan ve yazılan, aynı zamanda ülkenin resmî dili olarak kullanılan dildir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal dili ve resmî dili, Türkçedir.

Bölgesel Diller ve Bölgesel Olmayan Diller

Bölgesel dil, bir ülkede, genellikle belirli bir bölgede farklı bir etnik grup veya gruplar tarafından kullanılan dil veya dillerdir.

Hindistan'dan Fransa'ya değin çok farklı ülkelerde konuşulan Romanların (eski adıyla Çingene) dilleri ile *Yidişçe* bölgesel olmayan dillere tipik örneklerdir.

Yerli Azınlık Dili

Aynı siyasi veya ulusal çevrede, genellikle belirli bir bölgede tarihin eski dönemlerinden bu yana yaşayan ve çoğunluğun dilinden farklı bir dili kullanan topluluğun dilini *yerli azınlık* dili olarak nitelendirebiliriz. Devletin resmî dilinden farklı diller olarak da adlandırılabilir. Örneğin Bulgaristan, Yunanistan vd. Balkan ülkelerindeki Türk dilli azınlıklar tarafından konuşulan Rumeli Türkçesi, Kırım Tatarcası, Gagauzca yerli azınlık dilleridir.

Göçmen Azınlık Dili

Çeşitli nedenlerle yerli coğrafyalarını terk ederek başka ülkelere göç eden ve bulundukları siyasal coğrafyadaki resmî dilden veya çoğunluğun dilinden farklı bir dili konuşan göçmen toplulukların dilidir. AB ülkelerinde Avrupa'daki göçmen Türk azınlıklarının konuştuğu Türkçenin hiçbir resmî statüsü yoktur. Türkçe, en az bin yıldır Avrupa'da konuşulmasına karşın Hintçe, Urduca, Arapça vd. göçmen dilleriyle aynı grupta, 'Avrupalı olmayan dil' olarak değerlendirilmektedir. Rusçanın durumu da Türkçenin durumuna benzemektedir.

Uluslararası Dil

Uluslararası dil, küresel dil, ortak dil, lingua franca olarak da adlandırılmaktadır.

Uluslararası dil, ticaret, bilim, diplomasi, eğitim, seyahat vb. amaçlarla farklı ülkelerdeki dillerin konuşurları tarafından ortak anlaşma aracı olarak kullanılan dildir. 19. yüzyılda İngiltere'nin, 20. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel süper güç olmaları siyasetten silahlı kuvvetlere, bilimden ekonomiye değin İngilizce konuşan ülkelerin sağladığı üstünlük, İngilizceyi tartışmasız biçimde uluslararası ortak dil belki de bunun da ötesinde küresel dil hâline getirmiştir. Bu statü özellikle Amerikan geleneklerinin, kültürü ve yaşama biçiminin dünyanın pek çok ülkesinde yayılmasına yol açmıştır.

Orta çağlarda Batı dünyasında Latince, İslam dünyasında Arapça, modern çağlarda ise önce Fransızca, ardından İngilizce, Sovyetler Birliği'nde ve Sovyet sonrası dönemde eski Sovyet coğrafyalarında ise Rusça ortak dil olmuştur. İspanyolca Orta ve Güney Amerika'daki birçok ülkede resmî ve ortak dildir. Türkiye Türkçesi de özellikle Azerbaycan, Kırgızistan vd. Türk cumhuriyetlerinde fiilen ortak dil olma yolundadır.

Çalışma Dili

Resmî dilden farklı olarak ulusüstü, uluslararası kuruluşların kendi birimleri arasındaki iletişimde yazılı ve sözlü olarak yaygın biçimde kullandığı dildir. Avrupa ve dünya ölçeğindeki bu tür yapılanmalarda genellikle başta İngilizce olmak üzere; Fransızca, Almanca, İspanyolca, Portekizce, Rusça, Arapça gibi *uluslararası diller*, çalışma dilleri olarak kullanılır. Örneğin, NATO'nun resmî çalışma dilleri İngilizce ve Fransızcadır.

Resim 1.2

Esperanto Logo (Dünya Yürüyüşü: Barış için Şiddete Karşı)

Yapay Diller

İnsanlar arasındaki sorunların önemli ölçüde birbirini anlamamaktan kaynaklandığını, bu nedenle iletişim engellerinin ortadan kaldırılmasının, insanların birbirlerini kolayca anlayabilmesinin önemli olduğunu düşünen bilim insanları, düşünürler, sanatçılar yüzyıllar boyunca ortak bir dil oluşturmayı düşlemişlerdir. Genellikle Latince, Grekçe ortak ve yaygın sözcüklerle ve basitleştirilmiş dil bilgisi kurallarıyla öğrenme kolaylığı, yaygın ana dillere yakınlık, işlevsellik vb. sağlamak üzere, ilk yapay dil, *Volapük* (Dünya Dili), 1880 yılında Johann Martin Schleyer tarafından; *Esperanto* (Ümit Dili), 1887 Ludwig Lazarus *Zamenhof* tarafından oluşturulmuştur. Bunların dışında da yapay diller vardır. Yapay dillerin, başlangıçtaki beklentilerin göz önüne alınması durumunda, başarılı olduğu söylenemez.

Dillerin Sınıflandırılması

Dünya dilleri bir yandan evrensel özellikler sergilerken bir yandan ortak veya yakın özellikler gösterebilir. Dillerin sayısı, yaşları, farklılıkları ve yakınlıkları, tek veya çok kaynaktan gelişip gelişmedikleri, gelişim süreçleri vb. hususların araştırılması için sınıflandırmaya ihtiyaç vardır. Dillerin sınıflandırılma ölçütleri tarihsel gelişimlerini veya dilleri arasındaki ilişkilere dayalıdır. Dillerin sınıflandırılmasında farklı sınıflandırmalar yapılmakla birlikte en temel yöntemler *köken sınıflandırması* ve *yapı bakımından sınıflandırma*dır. Köken sınıflandırmasında, farklı diller arasında genetik ilişki ve bağlantılar esas alınır; yapı bakımından sınıflandırmada ise dil türlerini ayırmak üzere biçim bilgisel veya söz dizimsel göstergeler kullanılır.

DİKKAT

Verilen kimi rakamlara karşın yeryüzündeki dillerin kesin olarak belirlenmesi imkânsızdır. Bir dilin bir veya birden çok yazılı formu olabileceği gibi sayısız bölgesel ve/veya toplumsal lehçesi vardır. Bunlardan hangisinin veya hangilerinin dil veya lehçe hatta ağız olduğunu belirlemek yalnızca dil bilimsel bir işlem değildir. Sorunun etnik, toplumsal, siyasal, tarihsel vd. çok boyutlu karmaşık belirleyicileri de olduğu unutulmamalıdır.

Köken Bakımından Dünya Dilleri

Köken bakımından sınıflandırma kaynak ya da genetik sınıflandırma olarak da adlandırılmaktadır.

Köken bakımından sınıflandırma çeşitli dillerin ortak bir ana/ata dilden türediği esasına dayanır. Köken bakımdan akraba olan diller rastlantısal benzerliklerin dışında, temel sözcüklerin, sayı sistemlerinin aynı kökten gelişmiş olması, ses denklikleri vb. kanıtlanabilir ortak dil bilimsel özellikler gösterirler. Tarihin tam olarak bilinmeyen dönemlerinde ortak bir ana/ata dilden gelişen yani genetik olarak akraba dillerin oluşturduğu belli başlı dil aileleri şunlardır (Aronoff ve Rees-Miller, 2003):

DİKKAT

Bir aile oluşturan dillere kaynaklık etmiş dillerin de tarihin eski dönemlerinde başka dillerle akraba olması, onların da daha önceki bir tarihte daha farklı dillerle aynı kökene gitmesi kuramsal olarak mümkündür ancak bunu, şu anki bilgilerle kanıtlamak imkansızdır.

1. ***Afroasya (Hami-Sami dilleri):*** Kuzey Afrika'da ve Güneybatı Asya'nın birçok bölgesinde en baskın dil ailesidir. Afroasya dilleri; *Sami dilleri*, *Çad dilleri*, *Berber dilleri*, *Kuşi dilleri*, *Omo dilleri* ailelerinden oluşur. Sami dillerinin en önemli üyesi İslam öncesi dönemde yalnızca Arap Yarımadası'nda konuşulan *Arapça*dır. Ailenin önemli dillerinden biri de Yahudilerin dili *İbranice*dir.
2. ***Altay dilleri:*** Adını Altay dağlarından alan Altay dilleri aralarındaki genetik akrabalık kesin olarak ortaya konulamayan *Türk dilleri, Moğol dilleri ve Mançu-Tunguz dilleri*nden oluşur. Türkçe, Altay dillerinin yazı dili sayısı bakımından en kalabalık dilidir. *Moğol dilleri* esas olarak Moğolistan'da, Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin Moğolistan'a sınırdaş coğrafyalarında konuşulur. *Tunguz dilleri* Sahalin adaları da bilel olmak üzere, orta ve doğu Sibirya'ya, Çin ve Moğolistan'ın kuzeydoğusundaki bölgelere dağılmıştır. Mançuca, grubun en tanınan dilidir. Altay dillerinin 'muhtemel' üyeleri, Korece ve Japonca akrabası bulunmayan 'yalnız' dillerdir.

DİKKAT

Türkçe, akraba oldukları henüz kesinlik kazanmayan Altay dilleri grubu içinde yer almaktadır.

DİKKAT

Dil araştırmacıları, Altay dilleri teriminin bugün, köken olarak ortaklıkları kanıtlanmış bir dil ailesini ifade etmek için değil; tarihte birbirleriyle yoğun ilişkide bulunmuş ve ortak yapısal özellikler taşıyan dillerle ilgili bir varsayım olarak kullanıldığını belirtmektedirler.

3. ***Avustronezya (Malay-Polinezya) dilleri:*** *Malayca*, Malezya'nın; *Endonezce*, Endonezya'nın resmî dilleridir.
4. ***Çin-Tibet dilleri:*** Çin-Tibet dilleri ailesi, *Çin dilleri* ve *Tibet-Burma* dallarından Tibet-Burma dalı da *Tibetçe* ve *Burmaca*dan oluşmaktadır.
5. ***Hint-Avrupa dilleri***: Bu ailenin doğal sınırları doğu-batı ekseninde Doğu Türkistan yani Çin'in batı bölgesinden Avrupa'nın en doğusuna, kuzey-güney ekseninde ise İskandinavya ve Kuzey Buz Denizi'nden Güney Afrika'ya, Güney Asya'ya değin uzanır. Hint-Avrupa dillerinin Avrupa kolu başlıca şu kollardan oluşur:
   - **Avrupa dilleri:** Hint-Avrupa dillerinin batıdaki ana kolu Avrupa'da konuşulan dillerdir. Bu diller de kendi içlerinde de *Germen*, *Latin*, *Slav* vd. dil ailelerinden oluşur. ***Germen dilleri:*** Bu grubun içinde *Almanca, İngilizce, İsveççe, Norveççe, Danca* ve *İzlanda* dili yer alır. ***Kelt dilleri:*** Galler dili, İrlanda dili, İskoçya'da Gaelik dili ve Fransa'da Breton dili yer alır. ***Latin dilleri:*** Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Romence, İspanya'da konuşulan Katalanca yaşayan belli başlı Latin dilleridir. ***Baltık dilleri:*** Baltık dilleri, Litvanya ve Latviya dilleridir.

Slav dilleri: Slav dilleri coğrafi bakımdan *Doğu Slav dilleri, Batı Slav dilleri* ve *Güney Slav dilleri* olmak üzere üç gruba ayrılır. Rusça, Beyazrusça ve Ukraynaca en önemli Doğu Slav dilleridir. *Çekçe*, *Lehçe* ve *Slovakça*, Batı Slav dilleridir. Güney Slav dilleri *Bulgarca, Boşnakça, Hırvatça, Karadağca, Makedonca* ve *Sırpça*dır. ***Bağımsız diller:*** Hint-Avrupa dillerinin Avrupa'daki iki yalnız dili Arnavutça ve Yunancadır. Kafkaslarda konuşulan Ermenice de diğer bir yalnız Hint-Avrupa dilidir.

- ***Hint-İran dilleri:*** *Hint dilleri* ve *İran dilleri* olmak üzere ikiye ayrılır: ***Hint dilleri:*** Hint dilleri devamlılık gösteren coğrafyalarda, Pakistan'ın büyük bir bölümü, Hindistan'ın merkezi ve kuzeyi, Nepal ve Bangladeş'te çok sayıda yazı dilinden oluşur. Urdu dili (Pakistan) ve Hintçe de konuşur sayısı bakımından en önemli dillerdir. Bu grupta yer alan *Sanskrit*, Hindistan uygarlığının klasik dili, *Pali* ise Budizm öğretisinin dilidir. **İrani diller:** İrani dillerin konuşur sayısı ve kültür tarihî bakımından en önemlisi İran'ın resmî dili Farsçadır.

6. ***Ural dilleri:*** Ural dilleri *Fin-Ugur dilleri* ve *Samoyed dilleri* olmak üzere iki ana gruba ayrılır.
7. ***Kafkas dilleri:*** Kafkas dilleri ailesinin en önemli üyesi Gürcistan'ın resmî dili olan Gürcücedir. İkinci aile Kuzeybatı Kafkas dilleri (Batı Kafkas, Abhaz-Adıge dilleri), üçüncü aile ise Kuzeydoğu Kafkas dilleridir (Doğu Kafkas, Nah-Dağıstan dilleri). Kuzeydoğu Kafkas dilleri Rusya Federasyonu'nun Çeçenya, İnguşetya ve Dağıstan cumhuriyetlerinde belli başlı yazı ve konuşma dilleri Çeçence, İnguşça ve Avarcadan oluşur.

Ethnologue; SIL (Dil bilim Yaz Okulu) adlı bir Hristiyan kuruluşun, dünyanın 6,909 bilinen yaşayan dilini katoloğlayan, basılı ve web yayın şeklindeki ansiklopedik başvuru çalışmasının adıdır.

Ana dili veya birinci dil olarak en çok konuşuru bulunan dünya dilleri **Ethnologue** (www.ethnologue.com) tarafından şöyle sıralanmaktadır:

Tablo 1.1
Ana dili olarak Konuşulan Dünya Dillerinin Sıralaması

Sıra	Dil	Konuşulduğu Asıl Ülke	Konuşulduğu Toplam Ülke Sayısı	Konuşur Sayısı (Milyon)
1	Çince	Çin	31	1,213
2	İspanyolca	İspanya	44	329
3	İngilizce	İngiltere	112	328
4	Arapça	Suudi Arabistan	57	221
5	Hintçe	Hindistan	20	182
6	Bengalce	Bangladeş	10	181
7	Portekizce	Portekiz	37	178
8	Rusça	Rusya Federasyonu	33	144
9	Japonca	Japonya	25	122
10	Almanca	Almanya	43	90,3
16	Fransızca	Fransa	60	67,8
19	İtalyanca	İtalya	34	61,7
21	Türkçe	Türkiye	36	50,8*
46	Özbekçe	Özbekistan	14	20,3
49	Azerice	İran	17	19,1
84	Uygurca	Çin	15	8,8
87	Kazakça	Kazakistan	14	8,3

Yapı Bakımından Dünya Dilleri

Dünya dilleri yapı bakımından biçim bilgisel veya söz dizimsel göstergeler kullanılarak sınıflandırılır. Biçim bilgisel olarak diller başlıca *bitişken (eklemeli)*, *bükünlü (çekimli)*, *yalınlayan diller* olmak üzere üçe ayrılır.

- ***Bitişken diller:*** Eklemeli dillerde üretim ve çekim, sözcük kök veya gövdelerinin sonuna yeni sözcükler yapan eklerin; çatı, zaman, kip, kişi ekleri gibi belirli dil bilgisel işlevleri bulunan üretim ve çekim eklerinin getirilmesi, yani eklenme yoluyla gerçekleştirilir. Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğundan eklenme, *son eklenme* şeklinde gerçekleşir. Fince, Macarca, Japonca hatta Afrika'da konuşulan Swahili dili yüksek derece eklemeli dillerdir. İngilizce, Farsça gibi Hint-Avrupa dillerinde *son eklenme*nin yanı sıra *ön eklenme* ve *iç eklenme* de vardır. Örneğin dilimize Batı dillerinden kopyalanmış olan *anormal*, *deşarj*; Arapçadan kopyalanmış olan *namüsait*, *bitaraf* sözcüklerinde Farsça *na-* ve *bi-* ile yapılan ön eklenme; Fransızcadan kopyalanan *regülatör* sözcüğünde son eklenme (regüla-**tör**), yine Fransızcadan kopyalanan *reformasyon* sözcüğünde ise ön eklenme ve son eklenme (**re**-form-**asyon**) görülmektedir.

DİKKAT

Bitişken dillerde sözcüğün kökünde bir değişiklik olmaz. Sözcük köküne ek adı verilen ve belli işlevleri olan ögeler eklenerek yeni sözcükler yapılır ya da sözcükler arasındaki dil bilgisel ilişkiler ifade edilir.

Bükünlü diller (Çekimli diller), çekim ve üretim esnasında özellikle temel ünsüzlerin ve ünsüz sırasının sabit kaldığı, sözcük kökündeki ünlülerin değişebildiği Arapça, Latince gibi dillerdir.

- ***Bükünlü diller:*** Biçim bilgisel tipoloji bakımından Yunanca, Latince, İngilizce, Rusça, Ukraince; Arapça, İbranice vd. bükünlü dillerdir. Bükünlü dillerde sözcüğün biçiminin değişmesi anlamın ve/veya dil bilgisel işlevin de değiştiğini gösterir. Bükünlü dillerin en karakteristiği Arapçadır. Arapça söz üretimi büyük çoğunluğu hatta çekimler üçlü, kısmen dörtlü ve beşli ünsüz köklerden *vezin* adı verilen belirli kalıplara göre yapılır. Örneğin, ***ktb*** 'yazmak' kökünden yer adı yapan *mef'al* vezni ile *me**kte**b*, eylemin özne biçimi gösteren *fâ'il* vezniyle ***kâti**b*, edilgen tümleç adı yapan *mef'ûl* vezni ile *me**kti**b*, *me**kte**b* sözcüğünün çoğul biçimini gösterenin *mefa'il* vezni ile *me**kâti**b* gibi. Kök ünsüzleri türetilen her sözcükte aynı sırada korunur.

Yalınlayan diller, ek almayan, çekime girmeyen, tek heceli sözcüklerin sıralanmasının, tonlamanın ve vurgulamanın birincil önem taşıdığı Çince, Tibetçe gibi dillerdir.

- ***Yalınlayan diller:*** Bu dillerde çekim yoktur. Sözcüğün biçimi değişmez veya sözcüğe herhangi bir gramatikal birim eklenmez. Dil bilgisel işlevler sözcük sırasıyla ve işlev sözcükleriyle gösterilir. Çince, Tibetçe ve Vietnamca yalınlayan dillerin en tipik örnekleridir. Bu dillerde tonlama ve vurgulamanın birinci derecede dil bilgisel işlevi vardır.

DİKKAT

Bükünlü diller eklemelilik, eklemeli diller nadir de olsa çeşitli dil bilimsel nedenlerle bükünlülük özelliği gösterebildiklerinden bükünlü ve eklemeli hatta yalınlayan diller arasında kesin ayrımlar yapmak mümkün değildir. Bir dil, örneğin İngilizce aynı anda hem çekimli hem de eklemeli özellikler gösterebilir.

Söz Dizimi Bakımdan Dünya Dilleri

Dünya dilleri cümle içinde yer alan temel ögeler özne (Ö), nesne (N) ve yüklemin (Y) dizilişine göre altı gruba ayrılır. Dünya dillerinin % 86,57'si ÖNY ve ÖYN dillerini konuşmaktadırlar. Dillerin söz dizimsel bakımdan sınıflandırması ile genetik bakımdan sınıflandırılması birbiriyle doğrudan ilgili değildir. Örneğin, Farsça, Japonca ve tarihî Latince, Türkçe, Moğolca, Japonca vd. ile birlikte ÖNY grubunda; Çincenin Mandarin değişkesi, Rusça, İngilizce ise ÖYN grubunda yer alır (Meyer, 2010). Tablo 1.2'de dünya dillerinin söz dizimi bakımından sınıflandırılması yer almaktadır.

Söz Sırası	Sıklık	Örnek Diller
ÖNY(özne-nesne- yüklem)	180 dil (% 44,78)	Bengalce, Farsça, Hintçe, Japonca, Latince, Türkçe
ÖYN(özne-yüklem-nesne)	168 (% 41,79)	Arapça (konuşma dili), Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Malayca, Mandarin, Portekizce, Rusça
YÖN(yüklem-özne-nesne)	37 (% 9,20)	Arami, Arapça (edebî dil), İbranice, İrlanda dili
YNÖ (yüklem-nesne-özne)	12(% 2,99)	Aneityan, Baure
NYÖ (nesne-yüklem-özne)	5 (% 1,24)	Apalai, Arecua, Hixkaryana
NÖY (nesne-özne-yüklem)	0	
Toplam	**402**	

Tablo 1.2
Söz Dizimi Bakımından Dünya Dillerinin Sınıflandırılması

Dünya dilleri yukarıdaki sınıflandırmaların dışında dil bilimciler tarafından farklı ölçütlere göre de sınıflandırılmaktadır.

DİKKAT

TÜRKÇENİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

On sekizinci yüzyılın başında Poltava savaşında (1709) Ruslara esir düşen ve 1711-1722 yılları arasında Sibirya'da kalan Alman kökenli İsveçli subay ve kâşif J. von Strahlenberg (1676-1747) Fin-Ogur, Türk ve Moğol dilleri arasındaki ortak özellikleri ve runik yazılı metinleri 1730 yılında İsveç'in Stockholm şehrinde yayımlanan eseriyle ilk kez dile getiren bilim insanlarından biriydi. Bu kuram yakın dönemlere değin benimsenmişti ancak araştırmaların gelişmesiyle bilim çevrelerinde Ural dilleri ile Altay dilleri arasındaki ilişkiye dayalı yakınlıklar ve kimi yapısal benzerlikler ve ortaklıklar bulunmakla birlikte her iki ailenin genetik bakımdan aynı ata dilden gelişmediği kabul edilmektedir. Ancak Türkçe, Macarca, Fince vd. bir bölümü tarihî ve modern dil temaslarına dayalı, bir bölümü temaslardan bağımsız olarak erillik-dişillik bulunmaması, kişi zamirlerindeki benzerlikler, ünlü uyumları, sayı sıfatlarında nitelenen ismin çokluk eki alması, söz diziminde (özne) + (nesne) + esas fiil + (yardımcı fiil) vb. ortak özelliklere sahiptir.

Türkçenin, binlerce yıl önce Moğolca ile tek bir dil olduğu varsayılan döneme 'Ana Altayca Dönemi' adı verilir. Türkçe İlk Türkçe adı verilen süreçte, yani Büyük Hun İmparatorluğu döneminde bağımsız bir dil hâline gelmiş, Avrupa Hun İmparatorluğu döneminde ise Ana Türkçe adı verilen süreç başlamıştır. Yazılı ilk olgunlaşmış Türkçe belgelerin bulunduğu Göktürk ve Uygur dönemlerine de 'Eski Türkçe Dönemi' adı verilir.

Türk Yazı Dillerinin ve Lehçelerinin Sınıflandırılması

Avrasya coğrafyasına yayılan Türk dillerinin sınıflandırılması ile ilgili genetik, coğrafi, etnik, tipolojik birçok ölçüt ve sınıflandırma girişimi vardır. Johanson ve Csató (2006) coğrafi, genetik ve tipolojik ölçütleri esas alarak yaptığı sınıflandırmada Türk dillerini altı gruba ayırır:

1. ***Güneybatı (GB), Oğuz Türkçesi:*** Bu grup kendi içinde *batı* (b) ve *doğu* (d) olmak üzere ikiye ayrılır. *GBb grubunda* Gagauzca, Türkiye Türkçesi ve Azerice; *GBd grubunda* ise Türkmence yer alır. Salırca (Salarca) tarihî olarak *Oğuz grubundan* gelişmiştir.
2. ***Kuzeybatı (KB), Kıpçak Türkçesi:*** Kıpçak grubu *batı (b)*, *kuzey (k)* ve *güney (g)* alt gruplarından oluşur. *KBb grubu*nda Kumukça, Karaçay Balkarca, Kırım Tatarcası ve Karayca; *KBk veya Volga (İdil) grubunda* Kazan Tatarcası ve Başkurtça; *KBg veya Aral-Hazar grubu*nda Kazakça, Karakalpakça, Kıpçak-Özbek ve Nogayca bulunur. Altay Türkçesi ile güçlü genetik bağlarına karşın, Kazakçaya çok yakın olan modern Kırgızca da bu grupta değerlendirilebilir.

3. ***Güneydoğu (GD), Uygur Türkçesi:*** Bu grup da kendi içinde *batı* (b) ve *doğu* (d) olmak üzere ikiye ayrılır. *GDb grubunda* Özbekçe ve Özbekçenin değişkeleri, *GBd grubunda* Modern Uygurca, Sarı Uygurca ve Salırca/Salarca yer alır. Ancak bu iki dil, grubun özelliklerinden sapma gösterir.
4. ***Kuzeydoğu (KD), Sibirya Türkçesi:*** *KD grubu* kendi içinde *kuzey* (k) ve *güney* (g) alt gruplarından oluşur. *KDk grubunda* Sahaca (Yakutça) ve Dolganca; ayrışık (heterojen) bir grup olan *KDg grubu da* 4 alt gruba ayrılır. Sayan Türkçesi: Tuvaca ve Tofaca, Yenisey Türkçesi: Hakasça, Şorca ve ilgili değişkeler; Çulım Türkçesi, Küerik vd. değişkeler; Altayca ve değişkeleri. Yok olmak üzere bulunan Mançurya'daki Fü-yü Kırgızcası, Kırgızcanın bir değişkesi olarak kabul edilmesine karşın Yenisey Türkçesine; Sarı Uygurca da *güney Sibirya* grubuna daha yakındır.
5. ***Çuvaşça, Ogur/Bulgar grubu:*** İlk Türkçe döneminde Türk dillerinden ayrılan Çuvaşça bu grubun tek yazı dilidir.
6. ***Halaççа, Argu Türkçesi:*** Orta İran'da konuşulan Halaççanın Divanü Lugâti't-Türk'te Arguca olarak anılan dilin devamı olduğu düşünülmektedir.

Türkiye Türkçesi

Türk yazı dilleri ailesinin konuşur sayısı bakımından en büyük dili Türkiye Türkçesidir. Türkiye Türkçesi Türkiye'nin yanı sıra, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde resmî dildir. Kosova'da Türklerin yoğun olduğu bazı yerel yönetimlerde belediye sınırları içinde Arnavutça ve diğer dillerle birlikte resmî dildir. Her ne kadar *Türkiye Türkçesi* terimi kullanılsa da Türkçe, ana dili olarak Balkanlarda Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Romanya'da; göçmen azınlık olarak başta Almanya olmak üzere, Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, İsveç, Norveç vd. Avrupa ülkelerinde, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya'da; Arap ülkelerinden Suriye ve Irak'ta konuşulur. Rusya Federasyonu vd. Türk cumhuriyetlerinde az nüfuslu küçük azınlıklar hâlinde yaşayan Ahıska Türkleri de Türkiye Türkçesi konuşuru kabul edilir. Ahıska Türkleri, Sovyetler Birliği döneminde pasaportlarında 'Türk' yazan tek Türk topluluğuydu.

Türkiye Türkçesinin coğrafi bakımdan Anadolu Türkçesi ve Rumeli Türkçesi olarak ikiye ayrılması gelenekselleşmiştir. Anadolu Türkçesi yine coğrafi ölçütlere göre, Batı Anadolu, Orta Anadolu, Ege, Karadeniz ve Doğu Anadolu ağızları olmak üzere dörde ayrılır.

Türkçe devlet dili olarak Balkan dillerinin tamamını, başta söz varlığı olmak üzere, derinden etkilemiştir. Türkiye Türkçesinin temel söz varlığının büyük bir bölümünün bazen eylemler de dâhil olmak üzere Boşnakça ve Sırpçada yaşadığı söylenebilir.

DİL VE KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Kültür Nedir?

İnternet ortamında "kültür" sözcüğü ile ilgili bir arama yapıldığında *müzik kültürü, şehir kültürü, Türk kültürü, Macar kültürü, İngiliz kültürü, Karadeniz kültürü, halk kültürü, mutfak kültürü, çay kültürü, demokrasi kültürü, okuma kültürü, tüketim kültürü* vb. birçok kullanımla karşılaşılır. Toplumlar çeşitlendikçe ve aynı toplum içinde kurumların işlevleri farklılaştıkça ve çoğaldıkça, çeşitli kültür düzeylerinin, yani çeşitli sınıf veya grup kültürlerinin ortaya çıktığı görülür (Eliot, 1981).

Kültür kavramı Türk Dil Kurumunun yayımladığı Türkçe Sözlük'te altı ayrı anlamla tanımlanmıştır. Bunlardan ilki ve en kapsamlı olanı "*Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin*" (2005: 1282) biçimindedir. Farklı kaynaklarda kültür, "*Top-*

lumun üyesi olarak insanoğlunun öğrendiği ya da kazandığı bilgi, sanat, gelenek-görenek vb. yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütün" (Mengü, 2003), "*İnsan başarılarının tümü*" (Develi, 2006: 17), "*Bir milletin uzun bir tarih içerisinde ortaya koyduğu, geliştirdiği ve tecrübe ile sağlamlaştırıp kesinleştirdiği maddi ve manevi değerler bütünü*" (Koca, 2000: 8), "*İnsanın kendini kendi evinde duymasını sağlayacak bir dünya ortaya koyması*" (Uygur, 1996: 17), "*Toplumların eğitim, teknoloji, siyaset, hukuk, iktisat, sanat ve dine ilişkin sorunlarını çözdükleri kendilerine özgü yola, o toplumun kültürü denir.*" (Mardin, 2004: 23) vb. biçimlerde tanımlanır. Bu tanımlarda izlenebilen ortak özellikler kültürün, insanların kendi yarattıkları, benimsenip kabul görmüş toplumsal davranışları içine alması, sonraki nesillere aktarılması ve toplumlara veya gruplara göre çeşitlendiği için ait olduğu "topluma özgü" olmasıdır. Kültürel davranışlar, toplum tarafından üzerinde uzlaşı sağlanan, **konsensüs** oluşturulan davranışlar bütünüdür ve bu nedenle toplumlar için bir çeşit **"kolektif bilinç"** de oluştururlar. Aynı kültürel davranışlara ve davranış edinme süreçlerine sahip olan insanlar, ortak kavrayış biçimleri, etkileşim kuralları ve diğer kültürel içerikler sayesinde birbirlerini daha iyi anlar, birbirleriyle daha kolay iletişim kurarlar (Smelser, 1992). Ortak kültürel alt yapı ve kolektif bilinç, yaşanan olaylar ve problemler karşısında, benzer stratejiler ve davranış modelleri geliştirmeyi motive ederek toplumun ortak aklını da oluştururlar. Bütün bunlardan yola çıkarak diyebiliriz ki kültür, bir milletin yaşam tarzıdır ve maddi ve manevi bütün kavramları kapsayıcı bir özellik taşır.

Konsensüs (İng. Concensus) sözcüğü fikir birliği, uzlaşma, mutabakat anlamlarına gelir.

Fransız sosyolog Durkheim'e göre "kolektif bilinç" bir toplumda "ortak" olanların temsilidir.

Fransızca *culture* kelimesinden gelen kültür kavramının algılanışı, dönemlere göre de farklılıklar göstermiştir. Örneğin, XIX. yüzyılda Batılı sosyal filozoflar ve tarihçiler, kültürü bir toplumun etik değerlerini oluşturan, onu diğer toplumlardan ayırt eden düşünce veya manevi değerler bütünü olarak görme eğilimindeydiler. XX. yüzyılda ise kültür kavramı, daha geniş kapsamlı ve bilimsel olarak ele alınır. İngiliz antropolog Tylor, kültür kavramını, "*Bilgiyi, sanatı, etiği, hukuku, gelenekleri ve bireylerin o toplumda edindiği alışkanlık ve yetileri içine alan bir bütünlük*" olarak tanımlar (Smelser, 1992). Bu çalışmalarda kültür ve uygarlık kavramlarının içerikleri de tartışılır. Tylor, kültür ve uygarlık arasında bir ayrım yapmazsa da İngiliz tarihçi A. Toynbee, kültürle uygarlık kavramlarını birbirinden ayırmış ve uygarlığı "*bütün insanlığın, herkesi kapsayan tek bir ailenin üyeleri olarak, tam bir uyum halinde yaşayabilecekleri bir toplum durumunu yaratmak için girişilmiş bir çaba*" olarak tanımlamıştır (akt: Yıldırım, 2009).

Kültür ve uygarlık ayrımına yönelik değişik bilgilere www.historicalsense.com/Archive/Fener64_2.htm adresinden ulaşabilirsiniz.

İNTERNET

Amerikalı Antropolog Edward Sapir'in kültür üzerine düşünceleri, dil bilimciler arasında da geniş tartışma alanı bulduğu için önemlidir. Sapir, kültürün üç ayrı tanımından bahseder. Bunlardan ilki, etnologlar ve kültür tarihçileri tarafından da kabul gören, kültürün *"Bir insanın yaşamında miras edindiği, babadan oğula geçen maddi veya manevi unsurlar"* olduğudur. Kültürün bu anlamı, insanın kendisi ile neredeyse eş güdümlüdür. Geleneksel davranışlar, alışkanlıklar, nesneleri kullanma biçimleri, örneğin Güney Afrikalıların avlanma yöntemleri, Kızılderelilerin halk hekimlikleri vb., bu anlayışa göre kültürün bir parçasıdır. Bu yaklaşıma göre bütün insanlar, faklı yollarla ve farklı karmaşıklık derecelerine sahip olmak üzere, kültürlenirler. Kültürel unsurlar, insanların kolektif akli çabalarıyla oluşur ve toplumsal miras yoluyla diğer nesillere aktarılarak "gelenek"leri meydana getirir (Sapir, 1951).

Sapir'e (1951) göre kültür teriminin ikinci anlamı, *"bireysel gelişmede yetkin örnek olma"* ile ilgilidir. Kültürün özümsenmiş bilgi ve deneyim, entelektüel alanda donanımlı ve sofistike olma vb. bildiren bu anlamı, "kültürlü insan" ifadesiyle de özdeşleşir. Burada

kastedilen kültürlü olma durumu, insanların eğitim ve yaşantılar sonucu, düşünce dünyalarında, estetik anlayışlarında, zevklerinde ve dünya görüşlerinde meydana gelen olumlu gelişmelerle de ifade edilebilir.

Sapir'in üzerinde durduğu üçüncü kültür tanımı sözü edilen bu iki tanımın kesiştiği bir anlama denk gelir. Buna göre kültür, *"Bir toplumun sahip olduğu, diğer unsurlara göre daha değerli görülen, daha karakteristik, manevi anlamda daha önemli unsurlardır."* Bu kültür tanımı, maddi olandan çok manevi olan unsurları kucaklar ve bu nedenle, uygarlıkla ilgili unsurlar bu yaklaşımın dışında kalır (1951: 310). Sapir'in kendi kültür tanımı ise mensubiyet kavramıyla yakından ilgilidir ve millî kültür anlayışıyla örtüşür. Buna göre kültür, *"Belirli bir grup insanı diğerlerinden farklı kılan, ayıran genel davranışlar ve yaşam tarzlarıdır ve o toplumun ürettiği uygarlığın belirgin, tipik göstergelerini de içine alır."* Aynı kültüre sahip olan insanlar, zaman içerisinde düşünce tarzlarında ve tepkilerinde benzerlikler gösterirler. Tarih içerisinde bu düşünce tarzları ve tepki gösterme biçimleri, o toplum için tipik ve normal hâle gelir; yeni unsurlar için de model oluşturur. Böylece toplumların kendilerine özgü kültürel kimlikleri meydana gelir. Toplumların veya milletlerin kültürel kimlikleri, sanatlarına, edebiyatlarına, mimarilerine, maddi ve manevi üretimlerine de yansıyarak bu ögeleri o kültüre özgü hale getirir. Diğer yandan küreselleşme, toplumlar arasındaki bilgi paylaşımının artması, kültürel karşılaşmalar vb. zaman içerisinde farklı toplumlara ait kültürel unsurların belirli düzeylerde birbirine benzer hale gelmesine de neden olabilmektedir.

Kültürü Oluşturan Ögeler

Kültürü oluşturan ögeler, genel anlamda *maddi ve manevi* veya *somut ve somut olmayan* biçiminde sınıflandırılabilir. *Maddi kültür unsurları* mimarî, el sanatları, geleneksel kıyafetler, araç-gereçler gibi elle tutulur, gözle görülür, somut olan unsurlardır. *Manevi kültür unsurları* ise inançlar, dünya görüşleri, ahlak anlayışı, davranış kalıpları, ilişki örüntüleri vb. toplumsal hayatı çevreleyen öğreti ve değerlerdir.

Somut olmayan, manevi kültür unsurlarının aktarımında *dil*, önemli bir rol üstlenir. Maddi ve manevi kültürel unsurlar, toplumların kimliklerini oluşturarak onların yaşam tarzını, hayata, sanata, estetiğe, etik değerlere vb. yaklaşımlarını, anlayışlarını yansıtmaktadır. Söz gelimi, manevi kültürel ögelerimizden olan atasözlerimize bakıldığında, toplumumuzun hangi renkleri hangi duygu değerleri ve ahlak anlayışıyla birleştirdiği görülmüş olur. Atasözlerimizdeki *kara haber, kara çalmak, kara sürmek, kara kara düşünmek, aralarından kara kedi geçmek, karalar bağlamak* vb. renk tasarımlarına bakılarak Türk kültüründe karanın kötülük, uğursuzluk, sıkıntı, terslik, yas, ölüm, gizlilik vb. kötü duygular çağrıştırdığı; *ak gün ağartır, kara gün karartır, , ak koyunun kara kuzusu da olur, ağaran varken ağlayana kim bakar, ağı kürekle atarlar, karayı dirhemle satarlar, ak giyen ağa gerek, ak koyunu gören içi yağ dolu sanır* vb. atasözlerinde ise ak renginin aydınlık, parlaklık, temizlik, namuslu ve dürüst olma, saflık vb. bildirdiği anlaşılarak kültürel kimliğimiz ve kolektif bilinçaltımıza dair ipuçları elde edilmiş olur (Duvarcı, 2011: 265-266). Ancak renkler farklı kültürlerde farklı sembolik değerlere sahip olabilmektedir. Örneğin kara/siyah renk Türk kültüründe kötülük, uğursuzluk, sıkıntı, terslik, yas, ölüm, gizlilik vb. bildirse de Çin kültüründe güven ve kaliteyi, Yeni Zellanda'da yurtseverliği temsil etmekte; kültürümüzde aydınlık, temizlik, dürüstlük, saflık vb. bildiren beyaz renk ise İtalya'da ölüm ve cenaze, Hindistan'da mutsuzluk ve yas, Etiyopya'da hastalık vb. anlamlara gelebilmektedir.

İNTERNET

Renklerin hangi kültürlerde hangi duygu ve düşünceleri temsil ettiğine ilişkin daha fazla bilgi edinmek isterseniz. Genel ağ'da http://www.globalization-group.com/edge/resources/color-meanings-by-culture/ adresini inceleyebilirsiniz.

Kültür Değişmeleri

Kültürel değişmeler çok çeşitli nedenlerle gerçekleşebilir. Başka kültürlerle karşılaşma ve etkileşim, kültürel değişmeleri motive edebileceği gibi ekonomik, sosyo-politik ve teknolojik değişmeler de kültürleri çeşitli açılardan etkilemektedir. Her kültür, insanların topluma ve doğaya uyma stratejisidir. Uzun vadede bu stratejiler, ekonomik, politik ve teknolojik değişmelerde karşılık bulur. Kültürel davranışlar, bir çeşit iç dinamizmle, bu değişmelerden etkilenerek güncellenir. Avrupa'da en dikkat çekici kültürel değişmeler sanayi devriminden sonra gerçekleşmiştir. Bu durum, ekonomik ve teknik gelişmelerin, kültürel değişmeleri motive ettiğinin tipik bir örneğidir. Yeni nesillere, artan oranda yeni eğilimler nüfuz etmektedir. Bu nedenle, nesiller değiştikçe kültürler ve dünya görüşleri de değişmektedir (Inglehart, 1990).

KİTAP

Toplumsal hayatımızın ve kültürel yaşamımızın 70'li yıllardan bu yana ne şekilde ve ne hızla değiştiğine dair örnekleri, Ayfer Tunç'un deneme tarzında yazmış olduğu *Bir Maniniz Yoksa Annemler Size Gelecek* (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001) adlı eserinden okuyabilirsiniz.

Kültürel değişmeleri yaratan motiflerden biri de kültürlerarası etkileşimdir. Kültürlerarası etkileşim, farklı kültürlerin karşılaşması sonucu ortaya çıkar ve genellikle kültürel sistemlerden birinin ya da her ikisinin değişmesiyle sonuçlanır. Bu değişmeler, etkileşimin derecesine göre *kültürel etkileşim, kültürel asimilasyon* veya *karma kültürlülük* biçiminde ortaya çıkabilir. Kültürel etkileşim, maddi ve manevi kültür unsurlarında, inanç ve değerler sisteminde değişmelere neden olabilmektedir.

Kültürel değişme süreçlerinde tercümeler de yadsınamaz bir öneme sahiptir. Eski Yunan uyanışı Anadolu, Fenike, Mısır tercümeleri ile, Batı'da Rönesans İslam ve Yunan tercümeleri ile, 18.yüzyılda başlayan Germen uyanışı Latin ve Anglosakson tercümeleri ile mümkün olmuştur (Ülken, 1997). Tercüme faaliyetleri, Türk kültür tarihinin değişim noktalarında da kendini gösterir. Eski Uygur Türkleri, yeni kabul ettikleri dinlerin öğreti kitaplarını ve diğer metinleri, Çince, Toharca, Soğdca, Sanskritçe ve Tibetçeden kendi dillerine çevirmişler; dinî içerikli tercüme edebiyatla ciddi bir yol almışlardır.

SIRA SİZDE 3

Türk kültür tarihinde meydana gelen belli başlı kültürel değişme aşamaları hakkında araştırma yapınız.

Türk kültür tarihinde meydana gelen kültürel değişme ve gelişmeleri, farklı motiflerin yönlendirdiği görülür. Örneğin Eski Uygur Türklerinde, dinî motifli kültürel değişme süreçleri yaşanmıştır (Demir, Yılmaz, 2009). 840 yılında Orhun vadisinden Tarım havzasına göç eden Uygur Türkleri, Eski Türk inanç sistemi olan Gök Tanrı dininden, Maniheizm ve Budizm dinî sistemlerine geçmişlerdir. Uygur Türklerinin, yeni dinleriyle birlikte, dâhil oldukları kültürel çevreler ve benimsedikleri öğreti sistemleri de değişmiştir. Yeni bir dinin kabulü, Uygurların yeni bir hayat anlayışına ve dünya görüşüne, yeni dinlerinin öğretileri ile hayatlarının yeniden düzenlenmesine neden olmuş ve kültürel değişmeleri de motive etmiştir. Maniheizmin öğreti sistemi, atlı-göçebe hayat tarzı ile uyuşmayan, fiziksel dinamizmden çok iç dinginliğe önem veren, et yemeyi yasaklayan ve sebze yemeyi motive eden bir sistemdi. Maniheizmin kabulü, Uygur Türklerinin atlı-göçebe hayattan yerleşik hayata geçmesini, ticari faaliyetlerde, ilim, sanat ve edebiyatta gelişmesini sağlayarak kültürel hayatları üzerinde belirgin bir etki oluşturmuştur (Koca, 2000).

DİKKAT

Farklı kültürlerin karşılaşmasıyla ya da kültürlerarası etkileşimle ortaya çıkan kültürel değişmeler, en önce kendini dilin söz varlığında hissettirir. Toplumların kültürel etkileşimleri sonucu, dilin ilk ve en hızlı etkilenen, en kolay değişen unsuru, söz varlığıdır. Türk kültür tarihinde yaşanan değişmeler söz varlığımızı da etkilemiş, karşılaşılan kültürlere ait çeşitli sözcükler dilimize girmiştir.

Türk kültür hayatının XVIII. yüzyıldan itibaren yüzünü Avrupa'ya çevirdiği görülmektedir. Batı kültür ve medeniyetinde meydana gelen ilerleme, XVIII. yüzyılda çeşitli Avrupa ülkelerine seyahat eden Osmanlı aydınlarının ve elçilerinin dikkatini çekmiş; bu aydınlar, Viyana, Paris gibi büyük Avrupa şehirlerinde gözlemlediklerini anı tarzında kaleme alarak bizlere Batı kültür hayatından kesitler sunmuşlardır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in kaleme aldığı *Sefâretnâme*, İbrahim Müteferrika'nın Avrupa'da tanıştığı matbaayı İstanbul'a taşıması, bu anlamda dikkat çeken ilk faaliyetlerdendir (Parlatır, 2006). XIX. yüzyılda, Batı dillerinden, özellikle de Fransızcadan Türkçeye yapılan ilk tercümelerin daha çok edebî içerikli olması, edebiyatta bir kültürel değişim süreçlerinin toplumsal yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur.

Dil ve Kültür

Dil ve kültür arasındaki ilişki, bu iki unsurun iç dinamiklerle birbirine bağlı olmasından kaynaklanan çok yönlü bir ilişkidir. Dil ve kültür arasında, birbirini yaratma, birbirinin varlığına ve devingenliğine kaynak ve ortam oluşturma yönünde organik bir ilişki bulunur. Bir toplumun kültürü, bireylerin o topluma kendini kabul ettirebilmek için bilmesi ve inanması gereken her türlü bilgi, değer ve uygulamadır. Bir bakıma kültür, bir kişinin günlük yaşamın ödevlerini yerine getirebilmek için sahip olması gereken "neyin-nasıl" olacağına dair bilgidir (Wardhaugh, 1998). Bu durumda dil, kültüre ait binlerce unsurdan yalnızca biri sayılır ancak üstlenmiş olduğu, 'kültürün varlığını ve devamlılığını sağlamak', 'sözlü ve yazılı kültür ögelerini bizzat yaratmak', 'kültürel ögeleri sonraki nesillere taşımak' vb. işlevlerle en temel olanıdır denilebilir. Somut olmayan pek çok kültür mirası, yüzyıllar boyunca yalnız dil aracılığıyla sonraki nesillere aktarılabilmiştir.

Dil, fiziki nesnelerden duygulara kadar uzanan bir alanda, farklı türden nesne ve olguları kavramlaştırıp terimlerle işaret etmekle onları düşünce alanı içine almakta, onlara varlık kazandırmakta (Ural, 2003), böylece soyut veya somut pek çok kültürel unsur, dilde varlık bularak kalıcı hâle gelmektedir. Destanlar, halk masalları, atasözü, deyim, türkü, mani vb. pek çok sözlü kültür ögesi, yazıya geçirilmeden önce uzun yıllar nesilden nesile söz ile aktarılmıştır. İlk Türkçe yazılı metinlerimizden olan Kül Tigin, Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtları, dilin görünümlerinden biri olan yazı ile muhafaza edilmiş, korunup saklanmıştır. Bu nedenle dil, toplumların kültürel hafızası sayılmaktadır. Bugün o dönem Türk boy ve teşkilatlarının yaşayış tarzını, kültürlerini, önemsedikleri ve öncelik verdikleri değerleri, hayat tecrübelerini, aradan geçen yaklaşık 1300 yıllık zamandan sonra, dilin koruyuculuğu sayesinde okuyup öğrenebilmekteyiz.

KİTAP

Orhon Yazıtlarının günümüz Türkçesine aktarılmış biçimini okumak için Talat Tekin'in, *Orhon Yazıtları* (İstanbul 2003) veya Muharrem Ergin'in *Orhun Yazıtları* (Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995) adlı eserlerine başvurabilirsiniz.

Dil ve kültür arasındaki ilişki, bu ilişkinin yönü ve gerçekleme biçimi her dönemde araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Dil ve kültürel davranışlar ve düşünme biçimleri arasındaki ilişkiyi tartışan meşhur kuramlardan biri de *Whorf Hipotezi* ya da *Sapir-Whorf*

Hipotezi olanak bilinen kuramdır. Bu kurama göre dil, düşünceyi, toplumsal davranışları ve toplumsal davranış örüntülerini belirleyen bir kalıptır. Bu durumda, bir dilin yapısı, o dili konuşanların dünya görüşlerini de belirlemekte ve biçimlendirmektedir (Wardhaugh, 1998). Whorf'a göre dil, sadece düşüncelerin ifade edildiği bir araç değil, aynı zamanda düşünceyi şekillendiren, bireylerin zihinsel aktivitelerini yönlendiren bir program veya rehberdir. Düşünmek, rasyonel bir eylem olsa da o dilin gramerinden bağımsız değildir. Dil, gerçekliği süzen bir filtre oluşturarak toplumların kendilerini saran dünyayı algılama biçimini ve dünya görüşünü belirlemektedir. Bu nedenle, farklı dilleri konuşan insanların dünyayı algılama biçimleri, değer yargıları ve kültürel davranışları da farklıdır (Wardhaugh, 1998).

Kültür ve dil arasındaki etkileşimin diğer boyutu ise kültürlerin diller ve dil davranışları üzerinde belirleyici bir rolünün bulunduğu yönündedir. 'Kültürlerarası iletişim' konusunu ele alan dil bilim çalışmalarında, yabancı bir dili öğrenen insanların, yeni öğrendikleri dili ne kadar iyi konuşabilseler de kültürel farklılıklara dayalı bariyerlere takılabildikleri, iletişimde kültürel kaynaklı yanlış anlamaların gerçekleşebildiği belirtilir (Hall, 1974). Farklı kültürlerden gelen insanların dil davranışları, vücut dilleri, jest ve mimikleri bile farklı olabilmektedir. Toplumlarda iletişimin arka planını oluşturan örtük kültürel değerler, bir dilin gramerini ve kelimelerini öğrenmekten çok daha farklı bir öğrenme süreci olan kültürel öğrenmeyle fark edilebilmektedir.

Kültürün dil üzerinde yansıma bulduğunu gösteren en tipik örneklerden biri *tabular* ve *örtmece sözler*dir. Kültürler, zaman zaman bazı kavramların konuşmada dillendirilmesine izin vermezler. Bu durum, söz konusu kavramların o toplumda olmamasından değil, konuşulması durumunda toplumun bundan zarar göreceği, uğursuzluk geleceği vb. inançlardan ya da konuşulmasının etik olmayacağı kaygısından ileri gelir.

Bir kavramın söylenmesinin yasak olduğu durumlara tabu, dolaylı olarak söylenmesine ise örtmece denilmektedir.

Dil ve Toplum

Dilin toplumsal bir iletişim sistemi olması, toplumla ilgili birçok unsurun dilde de karşılık bulmasına sebep olur. Toplumsal statü, yaş, eğitim, toplumsal roller, cinsiyet vb. toplumsal unsurlar, bireylerin dil davranışlarını da etkilemektedir. Toplum, dil kullanımını iki yönde kontrol eder. Birincisi bir dizi ***norm*** üretir. Bu normları az ya da çok öğrenir ve takip ederiz. İkincisi normlara uymak için *motivasyon* sağlar. Bu tür bir motivasyon, içinde bulunulan toplumsal duruma uygun konuşma biçimlerinin seçilmesine yardımcı olur (Hudson, 1996).

Norm, önceden bilerlenmiş kalıplardır.

İnsanlar farklı toplumsal ortamlarda, farklı amaçlar için, farklı dil biçimlerini kullanırlar. Örneğin birey, isteme eylemini gerçekleştirmek için evde, okulda, resmî ya da samimi bulduğu ortamlarda aynı dilin farklı değişkelerini ya da stillerini kullanabilir. Konuşma ortamına ve iletişime katılanların durumuna göre tercih edilen bu konuşma stillerinin her birine *durumsal dil türü* denir. Dilde görülen bu tür çeşitlilikler çoğu durumda, iletişim içindeki bireylerin eğitimleri, statüleri, toplumsal rolleri, kültürel arka planları, toplumsal güçleri, cinsiyetleri vb. toplumsal unsurların etkisi ile meydana gelir. Dil kullanımını etkileyen ve sözcelerin anlamlandırılmasında belirleyici olan tüm bu unsurları genel olarak *toplumsal bağlam* diye adlandırmak mümkündür.

Bireylerin hangi toplumsal bağlamlarda hangi konuşma biçimlerini tercih ettiği ya da tercih edilen konuşma biçimlerinin birtakım toplumsal anlamlara sahip olup olmadığı da dil ve toplum arasındaki ilişkinin bir yönünü oluşturur. Konuşurken neyi nasıl söyleyeceğimiz, hangi cümle türlerini, hangi sözcükleri ya da sesleri kullanacağımız yönünde bir dizi tercih yaparız. Nasıl söylediğimiz de en az ne söylediğimiz kadar önemlidir. Zamir kullanımında *sen/siz* tercihi, hitap biçimleri, nezaket stratejileri vb. dil bilimsel tercihler, içinde toplumsal anlam ve mesajları da barındırmaktadır (Wardhaough, 1998; König, 1990). Eklemeli bir dil olan Türkçede bu tür tercihler, yalnız sözlüksel birimlerden değil

birtakım son ekler üzerinden de izlenebilmekte, dinleyiciye dayanışma, yakınlık ya da tersine mesafe ve farklılık yönünde mesajlar vererek ifadenin yorumunu etkileyebilmektedir.

Dil kullanımı üzerinde etkili olan toplumsal unsurlardan biri de konuşan bireyler arasındaki toplumsal mesafedir. Toplumsal mesafe, konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal sınırı derinleştirerek konuşurun otoritesine ve toplumsal statüsüne dinamizm kazandırır. Bu nedenle kimi bağlamlarda, dinleyiciye aradaki toplumsal sınırı ve statü farkını hatırlatmak ve hissettirmek için konuşur tarafından özellikle kullanılır: *Ayşe Hanım, bu evrakları en kısa zamanda çoğaltın*, krş. *Ayşe bu evrakları en kısa zamanda çoğalt*. Bu tür varyasyonlar, bir konuşma durumunda konuşurun dinleyici ile olan ilişkisini ve bizzat kendilerini nasıl tanımladığı ile ilgili ipuçları da verir (Giles ve Coupland, 1991: 3).

Bu noktada, toplumsal mesafe veya yakınlık bağlamında önemli bir kuram olan *bağdaştırma kuramından* kısaca söz etmekte yarar vardır. İnsanlar birbirleriyle konuşurken konuşmaları birbirine benzer hâle gelir. Yani konuşurun stili konuştuğu kişinin stili ile birleşir. Bu süreç *konuşma bağdaşması* olarak adlandırılır. Bu da özellikle konuşur hitap ettiği kişiden hoşlanmışsa ya da onu memnun etmek istiyorsa gerçekleşir. Yani hitap edilenin stili kabul edilebilir ve taklit etmeye değer anlamına gelir (Holmes, 1992). İnsanlar sempati duydukları insanların konuşmaları ile kendi konuşmalarını bağdaştırdıkları gibi bunun tam tersini yaparak konuşmalarını farklılaştırabilirler. Bu genellikle konuşurların görüş ayrılığı yaşadığı durumlarda, politik nedenlerle ya da statü üstünlüğünü vurgulamak, ilgi çekmek gibi kaygılarla yapılabilir (Holmes, 1992). Durumu basit bir örnekle somutlaştıralım. Uzun yıllar önce memleketinden ayrılan ve eğitimini, standart dilde ve büyük şehirlerde alan bir kişinin, kendi yöresine döndüğünde yöresel ağızla konuşmayı tercih etmesi, çevresindekilere yakınlık ve dayanışma mesajı verecektir. Aynı kişinin, edindiği standart biçimle konuşmayı tercih etmesi ise karşı tarafta toplumsal mesafenin derinleştiği hissini uyandırabilir.

Toplumsal nezaket; mesafe, saygı, dayanışma, yakınlık vb. toplumsal ilişkilerin iletişim kodunda birtakım karşılıklar bulduğu ve birden fazla stratejisi olan bir olgudur.

Dil ve toplum arasındaki ilişkinin bir başka görünümü de **toplumsal nezaket**tir. Dil bilimsel açıdan nazik olmak, kişilerle aramızdaki toplumsal ilişkinin gereklerine uygun biçimde konuşmaktır. Uygun olmayan dil bilimsel seçimler kaba olarak düşünülür (Holmes, 1992). Levinson (2004), nezaketin üç ana stratejisinden bahseder: *Negatif nezaket, pozitif nezaket* ve *örtük nezaket.* Bu stratejiler 'onur' kavramıyla yakından ilişkilidir. Negatif nezaket, toplumsal statü ve mesafeye farkındalık gösterilen; konuşurun dinleyiciyle arasındaki toplumsal mesafeyi koruduğu, daha resmî stratejilerden oluşur: *Kapıyı kapatabilir misiniz*?, *Lütfen evrakları imzalayın* vb. Negatif nezaket dinleyici üzerinde baskı oluşturmamak ve istenilen işi yapıp yapmamak konusundaki özgürlük alanını daha geniş tutmak amacıyla gerçekleştirilen nezaket stratejilerini içine alır; konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal mesafenin fazla olduğu durumlarda kullanılır. Burada negatif, olumsuzluk anlamında değildir. Negatif nezaket stratejilerinin iletişim ortamına çıkışı daha dolaylı ifadelerle gerçekleşir: *Pencereyi açabilir misiniz? Pozitif nezaket* ise, sosyal mesafenin azaldığı, yerini yakınlığın ve dayanışmanın aldığı, daha az resmî stratejilerden oluşmaktadır: *Abla şunu ver, ekmeği uzatsana* vb.

Toplumsal ağ; bir kişinin diğer insanlarla yaşadığı ilişkiler toplamı ya da bireylerin etrafında oluşan ilişki örüntüleridir (Milroy, 1987).

Toplum ve dil ilişkilini etkileyen unsurlardan biri de **toplumsal ağ**dır. İnsanlar arasındaki ilişkilerin yapısı ve türü farklılık gösterir. Bu ilişkiler yakınlık/kaynaşma biçiminde ise bu *yoğun* ve *çok yönlü* bir toplumsal ağa işaret eder. Bunun anlamı toplumsal ağdaki kişilerin birçoğunun birbiri ile yakın olması ve bu yakınlığın çok yönlü olmasıdır. Örneğin, iki kişinin hem iş yerinde arkadaş hem de komşu olması gibi. Bireylerin konuşmalarının, onların ait olduğu sosyal ağlarla ilişkili olması şaşırtıcı değildir. Yetişkin insanlar birden fazla sosyal ağa ait olduklarında, bir ağdan diğerine, bilinçli olmadan konuşma biçimlerinin de değiştiği gözlenir (Holmes, 1992).

Toplum dil bilimin son zamanlarda üzerinde durduğu konulardan biri de kadın ve erkeklerin dillerinde yapı, söz varlığı, stil vb. farklılıkların olup olmadığıdır. Toplum dil bilim açısından cinsiyet, yalnız biyolojik değil, toplumsal gerçeklikte ve dil üzerinde yansımalar bulan toplumsal bir olgu olarak görülür. Söz gelimi kadınların, konuşmalarında *leylak rengi, cam göbeği, vişne çürüğü* gibi ayrıntı bildiren renk isimlerini erkeklere göre daha fazla kullanma eğiliminde olduğu söylenir (Wardhaugh, 1998). Diğer yandan, kadınların erkeklere göre daha dolaylı konuşma biçimlerini tercih ettikleri Lakoff'tan (1973) bu yana iddia edile gelmiştir. Bazı dillerde ise kadınların, erkeklerin kullandığı biçimlere oranla daha eski biçimleri kullandığı gözlenmiştir. Günümüze kadar Türkçe üzerine yapılan birçok çalışmada, kadınların erkeklere oranla daha nazik oldukları, standart biçimleri kullanmaya daha eğilimli oldukları vb. sonuçlara ulaşılmıştır (Duman ve Karasu, 1999; Bayyurt, 1999). Temelde tüm bu sonuçlar, kadınların ve erkeklerin farklı sosyalleşme süreçleri yaşamalarından kaynaklanmaktadır.

Özet

AMAÇ 1 *Dilin özelliklerini sıralayabilmek*

Dil, Ergin'in ifade ettiği gibi insanlar arasında anlaşmayı, iletişimi sağlayan doğal bir araçtır. Onun doğallığı insanlara ulaşım imkânı sağlayan at ve otomobil arasındaki farka benzetilir. Otomobil üzerinde istenen her türlü değişiklik yapılabilir, ancak atın, yaratılış özelliğine uygun biçimde yalnızca beslenmesi ve bakımı yapılabilir. İnsanlar da dile, kendi yasalarının izin ve imkân verdiği ölçüde müdahale edebilirler. Doğal olana, doğal olmayan müdahale karmaşa ve yıkım getirir. Diller sürekli değişir, masanın üzerinde duran elmanın bir saniye veya bir gün sonra aynı elma olmadığı gibi, bugün konuşulan dil ile yarın konuşulacak dil de aynı değildir. Dil insanla, toplumla ilgili bir kurum; bireyselleşme, toplumsallaşma ve ulusallaşma süreçlerinin temelidir.

AMAÇ 2 *Dil türlerini açıklayabilmek*

Dil dendiği zaman insanın ilk aklına gelen, konuşma ve yazma eylemleridir. Ancak gerek yazı dili gerekse konuşma dili, dil bilimsel, genetik, toplum dil bilimsel, siyasal, coğrafi vb. bazen birbiriyle ilintili çok farklı ölçütlere göre değerlendirilmekte ve sınıflandırılmaktadır. Dil bilimsel açıdan diller yapıları, cümle tipleri vb. ölçütlerle sınıflandırılabilir.

Dil ulusal ve uluslararası siyasette de çok önemli bir kurumdur, bu nedenle dilin ülke içinde ve dışındaki statüsü önemlidir. Uluslararası ticaret, siyaset, spor vb. farklı alanlarda, Birleşmiş Milletler, NATO, Avrupa Birliği vb. uluslararası kurum ve kuruluşlarda resmî dil ya da çalışma dili olan veya belirli bir coğrafyada resmî statüsü bulunan dillerin prestiji de yüksek olur. Statüsüz dillere karşı ise insanların tutum ve yaklaşımları genellikle olumsuzdur. Hatta resmî statüsü bulunmayan dillerin kimi konuşurları, dillerini gerçek bir dil olduğunu bile düşünmeyebilirler.

AMAÇ 3 *Dillerin sınıflandırılmasını açıklayabilmek*

Genetik ölçütler dünya dilleri arasındaki köken birlikteliğini esas alır. Dünya dilleri büyüklü küçüklü yüzlerce dil ailesinden oluşur. Ancak dünya nüfusunun büyük bir bölümü yedi sekiz büyük dil ailesinin konuşurlarıdır. Dil yakınlıkları ve akrabalıkları, her zaman geçerli olmamakla birlikte, akraba dillerin konuşurları arasında kültürel ortaklıkların da bulunduğuna işaret edebilir. Örneğin Türkiye ile Azerbaycan yurttaşlarının birbirine çok yakın iki Türkçe değişkeyi konuşuyor olmasının yansımalarını, toplumsal ve siyasal alanda *İki devlet tek millet* gibi söylemlerle ya da düşünce ve eylem birliği şeklinde ortaya çıktığını görüyoruz. Ya da Fransızca konuşan ülkeler, İngilizce konuşan ülkeler, Slav dilleri konuşan ülkeler gibi yine siyasal, ekonomik vb. içerikli uluslararası dayanışmanın bulunduğuna ancak Hindistan-Pakistan, eski Yugoslavya örneklerinde olduğu gibi kimi zaman din etkeninin, dil etkeninin önüne geçtiğine tanık oluyoruz.

AMAÇ 4 *Türkçenin dünya dilleri arasında bulunduğu yeri betimleyebilmek*

Türkçe dünya dilleri arasında yapı bakımından sondan eklemeli, köken bakımından tartışmalı olmakla birlikte Altay dilleri ailesi içinde yer alır. Türkçe, MS. 8. yüzyıla uzanan belgeleri ve kendisine özgü Run alfabesinin varlığı dolayısıyla Avrupa kıtasında İngilizce, Fransızca, Rusça vd. diller de dâhil olmak üzere, pek çok dilden daha eski yazılı belgelere sahiptir. Türkçe, MS 8. yüzyıldan bu yana bir devlet ve kültür dilidir. Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türk dili dil bilimsel bakımdan her dilde olduğu gibi dallanmış, Ana ve Eski Türkçe dönemlerinden sonra birçok Türk yazı dili ortaya çıkmıştır. *Türkiye Türkçesi* adı verilen dilimiz, Oğuz dillerinin Azeri Türkçesi ve Gagauzca ile birlikte, batı koluna aittir. Türkiye Türkçesi Anadolu'da 11-12. yüzyıllardan sonra gelişen bir yazı dili olarak *Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca* dönemlerinden geçerek bugüne ulaşmıştır. Bugün beş Türk cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu, İran, Çin vb. ülkelerde Genel Türkçenin farklı sözlü ve yazılı değişkeleri konuşulmaktadır. Ancak bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri dil bilimsel olarak Eski Türkçeden gelişen dilleri konuşmakta ve yazmaktadırlar. Bununla birlikte, uluslararası kurum ve kuruluşlarda dillerini resmen *Azerbaycanca*, *Kazakça*, *Kırgızca*, *Özbekçe*, *Türkmence* vb. şeklinde tescil ettirdiklerinden, resmî kaynaklarda *Türkçe* yalnızca Türkiye Türkçesini ifade etmektedir. Diğer Türk yazı dilleri ise genellikle kendi etnik adları ya da ülke adlarıyla adlandırılmakta ancak bu dillerin *Türki* (İng. Turkic) niteliği vurgulanmaktadır.

Türkiye Türkçesi ve diğer Türkçe değişkeler en az bin beş yüz yıldır Avrupa'da konuşulmalarına karşın, Batı bilim ve siyaset dünyasında bir Avrupa dili olarak kabul edilmemekte, Avrupa'ya Endonezya'dan veya Pakistan'dan gelen göçmenlerin dilleriyle aynı statüde, yani göçmen dili olarak değerlendirilmektedir.

Kültürü ve kültürü oluşturan ögeleri açıklayabilmek

Kültür kavramının, insanın ortaya koyduğu, içinde insanın var olduğu bütün gerçekliği kapsayan bir olgu olması, kültür kavramının farklı şekillerde tanımlanmasına neden olur. En kapsayıcı tanımıyla kültür, bir toplumu diğerlerinden farklı kılan davranış kalıpları ve yaşama biçimi; bilgiyi, sanatı, etiği, gelenekleri, hukuku, alışkanlıkları ve toplumsal yatkınlıkları içine alan bir bütün; kısacası, bireylerin topluma kendini kabul ettirebilmek için bilmesi gereken her türlü bilgi, değer ve uygulamalardır.

Kültür, toplum tarafından üzerinde uzlaşı sağlanan davranışlar bütünüdür ve bu nedenle toplumlar için bir çeşit "kolektif bilinç" de oluşturur. "Kolektif bilinç" bir toplumda "ortak" olan şeylerin temsilidir. Aynı kültürel davranışlara ve davranış edinme süreçlerine sahip olan insanlar, ortak kavrayış biçimleri ve etkileşim kuralları sayesinde birbirlerini daha iyi anlar, birbirleriyle daha kolay iletişim kurarlar. Ortak kültürel alt yapı ve kolektif bilinç, yaşanan olaylar ve problemler karşısında, insanların benzer stratejiler ve davranış modelleri geliştirmesini de motive ederek toplumun ortak aklını oluşturur.

Toplumların, geçmiş yaşamlarından ve tarihten günümüze taşıdıkları ve güncel hayatın içinde de yer bulan gelenek ve görenekleri, doğruyu, yanlışı, haklıyı haksızı ayırma biçimleri olan etik değerleri ve ahlak anlayışları, öğretileri, değer yargıları, sembolleri, dünya görüşleri, dinleri, ilişki örüntüleri ve davranış kalıpları, uygulamaları, teşkilatlanma biçimleri, dilleri, edebiyatları, halk dansları, el sanatları, musikî, minyatür vb. o toplum tarafından üretilen ve kendi millî kimlikleri çerçevesinde belirli bir estetik ve tarz kazanan sanatlar, kültürü oluşturan unsurlardan belli başlılarıdır.

Dil, kültür ve toplum arasındaki ilişkiyi değerlendirebilmek

Dil ve kültür arasında birbirini yaratma, birbirinin varlığına ve devingenliğine kaynak ve ortam oluşturma biçiminde organik bir ilişki bulunur. Dil, 'kültürün varlığını ve devamlılığını sağlamak', 'sözlü ve yazılı kültür ögelerini bizzat yaratmak', 'kültürel ögeleri sonraki nesillere taşımak' vb. işlevleri yerine getiren, kültüre ait en temel unsurlardan biridir.

Dil ve kültürel davranışlar arasındaki ilişkiyi tartışan meşhur bir kuram, Whorf Hipotezi ya da Sapir-Whorf Hipotezi olanak bilinen kuramdır. Bu kurama göre dil, düşünceyi, toplumsal davranışları ve toplumsal davranış örüntülerini belirleyen bir kalıptır. Bu durumda, bir dilin yapısı, o dili konuşanların dünya görüşlerini de belirlemekte ve biçimlendirmektedir.

Kültür ve dil arasındaki etkileşimin diğer boyutu ise kültürlerin diller ve dil davranışları üzerinde belirleyici bir rolünün bulunduğu yönündedir. Bir toplumun kültürü, gizli bir toplumsal sözleşme ve örtük kurallar bütünü oluşturarak, o toplumun dil ve iletişim davranışları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olur.

Dil ve toplum ilişkisine gelince, toplumsal statü, yaş, eğitim, toplumsal roller, cinsiyet vb. toplumsal unsurlar, bireylerin dil davranışlarını da belirli oranlarda etkilemektedir. Dil idraki olduğu kadar toplumsal da olan bir süreçtir. Bu nedenle dili biçimlendiren birtakım toplumsal etkenlerden söz etmek ve iletişimi yorumlarken bu etkenleri de dikkate almak gerekir. Toplumsal etkenler, insanları, içinde bulunulan toplumsal duruma uygun konuşma biçimlerini seçilmeye motive eder. Toplumsal unsurların, dil kullanımı üzerinde izlenebilen etkilerini *toplum dil bilim* incelemektedir.

Kendimizi Sınayalım

1. Dil ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi bilimseldir?
a. Fransızca zengin ve güzel bir dildir.
b. Gelişmiş ülkelerin dilleri de gelişmiştir.
c. Kimi dillerin yazılı ve sözlü anlatım yetisi sınırlıdır.
d. Diller ses, yapı, anlam vb. bakımlardan değişmeyen doğal sistemlerdir.
e. Diller zamana, coğrafyaya ve toplumsal katmanlara göre dallanır.

2. Aşağıdaki seçeneklerin hangisi aynı dil ailesinde yer alır?
a. Arapça-İbranice
b. Gürcüce-İspanyolca
c. Japonca- Çince
d. Fince-İngilizce
e. Türkçe-Macarca

3. Bir siyasal coğrafyadaki değişkelerin üstünde, ortak anlaşma aracı olarak kullanılan değişke aşağıdakilerden hangisidir?
a. Lehçe
b. Ölçünlü dil
c. Şive
d. Ağız
e. Uluslararası dil

4. Aşağıdakilerden hangisi uluslararası bir kurum veya kuruluşta faaliyetlerin yürütülmesinde ortak anlaşma aracı olarak kullanılan dildir?
a. Lingua franca
b. Karma dil
c. Bölgesel dil
d. Yazı dili
e. Çalışma dili

5. Aşağıdakilerden hangisi yerli azınlık dilidir?
a. Almanya'da konuşulan Türkçe
b. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde konuşulan Türkçe
c. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde konuşulan Türkçe
d. Karadeniz bölgesinde konuşulan Türkçe
e. Bulgaristan'da konuşulan Türkçe

6. Aşağıdakilerden hangisi bir Hint-Avrupa dili olmasına karşın, cümle ögelerinin dizilişine göre Özne-Nesne-Yüklem dilidir?
a. İngilizce
b. Fransızca
c. Farsça
d. İspanyolca
e. Rusça

7. Aşağıdakilerden hangisi dünyada en çok ana dili konuşuruna sahip dildir?
a. Arapça
b. İspanyolca
c. Çince
d. İngilizce
e. Türkçe

8. Aşağıdaki seçeneklerden hangisi Güneybatı veya Oğuz Türkçesine ait bir yazı dilidir?
a. Kazakça
b. Özbekçe
c. Türkmence
d. Tatarca
e. Çuvaşca

9. Tabular ve örtmece sözler, aşağıdaki durumlardan hangisinde ortaya çıkabilir?
a. Kültürler bazı kavramların konuşulmasına izin vermediklerinde
b. Tarihî bakımdan önemli dönüm noktalarında
c. Kültür değişmelerine bağlı olarak
d. Kültürel farklılıklar nedeniyle ortaya çıkan iletişim aksamalarında
e. Kültürel ögelerin sonraki nesillere taşınamaması durumunda

10. Dil ve toplum arasındaki ilişkiyle ilgili olarak, aşağıdakilerden hangisi **söylenemez?**
a. Dil, bilişsel olduğu kadar toplumsal da olan bir olgudur.
b. Toplumsal unsurların dil kullanımı üzerindeki etkilerini toplumdilbilim inceler.
c. Toplumsal kimliklerimiz konuşmamızı etkileyebilir.
d. Toplumsal bir olgu olarak dil kullanımı, cinsiyetten bağımsızdır.
e. Dillerde bireylerin eğitim, statü ve toplumsal rollerine, kültürel arka planlarına bağlı değişmeler doğaldır.

Yaşamın İçinden

BBC TÜRKÇE

19 Şubat 2012

"Letonya'da, halk Rusçanın ikinci resmî dil olması önerisini referandumda reddetti. Nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturan Rusça konuşan toplumun Rusçanın ülkede ikinci resmî dil olması talebi parlamento tarafından reddedildikten sonra, bu konudaki nihai kararın referandumla belirlenmesinin yolu açılmıştı. Seçim komisyonuna göre, yüzde 69 katılımla gerçekleşen referanduma katılanların üçte ikisi öneriye karşı çıktı. Baltık Cumhuriyetleri'nin Sovyetler Birliği'nden ayrılmasının ardından Letonya'da yaşayan yüz binlerce Rus, Sovyet vatandaşlığını kaybetmiş, ancak Letonya vatandaşı olmaları önünde de engeller çıkmıştı. Çünkü Letonya, ulusal kültürü ve kurumları geliştirme gerekçesiyle Letonya vatandaşlığı alabilmek için Letonyaca bilmeyi zorunlu kıldı.

Associated Press ajansı, Rusça konuşan yaklaşık 300 bin kişinin ana dili konusunda taviz vermediğini ve bu yüzden Letonya vatandaşı olmadıklarını bildiriyor. Tüm resmî kurumlarında sadece Letonya dilinin konuşulduğu ülkede alışverişte bile Rusçanın konuşulmaması için bir süre 'dil polisleri' görev yapmış ve bu konu Avrupa Birliği tarafından eleştirilmişti. Rusların kültürel haklarını korumak için oluşturulan Ana Dili Hareketi, seçmenlerin yüzde 10'unun imzasını toplamayı başararak Rusça konusunda referandumun yolunu açtı. Ana Dili Hareketi, Rusça konuşan azınlığın Letonya'yı kendi memleketleri olarak gördüğünü ama kendi dillerini konuşmakta ve kültürlerini yaşatmakta kararlı olduklarını vurguluyorlar. Referandumu 'saçma' olarak niteleyen Cumhurbaşkanı Andris Berzins, kamuoyunu asıl ilgilendiren konunun derin bir resesyonun (durgunluk) ardından ülke ekonomisini tekrar iyileştirmek olduğunu söyledi.

Cumhurbaşkanı Berzins, hükûmet fonlarının azınlık dillerinin okutulduğu okullar için de kullanıldığını belirterek, 'İkinci bir resmî dile gerek yok. İsteyen kendi dilini evde ve okulda konuşabiliyor.' dedi."

Kaynak: www.bbc.co.uk/turkce/haberler/ adresinden 19 Şubat 2012 tarihinde alınmıştır.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız yanlış ise "Bilimsel Bakımdan Dilin Özellikleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise "Dillerin Sınıflandırılması" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise "Dilin Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise "Dilin Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e	Yanıtınız yanlış ise "Dilin Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c	Yanıtınız yanlış ise "Dilin Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise "Dillerin Sınıflandırılması" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise "Türk Yazı Dillerinin ve Lehçelerinin Sınıflandırılması" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise "Dil ve Kültür" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d	Yanıtınız yanlış ise "Dil ve Toplum" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bölgelerüstü ölçünlü dilin *seçim* aşamasında dilin ağızlardan biri, genellikle yönetim, ticaret, ve kültür merkezi olan bölgenin ağızı resmî dil olarak seçilir. Türkiye'de bu ağız, Anayasa'da açıkça belirtilmese de fiilî olarak İstanbul Türkçesidir. *Kodlama* aşamasında seçilen ağız, Fransız Dil Akademisi, Türk Dil Kurumu gibi resmî organlar tarafından hazırlanan genel ve özel sözlükler, yazım kılavuzları, bilimsel ve sanatsal yayınlarla ölçünlü dil hâline getirmek üzere kodlanır. *Yerleştirme* aşamasında ölçünlü dilin eğitim, devlet yönetimi vb. kamusal alanlarda kullanılması sağlanır. *Seçkinleştirme* aşamasında ise resmî ve gayriresmî etkinliklerle ölçünlü dilin yaşamın her alanında egemen hâle gelmesine çalışılır. Ölçünlü dilin, siyasal coğrafyanın tamamında yazılı ve sözlü tüm resmî ortamlarda kullanılmaya başlaması ise *kabul* aşamasıdır.

Sıra Sizde 2

Türkiye Türkçesi (Türkçe) Türkiye Cumhuriyeti'nin dışında, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de resmî dilidir. 1960 yılında kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin devamı olduğunu iddia eden Güney Kıbrıs Yönetimi, Türkçenin Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nda resmî dil olarak belirtilmesi nedeniy-

le pul, pasaport, İnternet sitesi vb. kimi resmî belgelerde ve kaynaklarda Rumca ve İngilizce ile birlikte Türkçe ibarelere de yer vermektedir.

Türkçe, Kosova Cumhuriyeti'nde belirli bir Türkçe konuşan nüfus oranı bulunduğu yerel yönetimlerde resmî dil olarak kabul edilmektedir. Kosova Cumhuriyeti çapında Arnavutça ve Sırpça ile birlikte resmî dil olan Türkçenin bu statüsü ülkedeki iç savaşın ardından kaldırılmıştır. Bunun dışında özellikle Balkan ülkeleri Yunanistan, Bulgaristan ve Makedonya'da ilköğretim ve kısmen ortaöğretim düzeyinde Türkçe öğretim yapma veya yetersiz de olsa Türkçe dersi alma imkânı yasal olarak vardır ancak dolaylı engellemeler, öğretmen ve kitap eksikliği vb. nedenlerle uygun bir eğitim ortamından söz edilemez.

Sıra Sizde 3

Türk kültür tarihinde, önemli bir kültürel değişme merhalesi de Türklerin X. yüzyıldan itibaren İslam dinini kabul etmesiyle gerçekleşir. İslam dininin kabulü, Türkleri, bu dine ait öğretileri öğrendikleri Arap ve Farsların kültür dairelerine yaklaştırmış; dâhil olunan bu yeni kültürel çevreler, Türk kültür hayatını pek çok açıdan etkilemiştir. Bu dönemde de tercüme faaliyetlerinin devam ettiği, Arapça ve Farsçadan dinî içerikli kaynakların, ilmihallerin, hadislerin, İslam hukukuyla ilgili teorik kaynakların, peygamber kıssalarının vb. Türkçeye tercüme edildiği görülür (İsen, 2003). Anadolu sahasında, Türkçeye tercüme edilen ilk didaktik içerikli edebî eserler arasında Kul Mesud'un Farsçadan çevirdiği *Kelile ve Dimne*, Hoca Mesud'un Farsça'dan çevirdiği *Süheyl ü Nevbahar Mesnevisi*, Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın çevirdiği *Marzuban-nâme*, Salebî'nin Arapçadan çevirdiği *Kısâs-ı Enbiyâ* vb. sayılabilir.

Tanzimat döneminde gazetecilik faaliyetlerinin başlaması ve giderek hız kazanması, Türk modernleşmesi adına önemli bir aşamadır. O dönemde çıkarılan belli başlı gazeteler *Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Ahvâl, Tasvir-i Efkâr, Muhbir, İbret, Devir, Bedir, Tercüman-ı Hakikat, Hadîka, Vakit, Sabah* vb. dir. Tanzimat döneminde gazeteciliğin başlıca amaçlarından birisi, Batıdan alınan siyasi, kültürel, sanatsal, edebî kavramları topluma aktarmak, farkındalık yaratmak ve değişime öncülük etmektir. Dönemin başlıca kitle iletişim aracı olan gazete, içerdiği düşünce yazılarıyla toplumun Batılılaşması ve değişimi yolunda önemli bir işlevi yerine getirir. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi pek çok Türk aydını gazeteler aracılığıyla halka ulaşmış, yenilik hareketleri kadar zihniyet değişiminin öncüleri olmuştur. Dolayısıyla Tanzimat döneminde gazeteler, değişimin belli başlı araçlarındandır.

Türk kültür tarihinde yaşanan belki de en önemli kültürel değişme merhalesi, Cumhuriyetin kurulmasıyla yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin devlet programı dâhilinde, devrimlerle gerçekleşir. Cumhuriyet devrimleri eğitim, hukuk, yaşam, dil vb. kültür hayatımızı ilgilendiren pek çok alanda gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yapılan devrimler arasında kıyafet devrimi, takvim, saat ve ölçülerde değişiklik, harf devrimi, dil devrimi vb. bu günkü kültür hayatımızı da şekillendiren önemli değişiklikler sayılabilir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Aronoff, Mark, Janie Rees-Miller (2003). *The Handbook of Linguistics*, Malden: Blackwell Publishing, Malden.

Bayyurt, Y. (1999). "Kim daha nazik? Erkekler mi, Kadınlar mı?", *13. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 155-167, Haz. S. Özsoy, E. Taylan, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul.

Brown P., Levinson, S. C. (2004). *Politeness: Some universals in language usage*, Cambridge University Press.

Bussman, Hadumod (1998). *Dictionary of Language and Linguistics* (translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi), Routledge: London and New York.

Candan, E. (2004). *Türklerin Kültür Kökenleri*, Sınır Ötesi Yay., İstanbul.

Corballis, M. C. (2003). *İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişmi. (*Çev. Aybek Görey) Kitap Yayınevi, İstanbul.

Demir, N., Yılmaz, E. (2009). "Temel Kavramlar", *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım içinde*, 3-11, Nobel Yay., Ankara.

Develi, H. (2006). *Dil Doktoru*, 3F Yay., İstanbul.

Duman S., Karasu G. (1999). "Türk kadınının aile içi iletişimdeki yeri ve susmanın değerlendirilmesi", *13. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Haz. S. Özsoy, E. Taylan, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul

Duvarcı, A. (2011). "Atasözü ve Deyimlerde Renk Tasarımlarına Halk Bilimsel Bir Yaklaşım", *1. Sanat ve Tasarım Eğitimi Sempozyumu Bildirileri,* Başkent Üniversitesi Yay., 264-267.

Eliot, T. S. (1987). *Kültür Üzerine Düşünceler*, Çev. S. Kantarcı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

Giles, H., Coupland N. (1991). *Language: Contexts and Consequences*, Open University Press, Buckingam.

Gökberk, M. (2011). *Değişen Dünya Değişen Dil,* 7. Baskı, YKY, İstanbul.

Hall, E. (1974). "The Organizing Pattern", *Language, Culture and Society*, 141-152, Winthrop Press., Cambridge.

Hartmann, R. R. K. - Stork, F. C. (1972). *Dictionary of language and linguistics,* John Wiley and Sons, New York-Toronto.

Holmes, J. (1992). *An Introduction to Sociolinguistics*, London and New York.

Hudson, R. A. (1996). *Sociolinguistics*, Cambridge University Press, Cambridge.

Inglehart, R. (1990). *Culture Shift,* Princeton University Press, New Jersey.

İsen, M. (2003). "Türkçenin Yazı Dili Oluşumunda Tercümenin Rolü", *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma*, 137-152, ed. B. Yediyıldız, Ankara.

Johanson, L., *É*va Á. Csató (2006). *The Turkic Languages*, Routledge, London-New York.

Kırımlı, A. (2001). *Türk Dili: Dil ve Anlatım.* Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.

Koca, S. (2000). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon.

Korkmaz, Z. (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, I. cilt, TDK Yay., Ankara.

Korkmaz, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

König, G. (1990). "Türkçe'de Sen/Siz Adıllarının İkinci Tekil Şahıs İçin Kullanımına Toplumdil bilimsel Bir Yaklaşım". *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*. Hz. Sumru Özsoy-Hikmet Sebüktekin, Boğaziçi Yay: İstanbul. s. 175-84.

Lakoff, R. (1973). "The Logic of Politeness", Proceedings of the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society, 292-305.

Mardin, Ş. (2004). *Türk Modernleşmesi -Makaleler 4-*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mengü, G. (2003). "Dil-Kültür İlişkisine Antroplojik Bir Bakış", *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma*, 15-27, ed. B. Yediyıldız, Ankara.

Milroy, L. (1987). *Observing and Analyzing Natural languages*, Oxford: Basil Blackwell.

Parlatır, İ. (2006). *Tanzimat Edebiyatı,* Akçağ, Ankara.

Sapir, E. (1951). "Culture, Genuine and Spurious", *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*, 308-331, ed. D.G. Mandelbaum, University of California Press., Berkeley and Los Angeles.

Smelser, N. J. (1992). "Culture, Coherent or Incoherent", *Theory of Culture*, 3-27, ed. R. Münch, N. J. Smelser, University of California Press, California.

Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics*, Penguin Books, England.

Türkçe Sözlük (2005). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ural, Ş. (2003). "Dil ve Düşünce", *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma*, 29-37, ed. B. Yediyıldız, Ankara.

Uygur, N. (1996). *Kültür Kuramı,* YKY, İstanbul.

Ülken, H. Z. (1997). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul.

Wardhaugh, R. (1998). *An Introduction to Sociolinguistics*, Oxford.

Yıldırım, H. (2009). *Uygarlık, Kültür ve İnsanlık,* 1-3, http://www.historicalsense.com/Archive/Fener64_2.htm

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Yaşayan diller arasında Türkçenin yerini ve yaşını açıklayabilecek,
- Türkçenin tarihsel evrelerini sıralayabilecek,
- Türkçenin yazımında kullanılan alfabeleri tanıyabilecek,
- Türkiye Türkçesini değerlendirebilecek,
- Cumhuriyet Dönemi'nde Türkçe ile ilgili yapılan çalışmaları değerlendirebilecek bilgi ve becerilere sahip olabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türkçenin Yaşı
- Türkçenin Gelişimi
- Dil ve Yazı
- Türk Alfabeleri
- Türkiye Türkçesi
- Atatürk ve Dil Politikası

İçindekiler

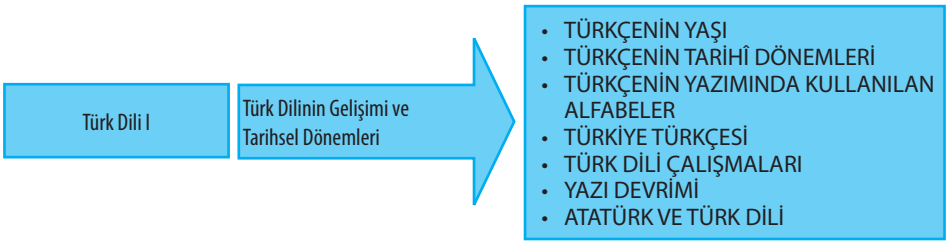

Türk Dilinin Gelişimi ve Tarihsel Dönemleri

TÜRKÇENİN YAŞI

Yeryüzündeki diller, çeşitli ölçülere göre sınıflandırılmışlar ve bu sınıflandırma sonucunda "dil aileleri" kavramı ortaya çıkmıştır. Hâlen tartışmalı olmakla birlikte Türkçe, Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup kabul edilir. Bu kabul; Türkçenin öncelikle Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca gibi Altay dilleri ile daha sonra da Macarca, Fince vb. Ural dilleriyle akraba olduğu anlamına gelmektedir.

Bugünkü bilgilerimize göre Türkçenin Altay dillerinden ne zaman ayrılıp bağımsız bir dil olarak kullanıldığına dair kesin yargıda bulunmak mümkün değildir. İlgi çekici bir konu olan bu "yaş" meselesi üzerine bazı görüşler vardır, ancak herkesçe benimsenmiş bir tarih şimdilik söz konusu değildir. Çünkü konuyla ilgili elde bulunan bilimsel veriler, kesin bir yaş belirlemek için yeterli görülmemektedir. Türkiye'de pek çok bilim adamınca kabul edilen bir görüş; Türkçenin yaşının bugünden en az 8500 yıl geriye gittiği şeklindedir. Söz konusu olan bu süre, Türkçenin, bugün yeryüzünde **yaşayan dil**ler içerisindeki en yaşlı dillerden biri, belki de birincisi olduğunu gösterir. Bu şekilde MÖ 6500'lü yıllara tarihlenen Türkçenin ilk yazılı izlerine, MÖ 4000'li yıllarda tarih sahnesine çıkan ve insanlığa yazı yazmayı armağan eden Sümerlerden kalan tabletlerde rastlanır.

Yaşayan dil, içinde yaşadığımız zamanda konuşuru olan dillerdir, konuşuru kalmamış dillere **ölü diller** denir.

İnsanlık tarihi için son derece önemli olan Sümerler, oldukça önemli ve kendilerinden sonraki bütün medeniyetleri etkileyen bir medeniyet kurmuşlar, ayrıca kültürün taşıyıcısı kabul edilen yazıyı kullanmışlar ve pek çok yazılı belge bırakmışlardır.

Sümercenin bugün yaşayan birtakım dillerle ilişkisi çok tartışılan konulardandır. Bu tartışmalara konu olan dillerden biri de Türkçedir ve bu tartışma uzun zamandır yapılmaktadır. Atatürk de bu tartışmalara ilgisiz kalmamış, 1935 yılında Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesini kurdurarak bu tür konuların araştırılmasını istemiş, büyük bir devlet adamı olarak bilim konusunu bilim kurumuna havale etmiştir.

Resim 2.1

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Konuyla ilgili önemli bir çalışma yayınlayan Osman Nedim Tuna (1990), Sümerce ve Türkçe ile Sümerler ve Türkler arasındaki ilişkiler konusunda yaptığı araştırmaların sonuçlarını birkaç madde hâlinde şöyle sıralar:

1. Sümerce ve Türkçede 168 ortak kelime vardır ve bu kelimeler, akrabalıktan ya da kelime alış-verişinden kaynaklanmış olabilir.
2. Diller arasındaki ortaklıklar, ya akrabalık ya da komşuluk ilişkisi sonucunda oluşur. Sümerce ile Türkçe arasında bir ilişki olduğu konusu, bu ortak kelimelerin tespit edilmesiyle kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ispat edilmiş, ancak ilişkinin niteliği henüz anlaşılamamıştır.
3. Türklerin en az MÖ 3500'lerde Türkiye'nin doğu bölgesinde bulunduğu tespit edilmiştir.
4. Türk dilinin zamanımızdan 5500 yıl önce müstakil ve iki kollu bir dil olarak varlığı ispatlanmıştır.
5. Türkçenin bilinmeyen zamanlarda Doğu ve Batı Türkçesi olarak adlandırdığımız iki kola ayrıldığı pek çok bilim adamının benimsediği bir görüştür. Burada bu görüşe temel olacak bir zaman belirtilmiştir.
6. Bugün, yaşayan Dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgelere sahip olan dil, Türk Dili'dir. Bunun kanıtı, çivi yazılı Sümerce tabletlerdeki alıntı kelimelerdir. Tespit edilen 168 kelimeden birkaçı şöyledir:

SÜMERCE	*TÜRKÇE*
adakur	adak (ayak)
agar	agır (ağır)
dingir	teŋri (Tanrı)
kaş-	kaç-
men	men (ben)
sag	sag (sağ)

İki dil arasındaki ilişkiyi ispatlamak için bazı bilim adamları, üç-dört kelimenin ses ve anlam olarak örtüşmesini yeterli görürken yukarıda belirtilen kaynakta 168 kelimenin ortaklığı tespit edilmiş, ayrıca bazı eklerin de ortak olduğu gösterilmiştir.

Türkçenin yaşıyla ilgili sorunlar tartışılırken doğal olarak Türklerin ana yurdunun neresi olduğu sorusu da gündeme gelmektedir. Bu konuda, herkesçe kabul edilmemekle birlikte, Altay dağları çevresi, Baykal gölü çevresi ya da Karadeniz ile Hazar arasındaki bozkırların Türklerin ana yurdu olduğu şeklinde görüşler vardır. Sümerce ile Türkçenin ilişkisi, bu konuda yeni fikirlere ve tartışmalara yol açabilecek niteliktedir.

DİKKAT

Sümerlerin Mezopotamya'ya nereden geldikleri konusunda çeşitli görüşler vardır ki bunlardan dikkate değer olanı bu halkın kökenini Orta Asya'ya götüren görüştür. Bütün bunların aydınlatılması için başta arkeoloji olmak üzere çeşitli bilim dallarının işbirliği yapmasına ve yeni araştırmalara gerek vardır.

Tarihin bilinmeyen zamanlarında atı ehlileştiren ve demiri işlemeyi öğrenen Türkler, bu iki tekniği kullanarak komşularına üstünlük sağlamışlar ve yönetici ve aynı zamanda da "medeniyet kurucu" kavim konumuna yükselmişlerdir. İnsanlığın ortak medeniyetine de büyük katkısı olan bu durum, Türklerin çok erken çağlarda geniş ve farklı coğrafyalara dağılmalarına, dolayısıyla da değişik halklarla kaynaşmalarına yol açmıştır. Türklerin çok erken devirlerde yaşamaya başladıkları bu hareketli, bir başka deyişle atlı konar-göçer hayat tarzı, ana yurt konusundaki belirsizliğin temel nedenidir.

Konuşma dili olarak yaşı kesin rakamlarla ifade edilemeyen, ancak çok eski devirlere gittiği anlaşılan Türkçenin yazı dili tarihini izleyebilmekteyiz. Bugünkü bilgilerimize göre Türkçenin ilk yazılı belgesi MS 687-692 yıllarına tarihlenen Çoyr yazıtıdır. Bu yazıttan 1200 yıl öncesine giden **Esik kurgan**larından çıkan bir tas üzerinde Köktürk yazısına çok benzeyen 26 karakter tespit edilmiştir, ancak bugüne kadar tam olarak çözülememiştir. Bu yazı tam çözüldüğünde Türk yazı dilinin tarihi MÖ V- IV. yüzyıllardan başlatılacaktır.

Kurgan, Türk ve Altay kültüründe kutsal mezar anlamındadır. Esik kurganı MÖ 5. yüzyıla ait olup Kazakistan'dadır.

Türkçe Sümerce ilişkisi hakkında bilgi veriniz.

SIRA SİZDE 1

Tarihi bilinen ilk belgeyi Çoyr yazıtı olarak kabul edip diğer bazı dillerin ilk belgeleriyle karşılaştırdığımızda şöyle bir durumla karşılaşırız:

Türk dili	: MS 687- 692, Çoyr yazıtı.
Japonca	: MS 712, Nihon Şoki.
İngilizce	: En eski belgesi MS 8. yüzyıla aittir.
Fransızca-Almanca	: En eski belgeleri, 843 yılında iki kardeş arasında bir antlaşmadır.
İtalyanca	: 17. yüzyılda oluşmuştur.
Macarca	: Tihanyi Vakıfnamesi MS 1057.

Türk yazı dilinin yaşı konusundaki çalışmalarıyla tanınan dil bilimci Doğan Aksan (2004), Köktürk Yazıtları'nda bulunan eşanlamlıları, çok anlamlıları ve ileri ögeleri dikkate alarak yazı dilinin yaşının çok eskilere gitmesi gerektiğini belirtir.

Sümerce ile Türkçe ilişkisine dair ayrıntılı bilgi edinmek için Osman Nedim Tuna'nın "*Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî ilgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*" adlı eserini okuyabilirsiniz. (TDK Yayınları, Ankara, 1990)

KİTAP

TÜRKÇENİN TARİHÎ DÖNEMLERİ

Yukarıda belirtildiği üzere Türk dilinin Altay dillerinden ayrılıp bağımsız bir dil olarak konuşulmaya başlanması, tarihin bilinmeyen zamanlarına uzanmaktadır. Ayrıca Türkçenin yine çok erken devirlerde *Eski Doğu Türkçesi* ve *Eski Batı Türkçesi* diye adlandırılan iki kola ayrıldığı genel kabul gören bir durumdur.

Bir dilin lehçelere, yani ses, biçim ve telaffuz yönlerinden değişiklikler gösteren kollara ayrılması, mekân farklılaşması ve zaman geçmesiyle ayrıca farklı dillerle ilişkilere girmesiyle ilgilidir. Bir dilin konuşurları, bölünüp farklı coğrafyalarda yaşamaya başladığında dillerinde de önceleri çok önem arz etmeyen ancak zamanla çoğalıp fark edilir duruma gelen değişiklikler görülür. Zaman geçtikçe artan bu değişiklikler, kolların başka başka dillerle ilişki içinde olmasıyla daha da artar. Türklerin hareketli, daha doğru bir ifadeyle konar-göçer bir hayat yaşamaları, sürekli yer değiştirmelerine ve parçalanmalarına yol açmıştır. Yaşadıkları hayat tarzından kaynaklanan bu bölünmeler, dillerinde de erken zamanlarda belirgin farklılıkların oluşmasının nedenidir.

Türkçenin tarihî dönemleri, özellikle yazıyla izlenemeyen karanlık diyebileceğimiz dönemlerin adlandırılmasında bilim adamları arasında birtakım farklılıklar görülmektedir. Ancak yazılı dönemlerin adlandırılması hemen bütün bilim adamlarınca benzer biçimde ve benzer ölçütler dikkate alınarak yapılmıştır.

Yazıyla izlenemeyen dönemlerin adlandırılmasında Altay Çağı, En Eski Türkçe Çağı, İlk Türkçe Çağı gibi terimler kullanılmıştır.

DİKKAT

Dil içi: Dilin bünyesinden kaynaklanan değişme ve gelişmeler.

Dil dışı: Doğrudan dille ilgili olmayan ancak dili etkileyen siyasal, kültürel vb. gelişme ve değişmeler.

Dil içi ve **dil dışı** gelişmelerle yapılagelen adlandırmalar dikkate alınarak Türkçenin özellikle yazıyla izlenebilen dönemleri şöyle adlandırılabilir:

Hun Dönemi

Büyük bir imparatorluk olan Hun devletinin içerisinde pek çok halk bulunmakta ve pek çok dil konuşulmaktaydı ancak devletin kurucuları ve hâkim unsuru Türklerdi. Çin yazmalarında karşılaşılan kişi, yer ve eşya adları Çincenin ses sistemine göre değiştirilerek yazıldıkları için Hun dili ile ilgili tam bilgi vermemektedir. Fakat bilim adamları Çin kaynaklarında karşılaşılan bu kelimelerin pek çoğunu Türkçe ile açıklamaktadırlar.

Çin kaynaklarında, Çince söyleyişle kaydedilmiş olan iki cümle vardır ki MS 329 tarihli bu kayıt, Türkçenin şimdilik ilk cümle örneğidir. Çin kaynaklarında tespit edilen ve Hunlara ait olan bazı kelimeler şunlardır: *Tengri, kut, il, törü, yabgu, ordu, sü, börü, temir, kural (silah), kapagçı (bekçi), bitigçi (yazar)* vb. (Ercilasun, 2011). Görüldüğü üzere kelimeler; inanç, devlet, töre ve askerlikle ilgilidir.

KİTAP

Türk Dilinin Hun Dönemi'ne yönelik ayrıntılı bilgi edinmek için Talat Tekin'in, "*Hunların Dili*" adlı eserinden yararlanabilirsiniz. (Doruk Yayınları, Ankara, 1993)

Eski Türkçe Dönemi

Eski Türkçe Dönemi kaynaklarda Köktürk-Uygur Dönemi olarak da adlandırılır.

Türkçenin MS 5.-10. yüzyıllarını **Eski Türkçe Dönemi** olarak adlandırmak hemen herkesçe kabul edilmektedir. Eski Türkçe Dönemi, kendi içinde *Köktürk* ve *Uygur* dönemleri olmak üzere ikiye ayrılır.

Köktürkler, Türkçenin bilinen ilk ve hacimli yazılı belgelerini bıraktıkları için kültür ve dil tarihimiz açısından son derece önemli bir yere sahiptirler. Orkun ırmağı kıyısında bulunan ve bengü (sonsuz) taş olarak adlandırılan granit üzerine yazılmış olan bu yazılar, 1893'te Danimarkalı bilgin V. Thomsen tarafından okunmuş, ilk yayın ise Alman asıllı Rus türkolog W. Radloff tarafından yapılmıştır.

DİKKAT

Hem Çin kaynaklarındaki hem Bizans kaynaklarındaki kayıtlardan 1. Köktürk Kağanlığı döneminde Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Türklerin kendi yazdıkları belgelerle ilgili olarak sürekli yeni bilgiler ortaya çıkmakta ve yayınlar yapılmaktadır. En hacimlileri Köl Tigin, Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan adına dikilmiş olan bu yazıtlarla ilgili Türkiye ve Türkiye dışından pek çok bilim adamı çalışmış ve çalışmaktadır. Ayrıca sürekli değişik Türk topluluklarına ait yeni yazıtlar da bulunmaktadır.

Bu yazıtlardan Tonyukuk adına dikilmiş olan 725-726 yıllarında, Köl Tigin'e ait olan 21 Ağustos 732'de, Bilge Kağan yazıtı da 24 Eylül 735'te dikilmiştir. *Orhun Abideleri* adlı eserin yazarı Prof. Dr. Muharrem Ergin (2002, XIV), eserinin baş kısmında bu yazıtların özelliklerini şöyle belirtir:

> *Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin… İlk Türk tarihi… Taşlar üzerine yazılmış tarih… Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması… Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri… Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası… Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları… Türk gururunun ilâhi yüksekliği… Türk feragat ve faziletinin büyük örneği… Türk edebiyatının ilk şaheseri… Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri… Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numûnesi… Türk milliyetçiliğinin temel kitabı… Bir kavmi bir millet yapabilecek eser… Türk dilinin mübarek kaynağı… İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları…*

Eski Türkçe olarak adlandırılan dönemin *ikinci yarısını* ise Uygur Türklerinin meydana getirdiği zengin edebiyat ürünleri oluşturmaktadır. Köktürklerdeki geleneğe uygun olarak Uygurlarda da her ne kadar anı taşları dikme yaygınsa da Uygurlar daha çok kağıtlara yazılmış edebî ürünler bırakmışlardır. Ancak Köktürklerdeki geleneğe uygun olarak Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi'nden kalma taşlara yazılmış pek çok yazıt da vardır.

DİKKAT

Türk medeniyet tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Uygurlar, Köktürkleri ortadan kaldırarak 745 yılında Orhun Uygur Kağanlığını kurdular. Bu devlet ise 840 yılında Kırgızlar tarafından ortadan kaldırıldı. Bu olay üzerine ülkelerini terk edip güneye göç eden Uygurlar, güneyde siyasî açıdan değil ama kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan Kansu Uygur Devleti ve Hoço Uygur Devleti'ni kurdular.

DİKKAT

Uygurların kuzeyden güneye göç etmeleri, millî hafızada yer etti ve önemli destanlarımızdan biri olan *Göç Destanı* bu olay üzerine oluştu.

Güneye göçüp küçük devletçikler kuran ve tam olarak yerleşik hayata geçen Uygurlar, bozkır hayatlarına ait pek çok gelenekten uzaklaştılar. Orhun bölgesinde yaşarken kullandıkları Orhun yazısını bırakıp dillerini çeşitli alfabelerle yazıya geçirdiler, ayrıca eski dinlerini de bırakıp Maniheizm'i, Budizm'i, Nasturilik'i, Brahmanizm'i vb. kabul edenler oldu. Bu dinlerin etkisiyle dinî bir edebiyat gelişti ve Çince, Tibetçe vb. komşu dillerden pek çok eser Uygurcaya tercüme edildi. Ağırlıklı olarak tercümeye dayalı ve dinî bir edebiyat olan Uygur edebiyatında hayatın farklı alanlarına dair metinler de vardır. Uygurlardan günümüze yalnızca düz yazı metinler değil, şiirler de kalmıştır, bazı şair adları da günümüze ulaşmıştır.

Türk edebiyatının bilinen ve Uygurlardan kalan ilk aşk şiiri, Aprınçur Tigin'e aittir ve şiirin ilk dörtlüğü şöyledir (Arat, 1965):

Sevgili

Uygur Türkçesi	**Türkiye Türkçesi**
Kasınçıgımın öyü kadgurar men	*Yavuklumu düşünüp dertlenirim*
Kadgurdukça	*Dertlendikçe*
Kaşı körtlem	*Kaşı güzelim*
Kavışıgsayur men.	*Kavuşmak isterim.*

Bu şiirde hemen dikkat çeken bir özellik dört dizenin de aynı seslerle başlamasıdır. Bu, dönem şiirlerinde sık görülen ve mısra başı uyağı denilen bir sanat özelliğidir, buna Altay aliterasyonu da denir.

KİTAP

Köktürk-Uygur Dönemi konusu hakkında daha fazla bilgi edinmek için A. Von Gabain'in "*Eski Türkçenin Grameri*" adlı eserden yararlanabilirsiniz. (Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara, 1995)

Orta Türkçe Dönemi

İslam dini Türkler arasında 8. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş yayılmaya başlar ve X. yüzyılda Karahanlı kağanı Abdulkerim Satuk Buğra Han zamanında toplu olarak din değiştirmeler, yani İslam dinini benimsemeler görülür. İslam dininin Türkler arasında hakim duruma gelmesi, dili de etkiler ve hem din değişikliğinden, hem de dilin iç bünyesindeki bazı değişmelerden dolayı Eski Türkçe döneminin kapandığı, **Orta Türkçe** döneminin başladığı kabul edilir. X. yüzyıldan başladığı kabul edilen bu dönem de kendi içerisinde *Karahanlı ve Harezm Türkçesi* olmak üzere ikiye ayrılır.

Orta Türkçe dönemi Karahanlı-Harezm Dönemi olarak da bilinir.

Karahanlı Dönemi'nden günümüze sayı olarak çok olmamakla birlikte Türk dil ve kültür tarihi açısından son derece önemli eserler kalmıştır. Bunlar; 1069 yılında Yusuf Has Hâcip tarafından yazılmış 6645 beyitten oluşan *Kutadgu Bilig;* Kâşgarlı Mahmut tarafından 1072 yılında başlanıp 1077 yılında tamamlanmış, 7000'den fazla Türkçe kelimenin Arapça karşılığı verilmekle kalınmayıp şiirlerle, atasözleri ve deyimlerle örneklendirilerek zenginleştirilmiş, Türk kültürünün hazinesi olarak değerlendirilen *Dîvânü Lügâti't-Türk*; Edip Ahmet Yüknekî tarafından yazılan *Atebetü'l-Hakâyık*; Ahmet Yesevî'nin şiirlerinin toplanmasıyla oluşturulan *Dîvân-ı Hikmet* ve kim tarafından yazıldığı tam olarak bilinmeyen *Kur'an Tercümesi* gibi eserlerdir.

DİKKAT

Bugün elimizde biri Mısır'da, biri Taşkent'te, diğeri de Viyana'da olan üç yazma nüshası bulunan *Kutadgu Bilig*; Türk devlet anlayışını ve Türk'ün dünya ile ilişkisini, insanlar arası ilişkileri, Türk'ün tabiat algısını, bilgi karşısındaki tavrını bizlere aktaran bir eserken tek yazma nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi'nde olan *Dîvânü Lügâti't-Türk* ise yine Türk kültürü ile ilgili bilgiler vermekle birlikte esas olarak Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür ve Türkçenin 11. yüzyıldaki söz varlığı hakkında bize son derece değerli bilgiler verir.

Harezm-Altınordu Türkçesi olarak da adlandırılan Harezm Türkçesinden günümüze çoğu dinî ve edebî olmak üzere pek çok eser kalmıştır. Harezm Dönemi'nden kalan eserler içerisinde Türkçenin önemli sözlüklerinden biri olan ve ünlü bilgin Zemahşerî tarafından yazılan *Mukaddimetü'l-Edeb* de vardır. Bu dönemden kalan diğer bazı eserler *Muînü'l-Mürîd, Hüsrev ü Şirin, Muhabbetnâme, Nehcü'l-Ferâdis* vb.dir.

On ikinci yüzyıl sonlarına kadar değişik coğrafî bölgelerde farklı lehçelere ayrılmış olan Türkçe tek yazı diline sahipken bu tarihten sonra birbirinden oldukça uzak coğrafyalarda üç ayrı yazı dili hâlinde gelişmeye başlamıştır. Bu yazı dilleri *Kuzey (Kıpçak) Türkçesi, Doğu (Çağatay) Türkçesi ve Batı (Eski Oğuz ya da Eski Anadolu) Türkçesidir*.

KİTAP

Karahanlı Türkçesi ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek isterseniz Necmettin Hacıeminoğlu'nun "*Karahanlı Türkçesi Grameri*" adlı eserini okuyabilirsiniz. (TDK Yayınları, Ankara, 1996)

Kuzey Türkçesi

Kuzey Türkçesi, Kıpçak Türkçesi olarak da bilinir.

Kuzey Türklüğünün hakim unsuru olan Kıpçak Türklüğünün yazı dilidir ve Altınordu Dönemi'nde oluşan edebî dilin devamıdır. Asıl Kıpçak sahasında yani Karadeniz'in kuzeyinde bu lehçeyle oluşturulan en önemli eser Avrupalılar tarafından yazılmış olan *Codex Cumanicus*'dur. **Kuzey Türkçesi**nin asıl eserleri Mısır'da Kölemenler zamanında yazılmıştır. Karadeniz'in kuzeyindeki limanlardan toplanarak Mısır'da köle pazarlarında satılan Kıpçaklar, bir müddet sonra orduya hakim olurlar ve devleti de ele geçirip Kölemen (Memluk) devletini kurarlar. İnsanlık tarihinde pek örneği olmayan bu durum, dil konusunda da etkili olur. İdarecilerin dili özenilen dil durumuna yükselir ve bu dille konuşmak ve yazmak moda hâline gelir. Bunun sonucunda Türkçe öğrenen bilgin ve şairler, Mısır ve Suriye'de başta sözlük ve gramerler olmak üzere pek çok Türkçe eser yazar.

DİKKAT

Kuzey Türkçesi pek çok eserini Türk dünyasının en güneyinde, Mısır ve Suriye'de vermiştir.

Ayrıca Karadeniz'in kuzeyi ile Kafkaslar bölgesinde Kuzey Türkçesiyle Ermeni harfli dinî bir edebiyat oluşmuştur. Bu edebiyatın diline bazı bilginler *Ermeni Kıpçakçası*, bazı bilginler ise *Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi* der. Oluşması konusunda da iki ayrı görüş var-

dır: Birinci görüş; Türk egemenliğinde yaşayan bazı Ermeniler zaman içerisinde kendi dillerini unuttular ve kiliselerinde ibadet dili olarak Türkçeyi kullandılar, dinî metinlerini de Ermeni harflerini kullanarak Türkçe yazdılar. İkinci görüş ise; Hristiyanlığı benimseyen Kıpçak Türkleri, bu dini bölgenin yerli Hristiyan halkı olan Ermenilerden öğrendi ve dillerini değiştirmediler, ancak kiliselerinde onların alfabesini kullandılar.

Kuzey (Kıpçak) Türkçesinin günümüzdeki devamı olarak kabul edilen lehçeler; *Tatar, Başkurt, Nogay, Kumuk, Karaçay, Kazak, Karakalpak ve Kırgız lehçeleridir.*

DİKKAT

Kıpçak Türkçesiyle ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun "Kıpçak Türkçesi" adlı eserini okuyabilirsiniz. (TDK Yayınları, Ankara, 1994)

KİTAP

Doğu (Çağatay) Türkçesi

Müşterek Türkistan Türkçesi olarak da anılan Çağatay Türkçesi; esas dil malzemesi bakımından Uygur, Karahanlı çizgisinin devamıdır; ancak bu yazı dillerinde fazla görülmeyen Arapça ve Farsça unsurlar, İslam dininin yaygınlaşıp iyice yerleşmesi dolayısıyla Çağatay Türkçesinde çokça görülür.

Çağatay Türkçesi, içinde barındırdığı Arapça ve Farsça ögeler bakımından Osmanlı Türkçesini andırır. Bu lehçenin Osmanlı Türkçesiyle başka bir benzerliği de büyük bir edebiyat, bilim ve diplomasi dili olmasıdır.

DİKKAT

On dördüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden Çağatay Edebiyatı; *Klasik Öncesi Devir, Klasik Devir (Nevayî Devri) ve Klasik Sonrası Devir* olmak üzere üçe ayrılarak incelenir.

Klasik Öncesi Devir, bu edebiyatın oluşup gelişme devridir ki bu dönemde Lütfî ve Sekkâkî gibi önemli şairler yetişmiştir. İkinci dönem olan *Klasik Devir* için tek başına Nevayî devri de denilmektedir. Ali Şir Nevayî, hiç şüphesiz bütün Türk edebiyatı için son derece önemli bir şahsiyettir. Otuzun üzerinde eser yazan ve yazdığı eserlerin hemen hepsini Türkler de yararlansın diye yazdığını özellikle belirtme gereği duyan Nevayî, pek çok konuda öncü ve kurucudur. Beş büyük mesnevî yazan ilk Türk şairi olan Nevayî; ilk şairler tezkiresi *Mecalisü'n-Nefayis*'in, Farsça ile Türkçeyi karşılaştırarak Türkçenin daha üstün bir dil olduğu sonucuna ulaştığı *Muhakemetü'l-Lügateyn*'in, Türk kültür tarihi açısından çok önemli olan *Nesayimü'l-Mahabbe*'nin, dört adet divânın, beş adet mesnevinin, Türk edebiyatının ilk biyografi örneklerinin yazarıdır.

Klasik dönemin diğer iki önemli edebiyatçısı da aynı zamanda hükümdar olan Hüseyin Baykara ile Babür'dür. Ali Şir Nevâyî'nin okul arkadaşı ve yakın dostu olan Hüseyin Baykara; hem bir hükümdar, hem de divân sahibi bir şairdir. Babür ise divânı ve başka eserleri yanında hatıra türünden yazdığı Vakayî adlı büyük eseriyle hem Türk anı edebiyatının hem de Türk nesrinin önemli örneklerinden birini vermiştir. Klasik sonrası devirde de başta dinî ve edebî olmak üzere pek çok eser yazılmıştır.

Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesinin günümüzdeki devamı olarak kabul edilir.

DİKKAT

Çağatay Türkçesi hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için Janos Eckman'ın, "*Çağatayca El Kitabı*"dan yararlanabilirsiniz. (Çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009)

KİTAP

Batı (Eski Oğuz) Türkçesi

Oğuz Türkçesinin bir yazı dili olarak ortaya çıkışı 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da gerçekleşse de 8.-10. yüzyıllarda Orta Asya'dayken öbür Türk dillerinden farklılaşmaya başladığı söylenebilir.

Tarihte Oğuz Türklerinin kurduğu önemli devletlerden biri olan Büyük Selçuklu Devletinin Anadolu'yu fethetmesi, bu bölgeye büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türk kitlelerinin göç edip yerleşmesine yol açtı. Anadolu'da Türkler Bizans aleyhine sürekli genişledi ve bütün Avrupa'nın birleşerek oluşturduğu Haçlı Seferleri Türkler tarafından her defasında geri püskürtüldü. Türk asıllı olmayan başka pek çok Müslüman halk da Türklerin arkasından yüzyıllar boyu gelip bu coğrafyaya yerleşti. On üçüncü yüzyılda Cengiz Han'ın önünden kaçan Türklerin de Anadolu'ya gelip yerleşmesiyle bölge büyük ölçüde Türkleşmiş oldu ve aynı yüzyılda burada **Oğuz Türkçesi** bir edebî dil olarak kullanılmaya başlandı. Özellikle Anadolu Selçuklularının yıkılıp Beylikler'in kurulmasıyla Oğuz Türkçesi, yazı dili olarak Anadolu'da tam bir hâkimiyet kurmuş oldu. Oğuz Türkçesi, bu hakimiyete hem Doğu Türkçesi yazı geleneğiyle hem de Farsça ve Arapçaya karşı mücadele ederek ulaştı.

DİKKAT

Eski Oğuzca ile yazılmış ilk eserlerde Karahanlı Türkçesinin ses ve şekil özellikleri yer yer karşımıza çıkar. Bilim adamları bu tür Doğu Türkçesi özellikleri barındıran eserleri "karışık dilli eserler" olarak adlandırmışlardır.

Batı Türkçesinin ilk dönemine *Eski Oğuz Türkçesi* ya da *Eski Anadolu Türkçesi* denilmektedir. Bu dönem on ikinci yüzyıl sonlarında başlar ve 15. yüzyıl sonlarında tamamlanır. On altıncı yüzyılda Batı Türkçesinin *Osmanlı Türkçesi* dönemi başlar. Eski Oğuz Türkçesi yalnızca Anadolu'da değil, Azerbaycan, Irak ve Suriye'de de kullanılmıştır. Çünkü bu belirtilen yerlerin tamamı Anadolu'dan önceki Türk ve Türkçe yurtlarıdır. Eski Oğuz Türkçesin yazı dilinin siyasal sınırları ise Anadolu Selçukluları, Beylikler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleriyle Osmanlı'nın ilk dönemidir.

Eski Oğuz Türkçesine ait, kaynaklarda kayıtlı olup da bugüne ulaşamayan ve adları bilinen birtakım eserler vardır. Bu eserler bulundukça dönemin dil özellikleri daha iyi aydınlanacaktır. Bu dönemde eser veren önemli bazı isimleri şöyle sıralayabiliriz: Mevlana'nın oğlu *Sultan Veled*, *Yunus Emre, Ali, Şeyyad Hamza, Gülşehrî, Aşık Paşa, Ahmet Fakih, Hoca Mesut* vb.

DİKKAT

On altıncı yüzyıl başlarında yazıya geçirildiği düşünülen *Dede Korkut Kitabı* da dil ve üslup özellikleriyle Eski Oğuz Türkçesine ait bir eser olarak kabul edilmektedir.

KİTAP

Batı Türkçesi hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için Zeynep Korkmaz'ın "*Oğuz Türkçesinin Gelişimi*" adlı eserini okuyabilirsiniz. (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013).

SIRA SİZDE 2

Muhakemetü'l-Lügateyn'in Türk dili tarihi bakımından önemini araştırınız.

TÜRKÇENİN YAZIMINDA KULLANILAN ALFABELER

Önceleri yazı, doğaüstü güçlerle ilişkilendirilen ve kaynağı konusunda yargıda bulunulmaktan çekinilen büyülü bir kavram olarak görülmüştür. Zamanla insanlar, en eski yazılı kaynaklara ulaşıp bunları çözmüşler ve yazı sistemleri arasında karşılaştırmalar yapıp yazının insan üretimi olduğunu kanıtlamışlardır. Birtakım kaya resimleriyle başlayan yazının macerası izlendikçe insanoğlunun ürettiği medeniyetin macerası da ortaya çıkmaktadır. Kaya resimlerinin elbette bir yazı iddiası yoktu, insan varlığının işaretlenmesi, belki de bir bellek oluşturma, ya da kalıcı olma düşüncesinin ilk yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Bu kaya resimleri gelişerek zamanla insan dilinin, daha doğru bir anlatımla insanın kalıcı olmasına hizmet etmeye başladı ancak dille yazının buluşması, insanlık ta-

rihinin uzunluğu söz konusu olduğunda çok kısa bir zaman dilimini kapsar. Yazı, bu kısa tarihine rağmen kalıcı ve görünür olmasından dolayı etkili olmuş ve zaman zaman dilin yerini aldığı bile düşünülmüştür.

Tarihte Türkler kadar dillerini farklı alfabelerle yazmış başka bir millet olmadığını söylemek mümkündür. Dünya dilleriyle kıyaslandığında durum daha iyi anlaşılacaktır: Avrupa dilleri başlangıçtan bu yana Latin alfabesiyle, Slav dilleri baştan beri Slav (Kiril) alfabesiyle, Arapça baştan beri Arap alfabesiyle yazılmış ve yazılmaya devam edilmektedir.

Belgelerle izlenebilen yaklaşık 1350 yıllık süre boyunca Türkçe 13 değişik alfabe ile yazılmıştır.

DİKKAT

Türkçe değişik dönem ve coğrafyalarda Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Slav (Kiril) alfabeleriyle yazılmıştır. Bunlardan Soğd, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabeleri kısa tarihi dönemlerde ve oldukça sınırlı çevrelerde kullanılmıştır. Geriye kalan Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabeleri ise uzun sürelerle ve geniş coğrafyalarda kullanılmıştır.

DİKKAT

Türkçenin pek çok farklı alfabelerle yazılmasının nedeni, Türk milletinin yaşadığı hayat tarzıyla doğrudan ilgilidir. Türk milleti, çok erken devirlerden itibaren göçler ve fetihler nedeniyle Sibirya'dan İç Asya'ya, Ön Asya'dan Kafkaslar'a, Karadeniz kıyılarından Orta Avrupa'ya kadar uçsuz bucaksız bir coğrafyaya dağılmış ve bunun sonucunda da pek çok halk ve kültürle karşı karşıya gelmiş, iç içe yaşamış ve maddi ve kültürel alış-verişlerde bulunmuş, bazen de bu halklar içinde eriyip yok olmuştur.

Bütün tarih boyunca din, kültür ve medeniyet çevresi değişiklikleri, alfabe değişikliklerinin başlıca nedeni olmuştur. Tarihi tecrübe özellikle din ile alfabenin birbiriyle çok ilişkili olduğunu gösterir. Başka ülkelerin hâkimiyetinde yaşayıp kendini yönetme iktidarına sahip olmama da alfabe değiştirmenin bir başka sebebidir ki bu durumda istekli bir seçme değil, zorla kabul ettirme söz konusudur. Sovyetler Birliği döneminde Türk halklarının Kiril alfabesi kullanması bunun örneğidir. Türkler şu anda da dillerini farklı coğrafyalarda üç ayrı alfabe ile yazmaktadırlar. Bu alfabeler; *Latin, Kiril ve Arap alfabeleridir*. Türklerin tarihte ve bugün kullandıkları alfabeleri kısa kısa şöyle tanıtabiliriz:

Köktürk Alfabesi

Bugünkü bilgilerimize göre Türkçenin metinlerle izleyebildiğimiz tarihi boyunca kullandıkları ilk düzenli, kuralları yerleşmiş yazı sistemi Köktürk alfabesidir.

Köktürk alfabesi yabancılarca Run harfleri, Yenisey Run Harfleri, Runik alfabe, Türk Run yazısı gibi terimlerle adlandırılmıştır ancak bu esrarengiz yazıyı okumayı başaran ilk bilgin olan V. Thomsen, "Türk alfabesi" olarak adlandırmıştır.

DİKKAT

Bugüne kadar Köktürk alfabesiyle yazılan metinlerin ilk örneklerinin VII. yüzyıla kadar gidebildiği kabul edilmişken yeni araştırmalar çok daha eski tarihlere giden yazıtlar bulmuşlar ve yazının dağıldığı coğrafyanın sınırlarının da yeniden çizilmesini gerektiren sonuçlara ulaşmışlardır.

DİKKAT

Resim 2.2

Kültigin Yazıtı

Bugünkü Kazakistan sınırları içerisindeki Esik kurganlarında çıkan dört bin civarındaki buluntu içerisinde üzerinde Köktürk harflerinin ilkel şekilleriyle yazılmış 26 harflik ibare olan bir tas vardır. MÖ IV.-V. yüzyıllara ait olan bu yazı, Köktürk harflerinin kullanılma tarihini Orhun yazıtlarından yaklaşık 1200 yıl, bugünden ise 2500 yıl geriye götürmektedir.

Köktürk yazılı belgelere Asya ve Avrupa'nın çok büyük bir bölümünde karşılaşılmaktadır. Bu durum bu yazı sisteminin oldukça uzun bir süre ve çok geniş bir coğrafyada kullanılmış olduğunun kanıtıdır. Köktürk yazısı, Uygur Kağanlığı ve Kırgız Kağanlığı dönemlerinde de kullanılmıştır. Bu yazı çoğunlukla taşlar üzerine kazınarak yazılmış olmakla birlikte başka malzemelere ve **Irk Bitig** adlı eser gibi kağıda yazılmış günümüze ulaşmış metinler de vardır.

Irg Bitig, Eski Türkçe dil özellikleri gösteren, falla ilgili yazma eserdir. Dili Köktürkçedir.

Köktürk yazısının kökeni konusunda bugüne kadar pek çok kuram ortaya atılmış, ancak bu kuramların hiçbiri de bugün için herkesçe kabul görecek bir durumda değildir. Konuyla ilgili uzmanlar tarafından bu yazının kökeniyle ilgili olarak şu görüşler ileri sürülmüştür:

- İskandinavyalıların ve Germenlerin kullandığı Runik yazıdan doğmuştur.
- Grek yazısıyla ilişkilidir.
- Küçük Asya'daki Yunan yazı sistemiyle ilişkisi vardır.
- Sami yazısının etkileri görülmektedir.
- Arami ya da onunla aynı kaynaktan çıkmış olan Pehlevi veya Sogut alfabesine dayanır.
- İskandinav Run sistemiyle Arami sisteminin karışımıdır.
- Arami yazısı ve Türk damgalarının karışımından çıkmıştır.
- Türk damgalarından çıkmıştır.
- Sogut ve Pehlevi yazısı etkileriyle beraber Türk damgalarından kaynaklanmıştır (User, 2006).

Bu tartışmalar sürmektedir ve henüz bir sonuca bağlanmamıştır ancak bu yazı yukarıda belirtildiği üzere Türkler tarafından oldukça uzun bir süre ve çok geniş bir coğrafyada yaygın olarak kullanılmıştır.

DİKKAT

Bu yazı sistemi, Türkçenin seslerini yazıya geçirebilme özelliği bakımından bugün kullandığımız Latin kökenli alfabe bir yana tarih boyunca kullandığımız bütün alfabelerden daha yeterlidir.

Resim 2.3

Köktürk Alfabesi

ÜNSÜZLER			ÜNLÜLER	
Orkun		Latin	Orkun	Latin
Kalın	İnce			A - E
		B		I - İ
		D		O - U
		G		Ö - Ü
		K		Ė
		L	ÇİFT SESLİLER	
		N	Orkun	Latin
		R		IK - K - KI
		S		İÇ - Çİ
		T		OK - UK
		Y		ÖK - ÜK
BÜTÜN ÜNLÜLERLE KULLANILANLAR				LD - LT
Orkun		Latin		NÇ
		Ç		ND - NT
		M		NG
		P		NY
		Ş	SÖZCÜK AYIRMA TAMGASI	
		Z	:	

Köktürk alfabesinin kökeniyle ilgi görüşler nelerdir?

SIRA SİZDE 3

Mani Alfabesi

Uygur kağanı Bögü, 762 yılında Mani dinini kabul edip halkına da kabul ettirince Mani alfabesi, bu dini benimseyen Türkler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu alfabeyle yazılmış metinler Doğu Türkistan'da Turfan civarında bulunmuştur. Mani alfabesiyle yazılmış Türkçe metinler, genellikle dinî içeriklidir ve fazla da değildir. Uygurlardan adı bugüne ulaşan şair *Aprınçur Tigin*, Maniheist Uygur çevresine mensuptur ve Mani alfabesiyle yazılmış bazı şiirleri günümüze kadar gelmiştir.

Türkçenin yazımı için çok yetersiz olan Mani alfabesi, dar bir çevrede ve VIII.-IX. yüzyıllarda kısa süre kullanılmış din yoluyla gelen ilk alfabedir.

DİKKAT

Soğut Alfabesi

Soğut kavmi ile Türkler arasındaki ilişkiler oldukça eski tarihlere gitmektedir. Birinci Köktürk Kağanlığı zamanında VI. yüzyılda dikilmiş olan Bugut yazıtının Soğut diliyle yazılmış olması, bu ilişkinin ve Türkler üzerindeki Soğut etkisinin açık göstergelerinden biridir. Soğutlar, Fars kökenli bir kavim olup Köktürkler ve Uygurlar devrinde bölge ticaretinde söz sahibiydiler. Bu kavim, inanç ve siyasette de zaman zaman etkili olmuştur.

Bugünkü bilgilere göre Soğut alfabesi, Uygur devrinde ilk olarak IX. yüzyıla ait olduğu düşünülen Karabalgasun yazıtında Soğutça bölümün yazılmasında kullanılmıştır. Türkçenin yazımında son derece yetersiz olan bu alfabe 22 harften oluşur ve sağdan sola yazılır.

Bu alfabe, Türklere VIII. yüzyılda gelmiş ve kısa zamanda birtakım değişikliklerle Uygur alfabesi olmuştur. Türkçenin seslerini yazıya geçirmek bakımından çok yetersiz olan bu yazının Türkler tarafından kullanılmasının nedeni ticaridir. Uzun süre Türklerle iç içe yaşayan ve zaman içerisinde Türkleşen Soğutların yazı sisteminin asıl önemi Uygur alfabesinin kaynağını oluşturmasıdır.

Uygur Alfabesi

Ötüken bölgesindeki Uygurlar, bir taraftan Köktürk harfleriyle yazıtlar dikerek Köktürklerdeki geleneği sürdürürken diğer taraftan Soğutlarla geliştirdikleri siyasî ve ticari ilişkiler sonucunda Budizm'e ve Maniheizm'e yöneliyorlardı. Dinî ilişki, yazının da değiştirilmesi sonucunu doğurdu ve Soğut yazı sistemi geliştirilerek Uygur alfabesi oluşturuldu.

Uygur yazı sistemi, Köktürk alfabesi gibi taş ve kayalara kazınarak da kullanıldı, ancak bu alfabe daha çok kağıtlara yazılmakta kullanıldı.

Budist, Manici ve Hristiyanlığa ait metinler, mektuplar, hukuk belgeleri, yarlıklar (fermanlar), astronomi ile ilgili metinler, takvim ve tıp metinleri, Türk halk edebiyatı metinleri gibi çeşitli alanlara ait eserlerin yazıya geçirilmesinde kullanılan Uygur alfabesi, köken olarak Soğut alfabesinden türemiş olsa da kullanım alanları ve süresi dikkate alındığında bir Türk alfabesi kimliğini kazanmıştır.

Uygur alfabesi; Hitaylar, Moğollar, Mançular, Kalmuklar, Buryatlar gibi halkların alfabelerine de kaynaklık etmiştir. Moğol İmparatorluğu, sadece Uygur yazısını benimsemekle kalmamış, devlet kademesindeki danışmanlar hep Uygurlardan oluşmuş ve komşu devletlerle haberleşmede Uygur Türkçesi kullanılmıştır. XI.-XV. yüzyıllarda Çağatay, Altınordu ve Kıpçak sahalarına ait bazı eserlerin Uygur harfleriyle yazılmış olması, bu alfabenin kullanılma süresinin uzunluğunu ve kullanılma alanının genişliğini gösterir.

Uygur alfabesi, Fatih ve II. Bayezit devirlerinde Osmanlı sarayında bilinen ve kullanılan bir yazı sistemidir. Fatih'in Uzun Hasan'a yazdığı iki mektup bu alfabeyle yazılmıştır.

Türklerin İslam dinini kabul etmelerinin hemen ardından Uygur alfabesi terk edilip Arap harflerine ani bir geçiş yaşanmamış, uzun süre bu iki alfabe yan yana kullanılmıştır. Hatta bu alfabenin, XIII. yüzyıldan sonra bir süre çok yaygın olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Kısaca Uygur alfabesi, VIII-XVII. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan, Harezm, Altın Ordu bölgelerinden İstanbul'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Esasen toplam 18 harften oluşan bu alfabe de Türkçenin yazımı için son derece yetersizdir, ancak uzun bir süre büyük bir kültür birikiminin taşıyıcısı olması ona hatırı sayılır bir önem ve değer yüklemiştir.

Brahmi Alfabesi

Daha çok Budist Uygurlar tarafından kullanılan ve Budizm'le ilgili eserler yazılan Brahmi alfabesi Hindistan kökenli bir yazı sistemidir. Din dolayısıyla kullanılan alfabelerdendir. Hintçeden Budizm ile ilgili kitapların Türkçeye tercüme edilmesi sebebiyle Uygurlara gelmiş, ancak Türkçe için kullanışlı olmadığından yaygınlaşıp benimsenmemiştir. Bu yazıyla yazılıp da bugüne ulaşan çok az metin vardır.

Tibet Yazısı

Türklerle Tibetliler arasında çok eskilere giden bir ilişki olduğu Köktürk yazıtlarından anlaşılmaktadır. Türkler arasında Budizm'in yayılmasında da Tibetli misyonerler etkili olmuştur. Uygur kağanlığı döneminde Tibetlilerle ilişkilerin arttığının bir göstergesi olarak **Tibet yazısının** Uygurlar arasında kullanılmaya başlanması gösterilebilir. Tibet yazısı da Uygurlarca Brahmi yazısı gibi çok kullanılmamıştır.

Türkçenin ses sistemine çok uygun olmayan Tibet yazı sistemi, çok sınırlı sayıda metnin yazılmasında kullanılmış ve kısa zamanda da terk edilmiştir.

Süryani Alfabesi

Yirminci yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'da yapılan araştırmalarda 17'si bugün yaşamayan 30 ayrı dilde yirmi dört farklı alfabeyle yazılmış binlerce metin bulunmuştur. Bu karışıklık ve çeşitlilik o coğrafyada pek çok halkın, kültürün, inancın birlikte yaşadığını gösterir. Belirtilen bu çeşitliliğin unsurlarından biri de Süryani alfabesinin bir kolu olan *Estrangelo* yazısıdır.

Hristiyan misyonerler Türkler arasına ikinci yüzyılda girmeye başlamışlarsa da bu dinin Türklerce kabul edilen Nasturi mezhebi VII. yüzyılda yayılmaya başlamıştır. Doğu Türkistan'ın Turfan şehri çevresinde araştırma yapan bilim adamları, bu bölgede pek çok Nasturi kilisesine rastlamışlardır. Farklı alfabelerle yazılmış olan bu dine ait metinler, daha çok bu kiliselerde bulunmuştur. Bunların içinde Estrangelo (Süryani) yazısıyla yazılmış metinler de vardır.

İbrani Alfabesi

Köktürk Devleti'nin en batı ucundaki bir Türk boyu olan Hazarlar, bu devletin hakimiyeti zayıflayınca Kafkaslar'ın ve Karadeniz'in kuzey bozkırlarında kendi devletlerini kurdular. Çok dinli ve çok dilli bir siyasî yapıya sahip olan Hazarlarda Köktürk alfabesi yanında İbrani alfabesi de kullanılmıştır ancak Hazarlardan günümüze bu alfabe ile yazılmış belge kalmamıştır.

Bugün var olan İbrani harfli Türkçe belgeler, Hazarların torunları olduğu kabul edilen Karay Türklerinden kalmadır.

DİKKAT

İbrani alfabesi, inanç sisteminin etkisiyle Türkler tarafından kullanılmış alfabelerdendir. Dokuzuncu yüzyılda Museviliğin Karay mezhebine giren Hazar Türklerinin bilhassa kağan sülalesince kullanılmış olmalıdır. XVI. yüzyıldan beri İbrani alfabesini kullanan Karaylar, bugün bu alfabeyi yalnızca dinî metinlerinde ve ibadet amaçlı kullanmaktadırlar.

Ermeni Alfabesi

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinleri, özellikle Kafkaslar'da ve Karadeniz'in kuzeyinde karşımıza çıkar. Bu metinlerin Kıpçak Türklerinin hakimiyetinde yaşayan ve Kıpçakçayı ana dili olarak benimsemiş olan Ermenilere mi yoksa Hristiyanlık'ı benimsemiş ve kilise yazısı olarak Ermeni alfabesini kabul etmiş olan Kıpçaklara mı ait olduğu konusu tartışmalıdır. Son zamanlarda ikinci görüş, yani bu metinlerin Hristiyan Kıpçaklara ait olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Ermeni harfli metinler çoğunlukla dinî konulu metinlerdir. Dar bir alanda din dolayısıyla ve kısa bir zaman diliminde kullanılan alfabelerdendir.

Grek Alfabesi

Kuzey Sami yazısından gelişen yazı sistemlerinden biri olan Grek alfabesi, Karamanlı Türkçesinin ses sistemini tam olarak yansıtmamaktadır.

Bu alfabe, Anadolu'da Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı Karamanlı Türkler tarafından XVIII-XX. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Sınırlı sayıda insan ve dar bir alanda kullanılmış olmasına rağmen **Grek alfabe**siyle çok sayıda eser verilmiştir. Anadolu, Suriye, Balkanlar ve Kırım'ın bazı bölgelerindeki Ortodoks Hristiyan Türkler tarafından kullanılmış olan bu yazı sistemi de din dolayısıyla gelen alfabelerdendir. Lozan antlaşmasıyla bu alfabenin kullanımı sona ermiştir.

Arap Alfabesi

Türklerle Müslümanların ilişkilerinin sıklaşması VIII. yüzyıl başlarına kadar gider. Müslüman tüccar kervanları, dervişler gibi İslam'ı yaymak için çabalayanların uğraşları sonucunda öncelikle Karluklar, Karahanlılar, İdil Bulgarları ve Oğuzlar arasında yayılan İslamiyet, Türklerin en uzun süreyle kullanacağı alfabeyi de beraberinde getirmiştir. Bu alfabe bir müddet Uygur alfabesiyle birarada kullanılmıştır. İlk İslami eserler olan *Kutadgu Bilig*, *Divânü Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık* gibi Türkçenin önemli eserlerinin yazarlarının elinden çıkan nüshaları günümüze ulaşmadığı için Uygur mu yoksa Arap alfabesiyle mi yazıldıkları konusu tartışmalıdır. Ancak zaman ilerledikçe Arap alfabesinin kullanımı yaygınlaşmış ve gittikçe bu alfabe Türklerin en yaygın ve en uzun süreli kullandıkları alfabe konumuna yükselmiştir.

Arap alfabesi Türkler arasında İslamiyet'in kabul edilmesinden XIX. yüzyıla kadar geleneksel şekliyle kullanılagelmiştir. XIX. yüzyıldan başlayarak bu alfabenin Türkçenin yazımında yetersiz olduğu yazılmaya başlanmış, özellikle ünlüleri göstermekte kullanılan harf ve işaretlerin eksikliği en çok eleştirilen yön olmuştur. Çeşitli devletlerin egemenliğinde yaşayan ve Arap alfabesini kullanan Türk aydınları özellikle XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında alfabenin düzeltilmesi ve Türkçeye daha uygun bir duruma getirilmesi konusunda tekliflerde bulunmuşlardır.

DİKKAT

Arap alfabesinin Türkler arasında oldukça uzun bir süre kullanılması ve din yoluyla gelmiş olması Türk dünyasının çok büyük bir kısmında bu yazının kutsal olduğu düşüncesinin yerleşmesine yol açmıştır. Bu algı birbiriyle hiç ilgisi olmayan bağımsız iki olgunun (din ve yazının) birbirine karıştırılmasının da sebebi olmuştur. Bu yüzden Tanzimat yıllarına kadar yazıya en ufak bir müdahaleden söz bile edilememiş, ancak Tanzimat'tan sonra alfabe tartışmaları başlamıştır.

Türkçenin yazımında dünyanın çeşitli ülkelerinde bugün de kullanılan alfabelerden biri de Arap alfabesidir. Özellikle İslam coğrafyasında İran, Irak, Suriye, Afganistan gibi ülkelerde yaşayan ve ana dilleri olan Türkçeyi okuyup yazma imkanına sahip olan Türk toplulukları, dillerinin yazımında Arap alfabesini kullanırlar. Çin hakimiyetindeki Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) olarak adlandırılan ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerine sınır olan bölgedeki büyük çoğunluğunu Uygurların oluşturduğu Türk halkları da kendi lehçelerini Arap alfabesiyle yazmaya devam etmektedirler.

SIRA SİZDE 4

XIX. yüzyıldan itibaren Arap alfabesinin eleştirilme nedenlerini araştırınız.

Kiril Alfabesi

Kiril alfabesi, Slav alfabesi olarak da bilinir.

En eski Slav kitaplarının yazıldığı iki alfabeden biri olan **Kiril alfabesi,** IX. yüzyılda oluşturulmuştur. Bu alfabenin Rus topraklarına girmesi 9. yüzyıl ortalarında başlar. X. yüzyılda Hristiyanlığın Ruslar arasında kabul görmesi, Kuzey Karadeniz ile bütün Sibirya ve Orta Asya'nın da kaderini belirler. Rusların bu dini kabul etmelerinin önemli

sonuçlarından biri alfabe ve yazı diline kavuşmalarıdır. Önceleri küçük şehir devletleri halinde yaşayan Ruslar, Altın Ordu'nun yıkılışı ile beraber siyasî bir güç olmaya ve Türk topraklarında yayılmaya başlamıştır. Rusların yayılmacı politikaları sonucunda Rus olmayan pek çok halk Hristiyanlaştırılmış ve zamanla da Ruslaşmışlardır. Bu durumdan en çok etkilenenler ise hiç şüphesiz o coğrafyanın eski yerleşikleri olan Türk halkları olmuştur.

DİKKAT

Kiril alfabesi asimilasyon politikalarının bir aracı olarak kullanılmış ve alfabeleri Kirilleştirilen ilk Türk soylu halk Çuvaşlar olmuştur.

Çuvaş Türkçesinin ilk gramerini hazırlayan ve Kiril alfabesini Çuvaşçaya ilk uygulayan kişi bir papazdır. Daha sonra Sibirya Türk halklarını Hristiyanlaştırmak amacıyla kurulan bir misyoner örgütü Yakut, Altay, Şor Türklerinin konuşma dillerine Kiril alfabesini uygulamış ve mümkün olduğunca küçük parçalara ayırma düşüncesiyle her birinin konuşma dili yazı dilleri hâline getirilmiştir. Müslüman olmayan Türk halklarının konuşma dilleri, Kiril alfabesini kullanan yazı dilleri durumuna getirilirken Müslüman Türk toplulukları içinde de bazı aydınlar Kiril harflerinin kabul edilmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Hatta bunlardan bir kısmı kendi halklarının dillerine ait alfabe ve dil bilgisi kitaplarını Kiril harfleriyle yazıp yayınlamışlardır.

1926'da yapılan Bakü Türkoloji Kongresi'nde bütün Türklerin, Latin alfabesini kullanması yolunda bir karar alınmış ve Çuvaşlar dışında kalan bütün Türk toplulukları bu kararı uygulamışlardır. Eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halklarının Rus-Kiril alfabesini kullanmaları yolunda Moskova'nın aldığı karar üzerine 1939'da Azerbaycanlılar, Tatarlar, Yakutlar ve Hakaslar, 1940'da Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak ve Özbekler, 1943'te Tuvalılar, 1957'de de Gagavuz Türkleri Latin alfabesini bırakıp Kiril alfabesine geçmişlerdir.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsız olan Türk Cumhuriyetlerinden bir kısmı yeniden Latin alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Bugün Rusya federasyonu içerisinde yaşayan bütün Türk halklarıyla Kazakistan ve Kırgızistan Kiril alfabesini kullanmaya devam etmektedirler.

SIRA SİZDE 5

Günümüzde bağımsız Türk Cumhuriyetleri içinde Kiril alfabesi kullananları araştırınız.

Latin Alfabesi

Latin alfabesinin Grek alfabesinden doğduğu kabul edilmektedir. Bu alfabe, Türkçenin yazılmasında çeşitli coğrafyalarda XIV. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Türklerin kendi dillerini bu alfabeyle yazmalarına ise XX. yüzyıl başlarından itibaren rastlanır.

Avrupalılar XIV. yüzyıldan başlayarak Latin alfabesiyle pek çok Türkçe metin oluşturmuşlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi 1926'da Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bir Türkoloji Kongresi toplanır ve bu toplantıya pek çok Türk halkından temsilci katılır ve burada bütün Türklerin Latin harflerine geçmesi yönünde bir tavsiye kararı alınır. Türk Cumhuriyet ve topluluklarının hemen hepsinde bu tavsiyeye uyulmuş ve Latin asıllı alfabeler kabul edilerek karar uygulanmıştır. Yaklaşık sekiz-on yıl ortak yazı kullanılmış, ancak 1938'den başlayarak Sovyet coğrafyasında Türkler, zorunlu bir şekilde Kiril alfabesine geçirilmiştir.

DİKKAT

Osmanlı devleti içerisindeki topluluklardan Latin harflerini ilk kullananlar Arnavutlardır. Arnavutlar bu alfabeyi 1880'lerde yaygın olarak kullanmaktaydılar.

Osmanlı basınında özellikle XX. yüzyılın başlarında Latin alfabesinin taraftarları ve karşıtlarının büyük bir tartışmaya giriştikleri görülür. Birinci dünya savaşı yıllarında duraklayan bu tartışmalar, kurtuluş savaşının hemen ardından yeniden alevlenmiştir. 1926-1927 yıllarında basında alfabe değişikliği ile ilgili pek çok yazı yayınlanır ve 1927'de alfabe değişikliği kararı alınır ve bu kararın uygulanması 1 Kasım 1928 tarihinde çıkarılan kanunla olur. Bu kararın alınmasında ve uygulanmasında elbette Bakü Kurultayında alınan karar da etkili olmuştur çünkü o Kurultaya Türkiye'den de temsilciler katılmış ve kararlar birlikte verilmiştir.

DİKKAT

Arap alfabesinin Türkçenin ses sistemini karşılamaktan uzak bir yazı sistemi olduğu gerçeği Osmanlının yetiştirdiği en büyük aydınlardan biri olan Katip Çelebi tarafından 17. yüzyılda ilk olarak dile getirilmiştir. Bu alfabenin yetersizliğini kabul eden bazı aydınlar da yazı reformundan bahsetmişler ancak bir sonuç alınamamıştır. Alfabe değişikliği ancak Atatürk'ün direktifleriyle ve TBMM'nin kararıyla gerçekleşebilmiştir.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Ana diller başlangıçta belirli bir coğrafyada ve sınırlı sayıda bir insan topluluğu tarafından iletişim aracı olarak kullanılırken zaman ve yer değişiklikleri bu dillerden kollar oluşmasına yol açar. Bu kollar zaman geçtikçe kendi şartlarında gelişir ve ayrıldığı kaynak dilden farklılaşmaya ve kendisi de kollar doğurmaya başlar. Türkçe bu anlatılan durumu, insanlığın henüz yazıyla izlenemeyen devirlerinde yaşamış ve çok farklı coğrafyalara dağılıp çok çeşitli kollar hâlinde yaşar duruma gelmiştir. Örnek olarak Oğuz Türkçesi, ana dilden ayrılıp kendi şartlarında gelişmiş ve Türkçenin bir lehçesini oluşturmuş, daha sonra da Oğuz Türkçesinin *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagauz Türkçesi* gibi kolları ortaya çıkmıştır. Türkçenin Tarihî Dönemleri başlığı altında bu konulara daha geniş değinilmişti.

DİKKAT

Türk lehçe ve yazı dillerinin sınıflandırılmasında *Türkiye Türkçesi, Güneybatı ya da Batı Türkçesi olarak* adlandırılan gruba girer. Bu, yönleri esas alan bir sınıflandırmadır. Etnik sınıflandırmada ise *Türkiye Türkçesi, Oğuz Türkçesinin bir koludur.*

Orhun yazıtlarında adı geçen Türk boylarından biri olan Oğuzlar, kuzeyden güneye inip devlet kuran ve dünya tarihine büyük etkileri olan kavimlerden biridir. Oğuzlar, Seyhun boylarında yaşarken güneye inip Gaznelilerle 1040 yılında Dandanakan Savaşını yaparlar. 1040 yılı pek çok bilim adamı tarafından '*Batı Türk Devleti*'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilir. Bu devletin ilk ortaya çıkışı Selçuklu adıyla olur ve Selçuklular zamanında Anadolu büyük oranda bir Oğuz yurdu haline gelir. Anadolu'nun Türkleşmesi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler zamanında tamamlanır.

Selçuklulardan günümüze kalan Türkçe eser yoktur, ancak Beylikler devri, Oğuz Türkçesinin yazı dili olduğu ve pek çok eser bıraktığı dönemdir. Bunun çeşitli siyasî ve toplumsal sebepleri vardır. Türkçeden başka dil bilmeyen beyler, sanatçıların Türkçe yazmalarını teşvik ettiler ve XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Oğuz Türkçesi temeline dayalı bir yazı dili oluştu ve bu yazı dili bugüne kadar kesintisiz devam ederek bugünkü yazı dilimizi doğurdu.

Yaklaşık 700 yıldır kesintisiz devam eden ve eğitim, bilim, edebiyat, felsefe, din, askerlik gibi hemen hemen hayatın her alanına ait binlerce eser yazılan Oğuz Türkçesi, Türkiye Türkçesi olarak adlandırılan dilin tarihi köküdür.

DİKKAT

Oğuz lehçesini esas alarak Anadolu'da gelişen Türk yazı dilini birtakım tarihî dönemlere ayırmak gerekmektedir. Bunlar; XV. yüzyıl sonlarına kadar *Eski Oğuz Türkçesi*, XX. yüzyıl başlarına kadar *Osmanlı Türkçesi* ve bu tarihten sonrası da *Çağdaş Türkiye Türkçesi* olarak adlandırılabilir.

Eski Oğuz Türkçesinin ilk zamanlarında özellikle Anadolu Selçuklularının başkenti olan Konya ve yakın çevrelerinde yoğun bir edebî faaliyet görülür. Daha sonra çeşitli beyliklerin başkentlerinde benzer bir durum, sonunda da Osmanlı'nın kültür merkezi hâline getirdiği yerlerde aynı şey görülür. Bu dönemde yazılan eserlerin son derece yalın bir dile sahip oldukları, yabancı kelimelere çok rağbet edilmediği ayrıca yabancı dillerden pek çok eserin de Türkçeye çevrildiği dikkat çeker.

XVI. yüzyılda *Osmanlı Türkçesi* olarak adlandırılan dönem başlar. Osmanlı Türkçesi döneminde yazı dilinin yalınlığı büyük ölçüde kayboldu ve özellikle edebî dilde Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar arttı. Ancak Osmanlı Türkçesiyle yazılan bütün eserler için aynı şey söylenemez. Dilin yalınlığı ya da ağırlığı yazardan yazara eserden esere farklılık gösterir. XVII. yüzyıl gerek düz yazıda gerekse şiir dilinde en ağır örneklerle karşılaştığımız zaman dilimidir. Ancak XVII. yüzyılın sonlarına doğru yavaş yavaş bir sadeleşmenin başladığı da görülür. XIX. yüzyılda yayınlanan Tanzimat Fermanı, Osmanlı toplumu için pek çok konuda dönüm noktası olarak kabul edilir. Tanzimat'ın birinci nesli olarak adlandırılan *Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa*, edebiyat eserlerinin hem içeriğinde hem de dilinde birtakım değişiklikler başlatırlar. Bu değişiklikler hem yazılı edebiyatın hem de eser konularının çeşitlenmesinde görülür.

Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati topluluklarının Tanzimatçılardan da ağır olan dilleri, Osmanlı Türkçesinin son örnekleridir.

DİKKAT

Çağdaş Türkiye Türkçesi

1911'de Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in başlattığı *"Yeni Lisan"* hareketi Osmanlı Türkçesinin sonunu getirdi. Ömer Seyfettin, Genç Kalemler dergisinde yazdığı yazılarda İstanbul halkının konuşma diline dayanan yalın bir dil teklif etti ve önceleri çok büyük tepkilerle karşılaşan bu görüşler, zamanla pek çok edebiyat, bilim ve fikir adamı tarafından benimsenip kullanılmaya başlandı. Özellikle Ziya Gökalp'in de katılmasıyla "Yeni Lisan" hareketi çok güçlendi Edebiyatta millîlik ve dilde sadeleşme birkaç yıl içinde devrin bütün aydınlarınca kabul edilip uygulama alanına geçirildi. Halide Edip, Yakup Kadri, Reşat Nuri, Aka Gündüz gibi romancılar; Faruk Nafiz, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya gibi şairler eserlerini yalın bir dille yazdılar. Devrin en büyük şairi olan Yahya Kemal ve sokaktaki insanın konuşma üslubuyla şiirler yazarak günlük konuşma dilini şiire sokan Mehmet Akif de sade dili benimsediler. Tanzimat döneminde yeni yüksek okulların açılması, bazı bilim kurumlarının oluşturulması çeşitli bilim dallarıyla ilgili terimler yapılmasını gerektirmişti, bu terimler de çoğunlukla Arapça ve Farsça kelimeler kullanılarak yapılmıştı. Daha sonra bu terimler de Türkçeleştirildi.

Cumhuriyet Döneminde Türk tarihinde bir ilk olmak üzere "dil" bir devlet meselesi olarak görüldü ve konuyla ilgili pek çok çalışma yapıldı. Yaklaşık 700 yıllık bir geçmişe sahip olan Türkiye Türkçesi yazı dili, sıkıntılı ve buhranlı dönemler geçirmiş olmasına rağmen aydınların ve devletin kısa süreli yakın ilgisiyle durulaşıp yeniden hayatın her alanında hâkim duruma geldi.

DİKKAT

Türkçe günümüzde yeryüzünde yaşayan diller içerisindeki yazı diline sahip en eski dillerden biridir. Bu durum, Türkçenin bilim dili olarak da eskiliğinin bir göstergesidir. Türk dili, her ne kadar uzun tarihi boyunca komşu dillerden etkilenmiş ve ihmal edilmişse de pek çok bilim eseri ortaya koymuştur. Bu dille bugün de binlerce bilimsel eser yazılmaktadır. Dolayısıyla Türkçe bir bilim dilidir.

Türkçenin sanat eseri ortaya koymak bakımından da hiçbir dünya dilinden aşağı kalır tarafı yoktur, hatta Türkçenin en zengin yönü sanat yönüdür. Tarih boyunca binlerce sanatkâr tarafından sayısız eserde işlenen Türkçe, bugün de pek çok sanatkârın kaleminden eserler doğurmaktadır. Bu bakımdan Türkçe önemli bir sanat dilidir.

Türkçe 1000 yıldan daha fazla bir süredir İslam dini ve başka dinlerle ilgili pek çok eserin yazılabildiği bir dildir. Bütün din kavramlarını eksiksiz karşılayabilen bu dil, gelişmiş bir din dilidir.

Şu anda Türkiye'de Türkçeyle her gün yüzlerce kitap, gazete ve dergi yayınlanmakta ayrıca yine yüzlerce radyo ve televizyon Türkçe programlar yayınlamaktadır. Bu yönüyle bakıldığında da Türkçe önemli bir basın-yayın dilidir.

Bu sayılanlara göre kısaca devlet ve toplum hayatı Türkçeyle yürümektedir denilebilir. Bu durum bir dilin yaşaması ve gelişip zenginleşmesi sonucunu doğurur.

Türkiye'nin bazı iyi okullarında yabancı dille eğitim yapılsa da dükkân tabelalarında ve vitrinlerinde yabancı adlar artsa da bunlar gelip geçici özentilerdir. Nasıl ki Selçuklular ve Osmanlılarda eğitim dili yer yer Arapça olmuş fakat bugün bırakılmışsa bugünkü durumu da gelip geçici olarak görmek gerekir. Ayrıca bugünden geriye bakıldığında Türkçe yerine Arapça veya Farsçayı, yani yabancı dilleri tercih edenlerin hiç de iyi hatırlanmadığı düşünülürse, bugünkü durumu da gelecek kuşakların aynı şekilde değerlendireceklerini unutmamak gerekir. Yukarıda belirtilenler Türkiye Türkçesinin, Türkiye'de yaşayan insanların her türlü ilişkilerinde başvuracakları bir araç olduğunu göstermektedir. Dil, bir anlaşma aracı olduğu gibi insanların birikim ve kazanımlarını saklayıp sonraki kuşaklara aktarma aracı olduğu için de çok değerlidir. Ayrıca insan ve ulus kimliğinin en belirgin göstergesi olduğu için de üzerine titrenilmesi ve özenilmesi gerekir. Unutulmamalıdır ki bilim ve sanat ile ilgili faaliyetlerini yabancı bir dille yapan toplumlar; zaman, beyin, emek ve para harcayarak ürettikleri şeyleri önce dilini kullandıkları halkın hizmetine sunmaktadırlar.

TÜRK DİLİ ÇALIŞMALARI

Oğuz Türkçesinin Anadolu'da yazı dili olması, hem Arapça ve Farsça gibi yabancı dillere, hem de Doğu Türkçesinin yazı dili geleneğine karşı vermiş olduğu bir mücadelenin sonucunda mümkün olabilmiştir. Türkçe, Anadolu'da yazı dili olduktan sonra da zaman zaman ihmal edilmiş ve aydınların ilgisizliğine maruz kalmıştır. Bu ilgisizlik yer yer bazı şair ve yazarlar tarafından da kınanmıştır. Bu kınama ve tepkinin ilk örneğini XIV. yüzyılın önemli şairlerinden biri olan Kırşehirli Aşık Paşa'da görürüz. Aşık Paşa, *Garibname* adlı büyük eserinde şöyle yakınır:

Türk diline kimesne bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi
(Türk diline kimse bakmazdı, Türkler'e asla gönül akmazdı.)

Aşık Paşa'dan sonra yaşayan XIV. yüzyılın bir başka şairi Hoca Mesut ise pek çok kişinin artık Türkçeye yöneldiğinden söz eder:

Cihanda bugün resm eyle gider
Ki öküş kişi Türkîye meyleder
(Dünyada bugün gelişme, pek çok kişinin Türkçeye meyletmesi şeklindedir.).

Bu durumun nedeni elbette ki Anadolu beylerinin Türkçeye gösterdikleri ilgidir.

Devletoğlu Yusuf adlı bir şair de XV. yüzyılda kendisinin ve pek çok kişinin Türkçe kitap yazdığından söz eder:

Yani kim çok düzdiler Türkçe kitāb
Ma´nī yüzinden götürdiler nikāb
(Yani pek çok Türkçe kitap yazdılar ve anlaşılmayan şeyleri anlaşılır hâle getirdiler.)

XV. yüzyılda da nispeten sade bir yazı dili sürdürülmüştür. II. Murat, Farsçadan çevrilen *Kabusname* adlı bir eserin dilini, sade olmadığı için beğenmez ve eser yeniden Türkçeye daha yalın biçimde çevrilir.

XVI. yüzyılda "*Türk-î basit*" (Sade Türkçe) hareketi başlatılır, ancak güçlü sanatçılar bu akıma sahip çıkmadığı için çok etkili olamaz ve dil gittikçe Arapça ve Farsça kelime ve kurallarla dolarak ağırlaşır. XVI. yüzyılda Türkçe açısından önemli bir olay, Bergamalı Kadri tarafından *Müyessiretü'l-Ulum* adıyla Türkçenin dil bilgisi kitabının yazılmış olmasıdır. Bu eser, Oğuz Türkçesinin ilk dil bilgisi kitabı olmak bakımından oldukça önemlidir.

XVII. yüzyılda iyice ağırlaşan dil, XVIII. yüzyılın büyük şairlerinin yazdıkları daha yalın eserler sayesinde yeniden sadeleşmeye başlamıştır.

Tanzimat devrinde sadeleşme ihtiyacı çok hissedilmiş ve bunda gazete ve dergilerin katkısı büyük olmuştur. Gazete ve dergiler sanat endişesine kapılmadan mümkün olduğu kadar çok insana ulaşmayı amaçladıkları için halk dilini kullanma zorunluluğu duymuşlar ve bunu da devir imkânlarının elverdiği ölçüde uygulamışlardır.

Tanzimatçılardan sonra birer edebî akım olarak ortaya çıkan Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati akımlarının mensupları, Tanzimatçıların başlattığı dili "anlaşılır kılma" çalışmalarına katılmayıp tam aksi bir yol izlemişler bir nebze sadeleşen dili daha da anlaşılmaz duruma taşımışlardır.

DİKKAT

Tanzimat döneminde dille ilgili çalışmalar, yalnızca dilin sadeleştirilme çabalarıyla sınırlı kalmamış, bazı dil bilgisi kitapları da yazılmıştır. Bunlar; *Kavaid-i Osmaniyye, Mikyasü'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan, Medhal-i Kavaid, Kavaid-i Türkiyye, Emsile-i Türkiyye, Sarf-ı Türkî* **vb.dir.**

Dille ilgili çalışmalar içerisinde sözlük çalışmalarının önemli bir yeri vardır. Türkçe XI. yüzyıldan beri farklı coğrafyalarda sözlükleri yazılan bir dildir. Osmanlı coğrafyasında da pek çok sözlük yazılmıştır. Önceleri Arapça ve Farsçadan sözlük çevirileri yapılırken XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl başlarında Türkçe sözlükler de yazılmıştır. Bu dönemde özellikle Şemsettin Sami'nin çalışmaları oldukça önemlidir. Dil bilgisiyle ilgili eserleri de olan Şemsettin Sami'nin en büyük eseri, Türkçenin de bugüne kadar hazırlanmış en iyi sözlüklerinden biri olan ***Kamus-ı Türkî*'dir**.

Kamus-ı Türkî, adıyla bile öncü bir eser olmuştur, çünkü Şemsettin Sami'ye kadar sözlük ve dil bilgisi yazanlar hep "Osmanî" tabirini kullanırken Şemsettin Samî "Türkî" tabirini kullanmayı tercih etmiştir.

1890'larda Orhun yazıtlarının okunması, kısa sürede Osmanlı aydınları arasında da yankı bulmuş ve XX. yüzyılın başlarında bu metinler yayınlanmıştır. Yazıtlarla ilgili Osmanlı'da ilk yapılan yayın *Pek Eski Türk Yazısı* adıyla Necip Asım'a aittir.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra düşünce alanında yeni gelişmeler yaşandı. Sade Türkçe taraftarları Türk Derneğini kurdular ve görüşlerini yayınladıkları bir de dergi çıkardılar. Daha sonra Selanik'te bir grup aydın *Genç Kalemler* dergisini çıkardı ve millî bir edebiyatın ancak millî bir dille doğup gelişeceğini iddia eden görüşler ortaya konuldu. Bu grubun önemli isimleri Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp idi. Başlangıçta çok büyük tepkilerle karşılanan bu "*Yeni Lisan Hareketi*" zamanla, benimsendi ve önceleri karşı çıkan pek çok aydın, şair ve yazar bu hareketin içinde yer aldı.

Yeni Lisan hareketinin temel prensipleri şöyle sıralanabilir (Özkan, 1995):

1. Yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak, mümkün olduğu kadar İstanbul halkının konuştuğu gibi yazmak.
2. Dilimizdeki Arapça ve Farsça gramer kurallarını kullanmamak.
3. Tamlamaları, Türkçe kurallara göre yapmak.
4. Yabancı kelimeleri Türkçedeki söylenişiyle yazmak, bilim terimlerinde Arapça kelimelerden yararlanmak.
5. Öteki Türk lehçelerinden kelime almamak.
6. Bu kurallardan hareket ederek millî bir dil ve millî bir edebiyat meydana getirmek.

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesi, özellikle Balkan Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması, Türklerde de milliyetçilik duygularının artmasına ve yaygınlaşmasına sebep oldu. 1912 yılında pek çok aydının bir araya gelerek kurduğu Türk Ocağı, *Türk Yurdu* dergisinin yanı sıra çok sade dille hazırlanan *Halka Doğru* ve *Türk Sözü* adlı dergileri yayımladı. 1917'de Ziya Gökalp ve arkadaşlarının çıkardığı *Yeni Mecmua*, sade Türkçe ve millî edebiyat akımının güçlenmesinde büyük bir görev yaptı.

Özellikle *Genç Kalemler* ve *Türk Yurdu* dergilerinin etrafında toplanan aydınların yaptıkları çalışmalarla Cumhuriyet'in ilk yıllarında konuşma dili ile yazı dili birbirine oldukça yaklaşmış, Türkçe, Arapça ve Farsça terkiplerden arınmış, yalın ve sade bir anlatım biçimine kavuşmuştur.

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başları dünyada Türklük Bilimi araştırmalarının altın çağıdır. Dünyanın önemli bilim merkezlerinde pek çok bilim adamı Türklük Biliminin çeşitli alanlarında çalışmışlar ve pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bir taraftan Orhun Yazıtları üzerinde çalışmalar yapılırken, diğer taraftan insanlığa büyük bir medeniyet armağan etmiş olan Uygurların yaşadığı bölgelerde araştırmalar yapılıp yüzlerce eser bulunmuştur. İlk İslamî eserler denilen *Divânü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig* vb. eserler de bu dönemde üzerinde durulan eserlerdir. Bunların dışında da Türk medeniyetinin yadigarları olan farklı dönemlere ve coğrafyalara ait binlerce eser, bir ucundan çalışılmaya ve yayınlanmaya başlanmıştır. Dünya'da yapılan bu çalışmalar, Türklere ve Türkçeye çok şey kazandırmış, ayrıca Türkler de kendi dilleri ve medeniyet eserleriyle ilgili pek çok araştırma ve inceleme yapmışlardır.

YAZI DEVRİMİ

Alfabe, kültür birikimi sağlamanın ve gelecek kuşaklara aktarmanın en başta gelen aracı olmakla birlikte Türkler, her coğrafyada çok farklı alfabeler kullanmışlar, dolayısıyla toplum hayatlarında da kesintiler yaşamışlardır.

İnsanlar, medeniyetin kalıcı hâle gelmesini yazıya borçludur. Yazı o kadar önemli görülmüştür ki zaman zaman dil ile karıştırılmış, insanların zihninde bazen, yazı denildiğinde dil anlaşılmıştır. Bugün bile yer yer Arap **alfabes**i yerine Arapça tabirinin kullanıldığı duyulmaktadır.

Türklerin yazı tarihinden yukarıda bahsedildiği için burada yalnızca 1928'de yapılan alfabe değişikliğinden söz edilecektir. Arap alfabesi Türkçenin yazımında en geniş coğrafyada ve en uzun süre kullanılan yazı sistemi olduğu, ayrıca din ile de ilişkilendirildiği için değiştirilmesi hiç de kolay olmamış, ancak Türkçeye uygun hâle getirilmesi için hiç olmazsa birtakım değişiklikler yapılması gereği uzun süre tartışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Latin alfabesine geçme düşüncesi, yukarıda dile getirildiği gibi, ilk olarak 1868'de dillendirilmiş, daha sonra da uzun süren tartışmalar yaşanmış, bu değişikliğe taraftar ve karşı olan aydın ve siyasetçiler altmış yıla yakın bir süre mücadele etmişlerdir. 1926'da yapılan Bakü Türkoloji Kongresi'nde bütün Türklerin Latin alfabesini kabul etmeleri yönünde tavsiye kararı alınmış ancak Türkiye'de tartışmalar yine devam etmiştir. Hükûmet 1927'de Latin harflerinin kabul edilmesi kararını almış ve 10 Haziran 1928'de

Dil Encümeni adıyla bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon Latin yazısına dayalı 20 farklı alfabeyi inceleyerek şu esasları belirler:

- Çift harfler bulunmayacak.
- Millî bir Türk alfabesi olacak.
- Seslerin uluslararası değerleri değişmeyecek.
- İşaretli harflere mümkün olduğunca az yer verilecek (User, 2006).

Komisyonun uzun süren çalışmaları sonucunda hazırlanan Türk-Latin alfabesi 29 harfli olarak kabul edilir ve bu alfabenin tanıtılması için ülkenin pek çok vilayetine geziler yapılır. Bu esnada da Dünya ilk defa elinde tebeşirle kara tahta başında halka yeni harfleri tanıtan ve öğreten bir devlet başkanı görür. Uzun süre devam eden reform tartışmalarından sonra, 1 Kasım 1928 tarihinde Latin harflerine dayanan *Türk Alfabesi* kabul edilir. Kanuna göre, 1929 yılı başından itibaren devlet ile yapılacak bütün yazışmalar ve basılacak her türlü malzeme Yeni Türk Alfabesi ile olacaktır. Bütün yurtta Millet mektepleri açılır ve yeni alfabe herkese öğretilmeye çalışılır.

DİKKAT

Harf değişikliği yapılırken Latin harfleri olduğu gibi alınmamış, Türkçenin yapısına uygun olarak yeni harfler de oluşturulmuş ve yazıya Türk kimliği giydirilmeye çalışılmıştır. Nitekim bu başarılmıştır da çünkü Türkçenin yazımında kullanılan ve yukarıda anlatılan 13 yazı sistemi içerisinde Türkçenin ses sistemine en uygun alfabe, bugün Türkiye Türkçesinin yazıldığı alfabedir.

ATATÜRK VE TÜRK DİLİ

Milletler geçmişte ve bugün var olup gelecekte de yaşamaya devam edecekse ancak **dil**leriyle var olmuşlar ve dilleriyle de yaşayacaklardır. Her insanın ve milletin millî varlığı ve kimliği, tarihte ortaya koymuş olduğu medeniyetle oluşur ve bu medeniyet de dilinde yaşar, diliyle de kuşaktan kuşağa aktarılır.

Büyük Alman filozofu Nietzsche dili şöyle anlatır: "Dil atalardan bize kalan bir miras, bir emanettir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu emanete karşı, paha biçilmez, kutsal ve dokunulmaz şeylere karşı duyulan saygı gösterilmelidir". Bu söz, her dilin konuşucusu için bir kılavuz olmalıdır.

Tarihte Türkçe ile ilgili ilk uyarı Bilge Kağan'dan gelmiştir. Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin için dikilen yazıtın bir yerinde "*Türk begler Türk atın ıtı. Tabgaççı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmiş.*" cümlelerini yazar. Bu cümleleri Türkiye Türkçesine "*Türk beyleri (aydınları) Türkçe olan adlarını (bir başka deyişle ana dillerini) bıraktılar. Çin'e tutsak olan Türk beyleri Çince adlar alarak Çin kağanına hizmet ettiler.*" Burada Bilge Kağan'ın, Türk aydınlarının tarihte çok sık yaşadığı kendi kültürüne yabancılaşma konusundaki uyarısını görmekteyiz. Bu uyarılar tarihin farklı dönemlerinde başka bazı aydın ve devlet adamları tarafından da yapılmıştır.

DİKKAT

Dili bir devlet meselesi olarak görüp bu konuda çeşitli tedbirler alan ve düzenlemeler yapıp kurumlar oluşturan ilk devlet adamı Atatürk olmuştur.

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Avrupa ve Rusya'daki Türklük bilimi çalışmaları, son dönem Osmanlı aydınlarını da etkilemiştir. *Kutadgu Bilig*'in bulunması, Orhun Yazıtları'nın bulunup okunması, *Divânü Lügati't-Türk*'ün bulunması Türk aydınlarında bir heyecan ve güven duygusu oluşturmuştur. Necip Asım'ın, Şemsettin Sami'nin, Ziya Gökalp ve arkadaşlarının çabaları, Mehmet Emin Yurdakul'un sade Türkçe şiirleri, Süleyman Nazif'in ateşli nesirleri dönemin gençlerinin ve Mustafa Kemal'in düşünce dünyasının oluşmasında çok etkili olmuştur.

XX. yüzyılın başlarında yalnız Osmanlı coğrafyasında değil, farklı Türk ülkelerindeki aydınların da dil ile ilgili çalışmaları, Osmanlı Türk aydınları üzerinde etkili olmuştur.

Özellikle Kırım'da Gaspıralı İsmail Bey'in '*Dilde, fikirde, işte birlik*' sloganıyla yayınladığı Tercüman Gazetesi, hemen bütün Türk aydınlarını etkilemiştir. Atatürk'ün Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra dil ve kültür konularında attığı adımların arkasında bu etkinliklerin oluşturduğu birikim vardır.

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin hemen ardından 1924 yılında Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur. Atatürk, Enstitü'nün kurulmasıyla ilgili M. Fuat Köprülü'ye şu talimatı verir: *"Fuat Bey, cumhuriyeti kurduk. Artık cumhuriyeti ve devletimizi ilmî temeller üzerinde yükseltmek zamanı gelmiştir. Lütfen İstanbul Darülfünun'u (İstanbul Üniversitesi) bünyesinde Türkiyat Enstitüsü'nü kurunuz."* Burada Enstitü'nün kurulma gerekçesi olarak gösterilen "devleti ilmî temeller üzerine yükseltme" arzusu dikkat çekicidir. Çünkü Türkiyat Enstitüsü, Türk dili, tarihi ve kültürüyle ilgili bilim araştırmaları yapacak ve bu araştırmalardan çıkan sonuçlar devletin temellerini oluşturacaktır.

1926 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı pek çok Türk topluluğunun kültür hayatını etkilemek bakımından çok önemli bir toplantıdır. Atatürk, bu toplantıya ilgisiz kalmamış ve Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Bey ile o sıralar Türkiye'de çalışmakta olan Macar bilgin Mesaroş Yula'yı Türkiye'yi temsil etmek üzere göndermiştir. Bu toplantıda alınan Latin asıllı alfabe kabul edilmesi tavsiyesine uyulmuş ve 1 Kasım 1928'de Türkiye bu alfabeyi benimsemiştir.

Türkçe ile ilgili düşünce ve tavrını pek çok vesileyle ortaya koyan Atatürk, Sadri Maksudi Arsal tarafından hazırlanan *Türk Dili İçin* adlı eserin baş kısmına şu notu yazar: *"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk Dili, dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklalini koruması bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."* Ayrıca 1931 yılında Adana Tük Ocağı'nda yaptığı bir konuşmayla konuyla ilgili düşüncesini bir kez daha şu şekilde açıklar: "*Milliyetin çok bariz vasıflarından biri dildir. Türk milletindenim diyen insan her şeyden önce ve behemahal Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan, Türk toplumuna mensup olduğunu iddia ederse buna inanmak doğru olmaz.*"

1931 yılında Türk Tarih Kurumu kurulmuş ve 1932 Temmuz'unda ilk tarih kongresi toplanmıştı. Kongrenin son günü akşamı Atatürk yanında bulunanlara "*Dil işlerini düşünecek zaman da gelmiştir. Ne dersiniz?"* diye sormuş ve "*Öyle ise, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş bir dil cemiyeti kuralım. Adı da Türk Dili Tetkik Cemiyeti olsun.*" diyerek bu konudaki talimatını vermiş ve dille ilgili çalışmalar yapmak üzere Ankara'da önemli bir kurum oluşturulmuştur. 12 Temmuz 1932'de Türk Dil Kurumu kurulmuş ve çalışmalara başlamıştır. Bu kurumun ilk faaliyeti olarak 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayı'nda büyük bir dil kurultayı toplanmış ve dille ilgili politikalar bu kurultayda belirlenmiştir. Türk Dil Kurumu 17 Ekim 1932'de bir bildiri yayınlar ve şu konulara dikkat çekilir:

1. Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz bir ifade vasıtası haline getirmek. Türkçeyi muasır medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayacak bir mükemmeliyete erdirmek.
2. Bunun için bugün yazı dilinde Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak, halkçı bir idarenin istediği şekilde halk ve münevverler arasında birbirinden mahiyetçe ayrı iki dil varlığını ortadan kaldırmak, temel unsurları öztürkçe olan bir dil meydana getirmek.

Böylece öztürkçe hareketi başladı ve Türkçeye yabancı kalmış unsurlar yerine öztürkçe sözler koymak için derleme, tarama ve anket çalışmaları başlatıldı. Derleme çalışmalarıyla yazı dilinde olmayan sözler derlenip bunlardan bir kısmı yazı diline dâhil edildi ve aynı şey tarama çalışmalarıyla yazma eserlerde yapıldı ve Derleme ve Tarama sözlükleri hazırlandı.

1936 yılına kadar süren özleştirme çalışmalarıyla Türkçeye pek çok yeni kelime kazandırıldığı gibi teklif edilen pek çok kelime de dilde kendine yer bulamayıp unutuldu. 1936'da özleştirme çalışmalarının hızı kesildi ancak terimlerin Türkçeleştirilme çabaları devam etti. Ortaöğretimde kullanılan geometri terimlerini bizzat Atatürk Türkçeleştirerek dilimize kazandırdı. 1935 yılında Güneş-Dil Teorisi ortaya atıldı ve artık halkın bildiği, manasını anladığı kelimelerin yabancı dilden geliyor sanılarak feda edilmesi zarureti bu kuramla ortadan kalkmış ve dil kendi doğal gelişme seyrine dönmüş oldu.

Özet

AMAÇ 1 *Yaşayan diller arasında Türkçenin yerini ve yaşını açıklayabilmek*

Türkçe, 1300 yıldan daha fazla bir zamandır yazı dili olarak takip edilebilmektedir. Bu özelliğiyle günümüzde konuşur sayısı ve yaygınlığı ön sırlarda bulunan İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Almanca, Japonca gibi dillerden daha erken dönemlere ait belgeleri bulunan Türkçenin, yazıyla takip edilemeyen dönemleri de tahminen günümüzden 7-8 bin yıl geriye gitmektedir. Bu tahmin, şu anki bilgilerimize göre insanlığa yazıyı armağan eden Sümerlerden kalan tabletlerde geçen ve Türkçe ile ortak olan sözler esas alınarak yapılmaktadır. Sümerce ile Türkçede arasındaki bu 168 ortak söz ayrıca Türklerin MÖ 4000'li yıllarda Türkiye'nin doğusunda bulunduklarının da bir kanıtıdır.

AMAÇ 2 *Türkçenin tarihsel evrelerini sıralayabilmek*

Türkçenin özellikle yazıyla izlenemeyen karanlık diyebileceğimiz dönemlerinin adlandırılmasında bilim adamları arasında birtakım farklılıklar görülmektedir. Ancak yazılı dönemlerin adlandırılması hemen bütün bilim adamlarınca benzer biçimde ve benzer ölçütler dikkate alınarak yapılmıştır. Yazıyla izlenemeyen dönemlerin adlandırılmasında Altay Çağı, En Eski Türkçe Çağı, İlk Türkçe Çağı gibi terimler kullanılmıştır. Yazıyla izlenebilen ilk dönem için Eski Türkçe terimi, İslam dininin benimsenmesinden sonraki dönem için Orta Türkçe; Eski Oğuz, Kıpçak ve Çağatay yazı dillerini adlandırmak üzere de Yeni Türkçe, günümüz Türk yazı dilleri için ise Çağdaş Türkçe terimleri kullanılmaktadır.

Batı Türkçesinin ilk dönemine Eski Oğuz Türkçesi ya da Eski Anadolu Türkçesi denilmektedir. Bu dönem 12. yüzyıl sonlarında başlar ve 15. yüzyıl sonlarında tamamlanır. 16. yüzyılda Batı Türkçesinin Osmanlı Türkçesi dönemi başlar. Eski Oğuz Türkçesi yalnızca Anadolu'da değil, Azerbaycan, Irak ve Suriye'de de kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesinin siyasal sınırları ise Anadolu Selçukluları, Beylikler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleriyle Osmanlı'nın ilk dönemidir.

AMAÇ 3 *Türkçenin yazımında kullanılan alfabeleri tanıyabilmek*

Tarihte Türkler kadar dillerini farklı alfabelerle yazmış başka bir millet olmadığını söylemek mümkündür. Belgelerle izlenebilen yaklaşık 1350 yıllık süre boyunca Türkçe 13 değişik alfabe ile yazılmıştır. Dünya dilleriyle kıyaslandığında durum daha iyi anlaşılacaktır: Avrupa dilleri başlangıçtan bu yana Latin alfabesiyle, Slav dilleri baştan beri Slav (Kiril) alfabesiyle, Arapça baştan beri Arap alfabesiyle yazılmış ve yazılmaya devam edilmektedir. Türkçe ise değişik dönem ve coğrafyalarda Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Slav (Kiril) alfabeleriyle yazılmıştır. Bunlardan Soğd, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabeleri kısa tarihî dönemlerde ve oldukça sınırlı çevrelerde kullanılmıştır. Geriye kalan Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabeleri ise uzun sürelerle ve geniş coğrafyalarda kullanılmıştır.

AMAÇ 4 *Türkiye Türkçesini değerlendirebilmek*

Türk lehçe ve yazı dillerinin sınıflandırılmasında Türkiye Türkçesi, Güneybatı ya da Batı Türkçesi grubuna girer. Bu yönleri, esas alan bir sınıflandırmadır. Etnik sınıflandırmada ise Türkiye Türkçesi, Oğuz Türkçesinin bir koludur. 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Oğuz Türkçesi temeline dayalı bir yazı dili oluştu ve bu yazı dili bugüne kadar kesintisiz devam ederek bugünkü yazı dilimizi doğurdu. Yaklaşık 700 yıldır kesintisiz devam eden ve eğitim, bilim, edebiyat, felsefe, din, askerlik gibi hemen hemen hayatın her alanına ait binlerce eser yazılan bu dil, Türkiye Türkçesi olarak adlandırılan dilin tarihî köküdür. Oğuz lehçesini esas alarak Anadolu'da gelişen Türk yazı dilini birtakım tarihî dönemlere ayırmak gerekmektedir. Bunlar; On beşinci yüzyıl sonlarına kadar Eski Oğuz Türkçesi, 20.yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Türkçesi ve bu tarihten sonrası da Çağdaş Türkiye Türkçesi olarak adlandırılabilir. Eski Oğuz Türkçesinin ilk zamanlarında yazılan eserlerin son derece yalın bir dile sahip oldukları, yabancı kelimelere çok rağbet edilmediği ayrıca yabancı dillerden pek çok eserin de Türkçeye çevrildiği dikkat çeker. 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesi olarak adlandırılan dönem başlar. Osmanlı Türkçesi döneminde yazı dilinin yalınlığı büyük ölçüde kayboldu ve özellikle edebî dilde Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar arttı. 1911'de Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in başlattığı "Yeni Lisan" hareketi Osmanlı Türkçesinin sonunu getirdi. Ömer Seyfettin, Genç Kalemler dergisinde yazdığı yazılarda İstanbul halkının konuşma diline dayanan yalın bir dil teklif eder. İşte bu yalın Türkçeyle oluşturulan yazı dili Türkiye Türkçesinin temelini oluşturur.

Cumhuriyet döneminde Türkçe ile ilgili yapılan çalışmaları değerlendirebilmek

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin hemen ardından 1924 yılında Türkiyat Enstitüsünü kurduran Atatürk, 1926 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayına ilgisiz kalmamış ve Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Bey ile o sıralar Türkiye'de çalışmakta olan Macar bilgin Mesaroş Yula'yı Türkiye'yi temsil etmek üzere göndermiştir. Bu toplantıda alınan Latin asıllı alfabe kabul edilmesi tavsiyesine uyulmuş ve 1 Kasım 1928'de Türkiye bu alfabeyi benimsemiştir. Yine Atatürk'ün talimatıyla 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) kurulmuş ve çalışmalara başlamıştır. Bu kurumun ilk faaliyeti olarak 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayı'nda büyük bir dil kurultayı toplanmış ve dille ilgili politikalar bu kurultayda belirlenmiştir. Türk Dili Tetkik Cemiyeti 17 Ekim 1932'de yayımladığı bildiriyle "1. Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz bir ifade vasıtası hâline getirmek, Türkçeyi muasır medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayacak bir mükemmeliyete erdirmek; 2. Bunun için bugün yazı dilinde Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak, halkçı bir idarenin istediği şekilde halk ve münevverler arasında birbirinden mahiyetçe ayrı iki dil varlığını ortadan kaldırmak, temel unsurları öztürkçe olan bir dil meydana getirmek." amaçlarını ortaya koymuştur.

Kendimizi Sınayalım

1. Bugünkü bilgilerimize göre Türkler tarafından yazılan ilk Türkçe belge aşağıdakilerden hangisidir?

a. Kültigin yazıtı
b. Bilge Kagan yazıtı
c. Çoyr yazıtı
d. Tonyukuk yazıtı
e. Şine-us yazıtı

2. Muhakemetü'l-Lügateyn'in yazarı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Kaşgarlı Mahmut
b. Ali Şir Nevâyî
c. Edip Ahmet Yükneki
d. Sekkâkî
e. Lütfî

3. Yazmış olduğu hatıratıyla, Türk nesrinin önemli örneklerinden birini bırakmış olan kişi kimdir?

a. Hüseyin Baykara
b. Ali Şir Nevayi
c. Sekkâkî
d. Babür
e. Lütfî

4. Kiril alfabesini kullanan ilk Türk soylu halk aşağıdakilerden hangisidir?

a. Çuvaşlar
b. Altaylar
c. Şorlar
d. Teleütler
e. Yakutlar

5. Latin alfabesine resmen geçiş tarihi aşağıdakilerden hangisidir?

a. 01 Ekim 1927
b. 01 Kasım 1927
c. 01 Aralık 1928
d. 01 Ocak 1928
e. 01 Kasım 1928

6. Batı Türkçesinin ilk dönemi aşağıdakilerden hangisiyle adlandırılmıştır?

a. Osmanlı Türkçesi
b. Eski Oğuz Türkçesi
c. Karahanlı Türkçesi
d. Harezm Türkçesi
e. Kıpçak Türkçesi

7. Kamus-ı Türkî'nin yazarı kimdir?

a. Ali Şir Nevayi
b. Hoca Mesut
c. Bergamalı Kadri
d. Şemsettin Sami
e. Devletoğlu Yusuf

8. Aşağıdakilerden hangisi Yeni Lisan Hareketinin temel prensiplerinden biri **değildir?**

a. Öteki Türk lehçelerinden kelime almak.
b. Yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak.
c. Dilimizdeki Arapça ve Farsça gramer kurallarını kullanmamak.
d. Tamlamaları, Türkçe kurallara göre yapmak.
e. Yabancı kelimeleri Türkçedeki söylenişiyle yazmak.

9. Aşağıdakilerden hangisi Dil Encümeni adındaki komisyonun 20 alfabeyi inceleyerek belirlediği esaslardan biri **değildir?**

a. Çift harfler bulunmayacak.
b. Millî bir Türk alfabesi olacak.
c. Her ünlü için ayrı harf belirlenecek.
d. Seslerin uluslararası değerleri değişmeyecek.
e. İşaretli harflere mümkün olduğunca az yer verilecek.

10. Birinci Türkoloji Kongresi hangi şehirde toplanmıştır?

a. Selanik
b. İstanbul
c. Taşkent
d. Kazan
e. Bakü

Yaşamın İçinden

Türk Dünyası için Ortak Bir Dil Mümkün mü?

Türk dilli halkların yaşadığı coğrafya 90'lı yılların başından itibaren güçlü bir iletişim içine girme imkanı buldu. Yaklaşık yetmiş yıl öncesinde yok edilmiş olan fikri, edebî, siyasî ve ticarî ilişkiler bu defa yeni imkanlarla da donanmış olarak ve kayıtlı tarihimizde hiç görmediğimiz bir akışkanlıkta yeniden kuruldu. Yüzlerce öğrencinin karşılıklı yer değiştirmesi, onlarca edebiyatçı ve yazarın Türk dilinin konuşulduğu ülkelere seyahat etme imkanı bulması, daha önce pek de var olmayan ticari ve iktisadî ilişkilerin kurulması, kimi ortak kurumların oluşturulmaya başlanması son on beş yılın mümkün kıldığı iletişim biçimlerindendir. Daha önce yalnızca bir kısım milliyetçi aydınların ilgilenip bilgilendiği, İslamcı aydınların görmezden bilmezden geldiği, solcu aydınların unutup yok saydığı bu dünya, "etrafı düşmanlarla çevrili olan" bizim için belki yeni dostlar anlamına geliyordu.

Bu ilişki yoğunluğu elbette bir "dil" sorunu da doğurdu. Kardeşlerimizin pek çoğuyla "yüz yüze" anlaşamıyorduk. Onların çoğu kendi aralarında da Rusça ile iletişim kurmakta, Tatar Özbek'i, Özbek Çuvaş'ı, Türk Kırgız'ı öz dillerinde anlayamamakta idi. Bir araya gelindiğinde ortaya çıkan durum şu idi: Esas olarak Rus hakimiyetine karşı mücadelesiz bağımsızlık kazanmış olan bu toplumlar birbirleriyle Rusça sayesinde iletişim kurabiliyorlardı!

"Biz bir milletiz; kökümüz, kültürümüz aynı; tarihimiz ortak, dilimiz ortak" söylemlerine karşı bu durum, ortada önemli bir sorun olduğunu gösteriyor. Dillerimiz gerçekten ortak mı? Dillerimiz ortak bir köke sahipse de, yüz yüze iletişim kurmamıza yaramadığına göre, köken birliğinin önemi ne? Gerçekten bir gün Türk dili üzerinden birbirimizi anlamamız mümkün olabilir mi?

Bir dilbilimci için bugün Türk halklarının konuştuğu ve yazdığı dillerin ortak kökünü ve bu köklerin yakınlığını görmek hiç de zor değildir; bunu göremeyen dilbilimci de yoktur. Ancak dil, güneşte kalmış kilden bir tabak gibi çatlayan, parçalanan, ufalanan bir yapıya sahiptir. Bütün diller zaman ve coğrafya düzleminde, değişimi sağlayan kimi güçlerin etkisiyle parçalanma sürecindedirler. Bugün ortak dili konuşan bir köy ahalisinin yarısını alıp başka bir yere götürseniz ve yüz yıl sonra dillerinden örnek alsanız bunların hayli farklılaşmış olduğunu görürsünüz; bu farklı biçimlere *ağız* denilir. Diller doğal gelişme süreçleri içinde böyle ufalanırken, yani *ağız*lara ayrılırken bir başka güç de ufalanmayı önleyici, geciktirici bir etkiye sahiptir dil üzerinde. Bu, standartlaşma ihtiyacıdır. Ortak coğrafyada yaşayan insanlar ortak bir iletişim sistemine ihtiyaç duyarlar ve ağızlardan biri ortak iletişim sistemi haline gelir. Bu ortak ağız daha çok işlenir, kullanılır. Hele o toplum bir yazılı kültür toplumu ise böyle bir ortak ağız oluşumu daha kaçınılmaz bir ihtiyaçtır. (...)

Türk dilli halkların arasında son bin yıl içinde birden fazla standart edebî dil gelişmiştir; ancak bu diller hiçbir zaman anlaşmayı engelleyecek kadar farklı olmamıştır. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Türk dünyasında iletişimi mümkün kılan, ancak kimi ses bilgisi ve söz varlığı farklarıyla birbirinden ayrılan iki edebî dilden bahsetmek mümkündür: Doğu (Çağatay) Türkçesi, Batı (Osmanlı) Türkçesi. Her iki yazı dili de aslında Türkî /Türkçe olarak adlandırılır, ancak söz konusu dil farklarına işaret etmek istenirse Çağatay veya Osmanlı yahut Doğu ve Batı Türkçesi gibi isimlendirmeler kullanılırdı. Ana dili Türkçe olan bir aydın bu edebî dillerin ikisini de anlar, bu dillerin herhangi birinde edebî ürün verebilirdi. (...)

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iletişimin daha kitlesel bir hâl alması veya kitlesel iletişimin yaygınlaşması, okullaşmanın artması gibi durumlar; merkezdeki kültürel ortamın varlığını sağlayan dinamiklerin gücünü yitirmesi ve Batılı etkilerin artması, sömürgeci güçlerin bilinçli olarak ortak edebî dil yerine mahalli ağızlara dayanan yeni edebî diller oluşturma çabası sonucunda öncelikle Azerice ve Tatarca yeni edebî diller olarak ortaya çıktılar. XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren de Türk dünyası hem siyasî işbirliği imkanını kaybetti, hem de her alt kimliğin üst kimlik seviyesine yükseltilip bunların konuşma dillerinin edebî diller haline getirilmesi, hatta çoğu birbirine benzemeyen alfabeler bahşedilmesiyle dil iletişimi büyük ölçüde koptu. Bugün otuza yakın Türk kökenli edebî dilden söz edilmesi kısaca böyle bir geçmişe sahip. Siyasî kimliklerimiz gibi, dillerimiz de kurmaca, sanal...

Türk dili tarihini bilmeyen bir Türk aydını bir Kırgız aydınını, Özbek aydınını anlamakta zorluk çekiyor. Kazaklar da Azerileri veya Türkiye Türklerini anlayamıyorlar. Bir Türkmen'in de Tuvalı, Hakaslı, Altaylı aydının yazdıklarını anlaması pek zor...Ümitsiz bir durum âdeta. Ne var ki, başka bir yaklaşımla daha ümitli olabilir, bu geniş, uzak ve iletişimsiz coğrafyadaki insanların birbirleriyle tek dille (o dilin de hangisi olacağı belli değil) hemencecik iletişim kurmalarındaki zorluğu kabul edip hedefi küçük parçalara bölebiliriz. Bir Başkurt'la Tatar arasında, bir Kırgızla Kazak arasında, bir Özbek'le Uygur arasında, bir Türkiye Türküyle Azeri arasında iletişim sorunu en az düzeydedir. Bu halklar, birbirlerini tercümansız anlarlar, kısa süre içinde birbirlerinin dillerinde iletişim kurabilirler. (...)

Kaynak: *Hayati Develi (2006). Dil Doktoru: Dile ve Türkçeye Dair Yazılar, Bayrak Mat. Ltd. Şti., Ankara.*

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Yaşı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise "Doğu (Çağatay) Türkçesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d	Yanıtınız yanlış ise "Doğu (Çağatay) Türkçesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Yanıtınız yanlış ise "Kiril Alfabesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e	Yanıtınız yanlış ise "Latin Alfabesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise "Batı (Eski Oğuz) Türkçesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız yanlış ise "Türk Dili Çalışmaları ve Yazı Devrimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise "Türk Dili Çalışmaları ve Yazı Devrimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c	Yanıtınız yanlış ise "Yazı Devrimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e	Yanıtınız yanlış ise "Atatürk ve Türk Dili" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Sümerler şu anki bilgilerimize göre yazıyı ilk kullanan toplumdur. Doğal olarak yazılı ilk metinlerde onlardan kalmadır. Osman Nedim Tuna, Sümerlerden kalan metinler üzerine yaptığı çalışma sonucunda 168 sözün Türkçe ile Sümerce arasında ortak olduğunu bilimsel olarak göstermiştir. Sözlerin ortaklığı Türkçenin yaşını belgelerle MÖ 4000'li yıllara götürmektedir.

Sıra Sizde 2

Ali Şir Nevayi tarafından yazılan *Muhakemetü'l-Lügateyn*'de Farsça ile Türkçe karşılaştırılmış, Türkçenin daha üstün bir dil olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sıra Sizde 3

Köktürk yazısının kökeni konusunda bugüne kadar pek çok kuram ortaya atılmış, ancak bu kuramların hiç biri de bugün için herkesçe kabul görecek bir durumda değildir. Konuyla ilgili uzmanlar tarafından bu yazının kökeniyle ilgili olarak "1. İskandinavyalıların ve Germenlerin kullandığı Runik yazıdan doğmuştur. 2. Grek yazısıyla ilişkilidir. 3. Küçük Asya'daki Yunan yazı sistemiyle ilişkisi vardır. 4. Sami yazısının etkileri görülmektedir. 5. Arami ya da onunla aynı kaynaktan çıkmış olan Pehlevi veya Sogut alfabesine dayanır. 6. İskandinav Run sistemiyle Arami sisteminin karışımıdır. 7. Arami yazısı ve Türk damgalarının karışımından çıkmıştır. 8. Türk damgalarından çıkmıştır. 9. Sogut ve Pehlevi yazısı etkileriyle beraber Türk damgalarından kaynaklanmıştır." gibi görüşler ileri sürülmüştür

Sıra Sizde 4

XIX. yüzyıldan başlayarak bu alfabenin Türkçenin yazımında yetersiz olduğu yazılmaya başlanmış, özellikle ünlüleri göstermekte kullanılan harf ve işaretlerin eksikliği en çok eleştirilen yön olmuştur.

Sıra Sizde 5

Bugün Rusya federasyonu içerisinde yaşayan bütün Türk halklarıyla Kazakistan ve Kırgızistan Kiril alfabesini kullanmaya devam etmektedirler.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Aksan, D.(2004). "Lengüistik Verilere Göre Türk Yazı Dilinin Yaşı Konusunda Değerlendirmeler", *Dilbilim ve Türkçe Yazıları,* Multılıngual Yayınları, İstanbul.

Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)Türk Harfli Yazıtların İzinde,* Karam Yayıncılık, Ankara.

Eker, S. (2002). *Çağdaş Türk Dili,* Ankara: Grafiker Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2007). "Batı Türkçesinin Doğuşu", *Makaleler,* Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2007). "Osmanlı Türkçesi", *Makaleler,* Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2011). *Türk Dili Tarihi,* Akçağ Yayınları, Ankara.

Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı,* Akçağ Yayınları, Ankara.

Karatay, O. (2011). *Türklerin Kökeni*, Kripto Kitaplar Ankara.

Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümer'de Başlar,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Özkan, M. (1995). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* Filiz Kitapevi, İstanbul.

Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Tekin, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı,* Simurg Yayıncılık, Ankara.

Tuna, O. N. (1990). *Sümer ve Türk Dillerinin Târihî ilgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, TDK Yayınları, Ankara.

User, H. Ş. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri,* Akçağ Yayınları, Ankara.

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Ses bilgisi ile ilgili temel kavramları açıklayabilecek,
- Türkçenin ünlü ve ünsüzlerinin özelliklerini betimleyebilecek,
- Türkçenin ses özelliklerini açıklayabilecek,
- Türkçedeki ses olaylarını ayırt edebilecek,
- Parçalar üstü ses birimlerini genel olarak değerlendirebilecek bilgi ve becerilere sahip olabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ses
- Ses Bilgisi
- Ünlüler
- Ünsüzler
- Sesin Özellikleri
- Ses Olayları
- Parçalar Üstü Ses Birimleri

İçindekiler

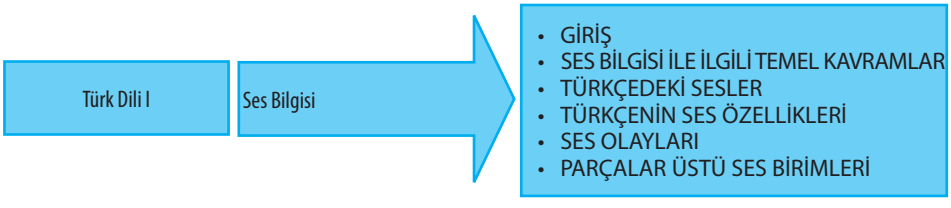

Ses Bilgisi

GİRİŞ

Konuşma seslerini özellikleri, türleri, sözcüklerdeki sıralanışları, görevleri ve uğradıkları değişmeler açısından araştıran, sınıflandıran ve herhangi bir kurama dayalı olmayan, genellikle fiziksel yönleri ağır basan dil bilgisi dalına ***ses bilgisi*** denir. Ses bilgisinin târihi, Eski Hint geleneğinde, Sanskritçe yazılan kutsal kitaplar Vedaların nasıl okunması gerektiğini ortaya koyan bilginlerin 2300 yıl önceki çalışmalarına değin uzanır (Eker, 2011).

Ses bilgisi, fonetik olarak da adlandırılır.

Ses bilimi ses bilgisinden farklı olarak bir dilin ses dizgesinin bütününün adıdır. Ses biliminin çalışma alanı çeşitli dillerdeki seslerin nasıl meydana getirildiğini, ne gibi nitelikler taşıdığını, dinleyenin bu sesleri alışını değerlendirmektir. Ses bilgisi içinde yer alan *parçalar üstü ses bilgisi* ise dilin vurgu ve tonlama dizgelerini ele alır. Ses bilgisinin de ses bilimin de parçalar üstü ses bilgisinin de konusu konuşma sesidir. Bu ünitede de Türkçedeki sesler ve yazıdaki karşılığı olan harfler, çeşitli yönleri ile ele alınmaktadır.

SES BİLGİSİ İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Konuşma Sesi

Ses, doğal veya doğal olmayan bir varlık tarafından yani anatomik, mekanik vb. yollarla ortaya çıkan fiziksel enerjinin havada oluşturduğu titreşimlerin kulak kepçesi tarafından toplanması, dış kulaktan iç kulağa, oradan karmaşık süreçlerle beyne iletilmesi ve beyinde yorumlanmasıyla ortaya çıkan fiziksel dalgalardır. Konuşmaya yarayan seslere *konuşma sesleri* adını veriyoruz. Konuşma seslerinin üretimini ve algılanmasını şu üç aşamada değerlendirebiliriz:

Ses; üretim, iletim, algılama ve değerlendirmeden ibaret dört ana aşamalı bir sürecin ürünüdür.

- *Söyleyiş ses bilgisi:* Konuşurlar sesleri nasıl üretir?
- *Akustik ses bilgisi:* Sesler havada nasıl yol alır?
- *İşitsel ses bilgisi:* Dinleyenler sesleri nasıl algılar?

DİKKAT

Doğadaki sınırsız ses çeşitliliğine karşılık insanın çıkarabileceği sesler sınırlı sayıdadır. Toplamı yüzü aşmayan konuşma seslerinin büyük bir bölümü dünya dillerinde ortaktır.

Konuşma sesleri, *ses yolu* adı verilen akciğerlerden başlayıp burunda ve dudaklarda sona eren bir düzenek tarafından üretilir. Ses sisteminin en önemli görevleri konuşma seslerinin oluşmasını sağlamak; ağlamak, gülmek, çığlık atmak gibi sese dayalı etkinliklere imkân sağlamaktır.

Ses yolunun başlangıcında akciğerler vardır. Akciğerlerden diyaframın ve göğüs kaslarının itmesiyle pompalanan hava, ses yolunda ilk durak olan ses tellerine gelir.

DİKKAT

Ses telleri hava akımının geçişine hava akımını titreştirerek müdahale ederse üretilecek ses ünlü veya ötümlü ünsüzdür. Eğer ses telleri hava akımının geçişine müdahalede bulunmazsa, yani titreşmezse bu kez ötümsüz ünsüzlerin oluşumunun ilk aşaması tamamlanmış olur.

Ses tellerinde ham ses hâline gelen hava akımının ikinci durağı gırtlaktır. Gırtlağı geçen ham ses, küçük dil tarafından ağız boşluğuna veya geniz boşluğuna veya her ikisine birden gönderilir.

Şekil 3.1

Ses Aygıtı

Kaynak: *(Aksan, 2011)*

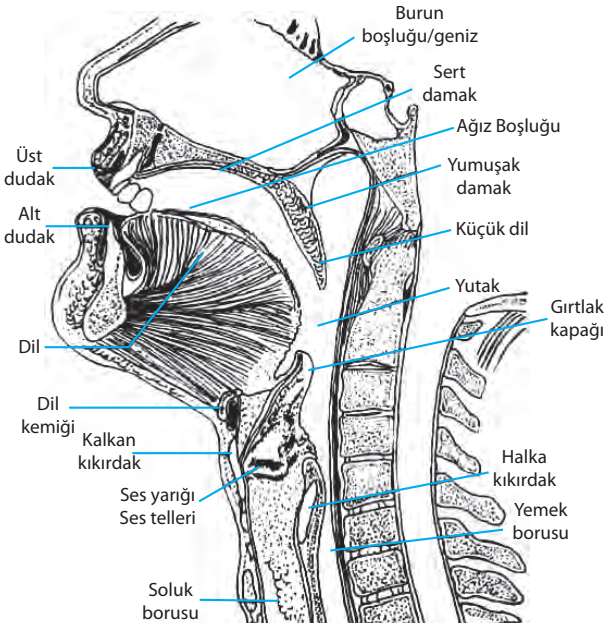

DİKKAT

Okul gramerlerinde ünsüzler için kullanılan 'sert' veya 'yumuşak' sıfatları aslında akciğerden gelen hava akımının şiddetinin ses tellerine çarpmadan korunması ya da çarparak azalmasını ifade eder. Hava akımının ses tellerine çarparak boğumlanması durumunda ötümlü (yumuşak ünsüzler) veya ses tellerinde herhangi bir engelle karşılaşmadan, yani enerjisini yitirmeden boğumlanması durumunda ötümsüz ünsüzler (sert ünsüzler) oluşacaktır.

İnsanın kafatasında iki büyük boşluk vardır. Bu boşluktan üstte olan *burun boşluğu*, altta olan *ağız boşluğu*dur. Küçük dil, kavşakta araçları yönlendiren trafik polisinin yaptığına benzer şekilde, gelen ham sesi çoğunlukla ağız boşluğuna, daha az sıklıkla ise burun boşluğuna gönderir. Ağız boşluğunda *ağız sesleri*, geniz boşluğunda *geniz sesleri* oluşur. /m/ ve /n/ geniz sesleri, diğer seslerin tamamı ağız sesidir. Örneğin dudak ünsüzleri /b/ sesi ile /m/ sesi arasındaki tek fark, birincinin ağız sesi, ikincinin geniz sesi olmasıdır.

Gırtlaktan ağız boşluğuna gelen hava burada alt çene, üst çene, dil, dişler, ön damak (yumuşak damak), art damak (sert damak) ve dudaklar aracılığıyla çeşitli seslere dönüşür. Bu organların tamamının seslerin oluşumunda *çıkak* (boğumlanma yeri, mahreç) olarak görevleri vardır. Ses yolunu oluşturan organlar görevlerini yerine getirebilecek biçimde farklı kas yapılarıyla donatılmışlardır. Tabii bütün bu faaliyetlerin emir ve komuta merkezi beyindir.

Ses bilgisi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi edinmek isterseniz Doğan Aksan'ın *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* adlı kitabından yararlanabilirsiniz (TDK Yayınları, 2011).

KİTAP

Şekil 3.2

Ses / Harf

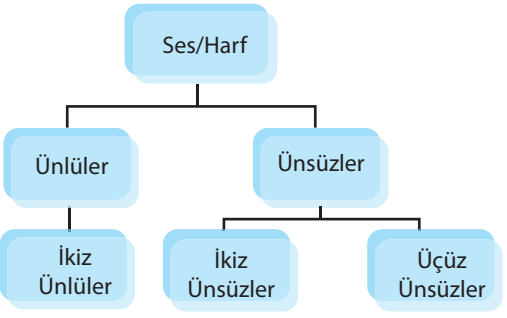

Harf

Seslerin yazıdaki karşılığına *harf* denir. Bir dildeki sesleri karşılayan işaretlerin belirli bir sırada meydana getirdiği harfler topluluğuna ise ***alfabe*** denir. Sesçil, yani söyleyişle yazılışın mümkün olduğunca birbirine yakın olması ilkesini esas alan Türk alfabesi 29 harf, iki ***ayırıcı işaretten*** oluşur. Bağımsız olarak kullanılan ayırıcı işaretler, halk arasında 'şapka' olarak bilinen *düzeltme işareti* (^) ve *kesme işareti*dir (’). Ünsüz harfler ön sıradan *e* ünlüsü ile /be/, /ce/, /he/, /ke/ vb. şeklinde okunur. 29 harften yalnızca yumuşak *g* (ğ) harfi kelime başında bulunmaz.

Alfabe adı Yunancada, bu alfabenin ilk iki harfine verilen alpha ve beta adlarının birleşmesinden oluşmuştur. Türkçede alfabe için alfabenin ilk üç sesinden oluşan abece terimi de kullanılmaktadır.

1928 yılında Harf Devrimi ile kabul edilen ve 1929'da resmen uygulanmaya başlayan yeni Türk alfabesinde, Latin alfabesinin temel harfleri alınmış, ayrıca bu temel harflerde bazı değişiklikler gerçekleştirilerek yeni harfler yapılmıştır. Çok sayıda farklı harften oluşan karmaşık bir alfabeye yol açmamak amacıyla dilin sesleri *ayırıcı işaretler*le gösterilmiştir.

Ayırıcı işaretler: Temel harflerin üstüne, altına veya yanına konulan yardımcı işaret ya da simge. Kesme (’), düzeltme (^), uzatma (¯) vd. işaretlerdir.

Türk alfabesi, *ses-yazı karşılıklığı* ilkesini esas alır. *Ses*ler (ünlüler ve ünsüzler), kısaca, iki sözcüğü ayırt eden en küçük birim; *yazı* (harfler) ise yazım sistemindeki en küçük birimdir. Türk alfabesinde yer alan harflerin her biri genel olarak tek ses değerini gösterir.

Türk alfabesinde düzeltme (^) ve kesme (’) işaretlerinin birden fazla görevi vardır. Düzeltme işareti, ***â**det* örneğinde olduğu gibi, üzerine konulduğu ünlünün uzun okunduğunu gösterir. ***K**âr* örneğinde ise üzerine konulduğu, ölçünlü söyleyişte kısalan /a/ ünlüsünün uzun söylenmesi gerektiğini değil, bir önceki ünsüzün ön damaksıl (ince, ön sıradan) söylenmesi gerektiğini ifade eder. Kesme işareti ise bir yandan özel adlara getirilen ekleri ayırmaya yarayan noktalama işareti olarak yaygın biçimde kullanılırken bir yandan da *cüz'i*, *Kur'an*, *kıt'a* vb. örneklerde, kullanımı zorunlu olmamakla birlikte, Osmanlı alfabesindeki *ayın* ve *hemze* harflerini karşılamaktadır. Nadiren de olsa *karın, kar'ın, karı'n* vd. eşsesli kelimeleri birbirlerinden ayırmak üzere de kullanılmaktadır. Son dönemlerde söyleyişte düşen ünsüzlerin yerine kesme işaretinin kullanıldığını görüyoruz: *bir* yerine *bi'* vb. yazılışlara da rastlanmaktadır. Bu ayırıcı işaretlere iki ayrı işlevin yüklenmesi, geniş kitleler tarafından içselleştirilememekte, üstelik uzun yıllardır zaman ve enerji kayıplarına yol açan önemli sorunlar yaratmaktadır.

Dil ile ilgili bilimsel çalışmalarda kullanılmak üzere, 1928'de yasayla kabul edilen ölçünlü Türk alfabesinden ayrı, bu alfabedeki harflerin ayırıcı işaretlerle genişletilmiş bir gayriresmî **çeviri yazı alfabesi** vardır. Dil çalışmalarında yaygın kullanım alanı bulunan Türk çeviri yazısının temel harfleri şu şekildedir: a, b, c, ç, d, e, ė, f, ġ, g, ğ, h, ḥ, ḫ, i, ı, j, ḳ, k, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ṣ, s̲, ş, t, ṭ, u, ü, v, v̇, y, z, ż, ẓ, z̲. Bu alfabede yer alan ayırıcı işaretli

Seslerin gerçek değerini göstermek üzere kullanılan, özel işaretler taşıyan alfabeye çeviri yazı (transkripsiyon) alfabesi denir.

harfler genellikle Osmanlı alfabesindeki Arapça sesleri ve bazı yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerdeki diğer özel sesleri karşılamaktadır.

TÜRKÇEDEKİ SESLER

Konuşma seslerini çok genel olarak *ünlüler ve ünsüzler* olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Seslerin ünlü ve ünsüz biçimde ayrılması Eski Yunan'a, Platon ve Aristotales'e değin uzanır. Antik Yunan düşünürleri sesleri işitilebilen/ses veren ve işitilemeyen/ses vermeyen yani ünlüler ve ünsüzler olarak ikiye ayırmışlardır (Eker, 2011). Aşağıda Türkçedeki sesler ünlüler ve ünsüzler olarak ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır.

Ünlüler

Alan yazında ünlü için sesli ya da vokal terimleri de kullanılır. Ünlü terimi, ses anlamına gelen ve bazı ağızlarda hâlâ söylenen ün sözcüğü ile addan ad yapım eki olan -lü ekinin birlesmesiyle ortaya çıkmıştır.

Oluşumları sırasında belirli bir engele takılmadan, zorluğa uğramadan çıkan seslere **ünlü** adı verilir. Türkçede sekiz ünlü vardır: a, e, ı, i, o, ö, u, ü.

Dünya dillerindeki toplam farklı ünlü sayısı 200 civarındadır (Ladefoged, 2001) . Ünlü ve ünsüz sayısı ile ilgili olarak çok sayıda dil üzerine yapılan bir çalışmada ünlü sayılarının dillere göre 3 ile 46 arasında değiştiği, yani 8,7'lik bir ortalamanın bulunduğu anlaşılmıştır. Bu durumda araştırmaya konu olan dillerin % 62,1'inin 5-9 arasında ünlüye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkçenin de bu dağılımda ünlü sayısı bakımından normal sınırlar içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Dünya dillerinin önemli bir bölümü /a, e, i, o, u/ seslerinden oluşan 5'li ünlü setine sahiptir (Aranoff, Rees Miller 2003). Ancak, bu seslerin tümünün niteliklerinin ve niceliklerinin bire bir aynı olduğu söylenemez.

DİKKAT

Konuşma seslerinin iki ana türünden biri kabul edilen, tek başlarına bağımsız sözlüksel ve anlamsal birim olabilen, hecenin çekirdeğini teşkil eden ünlülerin üretimleri esnasında ses yolunda ünsüzlerin aksine, herhangi bir engelle karşılaşmadığı MRI fotoğraflarında açıkça görülmektedir.

Ünlülerin Sınıflandırılması

Ünlüler *oluştukları yere*, *dilin veya çenenin yüksekliğine*, *dudakların durumu*na göre biçimlenir. Ünlüler; akciğerden gelen havanın ses tellerini titreştirmesiyle ilk özelliklerini kazandıktan sonra herhangi bir engelle karşılaşmadan ağız boşluğuna gelir ve burada hiçbir nokta ile temas etmeden dilin, alt ve üst çenenin yüksekliğine; dudakların düz ya da yuvarlaklığına göre oluşur. Ünlülerin sınıflandırılmasında esas olan boğumlanmayla ilgili belli başlı ölçütler şu şekildedir: *Artlık/Önlük, Darlık/Genişlik, Düzlük/Yuvarlaklık, Uzunluk/Kısalık.*

- **Artlık/Önlük:** Ağız boşluğunun ön ve art bölümleriyle ilgili karşıtlık; /a/-/e/, /ı/-/i/, /o/-/ö/, /u/-/ü/ ayrımlarını belirler. Dilin ön tarafının tümsekleşmesiyle ağzın arka bölgesinde *art ünlüler* /a, ı, o, u/, dilin arka tarafının tümsekleşmesiyle ağız boşluğunun ön tarafında *ön ünlüler* /e, i, ö, ü/ oluşur.
- **Düzlük/Yuvarlaklık:** Dudakların düzleştiği ya da yuvarlaklaştığı düz/yuvarlak karşıtlığı a/-/o/, /ı/-/u/, /e/-/ö/, /i/-/ü/ ayırımlarını belirler. Dudakların yuvarlaklaşması durumunda *yuvarlak ünlüler* /o, u, ö, ü/, düzleşmesi durumunda ise *düz ünlüler* /a, e, ı, i/ oluşur.
- **Darlık/Genişlik:** Alt çenenin üst çeneye yaklaştığı veya üst çeneden uzaklaşmasına bağlı dar/geniş karşıtlığı ise a/-/ı/, /e/-/i/, /ö/-/ü/, /o/-/u/ ayırımlarını belirler. Alt çene ve üst çenenin birbirinden uzaklaşmasıyla, ağız boşluğu genişler, dolayısıyla *geniş ünlüler* /a, e, o, ö/; alt çene ile üst çenenin birbirine yaklaşmasıyla ağız boşluğu daralır ve dar *ünlüler* /ı, i, u, ü/ oluşur.

En temel ünlü ses olarak /*a*/ kabul edilir. Türkçe için en zayıf ünlü ise /ı/dır.

DİKKAT

Tarihî bakımdan, Türkçenin ünlü dökümü ile ilgili Türkçe kökenli sözlerde simetrik 8 temel kısa ünlü varlığı kabul edilir. Türkçenin simetrik ünlü yapısını bozan kapalı *ė*, Türk dil biliminin önemli sorunlarından biridir. Örneğin Anadolu ağızlarında ēl "yabancı" (krş. il "vilayet"; el ise "vücudun bir organı") anlamındadır.

Öte yandan Türkçenin ölçünlü yazım sistemine göre 8 ünlüye sahip olduğu kabul edilmekle birlikte, bu sayı, ses bilimsel bakımdan başka dillerden kopyalanan uzun ünlüler ve yine kopya ön *a* ünlüsü ile birlikte en az 12'ye çıkmaktadır. Ünlülerle ilgili yukarıda ifade edilenler Tablo 3. 1'de şu şekilde gösterilebilir:

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	**Dar**	**Geniş**	**Dar**
Art	a/ā	ı/ī	o/ō	u/ū
Ön	e/ē	ī/į	ö/ȫ	ü/ṻ
	ė/ē̇			

Tablo 3.1
Ünlüler

ı/ī : art, düz, dar
o/ō : art, yuvarlak, geniş
u/ū : art, yuvarlak, dar
e/ē : ön, düz, geniş
ī/į : ön, düz, dar
ö/ȫ : ön, yuvarlak, geniş
ü/ṻ : ön, yuvarlak, dar
ė/ē̇ : ön, düz, orta

Dillerde genel olarak *ön-art* karşıtlığından çok, *açık-kapalı* karşıtlığı yaygındır. Uzunluk ise nitelik değil, süre, yani nicelik özelliğidir. Ünlülerin söyleniş sürelerinin normal ünlünün iki katı olması durumunda uzun ünlüler meydana gelir. Ünlülerin daha uzun söylenmesine ise *uzatma* denir.

DİKKAT

Diller birbirlerinden sözcük kopyaladıkları gibi, sözcüklerle birlikte bazen kendi özgün ses birim dökümlerinde bulunmayan sesleri de kopyalayabilirler. Türkçedeki uzun ünlülü sözcükler başta Arapça ve Farsça olmak üzere Fransızca, İngilizce vd. dillerden kopyalanmıştır. Bilimsel yazında *ön a* olarak bilinen ünlü de Arapça kökenli sözcüklerde yer alır.

Uzun ünlüler kendisinden sonra iki nokta işareti getirilerek ta:rih, üstlerine kısa bir çizgi konularak ḥayāt, ya da düzeltme işaretiyle, gösterilebilir.

Türkçe kökenli sözlerde birincil uzun ünlü yoktur. Arapça, Farsçada uzun olan, ancak Türkçeye kopyalanırken kısalan bazı uzun ünlüler (Ar. *ḥayāt* >) *hay**a**t*; ancak *ha-yā-tım* vb. eklenmelerde, açık hece durumunda eski uzun şekillerine döner. Arapçadan kopyalanan bazı sözlerde ise (Ar. *me'mūr* >) *mēmur*, (Ar. *ma'lūm* >) *mālum* vb. örneklerde olduğu gibi Türkçede bulunmayan *hemze* ve *ayın* ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzunluklar vardır.

Türkçedeki yabancı kökenli sözcüklerde ünlü uzunluklarının farklılığı anlamca da farklılık yaratabilir. Örneğin *adet "sayı"* anlamında iken *âdet "gelenek"* anlamındadır.

DİKKAT

Türkçede ünlüler komşuluklarındaki ünlü ve ünsüzlerin etkisi vb. nedenlerle kalınlaşabilir, incelebilir, daralabilir, düzleşebilir, yuvarlaklaşabilir, genişleyebilir veya kısalabilir, uzayabilir. Ancak bu süreçler normal koşullarda daima hep sistemli biçimde gerçekleşir. Örneğin düz, geniş, art *a* ünlüsü yuvarlaklaşırsa *o*; daralırsa *ı*; incelirse *e* olur. Bunların dışında doğrudan bir başka ünlüye dönüşemez. Konuyla ilgili bir örnek daha verelim: Yuvarlak, dar, ön *ü* ünlüsü düzleşirse *i*; genişlerse *e;* kalınlaşırsa *u* ünlüsüne gelişir. Ağızlarda, yörelere göre değişen çok sayıda ünlü vardır.

Ünsüzler

Alfabe Kanunu'na göre ünsüzler kendilerinden sonra gelen bir /e/ ünlüsü ile seslendirilirler. Çünkü ünsüzler tek başlarına hece oluşturamazlar.

Ünsüzler, oluşumları sırasında bir engele takılarak sedalarını sürtünme ya da çarpmadan alan seslerdir. Dünya dilleri arasındaki ünsüz sayısının 600'den fazla olduğu ortaya konmuştur. Dünya dillerinin ünsüz dökümleri 6 ile 122 arasında değişmektedir. Ortalama ünsüz sayısı 22 ± 3'tür. Türkçe ünsüz sayısı bakımından dünya ortalamasında yer almaktadır.

Ölçünlü Türkçenin harf olarak gösterilen ünsüzlerinin sayısı 21'dir. Ancak ölçünlü konuşma dilindeki ünsüz seslerin sayısı daha fazladır: b, c, ç, d, f, ġ, g, ğ, h, j, ķ, k, ł, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, v̇, y, z. Alfabede harf olarak yer alan *j* bir iki yansıma ve ödünçlemede, ñ ise kimi ünsüzlerin komşuluğunda /n/nin bir alt ses birimi olarak bulunur.

Ünsüzlerin Sınıflandırılması

Türkçenin ünsüzleri genel olarak; *oluşum/boğumlanma yerlerine (çıkaklarına) göre, ötümlü/ötümsüz (titreşimli/titreşimsiz) olmalarına göre, sürekli/süreksiz olmalarına göre, ağız/geniz ünsüzü olmalarına göre* dört grupta sınıflandırılır.

DİKKAT

Ünsüzler oluşumları esnasında bir engelle karşılaşan sesler oldukları için yukarıdaki sınıflandırma bir bakıma engelin türünü göstermektedir.

Oluşum yerlerine göre ünsüzler: Oluşum noktası, ünsüzün boğumlandığı, hava akımının engele takıldığı yerdir.

- Alt ve üst dudakların birbirine temas ettiği noktada *çift dudak ünsüzleri* /b, p, m/ ünsüzleri oluşur.
- Üst dişler ile alt dudağın birbirine temas ettiği noktada ise *diş-dudak ünsüzleri* /f, v/ oluşur.
- Üst ön dişlerin arkasında *diş ünsüzleri* /d, n, s, t, z/ ünsüzleri oluşur.
- Üst ön dişlerin hemen üstünde diş eti ile ön damağın birleştiği yerde /c, ç, j, ş/ ünsüzleri oluşur.
- Ön *damak ünsüzleri* /g, k, l, r/ ön damakta, *arka damak ünsüzleri* /ġ, ķ, ł, ğ/ ise *art damak*ta oluşur.
- Gırtlakta oluşan tek ünsüz, /h/dir.

Titreşimli /titreşimsiz terimleri yerine ötümlü/ötümsüz ya da tonlu/tonsuz terimleri de kullanılmaktadır.

Titreşimli/titreşimsiz olmalarına göre ünsüzler: Ciğerden gelen hava akımının ses tellerine çarpması durumunda, titreşerek şiddetini kısmen yitirir. Bu tür sesler *titreşimli ünsüzler*dir. Ciğerden gelen hava akımının ses tellerini titreştirmemesi durumunda da *titreşimsiz ünsüzler* oluşur:

- /b, c, d, ġ, g, ğ, j, ł, l, m, n, ñ, r, v, y, z/ ünsüzleri *titreşimli*dir.
- /ç, f, h, ķ, k, p, s, ş, t/ ünsüzleri *titreşimsizdir.*

DİKKAT

Buna *göre b-p, c-ç, d-t, ġ-ķ, g-k, j-ş, v-f, z-s* ünsüzlerini birbirinden ayıran özellik, ilk ünsüzlerin titreşimli, ikincilerin titreşimsiz olmasıdır.

DİKKAT

Ünsüzlerin titreşimli olup olmadığını anlamak için ellerinizle kulaklarınızı tıkayarak sesleri söyleyin. Titreşimli ünsüzlerde, ses içeriden rahatça duyulurken titreşimsizlerde duyulmaz.

Sürekli/süreksiz olmalarına göre ünsüzler: Ünsüzler çıkaklarında oluşurken hava akımı kesintili biçimde veya sızarak çıkar. Örneğin /t/ sesinin oluşumunda hava akımı kesintilidir ancak küçük bir patlama işitilir; /s/ sesi oluşurken ise hava akımı kesintili değil, sızma şeklinde süreklidir. Bu nedenle hava akımının kesintili olduğu ünsüzlere *süreksiz ünsüzler*, hava akımının sızdığı ünsüzlere ise *sürekli ünsüzler* adı verilir. Buna göre;

- /b, c, ç, d, ġ, g, ķ, k, p, t/ ünsüzleri s*üreksizdir.*
- /f, ğ, h, j, ł, l, m, n, r, s, ş, v, y, z/ ünsüzleri *süreklidir.*

Ağız/geniz ünsüzü olmalarına göre ünsüzler: Akciğerden pompalanan ve ses yolunda ham ses hâline gelen hava akımı ağız boşluğuna yönlendirilirse *ağız ünsüzleri*, burun boşluğuna yönlendirilirse *geniz ünsüzleri* oluşur. /m, n, ñ / geniz ünsüzleri, diğer bütün ünsüzler ağız ünsüzleridir. Ünsüzlerle ilgili yukarıda ifade edilenler Tablo 3.2'de gösterilmektedir.

Geniz ünsüzlerinin yanındaki sesler benzeşmeyle genizsilleşebilir. Örneğin, *Çankaya* sözcüğündeki ilk ünlü *a*, yanındaki geniz ünsüzü /n/nin etkisiyle genizsilleşerek /*Çãnkaya*/ şeklinde söylenir.

DİKKAT

Tablo 3.2
Ünsüzler

	Titreşimli			Titreşimsiz	
	Sürekli		Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
	Akıcı	Sızıcı	Patlayıcı	Sızıcı	Patlayıcı
Çift-dudak	m, (v̇)	-	b	-	p
Diş-dudak	-	v	-	f	-
Diş	n	z	d	s	t
Diş-damak	-	j	c	ş	ç
Ön damak	l, r, y	ğ[2]	g	-	k
Art damak	ł	ğ[1]	ġ	-	ķ
Gırtlak				h	

b : ötümlü, çift dudak, süreksiz (patlayıcı), ağız
c : ötümlü, diş eti-damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
ç : ötümsüz, diş eti-damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
d : ötümlü, diş, süreksiz (patlayıcı), ağız
f : ötümsüz, diş-dudak, sürekli (sızıcı), ağız
ġ : ötümlü, art damak, süreksiz (patlayıcı), ağız (*ɣ*)
g : ötümlü, ön damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
ğ : ötümlü, art damak, sürekli (sızıcı), ağız, yarı ünlü
h : ötümsüz, gırtlak, sürekli (sızıcı), ağız, yarı ünlü
j : ötümlü, diş eti-damak, sürekli (sızıcı), ağız
ķ : ötümsüz, art damak, süreksiz (patlayıcı), ağız (*q*)
k : ötümsüz, ön damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
ł : ötümlü, art avurt, sürekli (akıcı), ağız
l : ötümlü, ön avurt, sürekli (akıcı), ağız
m : ötümlü, çift dudak, sürekli (akıcı), geniz
n : ötümlü, diş, sürekli (akıcı), geniz
ñ : ötümlü, art /ön damak, sürekli (akıcı), geniz
p : ötümsüz, çift dudak, süreksiz (patlayıcı), ağız
r : ötümlü, ön damak, sürekli (çarpmalı/titrek), ağız
s : ötümsüz, diş, sürekli (sızıcı), ağız
ş : ötümsüz, diş eti-damak, sürekli (sızıcı), ağız

Art avurt l'si (ł), kalın l'dir. Ortasında çizgi bulunan l harfi, kal, dal, bal vb. örneklerdeki gibi art avurt l'sini (kalın l sesi) gösterir.

t : ötümsüz, diş, süreksiz (patlayıcı), ağız
v : ötümlü, diş-dudak, sürekli (sızıcı), ağız
v̇ : ötümlü, çift dudak, sürekli (sızıcı), ağız, yarı ünlü (*w*)
y : ötümlü, ön damak, sürekli (akıcı), ağız, yarı ünlü
z : ötümlü, diş, sürekli (sızıcı), ağız
ɧ : ötümsüz, art damak, sürekli (sızıcı), ağız, (ölçünlü dilde yoktur)

Boğumlanmaları sırasında diğer ünsüzlerin aksine, herhangi bir engelle karşılaşmayan ve herhangi bir noktada temas gerçekleşmeyen *ğ, y, v̇* gibi 'ünsüz'lere ünlülere yakınlığı nedeniyle *ünlümsü adı* verilir.

'Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir.' (Atatürk, 1923) vecizesindeki ünlü ve ünsüzlerden birbirinden farklı on sesin özelliklerini araştırınız.

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

Herhangi bir dilde, sözcükleri oluşturan seslerin bir araya gelme koşulları aşağı yukarı bellidir. Türkçe ses bilgisinin temel ilkelerinden hareketle aşağıda sıralanan ölçütler ve özellikler çerçevesinde herhangi bir metinde yer alan sözcüklerin büyük bir bölümünün köken açısından Türkçe olup olmadığını kestirmek mümkündür. Aşağıda sıralanan özellikler Türkiye Türkçesinin genellikle eş zamanlı ses düzenini yansıtmakla birlikte, kimi ses özellikleri, diğer Türk yazı dili ve lehçeleri için de geçerli olabilir. Türkçenin ses özelliklerini alt başlıklar altında ele alalım.

Türkçenin ses özellikleri konusunda dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta şudur: Rumcadan kopyalanan *saka (kuşu), semer, temel*; Farsçadan kopyalanan *ser* 'baş', *ten*; İngilizceden kopyalanan *set, ten* '10' vb. pek çok sözcük, Türkçenin ses sistemine bütünüyle uyarlanmış ya da rastlantısal biçimde Türkçenin ses sistemine aykırı herhangi bir özellik taşımıyor olabilir. Ancak böyle olması sözcüğün Türkçe olduğunu göstermez.

Türkçe Kökenli Sözcüklerde Bulunmayan Ünsüzler

Türkçe ünsüzler yönünden kendine özgü özellikleri olan bir dildir. Türkçedeki bazı ünsüzler Türkçe kökenli sözcüklerin hiç bir yerinde, bazıları söz başında ya da sonunda bulunmazlar.

- **Türkçe kökenli sözlerde /j/ bulunmaz:** Yansımalar dışında içinde *j* sesi bulunan bütün sözcükler yabancı kökenlidir. Divanü Lugâti't-Türk'te, İrani dillerden kopyalanan sözcüklerde görülen *j* sesi yüzyıllar boyunca Türkçenin ses sistemine yabancı kalmıştır. Bu ünsüz, Türkçede genellikle *Jale*, *Jülide* vb. Farsça veya *jandarma*, *jet*, *jön*, *jurnal*, *jübile*, *kolej*, *viraj* gibi Fransızca sözcüklerde görülür.
- **Söz başında /c, f, ğ, h, j, l, m, n, ñ, p, r, ş, v, z/ ünsüzleri bulunmaz:** Türkçede istisnai birkaç sözcüğün dışında /c, f, ğ, h, j, l, m, n, ñ, p, r, ş, v, z/ ünsüzleri söz başında bulunmaz. İstisnai örnekler; *uş imdi* biçiminden gelişen *şimdi*, *ne* soru ilgecinden türeyen *nere, neden, niçin* vb. soru sözcükleri, *lıkır lıkır, mırıl mırıl, pat, şırıl şırıl, vız, zangır zangır* vb. yansımalardır. ***V**ar, **v**ar-, **v**er-*, sözcüklerinde söz başında bulunan *v-* ünsüzü ikincildir ve Eski Türkçe *b-*'den gelişmiştir. ***V**ur-* sözcüğündeki *v-* ise ikincildir, sözcük, Eski Türkçe *ur-* eyleminin önünde *v-* türemesiyle bu şekli almıştır. ***P**ınar, **p**ek, **p**usu* sözcükleri Eski Türkçe ***b**uñar, **b**erk, **b**usug*; ***h**angi, **h**ani* sözcükleri Eski Türkçe ***k**anı* 'nerede?', Eski Anadolu Türkçesi ***k**angı*; ***ş**iş, **ş**iş-* sözcükleri ise Eski Türkçe ***s**ış, **s**ış-* biçimlerinden gelişmiştir. Yumuşak *g* (ğ) ünsüzü Türkçeye özgü bir ses olmasına karşın asla söz başında bulunamaz.

Yukarıda sıralanan ünsüzlerle başlayan sözcükler, belirtilen özel durumların dışında yabancı kökenlidir. Örneğin *cuma, fen, hesap, şükür, vali, ziyaret* Arapçadan; *can, jale, peri, renk, şah* Farsçadan; *halter, jandarma, marj, narkoz, plato, raket, şövalye, vites* Fransızcadan; *cıvata, ciro, filika, firma, lastik, pipo, rota, vazo* İtalyancadan; *feribot, golf, hentbol, lider, miting, roket, şilt, vinç* İngilizceden; *cımbız, fire, huni, lahana, marangoz, poyraz, roka, vatos, zargana, zoka* Rumcadan kopyalanmıştır.

- **Türkçe kökenli sözcüklerde bulunan /*c, f, ğ, h, v*/ ikincil ünsüzlerdir:** Eski Türkçe (ET) yazılı belgelerde *c, f, ğ, h, v* ünsüzleri bulunmaz. Bu ünsüzler esas olarak *ç, p, g, k, b* ünsüzlerinin ET *yu**p**ka* > *yu**f**ka*, ET *a**ç**ık-*> *a**c**ık-*, ET *yag* > *ya**ğ***, ET *ta**k**ı* > *dâ**h**i*, ET *e**b*** > *e**v*** vb. örneklerde olduğu gibi ötümlüleşmiş veya sızıcılaşmış biçimleridir.

Ölçünlü Türkçede bu tür istisnaların ve *ofla-, horla-, cayır cayır, vızırda-* vb. yansımaların dışında kalan *cereyan, felek, coğrafya, her, virüs* vb. *c, f, h, v* ünsüzlerinin yer aldığı sözcükler yabancı kökenlidir. Yumuşak g (ğ) sesi ikincil olmasına karşın Türkçeye özgü bir ünsüzdür.

DİKKAT

- **Sözcük sonunda /b, c, d, ğ, g/ ünsüzleri bulunmaz:** *Ad* 'isim', *od* 'ateş'; *sac* 'plaka hâlinde metal', *yad* 'yabancı', *yed-* 'yedeğinde götürmek' vb. birkaç sözcük dışında, söz sonunda bu ünsüzlerin bulunduğu sözcükler yabancı kökenlidir. Özellikle Arapça ve Farsçadan kopyalanan söz sonunda *-b, -c, -d, -g* bulunan sözcükler de Türkçenin bu ses özelliğine uyarak *âb, hac, had* vb. kimi örnekler dışında *-p, -ç, -t, -k* şeklinde ötümsüzleşir: Arapçadan kopyalanan *tabip, ilaç, kasıt*; Farsçadan kopyalanan *bitap*, *ümit, renk* vb. sözcüklerin sonundaki ünsüzler ikincildir. Aynı gelişim, Batı dillerinden yapılan kopyalarda *meto**d**/meto**t**, etü**d**/etü**t*** gibi yazımdaki kararsızlıklar ve kimi istisnalar dışında görülmez: *tab (tuşu), lig, psikolog* vb.

Ses Uyumları

Türkçe kökenli sözlerde ünlüler arasında, ünsüzler arasında ve ünlülerle ünsüzler arasında olmak üzere üç ana ses uyumu vardır. Özellikle ünlü uyumu Türkçenin tipik özellikleri arasında yer alır. Türkçenin ünlüleriyle ilgili vurgulanması gereken konuların başında artlık-önlük(kalınlık/incelik) ve dudak uyumu (düzlük- yuvarlaklık uyumu) gelir.

Türkçedeki art (kalın) ünlüler: a,o,ı,u; ön (ince) ünlüler: e,ö,i,ü.

Türkçe kökenli sözlerde artlık-önlük uyumu vardır: Kök hecedeki ünlünün niteliği, sonraki hecelerdeki ünlünün art ya da ön olmasını belirler. *b**ö**l-g**e**-l**e**-r**i**-m**i**z-d**e**n*, *b**a**ş-k**a**n-l**a**-r**ı**-m**ı**z-d**a**n* örneklerinin ilkinde sözcük kökündeki ünlü ön (ö) olduğu için sonraki hecelerdeki ünlülerin de tamamı öndür. İkinci örnekte ise sözcük kökünde art ünlü (a) bulunduğu için, köke gelen bütün eklerin ünlüleri de arttır.

Artlık-önlük uyumuna girmeyen yabancı kökenli sözcüklere gelen ekler, sözcüğün son hecesindeki ünlünün veya bazen son sesteki ünsüzün özelliğine göre art veya ön ünlülü olur: Yabancı kökenli *mikrofon-dan* ve *raportör-ler* sözcüklerinin ilkinde son hecede art ünlü bulunduğundan sözcüğe gelen eki de art, ikincisinde ise son hecedeki ünlü ön olduğundan sözcüğe gelen ekin ünlüsü de ön sıradandır. *Dikkat-lice, saat-lerce* vb. Arapça kökenli sözcüklerde ise son hece *ön a* ('ince' *a*) sesi bulunduğundan bu sözcüklere ön ünlü bulunan ekler gelmektedir. *Alkol-den, rol-ün; emlak-çi, iştirak-ler* vb. yine Fransızca, Arapça vb. dillerden kopyalanan sözcüklerde yer alan /l/ ve /k/ ön damak ünsüzleri olduğundan, bu sözcüklere gelen eklerin ünlüleri de ön sıradandır.

DİKKAT

DİKKAT

Türkçeye uzun zaman önce kopyalanan ve halk diline giren sözcüklerin bir bölümü Türkçe artlık-önlük uyumuna dâhil olarak Türkçe bir sözcük gibi görünebilir: Far. *dūrbįn* > *dürbün*, Far. *çehāryek* > *çeyrek*; Ar. *Ādem* > *adam*, Ar. *hevā* > *hava* vd.

DİKKAT

Ölçünlü dilde *anne, elma, dâhi, hani, hangi, inan-, kardeş, şişman* vb. birkaç sözcük ile *-daş* (*-taş*), *-ken, -ki,-leyin, -(i)yor, -gil, -mtırak* ve *-gen* eklerinin çeşitli tarihsel nedenlerle veya /ç, ş, y/ ünsüzleri komşuluğunda inceleştirerek ünlü uyumlarının dışında kaldığı bilinyor.

Türkçe kökenli sözcüklerde ünlü uyumlarının yanı sıra ünsüzlerle ünlüler arasında da uyum vardır. Türkçe kökenli sözcüklerde ön damak ünsüzleri /g, k/ ve ön avurt ünsüzü /l/ art ünlülerle; art damak ve art avurt ünsüzleri /ġ, ķ, ł/ ön ünlülerle aynı hece içinde veya yan yana bulunamaz. *Ayla, yayla, soylu* gibi *y* ünsüzünün, kendisinden sonra gelen *l* ünsüzünü ön damaksıllaştırdığı örnekler dışında, bu uyumun bulunmadığı sözcükler yabancı kökenlidir. Örneğin *kriz, grev* ve *kontrol*, *rol* sözcüklerinin ilk ikisinde, art damak ünsüzleri ķ*(r)* ve *ġ(r)*den hemen sonra ön ünlüler *i* ve *e*; üçüncü ve dördüncü sözcükte ise art *o* ünlüsünden sonra ön avurt *ł*si gelmektedir.

Türkçedeki düz ünlüler: a,e,ı,i; yuvarlak ünlüler: o,ö,u,ü.

- **Türkçe kökenli sözlerde dudak uyumu vardır:** Ölçünlü Türkçede *dudak uyumu* veya *düzlük-yuvarlaklık uyumu* adı verilen uyuma göre düz ünlülerden sonra ancak düz ünlüler, yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlüler gelebilir. Bir sözcükte her iki uyumun da bulunduğu varsayılırsa Türkçe bir hecede ve onun hemen ardından gelen hecede hangi seslerin bulunabileceği Tablo 3.3'te görüldüğü gibidir.

Tablo 3.3
Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Önceki Hecede	Sonraki Hecede	Örnek
a, ı	a, ı	yalan, karın, kıyı, sarı
e, i	e, i	dere, geri, sinek, iri
o, u	a, u	bora, kovuk, kurak, kuru
ö, ü	e, ü	görev, bölüm, üye, ütü

DİKKAT

***Çamur, kabuk, kavun, kavur-, yağmur* gibi birkaç sözcük dudak uyumuna aykırıdır. Bu tür sözcüklerde /b, m, v/ gibi, yanlarındaki ünlüyü yuvarlaklaştırıcı etkisi bulunan dudak ünsüzlerinin bulunduğuna dikkat edilmelidir. Ağızlarda bu sözcükler düz ünlülerle söylenebilir.**

DİKKAT

Türkçeye uzun zaman önce kopyalanan ve halk diline giren sözcüklerin bir bölümü Türkçe dudak uyumuna dâhil olarak Türkçe bir sözcük gibi görünebilir: Far. *dūrbīn* > *dürbün*, Ar. *şarķī* > *şarkı*, Ar. *Turkī* > *türkü* vb. Son iki örnekte Arapça özgün şekle yakın olan *şarķį* ve *Türkį* sözcükleriyle, Türkçe ünlü uyumlarına giren *şarkı* ve *türkü* biçimlerinin Türkçede kullanıldığı, Türkçenin ses sistemine uyum sağlayan son iki sözcüğün anlamının da değiştiği dikkati çekiyor.

DİKKAT

Dudak uyumu dışında kalan *mühim, rektör, sektör, ümit* vd. sözcüklerin bir bölümü ünlü uyumları aracılığıyla Türkçenin ses sistemine kısmen uymuşlardır.

- Türkçe kökenli sözlerde ünsüz uyumu vardır: Ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere, ötümlü ünsüzlerle başlayan ek geldiğinde, ekin ünsüzü, ötümsüz karşılığı varsa, ötümsüzleşir. *-pc- > -pç-* (*tü**p**-**c**ü > tü**p**-**ç**ü*), *-hd- > -ht-* (*saba**h**-**d**an > saba**h**-**t**an*), *-td- > -tt-* (*a**t**-**d**ı > a**t**-**t**ı*), *-şc- > -şç* (*ho**ş**-**c**a > ho**ş**-**ç**a*), *-şd- > -şt-* (*ba**ş**-**d**an > ba**ş**-**t**an*) vb. ötümlülük/ötümsüzlük bakımından ünsüz benzeşmeleri ortaya çıkar. Bu ses olayı Ar. *me**ch**ūl > me**çh**ul*, Ar. *te**s**bīt > te**sp**it* örneğindeki gibi, yabancı kökenli sözcüklerin kök ve gövdelerinde de görülebilir.

Ünlülerle İlgili Diğer Ses Özellikleri

- **Birinci heceden sonra o/ö ünlüleri bulunan sözcükler yabancı kökenlidir:** Türkçe kökenli sözcüklerde şimdiki zaman ekinin ve birleşik sözcüklerin dışında ikinci veya daha sonraki hecelerde *o/ö* bulunan *kolon*, *kontör*, *moloz*, *pantolon*, *şantör* vb. sözcükler yabancı kökenlidir.
- **Türkçe kökenli sözlerde istisnai birkaç sözcüğün dışında birincil uzun ünlü bulunmaz:** Birincil uzun ünlü, ünlünün kendisinde en eski dönemlerden beri varolan bir niceliktir. İkincil uzun ünlü ise kısa ünlünün büzülme vb. çeşitli ses olaylarıyla sonradan uzun ünlü hâline gelmesidir. Türkçe sözcüklerdeki ikincil uzunluklar ünsüz düşmesi, ulama, tonlama, birleşme vb. ses olayları sonucunda ortaya çıkar: *var + ol- > /vārol-/*, *dağ > /dā/*, *yağ > /yā/*. Bu tür ikincil uzunluklar yalnızca söyleyiştedir.

Ölçünlü Türkçede *yad* 'yabancı', *yarın* gibi bir iki sözcüğün dışında, birincil uzun ünlü bulunan sözcüklerin tamamı yabancı kökenlidir.

DİKKAT

Yabancı kökenli sözcüklerdeki birincil uzunlukların büyük bölümü *cahil*, *mavi*, *tarih*, *vadi* örneklerinde görüldüğü gibi yazıda gösterilmez. Bu tür sözcüklerdeki uzunluklar işitsel olarak öğrenilir.

Kullanım sıklığı ve yaygınlığı, sözcüğün Türkçeleşmesinde, Türkçe ses özelliklerine uyum sağlamasında en önemli etkendir. Arapça *murād* sözcüğü Türkçede tür adı olarak *murat* erkek adı olarak, *Murat* biçimine gelişmiştir. Tür adı olan *murat,* ünlü ile başlayan ek aldığı zaman, açık hece durumunda kalan /a/ tekrar *muradım (mu-rā-dım)* örneğindeki gibi uzun ünlülü biçimine döner. Özel ad olan *Murat* ise kullanım sıklığı fazla ve çok yaygın bir ad olduğundan *Murat'ı* /Muratı/ örneğindeki gibi son hecedeki kısalan *a* ünlüsü, sözcük açık hece durumuna gelsebile bile uzamaz, hatta son sesteki ikinci ötümsüz ünsüz, ünlüler arası durumda ötümlüleşmez.

DİKKAT

- **Aynı ya da farklı hecelerde iki ünlü yan yana gelemez:** Türkçede boşluk (hiatus) yoktur; yani *Karaağaç* gibi birleşik sözcüklerin dışında, iki ünlü yan yana bulunamaz. Bu nedenle ünlü ile biten sözcüklere, ünlü ile başlayan bir ek geldiği zaman, *su-**y**-u, ara-**y**-a* vb. örneklerdeki gibi arada boşluk doldurucu *y* ünsüzü türer. Yumuşak *g*'nin (ğ) söyleyişte erimesiyle ortaya çıkan **deil* (< *değil*) vb. ikincil söyleyişlerin dışında, ölçünlü Türkçede iki ünlünün yan yana bulunduğu *d**ua**yen, fuaye, k**oo**rdinasyon, moz**ai**k, r**ee**l*, *s**ua**re* vb. sözcükler yabancı kökenlidir.

Arapçadan kopyalanan *fiil, mesut, saat, şiir, şair* vb. sözcüklerde iki ünlü arasında yer alan ayın ünsüzü Türkçe söyleyişte düştüğü için bu tür sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmiştir. Arapça kökenli sözcükler ise hemze ünsüzünün düşmesi, ardından boşluk doldurucu *y* ünsüzünün türemesiyle *fayda, tayfa* biçimlerine gelişmiştir. Ancak aynı gelişim benzer özellikteki *aile, ait, dair, daire, sair* vb. sözcüklerin yazımında görülmez.

DİKKAT

- **İkiz ve üçüz ünlü yoktur:** Yalın ünlülerde yalnızca bir oluşum durumu, ikiz ünlülerde iki, üçüz ünsüzlerde ise üç oluşum durumu vardır. Yani *ikiz ünlü*, aynı hecede bulunabilen iki ünlüdür. Aynı hecede üç ünlünün bulunmasına ise *üçüz ünlü* adı verilir. Türkçe sözcüklerde ikiz ve üçüz ünlüler yoktur. Türkçenin ünlüleri yalın ünlülerdir.

Ünsüzlerle İlgili Diğer Ses Özellikleri

- **Türkçede iki ünsüz hatta üç ünsüz yan yana gelebilir:** 'Türkçede iki sessizin yan yana gelemeyeceği' kanısı oldukça yaygındır oysa Türkçede iki hatta üç ünsüz yan yana gelebilir. Türkçede iki ünsüzün veya üç ünsüzün yana yana gelebileceği veya gelemeyeceği özel durumlar şu şekildedir: Türkçe kökenli sözcüklerde söz başında, bir iki tartışmalı örnek göz önüne alınmazsa söyleyişte ve yazımda iki ünsüz yan yana bulunamaz. Ancak sözcük veya heceler *Türk, alt, ölç, üst* vb. belirli ünsüz çiftleri ile sona erebilir. *Altı*, *aldı, eller, gitmiş* vb. örneklerdeki gibi farklı hecelerde iki ünsüz yana bulunabilir. *Türkçe, altta, ölçtü, üstten* örneklerinde olduğu gibi ikisi hecenin sonunda, üçüncüsü sonraki hecenin başında olmak üzere üç ünsüz yan yana gelebilir.
- **Sözcük kökünde ya da hece sonunda yan yana üç ünsüz bulunmaz:** Türkçe kökenli sözcüklerde, söz başında, hece veya söz sonunda yan yana gelemez. *Kontr*, *sfenks* gibi sayısı çok az olan bu tür sözcükler yabancı kökenlidir.
- **Yazılışta söz başında iki ünsüz bulunan sözcükler yabancı kökenlidir:** Yabancı kökenli sözcüklerde söz başında bulunan ünsüz çiftlerinin arasında kredi /*kıredi*/, trafik /*tırafik*/ vb. söyleyişte dar ünlü türer. Ancak yazımda kopyalandıkları dilde yazılışın etkisiyle söyleyişteki dar ünlüler gösterilmez.
- **Çok heceli sözcüklerin sonunda -p bulunmaz:** Türkçe sözcüklerde *-p* yalnızca tek heceli sözlerin sonunda veya *alıp*, *gönderip*, *koşup* vb. zarf fiil ekinin sonunda bulunabilir.

DİKKAT

***Dolap, kalıp* sözcükleri Arapçadan, *antilop, stetoskop* sözcükleri ise Fransızcadan kopyalanmıştır. Ancak Arapça kökenli *dolap, kalıp* sözcüklerindeki *-p* ikincildir, ötümlü *-b*'den gelişmiştir.**

- **Sözcük ya da hece sonunda belirli ünsüz çiftleri bulunabilir:** Türkçede en az 21 ünsüz vardır. Bu durumda, Türkçe sözcük ya da hecelerin sonunda, potansiyel olarak, 420 ünsüz çifti bulunabilir. Ancak ölçünlü Türkçede hece ya da sözcük sonunda yer alan ünsüz çifti 15'i geçmemektedir. Söz ya da hece sonunda bulunan ünsüz çiftlerinin tamamında ilk ünsüz akıcı /l, n, r/ ünsüzlerinden biri veya /s/dir. Bu ünsüzlerin oluşumlarında, temas derecesi, kendilerinden sonraki ünsüzlerden daha azdır.
  -LÇ: *ölç*, **-LK:** *ilk*, **-LP:** *alp*, **-LḲ:** *kalḳ*, **-LT:** *alt*, **-NÇ:** *korkunç*, **-NK:** *denk*, **-NT:** *ant*, **-RÇ:** *sürç*, **-RK:** *Türk*, **-RḲ:** *sarḳ*, **-RP:** *sarp*, **-RS:** *pars*, **-RT:** *sürt*, **-ST:** *üst*.
  Bu ünsüz çiftlerinden -NK, -NT, -RS ve -ST pek az Türkçe sözcükte görülür, *denk* ve *pars* örneklerinden ilki Eski Türkçeye muhtemelen Çinceden kopyalanan *teñ* sözcüğünden gelişmiştir. *Pars* hemen hemen bütün Türk dillerinde *bars* biçimiyle bulunmasına karşın sözcüğün kökeni belirsizdir. *Üst* sözcüğü ise *tek örnek*tir. Yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerle, söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftlerinin sayısı artmıştır: *ebeve-**yn**, kapitali-**zm**, ka-**sk**, nüa-**ns**, se-**mt**, şe-**vk*** vb.

- **Sözcük kökünde ikiz ünsüz/uzun ünsüz yoktur:** *İkiz ünsüz,* sözcük kökünde aynı ünsüzün yan yana bulunmasıdır. Türkçede, vurgulamaya veya tarihsel seslik gelişimlere dayalı ***anne***, ***elli*** vb. veya **eşşek*, **yürrü* gibi konuşma dilinde vurgulamaya yönelik ikincil örneklerin dışında, sözcük kökünde ikiz ünsüz bulunmaz. Eller, yollar, vb. sözcüklerdeki *l* ünsüzleri farklı hecelerdedir.

Yabancı dillerden alınan sözcüklerin bir bölümünde ikiz ünsüzler korunur: *cennet, millet, seyyar pizza, tenezzül* vb. Söz sonunda ikiz ünsüz bulunan yabancı kökenli sözcüklerin bir bölümünde *had(d), hak(k), his(s) red(d), zam(m)* vb. sözcük sonundaki ikiz ünsüzler tekleşir ancak, bu sözcükler *haddini, hakkın, hissetmek, reddetmek, zammı* vb. ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ya da yardımcı eylemle birleşik eylem oluşturduklarında eski şekillerine dönebilirler. Aynı gelişim *fen(n)* sözcüğünde görülmez. Yabancı kökenli sözcüklerdeki özgün ikiz ünsüzler Türkçede tekleşir ya da başkalaşabilir: Ar. *edebîyyāt* > *edebîyat*, Ar. *ḥammāl* > *hamal*; Ar. *ʿaṭṭār* > *aktar* vb.

DİKKAT

Yardımcı Sesler

Doğrudan ek veya eklerin bir parçası olmamakla birlikte eklenme sırasında ortaya çıkan seslere *yardımcı sesler* denir. Yardımcı sesler Türkçenin yapısal özellikleri nedeniyle söz sonunda bulunamayan ünsüz çiftlerinden ya da ikiz ünlülerin oluşumundan kaçınmak amacıyla ortaya çıkarlar.

Yardımcı seslerin *bağlama ünlüleri* ve *bağlama ünsüzleri* olmak üzere iki türü vardır.

- *Bağlama ünlüsü,* ünsüzle biten bir sözcüğe, köken olarak ünsüzden ibaret ya da çift ünsüzle başlayan bir ekin gelmesi sonucu Türkçede hece sonunda bulunamayan bir ünsüz çiftinin ortaya çıkması durumunda araya giren ünlüdür. Örneğin, kardeş sözcüğüne birinci kişi iyelik eki getirilirken araya -i- sesi girer ve *kardeşim* olur. Bunun nedeni hece sonunda –şm ünsüzünün bulunamamasıdır.

Genel olarak bağlama ünlüleri denince akla /ı/, /i/, /u/, /ü/ sesleri gelir.

DİKKAT

- *Bağlama ünsüzü,* sözcüğün ünlü ile bitmesi, ekin ünsüzle başlaması durumunda, Türkçenin ikiz ünlülerden kaçınması nedeniyle araya giren ünsüzdür. Örneğin haklı-y-ım sözcüğünde /-ıı-/ ikiz ünlüsünden kaçınmak için araya /-y-/ yardımcı ünsüzü girmiştir.

  Kimi okul dil bilgisi kitaplarında 'kaynaştırma harfleri' olarak nitelenen /y, ş, s, n/ ünsüzlerinden yalnızca *y ara-y-a, su-y-u* örneklerindeki gibi, iki ünlüyü birbirine bağlar. Diğer seslerin hiçbiri ses bilgisel ilkeler bakımından 'kaynaştırma harfi' olamaz. /s, n/ yazılı ilk Türkçe kaynaklardan daha eski dönemlere değin gidebilen eskicil (arkaik) ek kalıntılarıdır. Hiçbir şekilde kaynaştırma veya bağlama işlevi bulunmayan *ş* ise üleştirme sıfatlarındaki *be-şer* hecelemesinde ünlü ile sona eren sayı sıfatlarının *-şAr* eki getirilmesiyle oluşmuş 'yanlış', ama dile mal olmuş bir gelişmedir.

Yardımcı seslerle ilgili daha ayrıntılı bilgi edinmek isterseniz Talat Tekin'in *"Türkçe'de Kaynaştırma Sesleri"* adlı çalışmasından yararlanabilirsiniz. (Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri, Emine Yılmaz, Nurettin Demir (yay. haz.), Ankara, Grafiker, 2005)

KİTAP

DİKKAT

Ayın (ʿ) ve hemze (ʾ) işareti bulunan sözcükler Türkçeye Arapçadan kopyalanmıştır. Arapçaya özgü ayın ve hemze ünsüzlerine Latin tabanlı Türk alfabesinde yer verilmemiştir. Ancak bu Osmanlıca gelenek özel durumlarda ayın veya hemze ünsüzlerinin kesme işareti ile gösterilmesi şeklinde devam etmiştir. Bu sesler söyleyişte büyük oranda iz bırakarak Türkçeleşmişlerdir. Ayın ve hemze hece sonunda düşerken söyleyişte kendisinden sonraki ünlüyü uzatabilir: *meʾmur > mēmur, miʿmar > mīmar, teʾmin > tēmin*. Ayın ve hemze *mesʾele > mesele, neşʾe > neşe, sanʿat > sanat, suʾāl > sual* vb. örneklerde olduğu gibi hece başında düşebilir. Tek heceli sözcüklerde, *şiʿr > şiir, fiʿl > fiil* vb. gibi ayın ünsüzü düşerken ünlü ile ünsüz arasında, önceki ünlü türünden ünlü türeterek sözcüğü iki heceli duruma getirir.

SIRA SİZDE 2

'Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir.' (Atatürk, 1923) vecizesindeki yabancı kökenli sözcükleri bularak bu sözcükleri Türkçenin ses özelliklerine göre inceleyiniz.

Türkçenin Hece Yapısı

Hece, fiziksel veya motor tanıma göre ciğerlerden gelen havanın göğüs kaslarının kasılmasıyla bir seferde çıkardığı ses ya da seslerdir. Heceler birbirlerinden *hece sınırı* ile ayrılır. Hece sınırı iki hecenin arasındadır. Örneğin *kuş/lar* sözcüğünde ünlüler hece doruğu; *ş* ve *l* arası, hece sınırıdır.

Sözcüğü oluşturan ünlü ve ünsüz harfleri göstermek için İngilizce Vower (ünlü) ve Consonant (ünsüz) sözcüklerinin baş harfleri "V" ve "C" kullanılmıştır.

Hecelerin yapısı **V** (ünlü) ve **C** (ünsüz) işaretleriyle gösterilir. Ünlü ile biten hecelere *açık hece*, ünsüz ile veya uzun ünlü ile biten hecelere ise *kapalı hece* adı verilir. Açık hece (.) işareti ile, kapalı hece ise (—) işareti ile gösterilir. CV, yani bir ünsüz ile bir ünlüden oluşan açık hece dünya dilleri arasında en yaygın hece türüdür. Her dilde ses birimlerinin hece içindeki sıralanışında belirli sınırlamalar vardır. Örneğin CC, CV, CVC, V heceleri her dilde yoktur. Bazı dillerde heceler ünsüzle bitemez, Arapçada olduğu gibi bazı dillerde hece yalnızca ünsüzlerle başlayabilir.

Heceler anlam taşımakla yükümlü yapılar değildir. Örneğin, *kara* bağımsız, sözlüksel bir birimdir, ancak *kara* sözcüğünü oluşturan *ka* ve *ra* hecelerinin anlamı yoktur. Hece sınırının sözcük ve ek sınırı ile örtüşmesi durumunda ise anlam kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Çekimli *gelsin* sözcüğü *gel* ve *sin* hecelerinden oluşur. İlk hece anlamlı bir sözcüktür, ikinci hece ise bağımlıdır ve ancak eklendiği sözücükte işlevseldir.

Türkçede altı çeşit hece, bir hecede ise en çok dört ses vardır. Türkçe kökenli sözcüklerin tümü Tablo 3.4'te de görüldüğü gibi bu altı hece türünden birine uyar.

Tablo 3.4
Türkçedeki Hece Türleri

Türkçedeki Hece Türleri		Örnek
V	(ünlü)	o, a
CV	(ünsüz + ünlü)	bu; bu/nu, sa/rı
VC	(ünlü + ünsüz)	al, ol
CVC	(ünsüz + ünlü + ünsüz)	bil, bul; top/tan
VCC	(ünlü + ünsüz + ünsüz)	alt, üst
CVCC	(ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz)	kalk, Türk

DİKKAT

Türkçede en çok görülen hece türleri CV ve CVC'dir (Demircan 1979: 30). CV ve CVC dışındaki hece türleri, hece yapısında değişme olmaksızın sözcük kökü ve gövdesi içinde üst üste gelemez. Hece sonunda iki ünsüz bulunan, yani VCC ve CVCC türündeki hecelerin oluşumu Türkçede hece ve söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftleriyle sınırlıdır. Başka dillerden kopyalanan sözcükler bu hece türlerine ait olabilirler. Türkçeye yabancı dillerden kopyalanan ve Türkçenin hece ve ses sistemine uymayan sözcüklerin bir bölümü ise yaygın kullanım alanı bularak söyleyişte ve yazımda *sabr > sabır* veya yalnızca söyleyişte *film > *filim* örneklerindeki gibi Türkçeleşmişlerdir. Bu tür sözcükler, Türkçede hece ve sözler *-br* ve *-lm* ile bitemeyeceği için ünlü türemesiyle hece yapılarını değiştirirler. Nitekim *sabr* ve *film* sözcüklerinin ilk bakışta CVCC türünde görünmesine karşın Türkçe söz sonunda bulunabilecek ünsüz çiftleri arasında yer almadığı anlaşılır.

Diller, kendi ses sistemlerine aykırı, kaynak dildeki ses sistemlerine daha yakın sözcükler kopyalayabilirler. Özellikle kopyaların kaynağı; bilim, sanat vb. alanlarda gelişmiş bir ülkenin veya kutsal kitabın prestijli dili ise bu tür sözcükler âdeta dokunulmazlık kazanarak hece yapılarıyla kimi zaman özgün biçimlerine oldukça yakın biçimde, en az değişiklikle kopyalanmaktadır. Türkçe, yazımda ve söyleyişte veya çoğu zaman yalnızca söyleyişte sözcüklerle birlikte bu türden birçok yeni hece türü kopyalamıştır. Tablo 3.5'te Türkçedeki alıntı hece türlerinin yapısı görülebilir.

Alıntı Hece Türleri		Örnek
CCV	(ünsüz + ünsüz + ünlü)	gri, pro/je
VCCC	(ünlü + ünsüz + ünsüz+ ünsüz)	enst/rü/man
CCVC	(ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz)	flaş, fren, klan
CCVCC	(ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz)	trans, tröst
CCCVC	(ünsüz + ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz)	stres
CVCCC	(ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz + ünsüz)	tekst, kontr
CCVCCC	(ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz + ünsüz)	sfenks

Tablo 3.5
Türkçedeki Alıntı Hece Türleri

Hecelerin sıralanışında genel kural şudur: Sözcükte, her ünlü kendisinden önce gelen ünsüzü ve kendisinden sonra gelen tek veya düzenli iki ünsüzü *bu, Türk, ge/lin, bü/yü/mek, te/ker/lek* vb. örneklerdeki gibi kurduğu hecenin içine alır (bk. Banguoğlu 2007: 52-57). Sözcükler birleşirken kapalı heceyle biten sözcüğün sonundaki ünsüz, birleştiği sözcüğün ilk hecesindeki ünlüyle yeni bir hece kurar. Örneğin, *aşevinden* (*aş* + *evinden*) sözcüğü hecelenirken *a/şe/vin/den* olur. Benzer şekilde *Dün akşam üstü bakkaldan üç ekmek aldım* cümlesinde yer alan sözcükler yazıda ayrı ayrı gösterilmesine karşın ulamalarla *Dü/nak/şa/müs/tü bak/kal/dan ü/çek/me/kal/dım* veya *Dü/nak/şa/müs/tü bak/kal/da/nü/çek/me/kal/dım* vb. şekillerde hecelenerek söylenebilir.

SES OLAYLARI

On dokuzuncu yüzyıl dil bilimcileri dilin canlı bir varlık olduğunu, bu nedenle sürekli değiştiğini, yeni yapılar, yeni söyleyişler ortaya çıktığını, kimi sözcüklerin, yapıların, biçimlerin, söyleyişlerin değiştiğini veya kullanımdan düştüğünü bildirmişlerdi. Dilin canlılık ilkesi gereğince sözcüklerde ve eklerde meydana gelen ses değişikliklerinin tümüne genel olarak *ses olayları* adı verilebilir. Bütün diller sürekli değişim içindedir, değişmeyen diller ölü dillerdir. Sözcüklerin bir bölümü tarih içinde bazen kısmen, bazen tanınmayacak derecede değişebilir ancak yazılı kaynaklardan izlenebildiği kadarıyla en eski dönemlerden itibaren hiç değişmeden bugüne intikal eden sözcükler de vardır.

Bugün kullandığımız "yaya" sözcüğünün ilk Türkçe yazılı belgelerdeki şekli "yadag" idi. "Yadag" yaklaşık on üç yüzyıl sonra 'ses olayı' adı verilen değişmelerle Türkiye Türkçesinde "yaya", Tuva Türkçesinde "çadag", Kazak Türkçesinde "jayau/jayaw", Kırgız Türkçesinde "cöö" biçimlerine gelişti.

Ses Olaylarının Nedenleri

Bir dilin sesleri farklı nedenlerle değişebilir. Bunun için seslerin belirli özellikleriyle diğer sesleri etkilemesi, en az çaba ilkesi, en çok çaba ilkesi, ilişkide bulunulan dillerin etkisi, yazım vb. pek çok etken vardır. Bu etkenleri birer birer ele alalım.

Seslerin Özellikleri ve İşlevleri: Ünlülerin ve ünsüzlerin insanlardaki mizaca benzeyen belirli özellikleri vardır. Hangi sesin hangi özellikleri taşıdığı, hangi sesin hangi işlevlerinin bulunduğu aşağı yukarı bellidir. Örneğin çıkağı (oluşum yeri) çift-dudak olan ötümlü, sürekli geniz ünsüzü *m*, komşuluğundaki ünlüyü yuvarlaklaştırabilir; ancak doğası gereği asla düzleştiremez. Yarı ünlü *y*, yanındaki art ünlüyü ön damaksılaştırır ama asla art damaksılaştırmaz.

Tarihsel Süreç: İsim ve fiil çekiminde, eklenme sürecinde bu tarihî özellikler ortaya çıkabilir. Örneğin *git-* ünlü ile başlayan bir ek alıp *t* ünsüzü, iki ünlü arasında kaldığı zaman *gi-d-er*, *gi-d-iyor*, *gi-d-ecek* sözcüklerinde gördüğü gibi ötümlüleşerek *d* ünsüzüne gelişir. Bu gelişmenin sebebi tarihseldir.

En Az Çaba Yasası: Dildeki değişmelerin nedenlerinden biri, doğadaki *en az çaba yasası*'dır (minimum enerji düzeyine düşme). İnsanlar sözcüklerin söylenişi esnasında mümkün olduğunca az enerji harcama eğilimindedir. Ötümsüz (titreşimsiz) ünsüzlerin söylenişi, ötümlü ünsüzlerden daha çok enerji gerektirir. türkçenin ses sistemine aykırı yabancı kökenli *film*, *fikr*, *şükr*, *nötr* vb. örneklerde enerjiden tasarruf için - *lm*, - *tr*, *-kr* vb. ünsüz çiftleri aralarında bir ünlü türetilerek Türkçe hece sistemine uygun **filim*, *fikir*, *şükür*, **nötür* vb. şekillerde telaffuz edilir. Ancak yıldız işaretli sözcüklerde olduğu gibi bu söyleyişlerin önemli bir bölümü yazımda gösterilmez.

Nedensiz Ön Damaksıllaşmalar: *Dil*, *elma*, *anne* vb. kimi sözcükler bilinen herhangi bir seslik neden bulunmamasına karşın, tarihsel gelişim süreci içinde ön damaksıllaşmışlardır.

/c, ç, ş, y/ Ünsüzlerinin Ön Damaksıllaştırıcı Etkisi: Bu ünsüzler özellikle kendilerinden sonra gelen ünlüleri ön damaksıllaştırabilirler. Örneğin **yana* 'yine, tekrar' sözcüğü tarihsel süreç içinde */y/* ünsüzünün etkisiyle önce ön damaksıllaşarak **yene*, ardından ilk hecedeki *e* sesi yine *y* ünsüzünün etkisiyle daralarak *yine* şekline gelişmiştir. Ölçünlü Türkçedeki *şiş*, *şiş-*, *biç-*, *yeşil*, *yün*, halk ağızlarındaki *cenderme* vb. sözcüklerin ünlülerinin özgün şekilleri art ünlü iledir.

/y/nin Daraltıcı Etkisi: /y/ ünsüzü, yanındaki ünlüleri nitelik bakımından değiştirme eğilimindedir. *y* sesi, *-mA-* ekini ünlüsünü daraltarak *gelme**y**or* > *gelm**i**yor, olm**a**yor* > *olm**u**yor* örneklerinde olduğu gibi, *-mI-/-mU-* biçimine geliştirmiştir. Yukarıda işaret edilen *yine* sözcüğünde de aynı gelişme görülür.

/b, m, p, f, w, v/ Ünsüzlerinin Yuvarlaklaştırıcı Etkisi: Dudak ünsüzleri yanlarındaki ünlüleri yuvarlaklaştırabilir. Örneğin, Arapçadan kopyalanan *ha**mu**r*, Farsçadan kopyalanan *d**uv**ar* sözcüklerindeki yuvarlak ünlüler ikincildir. Halk ağızlarındaki *b**u**ba*, Azeri Türkçesindeki ***o**v* 'av' sözcüklerindeki yuvarlaklaşmaların sebebi dudak ünsüzleridir.

Dar Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi: Türkçede sözcük vurgusu genellikle son hecededir. Orta hece ünlüsünün vurgusu zayıftır. Bu nedenle orta, açık hecede kalan dar ünlüler *alın* > *alnı*, *bur**u**n* > *burnu*, *kar**ı**n* > *karnı* vb. özellikle organ adlarında ve bünyesinde türeme dar ünlü bulunan *fik**i**r* > *fikri*, *zik**i**r* > *zikri, şükür* > *şükrü* vb. Arapça kökenli sözcüklerde düşme eğilimindedir.

Zayıf *ı* Ünlüsünün Ön Damaksıllaşması: Türkçede ünlüler içinde kapladığı süre, yani uzunluk ve vurgu bakımından en zayıf ünlü *ı*'dır. Bu nedenle, ET *b**ı**t*, *kan**ı***, ***ı**nan-* sözcükleri *b**i**t*, *han**i***, ***i**nan-* vb. örneklerdeki gibi ön damaksıllaşarak *i* ünlüsüne gelişme veya orta hecede düşme eğilimindedir.

Telafi Uzunluğu: Sözcükteki seslerden birinin çeşitli nedenlerle düşmesi durumunda, sözcükteki bu kaybı telafi edecek bir gelişme olması beklenir. Ünsüzler düşerken bu düşmeyi telafi etmek üzere kendilerinden önceki ünlünün süresini uzatabilir. Örneğin *var ol-* birleşik eylemi söyleyişte ulama ile ***/vā-r**ol-/* biçiminde söylenince ilk sözcükteki kapalı hecenin son ünsüzü *r*, kendisinden sonraki ünlü ile yeni bir hece, ***-r**ol* hecesini kurar. Son sesini yitiren ve açık hece durumunda kalan *va-* biçimi, *r*'nin düşmesini telafi etmek üzere ***vā*** biçimine gelişir, yani *a* ünlüsü uzar.

Seslerin Birbirlerini Etkilemesi: Sözcük ve eklerin birleşiminde yer alan ünlüler ve ünsüzler birbirlerini nitelik ve nicelik bakımından etkilerler. Örneğin, ünlülerin sözcüğün hecelerindeki sıralanışı artlık-önlük uyumu, dudak uyumu gibi belirli kurallara bağlıdır. Her ünlü, istisnalar dışında, kendisinden sonra gelen ünlüyü belirler. Ünsüzler de birbirlerini özellikle ötümsüzlük-ötümlülük bakımından etkiler.

Yazımın Etkisi: Türk yazımı (imla) esas olarak söyleyişe dayalı, yani söylendiği gibi yazılma ilkesine dayanmakla birlikte, bazı durumlarda yazım kılavuzu ve sözlüklerdeki biçim söyleyişi etkilemektedir. Sözcükler bu kaynaklardaki yazılışa uygun biçimde söy-

lenmektedir. Örneğin, *dağ, yağ* sözcükleri söyleyişte son sesteki *ğ* düşmesiyle /dā/, /yā/ biçimine gelişirken resmî ortamlardaki söyleyişlerde yazımdaki /dağ/, /yağ/ söylenişi esas alınır.

Başka Dillerin Etkisi: Doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkide bulunulan diller birbirlerini az ya da çok bütün dil bilimsel düzeylerde etkileyebilirler. Örneğin, başka dillerin ses sistemine özgü bir ses kopyalanabilir. *c, f, h, j, v* vd. seslerin Türkçe ses birimi dökümüne girmesinde Arapça ve Farsça sözcüklerin etkisinin bulunduğu yadsınamaz. Tarihî dönemlerde Türkçe kökenli sözcükleri ses bakımından *altuni, Bektaşi, gümüşi* vb. örneklerde Arapça ve Farsça sözcüklere benzetme çabası görülür. Durum günümüzde de farklı değildir. Batı dilleri az da olsa Türkçeyi ses bilgisi bakımından etkilemektedir. Örneğin, Türkçede vurgu esas olarak son hecede bulunmasına karşın, ilk hecesi vurgulu *BOnus* örneğinde görüldüğü gibi sözcükler başka dillerden vurgusuyla birlikte kopyalanabilmektedir.

Ünlülerle İlgili Ses Olayları

Ünlülerde meydana gelen ses olayları şunlardır:

Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesi, sözcüğü oluşturan ünlülerden birinin çeşitli seslik nedenlerle kaybolmasıdır. Bu ses olayı; ünlünün düştüğü yere göre, söz başında, söz içinde ya da söz sonunda görülür.

Ünlü Düşmesi	Örnek
Söz başında ünlü düşmesi	***ı***sıcak > sıcak, ***ı***sıtma > sıtma vb.
Söz içinde ünlü düşmesi	dev***i***rim > devrim, kav***u***şak > kavşak, yal***ı***nız > yalnız
Söz sonunda ünlü düşmesi	güvey***i*** > güvey
Alıntı sözcüklerde ünlü düşmesi	em***i***r > emri, keş***i***f > keşfi Far. mum***i***ya > TT mumya

Tablo 3.6
Ünlü Düşmesi

Türkçede hecenin çekirdeğini ünlü oluşturur. Ünlü düşmesi aynı zamanda hece düşmesine neden olur.

DİKKAT

***Değenek* > *değnek* örneğindeki gibi az da olsa orta hecedeki geniş ünlüler de düşebilir.**

DİKKAT

Söz sonunda ünlü düşmeleri genellikle belirtisiz ad tamlamalarında en az çaba ilkesi sonucunda tamlanan ekinin düşmesiyle gerçekleşir. *Erkek giyimi* > *erkek giyim, Kadıköyü* > *Kadıköy* vb.

DİKKAT

Ünlü Daralması

Daralma; benzeşme, daraltıcı ünsüzlerin etkisi vb. seslik nedenlerle geniş ünlülerin dar ünlü hâline gelmesidir.

Tarihî Dönemlerde	Günümüz Türkçesinde
y***o***karı	y***u***karı
g***ö***vercin	g***ü***vercin
b***ö***yük	b***ü***yük
g***e***t	g***i***t
y***ö***rü	y***ü***rü

Tablo 3.7
Ünlü Daralması

Eklenme sırasında da daralma görülebilir: *bilmeyor* > *bilmiyor*, *de-yor* > *diyor, ye-yor* > *yiyor* vb.

Kaynak dilde geniş ünlü ile bulunan yabancı kökenli sözcükler Türkçede dar ünlü ile görülebilir. Örneğin, Farsçada söylenişi *gol ve por* olan sözcükler Türkçede ön damaksıllaşarak ve daralarak *gül ve pür* şekillerine gelişmiştir.

Ünlü Türemesi

Ünlü türemesi, sözcüğün özgün biçiminde bulunmayan bir ünlünün sonradan çeşitli seslik nedenlerle ortaya çıkmasıdır. Ünlü türemesi vb. genellikle söz içi durumda görülür.

Tablo 3.8
Ünlü Türemesi

Ünlü Türemesi	Örnek
Söz içinde	*azcık* > *azıcık, dar* > *daracık*
Ağızlarda	*limon* > *ilimon, Rumeli* > *Urumeli*
Batı dillerinden kopyalanan sözcüklerde	İng. *steam* > *istim*, Fr. *station* > *istasyon*
İki ünsüzle başlayan yabancı kökenli sözcüklerde(söyleyişte)	*Fransa* > */Fıransa/, grev* > */gırev/*
Türkçenin ses sistemine aykırı iki ünsüzü ayırmada	Ar. *cebr* > *cebir*, Ar. *resm* > *resim*, Ar. *ṣabr* > *sabır*

DİKKAT

meşk, semt vb. sözcüklerdeki _-şk, -mt_ ünsüz çiftleri Türkçenin ses sisteminde bulunmamasına karşılık, bu sözcüklerde ünlü türememiştir. Ölçünlü dilde, Batı dillerinden kopyalanan _elektrik, film, nötr, titr_ vb. sözcüklerde ünlü türemesi görülmez. Özellikle ana dilin ses sistemine uymayan kopya sözcüklerde, iki ya da üç ünsüz arasında kısa bir ünlünün türemesi, hece yapısının basitleşmesini ve yerlileşmesini sağlar.

Ünlü Genişlemesi

Genişleme; ağız boşluğunun durumuna göre, dar ünlülerin geniş ünlü hâline gelmesidir. *Boğa*, *boz-*, (arı vb.) *sok-*, *yol-* vb. sözcüklerin ünlüleri tarihî dönemlerde dar ***u*** idi. *Ağaç* sözcüğü de ET ***ıgaç*** biçiminden gelişmiştir.

DİKKAT

Genişleme az görülen bir ses olayıdır. Eski Anadolu Türkçesinde _ışk_ olarak görülen sözcük bugün _aşk_'tır.

Ön Damaksıllaşma

Sözcükteki art ünlülerin, benzeşme, */c, ç, j, ş, y/* ünsüzlerinin etkisi vb. nedenlerle ön ünlülere dönüşmesidir.

Tablo 3.9
Ön Damaksıllaşma

Târihi Dönemlerde	Günümüz Türkçesinde
bıç-	*biç-*
bıt	*bit*
yaşar-	*yeşer-*
yanı	yeni

DİKKAT

Türkçe söz varlığında _/ö, ü/_ bulunan bütün Arapça, Farsça sözcüklerde ön damaksıllaşma olmuştur. Örneğin, Farsçadan kopyalanan _dü_ '2', _gül, köhne_ sözcükleri, bu dilde sırasıyla _do, gol_ ve _kohne_ biçimindedir.

DİKKAT

Türkçede, yan yana yaşayan ön ve art ünlülü biçimler arasında anlam farkı oluştuğu da görülür: yaşarmak "ıslak duruma gelmek", yeşermek "yeşil duruma gelmek" bıçkı "büyük testere", biçki "kesme işi.

Çok heceli bazı örneklerde ön damaksıllaşma yalnız bir hecede gerçekleştiği için *sışman >şişman, ınan -> inan-* gibi yazı dilinde ünlü uyumuna aykırı örnekler olabilir.

DİKKAT

Art Damaksıllaşma

Art damaksıllaşma, sözcükteki ön ünlünün benzeşme, uzun ünlülerin kısalması vb. çeşitli seslik nedenlerle art ünlüye dönüşmesidir. Art damaksıllaşma, ön damaksıllaşmaya göre daha az görülen bir ses olayıdır.

Târihi Dönemlerde	Günümüz Türkçesinde
tenri	*Tanrı*
idi-siz	*ıssız*
isig	*ısı*

Tablo 3.10
Art Damaksıllaşma

Yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerin ünlüleri de art damaksıllaşabilir: Far. *hefte > hafta,* Far. *ǰirmen > harman* vb.

DİKKAT

Ağızlarda da bazı sözcüklerin ünlüleri art damaksıllaşabilir. *haber>habar, zalim>zalım vb.*

DİKKAT

Ünlü Yuvarlaklaşması

Yuvarlaklaşma, sözcüklerdeki düz ünlülerin genellikle, ET *bolmış > olmuş* gibi ünlü benzeşmesi ya da Far. *dīvār> duvar*, Ar. *ǰamīr > hamur, mufti> müftü* örneklerindeki gibi */b, f, p, v/* ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi sonucu yuvarlak ünlülere dönüşmesidir.

Ünlü Düzleşmesi

Sözcüklerdeki yuvarlak ünlülerin, düz ünlülere dönüşmesidir. Tarihî dönemlerde yuvarlak ünlü ile görülen kimi sözcükler bugün düzleşmiştir: *büt- > bit-*, *üçün > için*, *töpö > tepe*, *tüz- > diz- kapu>kapı* vb.

Yabancı kökenli kimi sözcüklerde *f*'den sonra gelen *o* ve *u* ünlüleri düzleşerek *ı*'ya gelişir: İt. *fortuna > fırtına,* Ar. *furṣat > fırsat,* Yun. *furun > fırın* vb.

DİKKAT

Yerel söyleyişlerde yağmur, tavuk, çamur gibi bazı sözcüklerde yuvarlak ünlüler düzleşip yāmır, tavık, çamır olabilir.

DİKKAT

Ünlü Birleşmesi

Ünlü birleşmesi; ünlüyle biten bir sözcüğün, ünlü ile başlayan bir ek alması ya da sözcük ile birleşmesi durumunda, ilk sözcüğün sonundaki veya ikinci sözcüğün başındaki ünlülerden birinin düşmesidir.

*ne **a**ra > ne**r**e*
*cum**a** **e**rtesi > cum**a**rtesi*
*kahv**e** **a**ltı > kahv**a**ltı*
*ne **a**sıl > n**a**sıl* vb.

Ünlü Benzeşmesi

Ünlülerde genişleme, daralma, yuvarlaklaşma, düzleşme, ön damaksıllaşma, art damaksıllaşma bazı durumlarda bir hecedeki ünlülerin diğer hece veya hecelerdeki ünlüleri kendisine benzetmesi yoluyla olur. Örneğin *o* ve *bir* sözcüklerinden oluşan *öbür*'ün 'diğeri' birleşik sözcük hâline gelme sürecinde *o* ve *i* ünlüleri birbirlerini etkilemişlerdir. Ön ünlü

olan *i*, geriye doğru etkide bulunarak art ünlü *o*'yu *ö*'ye (****öbir***); yuvarlak bir ünlü olan *ö* ise düz ünlü *i*'yi yuvarlaklaştırarak dudak uyumu çerçevesinde *ü*'ye geliştirmiş ve birleşik sözcük *öbür* biçimi ortaya çıkmıştır.

Başka dillerden eski dönemlerde kopyalanan sözcükler örneklerde olduğu gibi ünlü benzeşmeleri yoluyla artlık-önlük ve dudak uyumlarına girmiştir.

e-u > e-i Ar. *z**e**yt**ū**n > zeyt**i**n,*
u-e > u-a Ar. *ṣ**ū**r**e**t > s**u**r**a**t*
u-ı > ü-ü: Ar. *m**u**dī**r** > m**ü**d**ü**r* vb.

Ünlü Kısalması

Sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısa ünlüye dönüşmesidir. Türkçe kökenli sözcüklerde uzun ünlü yoktur. Bu nedenle Türkçe, yabancı kökenli sözcüklerdeki uzun ünlüleri kısaltma eğilimindedir. Eski dönemlerden bu yana kullanılan ve kullanım sıklığı yüksek olan sözcüklerde kısalma daha sık görülür.

Ar. *ḥisā**b** > hes**a**p*
Ar. *ḥayā**t** > hay**a**t*
Far. *pāpū**ş** > p**a**bu**ç***
Far. *tā**c** > t**a**ç*

Bu sözcüklerin bir bölümü, ünlü ile başlayan ek aldıklarında, kısalan ünlü, tekrar uzayarak birincil şekline dönüşür:

*hes**a**p > hesā**b**-ı,*
*hay**a**t > hayā**t**-ı.*

Aynı kısalma Batı kökenli sözcüklerde de görülebilir:

İng. *m**ee**ting > m**i**ting,*
İng. *sp**ea**ker > sp**i**ker,*
İng. *h**oo**ligan > h**o**ligan* vb.

Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları

Ünsüzlerde meydana gelen ses olayları şunlardır:

Ünsüz Düşmesi

Ünsüz düşmesi, sözcüğü oluşturan ünsüzlerden birinin herhangi bir seslik nedenle veya nedensiz olarak kaybolmasıdır. Bu ses olayı; ünsüzün düştüğü yere göre, söz başında, söz içinde ya da söz sonunda görülebilir. Eski Türkçe dönemindeki hece ve ek başındaki *-ġ-/-g-* ünsüzlerinin nedensiz olarak düşmesi, Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliklerinden biridir. Yine tarihî süreçte akıcı –r- ve *-l-* düşmesi sınırlı da olsa görülür.

Tablo 3.11
Ünsüz Düşmesi

Ünsüz Düşmesi	Örnek
Söz başında ünsüz düşmesi	***b**ol -> ol-*
Söz içinde ünsüz düşmesi	*kal**g**an > kalan, ke**l**tür > getir, o**l**tur > otur, be**r**k >pek*
Söz sonunda ünsüz düşmeleri	*öli**g** > ölü, kapı**g** > kapı*
Ödünç sözcüklerde ünsüz düşmesi	Ar. *ʿaf**v** > af,* Ar. *ḥa**mm**āl > hamal,* Ar. *mis**k** > mis,* Ar. *Turkiy**ye** > Türkiye,* Ar. *ẓan**n** > zan;* Fr. *contact > kontak**t** > kontak* vb.

DİKKAT

***ufak-rak* > *ufarak*, **ufakçık* > *ufacık*, **yumuşak-çık* > *yumuşacık* vb. sözcüklerdeki ses uyumsuzluğuna (kakofoni) yol açan ses tekrarları ünsüz düşmesinin diğer bir nedenidir. En az çaba yasası gereğince Türkçede söylenişi en zor ünsüzler olan *r ve h*, yarı ünlü *ğ* konuşma dilinde düşme eğilimindedir: *bi(r), da(h)a, ya(ğ)mur* vb.**

Ünsüz Türemesi

Ünsüz türemesi, sözcüğün özgün biçiminde bulunmayan bir ünsüzün sonradan çeşitli seslik nedenlerle ortaya çıkmasıdır. Bu ses olayı, genellikle söz başında ve söz içinde görülmektedir.

Ünsüz Türemesi	Örnek
Söz başında ünsüz türemesi	örküç > **h**örgüç, **öyük > h**öyük, ut- > **y**ut-, ur- > **v**ur
Söz içinde ünsüz türemesi	aslan > *ar**s**lan*, kılıç > kılı**n**ç, tüfek > tüfe**n**k, tuç > tu**n**ç.
Alıntı sözcüklerde ünsüz türemesi	Ar. ʿaybe > **h**eybe, Far. āveng > **h**evenk, Far. kehrubā > kehriba**r**

Tablo 3.12
Ünsüz Türemesi

DİKKAT

Örneklerden de anlaşılacağı gibi türemeler Söz başında genellikle *h* ve *y*, söz içinde ise genellikle *l, n, r* ünsüzleri türer. Eklenmelerde iki ünlünün yan yana gelmesi durumunda *kara-y-a, su-y-u* vb. örneklerde olduğu gibi *y* türer.

DİKKAT

Ünsüz türemesinin bir nedeni de kopyalanan sözcüklerdeki boşluğu doldurmaktır. Bu tür sözcüklerde boşluk doldurucu *y* ve birkaç sözcükte *v* ünsüzü türer: Ar. *ẓaʿīf* > *zayıf*, Ar. *māʾį* > *mavi*, İng. *dialog* > *diyalog* vb.

Göçüşme

Göçüşme, sözcük içindeki iki sesin **yer değiştirme**sidir. Genellikle /l, p, r/ ünsüzlerinin ikisinin birlikte bulunduğu sözcüklerde görülür. Söz içinde birbirini izleyen sesler arasındaki yer değiştirmeye *yakın yer değiştirme*; birbirinden uzakta kalan seslerin yer değiştirmesine ise, *uzak yer değiştirme* adı verilir. Göçüşme ölçünlü dilde çok seyrek rastlanan bir ses olayıdır. Ancak sözlü dilde ve özellikle Azericenin etki alanına giren ağızlarda nispeten yaygındır.

Yer değiştirme, metatez olarak da adlandırılır.

Göçüşme	Örnek
Yakın yer değiştirme	***ekşi* > *e*ş*ki, *ya*lnız > **ya*nlız, *ya*nlış > **ya*lnış, *kir*pik > *kip*rik, *kib*rit > *kir*bit**
Uzak yer değiştirme	***l*anet > **n*alet, *bul*gur > **bur*gul**

Tablo 3.13
Göçüşme

Ötümlüleşme

Ötümlüleşme, çeşitli seslik nedenlerle, sözcükteki ötümsüz ünsüzlerin ötümlü ünsüzlere gelişmesidir. Bugün söz başında *d-*, *g-* bulunan *dün*, *gün* vb. bütün sözcükler tarihî dönemlerde *t-* ve *k-* ünsüzlerinin ötümlüleşmiş biçimleridir.

Ötümlüleşme	Örnek
k -> g- ötümlüleşmesi	kel > ***gel,*** kir > ***gir,*** kör > ***gör***
t -> d- ötümlüleşmesi	tegül > ***değil,*** te > ***de,*** tal > ***dal,*** tiş > ***diş***
Ağızlarda *ķ* -> ġ- ötümlüleşmesi	kapı>***gapı,*** kız>***gız***

Tablo 3.14
Ötümlüleşme

Çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzler, eklenme durumunda, iki ünlü arasında genellikle ötümlüleşir: *kana**t** > kana**d**-ı* vb. *-t* eki ile yapılmış yeni kelimelerde ötümlüleşme görülmez: *anı**t**-ı, konu**t**-u* vb. Tek heceli *çar**p**- > çar**p**-ım, kır**k** > kır**k**-a* vb. sözcüklerin aksine *dör**t** > dör**d**-üncü, kur**t** > kur**d**-u* vb. sözcüklerdeki son ses iki ünlü arasında yine tarihî nedenlerle ötümlüleşir.

DİKKAT

Kullanım sıklığı yüksek olan kimi yabancı kökenli sözcükler, ünlü ile başlayan ek almaları durumunda, ses bilgisel bakımdan Türkçe kurallara uyum sağlar, yani sözcükte son ses olan ötümsüz ünsüz, ünlü ile başlayan ek arasında kaldığında ötümlüleşebilir: Ar. *zanbaḳ** >zambak > zambağ-ı,* İng. *winch > vinç > vinc-e,* Fr. *électrique > elektrik > elektriğ-e* vb.**

Ötümsüzleşme

Çeşitli seslik nedenlerle, sözcükteki ötümlü ünsüzlerin ötümsüz ünsüzlere gelişmesidir. Türkçede ötümsüzleşme genellikle eklenmelerde son seste ve ek başında yer alan ünsüzler arasındaki ilişkinin yol açtığı benzeşmelerle ortaya çıkar.

Tablo 3.15
Ötümsüzleşme

Ötümsüzleşme	Örnek
b>p ötümsüzleşmesi	*b*armak>***p**armak, **b**astırma>**p**astırma, **b**usug>**p**usu*
Alıntı sözcüklerde ötümsüzleşme	**Dest-gah** *>tezgah*
Eklenmelerde	*gi**t**-**d**i> gi**t**-**t**i, saba**h**-**d**an > saba**h**-**t**an*
Alıntı sözcüklerde ötümsüzleşme	*ʿilā**c** > ila**ç**, reng > ren**k**, étu**d**e > etü**t** > etü**d**ü*

DİKKAT

Fransızca ve İngilizce kökenli sözcüklerin sonundaki *g* ünsüzü genellikle korunur: Fr. *démagogue > demagog,* Fr. *psychologue > psikolog,* İng. *league > lig* vb.

DİKKAT

Ötümsüz ünsüzle biten yabancı kökenli sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, genel kural olarak, son sesteki ünsüz ötümlüleşmez: Ar. *emlāk** > emlâ**k** > emla**k**-a,* Ar. *evrāḳ > evra**k** > evrā**k**ı,* Fr. *type > ti**p** > ti**p**-e,* Fr. *soupe > su**p** > su**p**-un*; İng. *cake > ke**k** > ke**k**-in,* İng. *shoot > şu**t** > şu**t**-u* vb.**

Ünsüz Benzeşmesi

Benzeşme pek çok ses olayını kapsar. Ünsüzlerdeki ötümsüzleşme, ötümlüleşme, süreklileşme, süreksizleşme, genizsilleşme vb. değişmelerin en önemli nedeni ünsüzlerin birbirini etkilemesidir.

Ünsüz benzeşmesi, bir sözcükteki ünsüzlerin; oluşum noktası, nitelik ve/veya nicelik bakımından bir başka sese benzemesidir.

Benzeşmeler sözcük içinde geriye doğru, yani *gerileyici* ya da ileriye doğru, yani *ilerleyici* olabilir. Gerileyici benzeşme daha yaygındır.

*Pe**nb**e > pe**mb**e* gerileyici benzeşme örneğidir, örnek aynı zamanda oluşum noktası bakımından benzeşmedir. Çift dudak ünsüzü *b*, kendisinden önceki *n* ünsüzünün kendisi gibi çift dudak ünsüzü *m*'ye gelişmesini sağlamıştır. *n* ünsüzünün bu değişimi 'kabul etmesi'nin nedeni, *m* ünsüzünün kendisi gibi geniz ünsüzü olmasıdır. Yazı dilinde özellikle eklenme sürecinde ötümlü ünsüzlerin ötümsüz ünsüzlerin etkisiyle ötümsüzleşmesi yazı dilinde gösterilmesi zorunlu bir kural olduğundan yaygındır.

Örneğin *şd > şt*: *beş-de > beşte, yarış-da > yarışta,* vb. örneklerdeki gibi son sesteki ötümsüz ünsüzler kendilerine eklenen ekin ünsüzünü kendileri gibi ötümsüzleştirmektedirler (bk. Ötümsüzleşme).

Sözlü dilde ve ağızlarda ünsüz benzeşmeleri yazı dilinden daha fazladır. *Tes**b**it > tes**p**it* örneği ise ilerleyici benzeşme örneğidir. Bu örnekte ilk hece sonundaki ötümsüz *s* ünsüzü, hece başındaki ötümlü *b* ünsüzünü etkileyerek kendisi gibi ötümsüz *p* ünsüzüne değiştirmiştir.

Ünsüz Aykırılaşması

Ünsüz Aykırılaşması; başkalaşma, disimilasyon olarak da adlandırılır. Benzeşmenin tersi olarak görülebilecek bir ses olayıdır.

Aykırılaşma, genel anlamıyla bir parçanın, sistemli biçimde, aynı özelliği taşıyan komşu parçanın özelliğinden kaçınması sürecidir.

içeri-rek > **içerrek* > *içerlek*
tepme > *tekme*
ʿaṭṭār > *aktar*
muşamma ʿ > *muşamba*

Ünsüz İkizleşmesi

Sözcük kökündeki herhangi bir sesin, çeşitli nedenlerle yan yana iki kez yer almasıdır. İkizleşme uzun ünlünün kısalması, vurgu gibi seslik nedenlerle ortaya çıkabilir.

ana > *anne*
elig '50' > *elli*

Arapça kökenli *zücāciye* ve *cüzām* sözcüklerindeki uzun ünlüler kısalırken, söyleyişte *cüzzam, züccaciye* biçiminde kendilerinden önceki ünsüzleri ikizleştirir. *Fen, had* vb.Türkçede tekleşen Arapça kökenli sözcüklerdeki ikiz ünsüzler ise çekimde eski biçimlerine döner: *fenn* > *fen* > *fenn-in, ḥadd* > *had* > *hadd-i* vb.

DİKKAT

Ünsüz Tekleşmesi

Özgün söylenişlerinde veya yazılışlarında ikiz ünsüz bulunan sözcüklerin söyleyişte veya yazımda ünsüzlerden birinin düşmesidir:

edebîyyāt > *edebîyat,*
collektif > *kolektif*

Süreklileşme

Süreklileşme, süreksiz ünsüzlerin, akıcı ya da sızıcı sürekli ünsüzlere dönüşmesidir:

öpke > *öfke* (*-p-* > *-f-*)
yag > *yağ-*
beg- > *beğ* > *bey*, (*-g-, -ğ-* > *-y-*)
teg- > *değ-*
takı > *dâhi*, *daha* (*-ḳ-* > *-h-*)

Süreksizleşme

Süreksizleşme sürekli ünsüzlerin süreksiz ünsüzlere dönüşmesidir. Süreksizleşme örnekleri sınırlıdır. Örneğin yabancı kökenli sözcüklerdeki *j* sesinin söyleyişte *c*'ye gelişmesi süreksizleşme örneğidir. Benzer şekilde söyleyişte benzeşmelerin yol açtığı *azıcık* > *accık* vb. ölçünlü dil dışı *z-c* > *c-c* gelişmeleri süreksizleşme örnekleridir.

Eklenmelerdeki Benzeşme

Sözcükler başka sözcüklerle ya da ekler sözcüklerle birleşirken genellikle yazıda gösterilmeyen kimi benzeşmeler ortaya çıkabilir:

cd > *jd: vicdan* > */vijdan/*
nb > *mb: binbaşı* > */bimbaşı/*
nl > *nn: onlar* > */onnar/*
zs > *ss: tuzsuz* > */tussuz/*

Hece Düşmesi

Hece düşmesi, haploloji olarak da bilinir. Ünlü düşmesi aynı zamanda hece düşmesi anlamındadır.

Hece düşmesi, sözcükte birbirinin ardından yer alan ve birbirine benzeyen veya birbiriyle özdeş olan hecelerden birinin ses ve hece tekrarlarını önlemek, vurgusuzluk vb. nedenlerle düşmesidir.

*başl**ayay**ım > *başl**ay**ım*
*diri**l**ik > dirlik*
*ileri**l**e- > ilerle-*
*oy**u**na- > oyna-* vb.

DİKKAT

Belirtisiz ad tamlamasıyla yapılan kimi yer adlarında iyelik eki - *(s)I*'nın düşmesi sonucu hece düşmesi meydana gelir: *Hacet tepe-si > Hacettepe, Tebriz kapı-sı > Tebrizkapi* örneklerinde olduğu gibi.

SIRA SİZDE 3

***"Ankara'ya, bakraç, bana, çevrim, dibe, gelmiyor, giden, his, istasyon, kontak, ufacık, cumartesi, sizinle, zambak"* sözcüklerinde hangi ses olayları bulunduğunu araştırınız.**

PARÇALAR ÜSTÜ SES BİRİMLERİ

Vurgu, durak, tonlamaya dil incelemelerinde parçalanabilen ögelerden ayrı düşünülmediği ve konuşma dilinin vazgeçilmez ögeleri olduğunu göstermek için parçalar üstü ses birimleri denilmektedir.

Dil ses bakımından ünlüler, ünsüzler ve hecelerden yani parçalar ile bu parçalara yüklenen bir tür müzik sayılabilecek *vurgu*, *durak*, *tonlama* gibi parçalar üstü ses birimi adı verilen ögelerden oluşur. Bunu daha somut bir örnekle şöyle açıklayabiliriz. Sözcüklerin bazı hecelerini, sözcük öbeklerinin bazı sözcüklerini daha baskılı, vurgulu söyleriz. Vurgunun yeri zaman zaman anlama göre değişebilir. Aynı şekilde cümleler veya sözcükler arasında kısa veya nispeten uzun süreli duraklamalar yaparız. Durakların yerinde yapılması anlamı berraklaştırır. Aynı cümleyi farklı tonlarla birbirinden farklı anlam ve işlevlerde de kullanabiliriz. Bütün bu ögeler anlam ve iletiyi etkiler. Bu ögelerdeki değişiklikler sözcüğün, cümlenin anlamını veya yine sözcüğün sözlük türünü değiştirebilir.

Yapılan araştırmalar; sözlü iletişim aracılığıyla muhatap hakkında edinilen izlenimde sesin tonu, sesin çekimi, konuşmanın hızı gibi ögelerin payının yaklaşık yüzde kırk iken söylenenlerin payının yüzde ondan daha az olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ögelere tek tek bakalım.

Vurgu

Sözce: İki sessizlik periyodu arasındaki konuşmadır. Sözce cümle veya daha küçük bir birim olabilir.

Herhangi bir **sözce**nin parçasının diğer parçalara göre daha baskılı ve güçlü biçimde söylenmesidir. Böylelikle daha baskılı söylenen parçaya önem verilmiş olur. Ses bilgisinde *sözcük vurgusu* ve *cümle vurgusu* olmak üzere iki ana vurgu türü vardır. Ayrıca *öbek vurgusu*, *berkitme vurgusu* ve *ahenk vurgusu*ndan da söz edilebilir (Banguoğlu, 2007).

Sözcük vurgusunda hecelerden biri, cümle vurgusunda ise sözcüklerden biri vurguludur. Örneğin, *bölme* sözcüğünde vurgu ilk hecedeyken (***BÖL**me!*) olumsuz emir, ikinci hecedeyken (*böl**ME**)* matematik terimi karşılığındadır.

BEN** onu gördüm* (Sen değil, ben gördüm) cümlesinde vurgulanmak istenen sözcük, yani ***ben daha baskılı söylenmiştir. Cümlede vurgulanmak istenen sözcük yükleme yaklaştırılır: *Onu **BEN gördüm.***

Türkçe genel olarak vurgusu sonda bulunan bir dildir. Sözcüklere yapım eki eklendikçe vurgu sona kayar. Ancak yukarıdaki *bölme* sözcüğünde olduğu gibi anlama göre vurgunun yeri değişebilir veya vurgunun yerinin değişmesiyle ***AY**dın* (kent adı), *ay**DIN*** (erkek ya da kadın adı) anlam da değişebilir.

Türkçede bazı yer adlarında vurgu ilk veya orta hecededir. Olumsuzluk –mA eki, eşitlik eki –cA, araç durumu eki –lA vb. gibi bir dizi ek vurguyu üzerlerine almaz.

DİKKAT

Hece veya sözcüklerden birinin vurgulu olması diğer hecelerde vurgu bulunmadığı anlamına gelmez. Türkçede genellikle orta hece, vurgusu en zayıf olan hecedir. Bu nedenle orta hecelerdeki birincil veya türeme dar ünlüler düşme eğilimindedir. Özellikle organ adlarındaki dar ünlüler eklenmede, vurgusuzluktan düşer. Vurgunun yanlış yerde yapılması ses sistemi bakımından kabul edilemez.

DİKKAT

Tonlama

Tonlama konuşma sırasında sesin perdesinin değişmesiyle oluşan melodik perdeleme ve dalgalanmadır. Bu melodik dalgalanma, konuşmacının sinirli mi, sakin mi, nazik mi, şaşırmış mı vb. o an içinde bulunduğu psikolojik durum hakkında bize bilgi verir. Ton yükselebilir, düşebilir, sabit kalabilir. Aşağıdaki örnekte sözcüğün/cümlenin alçalan tonda söylenmesi ile yükselen tonda söylenmesi anlamı bütünüyle değiştirmektedir. İlk sözcük, misafir karşılamak, davet etmek üzere alçalan tonda söylenirken ikinci sözcük, birinin bizden ne istediğini öğrenmek üzere yani cümleyi soru hâline getirirken yükselen tonda kullanılır.

Buyrun ↙ (Hoş geldiniz.)
Buyrun ↗ (Ne istiyorsunuz?)

Soru cümlelerinin, koşul cümlelerinin ve bildirim cümlelerinin tonları farklıdır. Tonlama bir cümlenin bildirim cümlesi mi soru cümlesi mi olduğunu da gösterebilir.

DİKKAT

Durak

Konuşma esnasında cümleler veya sözcükler arasında verilen kısa aralıklardır. Durağın asıl işlevi konuşmada anlamın ve uyumun daha açık hâle getirilmesi ve yüksek bilgi içeren içeriğin veya düşük olasılığın ifade edilmesidir. Aşağıdaki cümlede durgunun *yeşil* sözcüğünden sonra yapılması durumunda yeşil cümlenin öznesi olurken ikinci cümlede *yeşil gözlere*'den sonra yapılması durumunda ise ibare dolaylı tümleç hâline gelmektedir.

Yeşil/ gözlere iyi gelir. (iyi gelen yeşil)
Yeşil gözlere/ iyi gelir. (iyi gelen o)

Parçalar üstü ögelerle ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için Genel Ağ'daki http://yayinlar.yesevi.edu.tr/files/article/210.pdf adresinden M. Volkan Coşkun'un *"Ana Dili Eğitiminde Parçalarüstü Birimlerin Önemi ve Teknoloji Destekli Olarak Kavratılması"* adlı makalesini okuyabilirsiniz.

İNTERNET

Özet

AMAÇ 1 *Ses bilgisi ile ilgili temel kavramları açıklayabilmek*

Konuşmaya yarayan seslere *konuşma sesleri* adını veriyoruz. Konuşma sesleri, *ses yolu* adı verilen akciğerlerden başlayıp burunda ve dudaklarda sona eren bir düzenek tarafından üretilir. Ses sisteminin en önemli görevleri konuşma seslerinin oluşmasını sağlamak; ağlamak, gülmek, çığlık atmak gibi sese dayalı etkinliklere imkân sağlamaktır. Seslerin yazıdaki karşılığına *harf* denir. Bir dildeki sesleri karşılayan işaretlerin belirli bir sırada meydana getirdiği harfler topluluğuna ise *alfabe* denir. Türk alfabesi, *ses-yazı karşılıklığı* ilkesini esas alır. *Ses*ler (= ünlüler ve ünsüzler), kısaca, iki sözcüğü ayırt eden en küçük birim; *yazı* (= harfler) ise yazım sistemindeki en küçük birimdir. Seslerin gerçek değerini göstermek üzere kullanılan, özel işaretler taşıyan alfabeye çeviri yazı (transkripsiyon) alfabesi denir.

AMAÇ 2 *Türkçenin ünlü ve ünsüzlerinin özelliklerini betimleyebilmek*

Konuşma seslerini çok genel olarak *ünlüler ve ünsüzler* olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Oluşumları sırasında belirli bir engele takılmadan, zorluğa uğramadan çıkan seslere *ünlü* adı verilir. Türkçede sekiz ünlü vardır: a, e, ı, i, o, ö, u, ü. Ünlüler *oluştukları yere*, *dilin veya çenenin yüksekliğine*, *dudakların durumu*na göre biçimlenir. Ünlüler; akciğerden gelen havanın ses tellerinin titreşmesiyle ilk özelliklerini kazandıktan sonra herhangi bir engelle karşılaşmadan ağız boşluğuna gelir ve burada hiçbir nokta ile temas etmeden dilin, alt ve üst çenenin yüksekliğine; dudakların düz ya da yuvarlaklığına göre oluşur. Ünlülerin sınıflandırılmasında esas olan boğumlanmayla ilgili belli başlı ölçütler şu şekildedir: *Artlık/Önlük, Darlık/Genişlik, Düzlük/Yuvarlaklık, Uzunluk/Kısalık.* Tarihî bakımdan, Türkçenin ünlü dökümü ile ilgili Türkçe kökenli sözlerde simetrik 8 temel kısa ünlü varlığı kabul edilir. Türkçenin simetrik ünlü yapısını bozan kapalı *e*, Türk dil biliminin önemli sorunlarından biridir.

Ünsüzler, oluşumları sırasında bir engele takılarak sedalarını sürtünme ya da çarpmadan alan seslerdir. Ölçünlü Türkçenin harf olarak gösterilen ünsüzlerinin sayısı 21'dir. Türkçenin ünsüzleri genel olarak; *oluşum/boğumlanma yerlerine (çıkaklarına) göre, ötümlü/ötümsüz (titreşimli/titreşimsiz) olmalarına göre, sürekli/süreksiz olmalarına göre, ağız/geniz ünsüzü olmalarına göre* sınıflandırılır.

Heceler bir solukta söylenen ses veya ses öbekleri olarak tanımlanabilir. Ünlüler tek başlarına hece kurabilirler, ünsüzlerin ise Türkçede böyle bir yeteneği yoktur. Sesler, *ses dizimi* adı verilen dizilişte yan yana gelirken bu dizimi etkileyen birçok etken vardır. Türkçe kökenli sözcüklerde hece kuracak ünlüler ve ünsüzler ancak belirli koşullarda bir araya gelebilir. Bu koşullar arasında iki ünsüzün söz başında yan yana gelmemesi, hece sonunda ancak belirli ünsüz çiftlerinin bulunabilmesi, hece sonunda üç ünsüzün yer alamaması şeklinde sıralanabilir. Bu aykırı durumlar dışarıda bırakıldığında Türkçe sözcüklerde V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC olmak üzere altı çeşit hecenin bulunduğu görülür. Ancak özellikle Batı dillerinden kopyalanan sözcükler aracılığıyla *CCVCCC* (sfenks) şeklinde Türkçe hece yapısına uymayan hece tiplerinin de kopyalandığını görüyoruz.

AMAÇ 3 *Türkçenin ses özelliklerini açıklayabilmek*

Herhangi bir dilde, sözcükleri oluşturan seslerin bir araya gelme koşulları aşağı yukarı bellidir. Türkçe ünsüzler yönünden kendine özgü özellikleri olan bir dildir. Türkçedeki bazı ünsüzler Türkçe kökenli sözcüklerin hiçbir yerinde, bazıları söz başında ya da sonunda bulunmazlar. Türkçe kökenli sözlerde ünlü uyumu, ünsüz uyumu vardır. Özellikle ünlü uyumu Türkçenin tipik özellikleri arasında yer alır. Türkçenin ünlüleriyle ilgili vurgulanması gereken konuların başında artlık-önlük(kalınlık/incelik) ve dudak uyumu (düzlük- yuvarlaklık uyumu) gelir. Türkçe kökenli sözcüklerde ünlü uyumlarının yanı sıra ünsüzlerle ünlüler arasında da uyum vardır. Türkçe kökenli sözcüklerde ön damak ünsüzleri /g, k/ ve ön avurt ünsüzü /l/ art ünlülerle; art damak ve art avurt ünsüzleri /ġ, ķ, ɬ/ ön ünlülerle aynı hece içinde veya yan yana bulunamaz. Türkçe kökenli ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere, ötümlü ünsüzlerle başlayan ek geldiğinde, ekin ünsüzü, ötümsüz karşılığı varsa ötümsüzleşir. Doğrudan ek veya eklerin bir parçası olmamakla birlikte eklenme sırasında ortaya çıkan *yardımcı sesler* Türkçenin yapısal özellikleri nedeniyle söz sonunda bulunamayan ünsüz çiftlerinden ya da ikiz ünlülerin oluşumundan kaçınmak amacıyla ortaya çıkarlar. Türkçede altı çeşit hece, bir hecede ise en çok dört ses vardır.

AMAÇ 4

Türkçedeki ses olaylarını ayırt edebilmek

Dil doğanın bir parçası olarak sürekli değişmektedir. Geleneksel yaklaşımda dilin canlılığının en önemli göstergelerinden biri, ses olaylarının yol açtığı bu değişimlerdir. Dilin temel anlamlı birimi sözcükler veya biçim bilgisel yapı olan ekler zaman içinde enerjiyi en az düzeyde kullanma, yani en az çaba yasası gibi etkenlere bağlı olarak değişir, farklılaşır. Dilin canlılık ilkesi gereğince sözcüklerde ve eklerde meydana gelen ses değişikliklerinin tümüne genel olarak *ses olayları* adı verilebilir. Ünlülerde meydana gelen ses olayları şunlardır: *ünlü düşmesi, ünlü daralması, ünlü türemesi, ünlü genişlemesi, ön damaksıllaşma, art damaksıllaşma, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü düzleşmesi, ünlü birleşmesi, ünlü benzeşmesi, ünlü kısalması.* Ünsüzlerde meydana gelen ses olayları şunlardır: *ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, göçüşme, ötümlüleşme, ötümsüzleşme, ünsüz benzeşmesi, ünsüz aykırılaşması, ünsüz ikizleşmesi, ünsüz tekleşmesi, süreklileşme, süreksizleşme.*

AMAÇ 5

Parçalar üstü ses birimlerini genel olarak değerlendirebilmek

Dil, ses, hece, ek, sözcük gibi *parça* adı verilen yapılar temeline dayalıdır. Bu yapıların bir araya gelmesiyle sözcükler, söz öbekleri, cümleler oluşur ve duygu ve düşünceler sözlü iletiler hâlinde aktarılır. Ancak iletilerin verilmesi yani konuşma esnasında hecelere, sözcüklere, sözcük öbeklerine ve cümlelere yani parça birimlere, *parçalar üstü ses birimler* adı verilen vurgu, tonlama, durak vb. özellikler de anlam ve duygu değeri katabilir. Vurgunun yerinin değişmesiyle sözcüğün anlamı bütünüyle değişebilir. Sözcük öbeklerinde, cümle ögelerinde yanlış yerlerde durgu veya durak yapıldığında anlaşılma güçleşebilir. Dil bilgisel olarak olumlu bir cümle tonlamayla olumsuz yapılabilir. Bir bildirim cümlesi benzer şekilde tonlamayla soru cümlesi hâline getirilebilir. Parçalar üstü ses birimleri doğal yolların dışında öğrenmek ve öğretmek mümkün değildir.

Kendimizi Sınayalım

1. /i/ > yuvarlaklaşır > art damaksıllaşır > genişler > tekrar düzleşirse hangi ünlüye gelişir?

a. a
b. e
c. i
d. ı
e. u

2. Türkçenin ses özellikleri dikkate alındığında, aşağıdakilerden hangisi yabancı kökenli bir sözcüktür?

a. Meslek
b. Bugünkü
c. Yaprak
d. Çamurlu
e. Suna

3. Aşağıdaki seçeneklerin hangisinde yalnızca düz ünlülerin bulunduğu bir sözcük vardır?

a. Mitoloji
b. Çipura
c. Nihayet
d. Manto
e. Kupa

4. Aşağıdaki seçeneklerin hangisinde vurgunun değişmesi sözcüğün anlamını da değiştirir?

a. Tarak
b. Gömlek
c. Balık
d. Yapma
e. Çiçek

5. Ses tellerinin titreşmesi ile meydana gelen olay aşağıdakilerden hangisidir?

a. Ham ses ötümlü hâle gelir.
b. Ham ses ötümsüz hâle gelir.
c. Kısa ünlüler oluşur.
d. Ünsüzler oluşur.
e. Uzun ünlüler oluşur.

6. Aşağıdaki sözcüklerin hangisi Türkçe kökenlidir?

a. Şiir
b. İlim
c. Kalıp
d. Hamal
e. Hani

7. /z/ ve /s/ ses birimlerini ayıran özellik aşağıdakilerden hangisidir?

a. Oluşum yerleri
b. Geniz ya da ağız ünsüzü olmaları
c. Ses tellerinin titreşip titreşmemesi
d. Sürenin uzun ya da kısa olması
e. Hava akımının sürekliliği veya süreksizliği

8. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinde bir 'ünlü daralması' vardır?

a. Bilmiyor.
b. Yapmadı.
c. Gülecek.
d. Sen misin?
e. Alır.

9. 'diş-dudak, sürekli-sızıcı, ötümlü, ağız' yanda özellikleri verilen ünsüz aşağıdakilerden hangisidir?

a. e
b. v
c. f
d. m
e. g

10. 'kavuşak > kavşak' örneğindekine benzer ses olayı aşağıdaki seçeneklerden hangisinde vardır?

a. Urumeli
b. İstasyon
c. Grev
d. Yanlış
e. Şükür

Yaşamın İçinden

"Türklerin bin yıl önceki gelenekleri"

Türklerin bin yıl önce giyim kuşamlarına özen gösterdiği, ütülü elbise, ipek mendil, eldiven ve havlu kullandığı belirtildi.

"Bin Yıl Önce, Bin Yıl Sonra-Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk" isimli kitapta yer alan bilgilere göre, Türkçede **"ütü"** olarak kullanılan söz, Divanü Lugati't-Türk'te **"ütüg"** olarak geçiyor. Bu alet, Kaşgarlı Mahmud tarafından, **"mala biçiminde olan, ısıtıldıktan sonra giysilerin kırışıklıklarına bastırılarak sıcaklığın etkisiyle bu kırışıklıkların düzleşmesini sağlayan demir parçası"** olarak tanımlanıyor.

Günümüzün ütüsünün ateşte ısıtılarak kullanılan eski biçimi olan **"ütüg"** için eserlerde, **"ütidi"** fiili de "**ol tonug ütidi (o giysinin kırışıklıklarını ütüledi ve düzeltti)"** şeklinde kullanılıyor.

Sözlük bölümünde yer alan **"suvluk"** sözünü Kaşgarlı Mahmud **"havlu", "eliglik"** sözünü ise **"eldiven"** olarak tanımlıyor. "Su" sözcüğünün bin yıl önceki biçimi olan "suv" kelimesine getirilen yapım ekiyle türetilen "suvluk"un, el, yüz ve vücuttaki suyu kurutmak amacıyla kullanılan havlu olduğu anlaşılıyor.

Bin yıl önce Türklerin giyim kuşamında mendili kullandığı da eserde görülüyor. Erkeğin gerektiğinde burnunu silmek için cebinde taşıdığı ipek mendil olan **"ületü",** Divanü Lugati't-Türk'te yer alan bir başka giyim kuşam aksesuarı olarak öne çıkıyor. Bu veriler, Türklerin bin yıl önce giyim ve temizliklerine dikkat ettiğini, ütülenmiş kıyafet ve ipek mendillerle dolaştığını gösteriyor.

Eserde, giyim kuşam ile ilgili bir başka ayrıntı da **"bodudı"** sözüyle gözler önüne seriliyor. Eski Türkçedeki **"bodudı"** sözü, **"boyadı"** anlamında kullanılırken, Kaşgarlı Mahmud'un bu söz için getirdiği örnek, **"ol tonug bodudı (o giysisini boyadı)"** şeklinde görülüyor.

Kaşgarlı Mahmud, giysi boyanabileceği gibi başka şeylerin de boyanabileceğini ve bu fiilin onlar için de kullanılabileceğini belirtirken, giysinin nasıl boyandığı konusunda bilgi verilmese de bu örnek, Türklerin bin yıl önce kıyafetlerini boyadığını gösteren bir kanıt olarak ortaya çıkıyor.

Kaynak: www.cumhuriyet.com adresinden kısaltılarak alınmıştır. (2 Eylül 2009)

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız yanlış ise "Türkçedeki Sesler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ses Özellikleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçedeki Sesler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d	Yanıtınız yanlış ise "Parçalar Üstü Ses Birimleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise "Ses Bilgisi ile İlgili Temel Kavramlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ses Özellikleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçedeki Sesler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise "Ses Olayları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız yanlış ise "Türkçedeki Sesler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d	Yanıtınız yanlış ise "Ses Olayları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

'Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir.' (Atatürk, 1923)

/m/ : çift dudak, ötümlü, sürekli, geniz ünsüzü
/i/ : ön, düz, dar ünlü
/l/ : ön avurt, ötümlü, sürekli, ağız ünsüzü
/e/ : ön, düz, geniş ünlü
/t/ : diş, ötümsüz, süreksiz, ağız ünsüzü
/z/ : diş, ötümlü, sürekli, ağız ünsüzü
/d/ : diş, ötümlü, süreksiz, ağız ünsüzü
/n/ : diş, ötümlü, sürekli, geniz ünsüzü
/v/ : diş dudak, ötümlü, sürekli, ağız ünsüzü
/g/ : ön damak, ötümlü, süreksiz, ağız ünsüzü

Sıra Sizde 2

'Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir.' (Atatürk, 1923) vecizesindeki sözcüklerin özellikleri şöyledir.

Vecizede yer alan Türkçe kökenli sözcükler *dil*, *gibi*, *iki*, *bu*, *bir*, *çek-*, *al-*; yabancı kökenli sözcükler ise *millet*, *din*, *kuvvet*, *fazilet*, *malik*, *hiç*, *kalp*, *ve*, *vicdan*'dır.

Millet: Arapça kökenlidir. Söz başında *m-* ünsüzü, söz içinde *-ll-* ikiz ünsüz bulunmaktadır.

Din: Arapça kökenlidir. Sözcüğün ünlüsü kaynak dilde uzundur, Türkçeye kopyalanırken kapalı hece durumunda kısalmıştır.

Kuvvet: Arapça kökenlidir. Sözcük artlık-önlük uyumuna aykırıdır. Söz içinde *-vv-* ikiz ünsüzü bulunmaktadır.

Fazilet: Arapça kökenlidir. Artlık-önlük uyumuna aykırı olan sözcükte *f* ünsüzü ve uzun ünlü bulunmaktadır. Arapçaya özgü ḍ sesi ise yerini Türkçedeki *z* ünsüzüne bırakmıştır.

Malik: Arapça kökenlidir. Söz başında *m-*, ilk hecede uzun ünlü (ā) bulunmaktadır. Sözcük artlık-önlük uyumuna da aykırıdır.

Sıra Sizde 3

"*Ankara'ya, bakraç, bana, çevrim, dibe, gelmiyor, giden, his, istasyon, kontak, ufacık, cumartesi, sizinle, zambak*" sözcüklerindeki ses olayları şöyledir:

Ankara'ya: *Ankara* sözcüğüne eklenecek olan yaklaşma durumu eki *-a*, Türkçe kökenli sözcüklerde, iki ünlün birleşik sözcükler dışında yan yana gelemeyeceğinden *a* ünlüleri arasında *y* ünsüzü türemiştir.

Bakraç: *bakır* sözcüğüne *-aç* ekinin eklenmesiyle oluşan **bakıraç* biçiminde ortada kalan dar, zayıf ve vurgusuz *ı* ünlüsü düşmüştür.

Bana: Birinci kişi zamiri *ben*, yaklaşma durumu eki *-e*, eklenme sürecinde yerini *a* ünlüsüne bırakmıştır. Bu ses olayına okul gramerlerinde *kalınlaşma*, yani art damaksıllaşma adı verilir.

Çevrim: Bu sözcük *çevir-* eylemi ile eylemlerden ad yapan *-(i)m* ekinden türemiş ve başlangıçtaki *çevirim* biçimi *bakraç* örneğinde olduğu gibi orta hecedeki düz, dar ve vurgusuz *i* ünlüsünün düşmesiyle *çevrim* biçimine gelişmiştir.

Dibe: Tek heceli *dip* adına yaklaşma durumu eki *-e* eklendiğinde, son ses olan *-p*, iki ünlü (*i* ve *e*) arasında kaldığından ötümlüleşerek *-b-* ünsüzüne gelişmiştir. Tek heceli kimi sözcüklerdeki bu tür, yani eklenme sırasındaki ötümlüleşmenin nedeni Ana Türkçe dönemindeki uzun ünlülerin etkisidir.

Gelmiyor: Türkçede olumsuzluk eki *-mA*'dır, yani ekin ünlüsü düz ve geniştir. Şimdiki zaman eki *-(i)yor*'un *gelme-* tabanına eklenmesiyle *gelm**e**yor* biçimi ortaya çıkar. Nitekim eski metinlerde bu tür yazılışları görebiliriz. Biz bu ünitede *y* ünsüzünün yanındaki art ve/veya geniş ünlüleri ön damaksıllaştırıcı (inceltici) ve daraltıcı etkisinin bulunduğunu öğrendik. Bu durumda *y* ünsüzünün geriye doğru etkisiyle *e* sesi daralarak *i* olur ve sözcük de yazıda ve konuşmada *gelmiyor* biçimine gelişir.

Giden: Sözcük, *git-* eylemi ile bu eyleme eklenen sıfat fiil eki *-en*'den oluşmaktadır. Normal koşullarda sözcüğün **giten*

şeklinde çekimlenmesi beklenirdi. Ancak tek heceli *git-* yukarıdaki 'dibe' örneğinde olduğu gibi, kök hecedeki *i* ünlüsünün tarihî bakımdan uzun olması nedeniyle, iki ünlü arasında ötümlüleşmektedir.

His: Arapça kökenli bu sözcük, kaynak dilde *ḥiss* şeklinde iki ünsüzledir. Türkçeye kopyalanırken kapalı, yani ünsüzle biten hecelerde *ret*, *zan* vb. örneklerde olduğu gibi tekleşir. Ancak sözcüğün *his* + *-i* gibi ünlü ile başlayan ek alması durumunda açık hecede kalan *s* ünsüzü *(*hi-si*) eski ikiz ünsüzlü *hiss-i* biçimine dönüşür.

İstasyon: Türkçede söyleyişte söz başında iki ünsüz bulunmaz. Bu nedenle Fransızca *station* sözcüğü Türkçeye kopyalanırken Türkçe ses sistemine aykırı bu durumu telafi etmek üzere söz başında düz, dar *i* ünlüsü türemiştir.

Kontak: Türkçe kökenli sözcüklerde hece ve söz sonunda ancak belirli ünsüz çiftleri bulunabilir. Fransızca *contact* /kontakt sözcüğü Türkçeye kopyalanırken söz sonunda, *-kt* ünsüz çifti Türkçenin ses ve hece yapısına aykırı olduğundan son ses *-t* düşmüş ve sözcük *kontak* biçimine gelişmiştir.

Ufacık: Sözcük *ufak* ile *-cık* ögelerinden oluşmaktadır. İlk biçim **ufakçık* Türkçe ses sisteminde birbirine yakın *ak ve ık* heceleri 'kakofoni' yarattığından *k* ünsüzlerinden biri düşmüştür.

Cumartesi: Sözcük, *cuma* ve *ertesi* ögelerinden oluşan bir belirtisiz ad tamlamasıdır. İlk biçim **cumaertesi*, Türkçede birleşik sözcükler dışında, iki ünlü yan yana gelemeyeceğinden ünlü birleşmesi adı verilen ses olayı ile ikinci sözcüğün başındaki *e* düşmüştür. *Cumartesi* kullanım sıklığı yüksek bir sözcük olduğundan, birleşik sözcük işlemi görmemiştir.

Sizinle: Sözcük *siz* adı, ilgi durumu eki *-in* ve *-le* ekinden ibarettir. Aslında bu biçim, *siz-in ile* örneğindeki gibi, adlara ilgi durumu eki ile bağlanan son çekim edatıyla oluşturulur. *Sizin ile* öbeğindeki *ile* edatı, düz dar *i* ünlüsünün düşmesiyle bu niteliğini yitirerek ekleşmiştir. *Sizle, sizinle* söyleyişlerinden hangisinin tercih edilmesi gerektiği ile ilgili tereddüdün nedeni budur.

Zambak: Arapça *zanbak* sözcüğü Türkçeye kopyalanırken ikinci hecenin başındaki çift dudak ünsüzü *b*, ilk hecenin sonunda yer alan, kendisinden hemen önceki diş ve geniz ünsüzü *n* ünsüzünün, yerini çift dudak ve geniz ünsüzü *m*'ye bırakmasını veya *m*'ye gelişmesini sağlamıştır. Bu bir benzeşme örneğidir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta *m*'nin geniz ünsüzü olması nedeniyle *n* ünsüzüyle, çift dudak ünsüzü olması nedeniyle de *b* ile bağlantılı olmasıdır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Aksan, D. (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim,* Türk Dil Kurumu, Ankara.

Aronoff, M. Janie Rees-Miller (2003). *The Handbook of Linguistics,* Blackwell Publishing, Malden.

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri,* Türk Dil Kurumu, Ankara.

Demircan, Ö. (1979). *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni Türkiye Türkçesinde Sesler,* Der Yayınları, İstanbul.

Eker, S. (2011). *Çağdaş Türk Dili,* Grafiker Yayınları, Ankara.

Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi,* Bayrak Yayınları, İstanbul:.

Finegan, E. (1994). *Language- its structure and use,* Harcourt Brace College Publishers.

Göksel, A. Kerslake C. (2005). *Turkish,* Routledge.

Hartmann, R. R. K. - Stork, F. C. (1972). *Dictionary of language and linguistics,* John Wiley and Sons, New York-Toronto.

Korkmaz, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kornfilt, J. (1997). *Turkish, London-New York: Routledge.*

Ladefoged, P. (2001). *Vowels and Consonants: An introduction to the sounds of languages,* Blackwell Publishers, Oxford.

Lewis, G. L. (1967). *Turkish Grammar,* Clarendon Press, Oxford.

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Biçim bilgisi ile ilgili temel kavramları tanımlayabilecek,
- Sözcüklere gelen yapım ve çekim eklerini ayırt edebilecek,
- Sözcük yapımı yollarını sıralayabilecek,
- Sözcükleri yapı, anlam ve tür yönünden değerlendirebilecek bilgi ve becerilere sahip olabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Biçim Bilgisi
- Kök
- Gövde
- Ek
- Yapım Eki
- Çekim Eki
- Sözcük
- Sözcük Yapımı
- Sözcük Türleri

İçindekiler

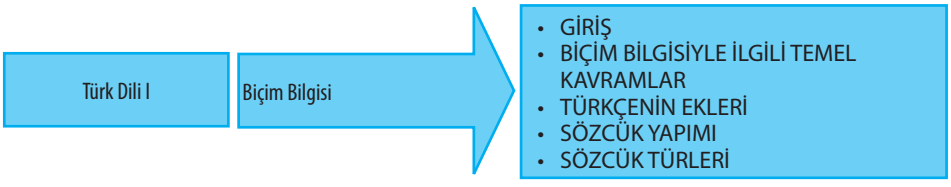

Biçim Bilgisi

GİRİŞ

Her dilin kendine özgü bir yapı ve işleyiş biçimi vardır. Seslerin ve/veya biçimlerin dizimiyle anlamlı birlikler yani sözcükler oluşur; sözcükler eklenmeyle çekimlenir ve bu süreçleri bütünleyen anlamlı öbekler ve cümleler yoluyla, ardışık ve çizgisel görünen bir sıralanmayla dilin en temel bileşeni hâline gelir. İnsanların dile yönelik ilgileri genellikle sözcük düzeyinde yoğunlaşır. Dille ilgili yapılan çalışmalarda dilin yapı taşlarını oluşturan sözcükler, en çok üzerinde durulan konulardan biri olmuştur. Batı' da morfoloji olarak adlandırılan bu çalışma alanı Türkçede biçim bilim, biçim bilgisi, kelime bilgisi, şekil bilgisi, yapı bilgisi, sözcük bilim gibi farklı terimlerle adlandırılmaktadır.

İlk kez XIX. yüzyılda botanik terimi olarak kullanılan *morfoloji;* biyoloji, dil bilim, jeoloji gibi farklı bilim dallarının alt dallarından biridir. Dil bilimde ve dil bilgisinde biçim bilgisi, çekimli biçimlerin, sözcük türlerinin ve sözcük üretiminin çalışmasıdır. Bu ünitede biçim bilgisi ile ilgili temel kavramlar, Türkçedeki sözcüklerin çekimi, türeyişi, sınıflandırılması konuları ele alınmaktadır.

BİÇİM BİLGİSİYLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Türkçede biçim bilgisi ile ilgili birçok terim kullanılmaktadır. Aşağıda bu terimlerden sık sık karşımıza çıkanlar ele alınmaktadır.

Kök

Kökler, kendilerinden daha küçük anlamlı parçalara ayrılamayan, sözlüksel anlam taşıyan ve bir sözcük türüne ait olan **biçim birimlerdir.** Bir sözcük en az bir kök biçim birimden oluşur, bu tür sözcüklere yapısına göre basit sözcük veya basit gövde adı verilir. Örneğin ak (sıfat), git- (eylem), gel- (eylem), el (ad), kelebek (ad), kol (ad), kulak (ad), toprak (ad) sözcükleri biçim bilgisel bakımdan bölünemez ancak anlam taşımayan ke-le-bek gibi hecelere veya k-e-l-e-b-e-k gibi seslere bölünebilir. Unutmamamız gereken nokta, bugün kök gibi görünen birçok sözcüğün aslında tarihî dönemlerde en az iki **bağımsız biçim bir**imden oluşabileceğidir. Örneğin; biz, siz, gece, öğle, öğün, ağaç art zamanlı bakımdan türemiş sözcüklerdir. Bu tür çözümlemeler, sözcüklerin kökenleriyle ilgili çalışmalar ancak dil uzmanları tarafından yapılmalı veya bu konularda dil uzmanlarına danışılmalıdır.

Biçim birim: Daha küçük birimlere ayrılamayan ses ve yapı yönünden anlamlı en küçük ögelerdir. Geleneksel dil bilgisindeki sözcük ve ek kavramlarını birlikte ifade eder. Örneğin; *evlilikten* sözcüğü *ev-li-lik-ten* biçiminde dört biçim birimden oluşur. Bu örnekte, *ev* sözcüğü kök biçim birimdir.

Bağımsız biçim birimler (kök): Tek başlarına kullanılabilen biçim birimlerdir. Bağımlı biçim birimler (ek) ise tek başlarına kullanılamayan biçim birimlerdir. Bağımlı biçim birimler görevlerini yerine getirebilmeleri için bağımsız biçim birimlerine ihtiyaç duyarlar. Örneğin, *"kızlar eve gitti."* cümlesinde *"kız, ev, git"* bağımsız biçim birimlerken sözcüklere eklenen *"-lar, -e, -ti"* ekleri bağımlı biçim birimlerdir.

Türkçe kök ve gövdeler, eylem ve ad kökü/gövdesi olmak üzere ikiye ayrılır. Kök ve gövdeler, az sayıda örnekte göç ve göç-, güreş ve güreş- vb. hem ad hem de eylem olabilmektedir.

Gövde

Gövdeler, biri bağımsız biçim birim olmak üzere, en az iki biçim birimden oluşan yani bir veya daha fazla ek alan kök biçim birimlerdir. Örneğin; *geçit, gelinlik, geliştiril-* sözcükleri *geç-(i)-t, gel-(i)-n-lik, gel-(i)ş-tir-(i)l-* biçim birimlerinden oluşan gövdelerdir. Bu tür sözcükler yapısına göre *türemiş sözcükler* olarak da bilinir. Herhangi bir kökten çeşitli eklerle çok sayıda gövde yapmak mümkündür. Türkçede kimi kökten elliden fazla sözcük türetilebilir. Aşağıda biçim birim niteliği bulunmayan yardımcı sesler parantez içinde gösterilmiştir.

Bağımsız biçim birimler/Sözcükler	*Bağımlı biçim birimler/Ekler*
geç-	-(i)t
gel-	- (i)n-lik
gel-	-(i)ş-tir-(i)l

Sözcük kök ve gövdeleri, tek başlarına anlamları veya söz dizimsel işlevleri olan bağımsız biçim birimlerdir.

Gövdenin üstüne yeni bir yapım eki gelirse doğal olarak ortaya yeni bir gövde çıkar. Sözlüklerde madde başları kök ve gövdelerden oluşur.

Taban

Tabanlar, eklerin, yani bağımlı biçim birimlerin eklendiği yalın sözcükler, yani bağımsız biçim birimlerdir. Tabanlar kök veya türemiş sözcük olabilir. Aşağıdaki örnekte *göz, gözlük* sözcüğünün; *gözlük, gözlükçü* sözcüğünün; *gözlükçü* ise *gözlükçülük* sözcüğünün tabanıdır.

göz
gözlük
gözlükçü
gözlükçülük

Ek

Ekler, herhangi bir sözcük türüne dâhil olmayan, yani eylem, ad (isim), sıfat, zarf vb. sözcük türlerinden birine girmeyen bağımlı biçim birimlerdir. Ekler kendilerinden daha küçük anlamlı parçalara bölünemez. Ekler; biçim bakımından *ön ekler, iç ekler, son ekler* olmak üzere üçe; işlev bakımından *yapım ve çekim ekleri* olmak üzere ikiye ayrılır. Eklerle ilgili ayrıntılı bilgi Türkçenin Ekleri başlığı altında ele alınmaktadır.

Türkçenin ekleri genellikle tek hecelidir. Çok heceli ekler iki ayrı ekten oluşabilir. Örneğin; -dIkçA sıfat fiil eki –dIk ile eşitlik durumu eki –cA'nın birleşmesiyle oluşmuştur.

Eklenme

Eklenme, sözcüğün yapım eki veya çekim eki almasıdır. Eklemeli bir dil olan Türkçede eklenme, *son eklenme* şeklinde gerçekleşir. Ancak başka dillerde *ön eklenme* ve *iç eklenme* vardır. Türkçede yeni sözcükler yapan veya sözcükleri çekimli hâle getiren son eklerin sayısı onlarla ifade edilebilecek derecede çok ve işlektir. Türkçe, Fransızca ***form*** sözcüğünden ön eklerle ve son eklerle türeyen *reform, deform, deforme, deformasyon* örneğinde

olduğu gibi Batı dillerinden çok sayıda ön ek ve son ek almıştır. Buna Türkçede ön ek gibi kullanılan Arapça kökenli m*a-aile,* Farsça kökenli bi-*taraf,* na-*dide* vb. ön çekim edatlarını da dâhil edebiliriz.

Dil olgusu üzerine popüler ve ayrıntılı bilgiler için Süer Eker'in *Çağdaş Türk Dili* adlı kitabını inceleyebilirsiniz. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2011)

KİTAP

Türkçenin ek sözlüğü, eklerin formülleri ve işlevleri için http://www.dnathan.com/language/turkish/tsd/ ağ adresindeki 'The Suffix Dictionary' adlı sayfasını inceleyebilirsiniz.

İNTERNET

Kök, gövde, taban ve ek kavramlarını açıklayınız.

SIRA SİZDE 1

TÜRKÇENİN EKLERİ

Türetim ve **çekim** kavramları biçim bilgisinin önemli inceleme konularıdır ve dilin işleyişinde temel ögelerdendir. Sözcükleri çok genel olarak adlar ve eylemler, ekleri de yapım (türetim) ve çekim ekleri olarak sınıflandırarak eklemeli bir dil olan Türkçenin yapı ve işleyiş sistemini ana çizgileri ile değerlendirmeye başlayabiliriz.

Türetim: Bir ekle yeni sözcük yapımı iken **çekim,** daha çok bir sözcüğün farklı biçimlerini ifade eder.

Yapım Ekleri

Yapım/türetim ekleri yeni sözcükler yapma görevi bulunan eklerdir. Yeni sözcükler yapılırken sözcük türü değişebilir. Örneğin *oyun* adından eylem yapan ***-a-*** biçim birimi ile üretilen yeni sözcük artık bir eylemdir. Aynı şekilde *aç-* eyleminden *-(ı)k* biçim birimi ile üretilen yeni sözcük *açık* bir addır. Son olarak ***-n*** biçim birimi *gündüz, güz, kış* vb. adlara gelerek zaman belirteci yapar. Yapım ekleri dil bilgisel bilgi ve sözlüksel bilgi taşırlar. Yukarıdaki örnekleri dil bilgisel bilgi ve sözlüksel bilgi bakımından şöyle bir çizelge ile gösterebiliriz:

Yapım eki/Sözcük	**Dil bilgisel bilgi**	**Sözlüksel bilgi**
-a- (*oyun*-a)	addan eylem	eylem, hareket
-(I)k (*aç*-(ı)k)	eylemden ad	durum
-(I)n (*kış*-(ı)n)	addan belirteç	zaman adı

Ekleri yeni sözcükler türetebilme yeteneği bakımından *türetim yapabilen ekler* ve *türetim yapamayan ekler* olarak ikiye ayırabiliriz. Türetim yapabilen ekler sıklıkları az da olsa yeni sözcükler yapabilen eklerdir. Türetim yapamayan ekler ise dil bilgisel işlevi bulunmayan eklerdir. Çoğunlukla tek bir birleşimde yer alır, ağızlarda, eskimiş veya yanlış çözümlenmiş örneklerde görülür. Örneğin Türkçe *altmış* ve *yetmiş* sözcüklerindeki *-mIş* yeni türetim yapamaz, yani başka sözcüklerde kullanılamaz. *Odun* sözcüğünün *od* 'ateş' bağımsız biçim biriminden türediğini seziyoruz ancak, sondaki *n* bağımlı biçim birimini tanımıyoruz. Benzer biçimde *eldiven, karanlık, gündüz* sözcüklerinde de bu türden ekler bulunmaktadır. *Eldiven, karanlık, gündüz* sözcüklerinde *el, kara, gün* bileşenlerinin bulunduğunu görüyoruz ancak *-diven* (< Far.) ve *-düz* ekleri ile *karanlık* örneğindeki *n* ögesini tanımlayamıyoruz. Bu bağımlı biçim birimler âdeta **fosilleşmiş** durumdadır. Üretim yapmayan biçim birimler ancak **art zamanlı** olarak araştırılabilir.

Tarihî dönemlerdeki kimi biçim birimlerin dil bilgisel işlevlerini yitirerek bugüne ulaşmasına fosilleşme, bu tür biçim birimlere fosil biçim birim adı verilir.

Tarihî süreçlerdeki değişikliklere odaklanan yönteme art zamanlı; Yalnızca belirli bir döneme odaklanan yönteme ise eş zamanlı denir.

Türetme isteğe bağlı olarak yapılır ve Türkçe gibi yapım eklerinin çok olduğu dillerde yeni oluşan sözcükte tür değişikliği ya da aynı türün devamı olan sözcükler oluşturur. Bir sözcükte birden fazla yapım eki bulunabilir.

DİKKAT

Yeni sözcüklerin yapımında çok kullanılan veya çok sayıda sözcükte bulunan eklere *işlek ekler* denir. Eklerin bir bölümü çok az sayıda sözcükte bulunur. Yalnız bir sözcükte bulunan eklere *tek örnek* adı verilir. Örneğin *-mAk (gelmek, koşmak* vb.) bütün eylemlere gelebilir ancak *katmer* 'bir şeyi oluşturan katlardan her biri' sözcüğünde yer alan *-mer* eki, ölçünlü dilde başka bir sözcükte görülmez. Sözcüklerin bir bölümü Dil Devrimi'nden sonra türetilmiştir. Aşağıda, Türkiye Türkçesinde kullanılan yapım ekleri *Addan Ad Yapma Ekleri, Addan Eylem Yapma Ekleri, Eylemden Ad Yapma Ekleri, Eylemden Eylem Yapma Ekleri* olarak dört alt başlık altında yer almaktadır.

Addan Ad Yapma Ekleri

Addan ad yapma ekleri ad kök ya da gövdelerinden köken anlamıyla bağlantılı yeni ad gövdeleri yapan eklerdir.

Listelerde eklerin hemen alt sağ tarafındaki '$_{1}$, $_{2}$' rakamları eş sesli, ancak köken ve işlev bakımından ayrı ekleri ifade etmektedir. Örneklerde A harfi /a, e/, I harfi /ı, i/ ünlülerini; C harfi /c, ç/, D harfi /d, t/ ünsüzlerini gösterir. Pratik amaçlarla I harfi dört dar ünlü için de kullanılmıştır. '?' soru işareti ise örneğin kuşkulu olduğunu ifade eder.

-A: beze (şişkinlik), çağa, gece, göze, tüze; ilke (?), komuta. **-Aç:** kıraç, topaç, bakraç; **-Ak:** başak, yanak, solak, benek. **-Al$_{1}$:** güzel. **-Al$_{2}$:** genel, özel, tümel, ulusal, yerel. **-AlAk:** kozalak, topalak. **-Am:** gizem, görkem, önem. **-An$_{1}$:** eren, kızan, oğlan, köken. **-An$_{2}$:** belen, tozan. **-ArI:** dışarı, içeri. **-arık:** pusarık. **-Aş:** adaş, güneş (?).**-(ş)Ar:** üçer, beşer.**-At:** başat, gölet, özet.**-Ay:** düzey, güney, kolay, yüzey. **-Az:** ayaz, genez. **-CA:** karaca, akçe, Türkçe. **-cAğIz:** çocukcağız, kızcağız. **-cAk:** büyücek, yavrucak. **-cel:** güncel, öncel. **-CI:** evci, savcı, gözcü, avcı. **-CIk:** dipçik, kılçık, ufacık. **-CIl:** insancıl, evcil, otçul. **-cIlAyIn:** bencileyin, sencileyin. **-ç:** anaç, ataç, ortaç bk. **-Aç. -çA:** ilçe, tarihçe (< Far. -çe). **-çak:** kolçak, ayakçak. **-çek:** gökçek. **-çın:** balıkçın, ayakçın. **-DA:** elde, sözde, gözde. **-dak:** bıngıldak, kıkırdak. **-DAm:** erdem, gündem, yordam, yöntem. **-DAn:** toptan, neden, içten. **-DAş:** yoldaş, evdeş. **-DIrIk:** boyunduruk, eğindirik. **-diven:** eldiven (< Far.). **-düz:** gündüz. **-enek:** gözenek. **-GA:** başka, belge, imge, özge. **-GAn:** başkan, yedigen, yelken. **-GI:** gözgü, iyi (< <ET edgü). **-gIl:** Ahmetgil, annemgil. **-gIn:** elgin. **-k:** balak, kabuk, topuk. **-kek:** erkek (?). **-ki:** akşamki, yarınki. **-(I)l:** ardıl, çoğul, gizil, kızıl, kumul, tekil, yeşil. **-lA:** kışla, tuzla, yayla. **-lAk:** dişlek, ödlek, kışlak, sulak. **-lan:** aslan, kaplan, sırtlan, yılan (?). **-leyin:** akşamleyin, sabahleyin. **-lI:** evli, atlı. **-lI...-lI:** geceli gündüzlü, irili ufaklı. **-lIk:** bataklık, taşlık, tuzluk. **-m:** begüm, betim, birim, hanım, yüküm(lü). **-mAç:** dilmaç. **-mAn:** akman, dikmen, egemen, gökmen, kocaman, Türkmen. **-mer:** katmer. **-mık:** acımık, karamık. **-msAr:** iyimser, karamsar. **-msI:** sarımsı, mavimsi. **-mtIl:** sarımtıl, acımtıl, göğümtül. **-mtırak:** sarımtırak, mavimtırak. **-n$_{1}$:** yazın, ilkin, kışın; üstün, yeğin, zorun(lu), **-n$_{2}$:** odun. **-ncI:** birinci, ikinci, altıncı. **-rA:** taşra, üzre, içre, sonra. **-rAk:** küçürek, ufarak. **-sAk:** susak, tümsek, ıraksak. **-sAl:** kutsal, bölgesel, kumsal. **-sI:** bulutsu, çocuksu. **-sIk:** yüksük. **-sIl:** varsıl, yoksul. **-sun:** yoksun. **-sIz:** tatsız, tuzsuz, yolsuz. **-ş:** Aliş, maviş, minnoş. **-şın:** akşın, karaşın, sarışın. **-(I)t:** belit, eşit, karşıt, yaşıt. **-tay:** Danıştay, kurultay, Sayıştay. **-tI:** cızırtı, çatırtı, gürültü. **-z:** beniz, *biz, *siz, ikiz, üçüz vb.

Addan Eylem Yapma Ekleri

Addan eylem yapma ekleri, ad tabanlarından köken anlamıyla bağlantılı yeni eylem gövdeleri yapan eklerdir.

-A$_{1}$-: kana-, oyna-, türe-. **-A$_{2}$-:** beze-, boşa-. **-Al-:** azal-, bun-al-, çoğal-, düzel-. **-An-:** gücen-, utan-. **-Ar-1:** kar(a)-ar, kız-ar-, mor-ar-. **-Ar$_{2}$-:** başar-, ever-, onar-, suvar-. **-A-ş-:** güreş-, yanaş-. **-DA1-:** aldat-, iste- (< izde-). **-DA$_{2}$-:** çatırda-, parılda-, şırılda-. **-I-:** ağrı- (< ağır-ı-), sak-ı-(n)- (< ET sak + ı + n-), taşı (< ET taş-ı-). **-k-:** acık-, birik-, gecik-, gözük-. **-kIr-:** fışkır-, hıçkır-, püskür-. **-l-:** incel-, kısal-, küçül-, sivril-. **-lA(n)-:** anla-, avlan-, evlen-, gizle-, yolla-. **-msA-:** azımsa-, küçümse-. **-r-:** belir-, delir-. **-rgA-:** esirge-, yadırga-. **-sA-:** boğasa- (ağız), önemse-, susa-. **-sIn-:** gereksin-, yüksün-.

Eylemden Ad Yapma Ekleri

Eylemden ad yapma ekleri, eylem kök ya da gövdelerinden, köken anlamıyla bağlantılı yeni ad gövdeleri yapan ve sayıca en fazla olan eklerdir. Bu eklerden bir bölümü çok yaygın biçimde tüm eylem köklerine gelebilirken, *yayvan* ve *kaypak* örneklerinde olduğu gibi, bir bölümü de yalnızca bir ya da birkaç sözcükte görülür.

-(A)nAk: değ(e)nek, görenek, olanak. **-(A)v:** görev, işlev, ödev, sınav. **-(A)y:** dikey, düşey, olay, deney. **-AcAk:** gelecek, giyecek, yakacak. **-AcAn:** evecen, sevecen. **-Aç:** büyüteç, sarkaç. **-AGAn:** durağan, gezegen, olağan. **-AGI:** kaşağı, yapağı. **-Ak:** binek, dön ek, sapak, uçak. **-AlAk:** asalak, çökelek, yatalak. **-AlgA:** bitelge, çizelge, konalga. **-Am:** dönem, kuram, tutam. **-AmAç:** dönemeç, tutamaç. **-AmAk:** basamak, tutamak. **-AmIk:** bozamık. **-An:** bakan, düzen, kapan. **-Ar/-r:** gider, gelir, yazar. **-ArI:** göçeri, uçarı. **-AsI:** giysi (< giyesi), olası, veresi(ye). **-bAç:** dolambaç, saklambaç. **-CA:** dinlence, düşünce, eğlence. **-cAk:** erincek (hlk.), salıncak. **-ceme:** sürünceme. **-daç:** andaç. **-DI:** çıktı, girdi, pişti, uydu. **-dıç:** andıç. **-DIk:** bildik, tanıdık. **-dırak:** kaydırak. **-ebe:** göçebe. **-GA:** bilge, bölge, süpürge. **-GAç:** kıskaç, süzgeç, yüzgeç. **-GAn:** çekingen, kaygan. **-GI:** bilgi, olgu, sevgi. **-GIç:** dalgıç, bilgiç. **-GIn:** bilgin, etkin, vurgun. **-güt:** örgüt. **-I:** ayrı, doğu, sancı, yazı. **-IcI:** alıcı, verici, yanıcı. **-Iş:** bakış, geçiş, uçuş. **-k:** açık, delik, dilek. **-m:** bilim, bölüm, kurum. **-mA:** bölme, inme, kuşatma. **-mAcA:** bulmaca, gülmece. **-mAç:** demeç, yırtmaç. **-mAk:** çakmak, ilmek, yemek. **-mAn:** azman, eğitmen, öğretmen. **-mAz:** *aymaz, tükenmez, yaramaz. **-mIk:** ilmik, kıymık, kusmuk. **-mUr:** kömür, yağmur. **-mIş:** dolmuş, Durmuş, ermiş. **-n:** akın, ekin, yığın. **-nç:** bilinç, direnç, sevinç. **-ntI:** çıkıntı, döküntü, saplantı. **-pak:** kaypak. **-sAl:** görsel, işitsel, uysal. **-sI:** sinsi, tütsü. **-ş:** bağdaş, tanış, oynaş. **-t:** anıt, geçit, taşıt, umut. **-van:** yayvan.

Ad ve eylem ayrımı için sözcüğün sonuna -mAk eki getirilebilir. Eki alan sözcükler eylemdir. Örneğin; gül-mek, gör-mek, sev-mek gibi.

Eylemden Eylem Yapma Ekleri

Eylemden eylem yapma eklerini, eylem tabanlarına gelerek yeni eylemler yapan özel söz dizimsel işlevleri bulunan yapılar olarak tanımlayabiliriz. Bu eklerin çatı adı verilen özel görünümleri vardır. Çatı ekleri cümle içinde yüklemin özne veya nesne ile ilişkisini belirler.

Çatıları çok genel olarak bir cümlede yüklemin gösterdiği eylemin özne tarafından yapıldığını gösteren ***etken çatı*** ve cümlenin dil bilgisel (sözde) öznesinin yüklemin bildirdiği eylemden etkilendiğini veya eylemin hedefi olduğunu gösteren ***edilgen çatı*** olarak ikiye ayırabiliriz. Duvarları ***boyadı*** etken çatı, duvarlar ***boyandı*** cümlesi ise edilgen çatı örnekleridir.

Çatıları, öznenin ve nesnenin durumuna göre *dönüşlü, edilgen, işteş, ettirgen* çatılar olarak daha ayrıntılı bir şekilde sınıflandırabiliriz. Dönüşlü, edilgen, işteş çatılar ***özneye***, ettirgen çatılar ise ***nesneye*** yöneliktir. Örneğin *yıkandım, görüştük* cümlelerinde eyleme konu olan kişiler, bizzat öznelerdir. *Yıkattım* cümlesinde ise özne, eylemi kendisi gerçekleştirmemiş, başka birine yaptırmış, yani eylem özneye değil, nesneye odaklıdır. Eylemin gerçekleştiği özne değil, nesnedir. Eylem tabanlarında kaymalar, asıl işlevin yitimi gibi işlev ve anlam değişmeleri olabilir.

Her -(ı)-l- eki edilgenlik çatısı ya da her –n- eki dönüşlülük çatısı kurmayabilir. Örneğin; katıl-, kalkın- gibi.

Aşağıda çatı eklerine kısaca değinilmektedir.

- **Edilgen çatı:** Edilgen çatı -l- eki ile kurulur. Ünlülerle veya -l- ünsüzü ile biten eylemlerde ise edilgen çatılar -n- eki ile kurulur, *boya- >boyan-, bil- > bilin-* vb. Edilgen çatı -l- eki ile kurulur. *Aç-> açıl, kes- > kesil-* vb. Geçişsiz eylemlerden aynı eklerle yapılan ve öznesi belirsiz çatılara Korkmaz (2007), *meçhul çatı* adını vermektedir.

Öznenin belirsiz olması nedeniyle edilgen eylemlerde yalnızca üçüncü kişiler söz konusu olabilir. "Özne + -CA ya da özne + tarafından" formülüyle özne belirgin duruma getirilse de edilgenlik çatısı varlığını korur. "İmzalar atıldı." ve "İmzalar taraflarca atıldı." örneğinde olduğu gibi...

- **Dönüşlü çatı:** *Yıkandım, küreklere asıldık* örneklerindeki gibi, yüklemin bildirdiği eylemin özneye döndüğünü, eylemin özne tarafından kendi kendine yapıldığını gösteren çatıdır. Dönüşlü çatı ekleri - *n-* ve *-l-*'dir. Yıka-> *yıkan-, bak->bakın-, yor->yorul-* vb. Dönüşlü çatılarda, yüklem çoğunlukla nesne alamaz, ancak "bavulu yüklendim" örneğinde olduğu gibi geçişli eylem de olabilir.

İşteşlik eki *-ş- alış-, geliş-, kalkış-* vb. örneklerdeki gibi, işlev değişimiyle aslında dönüşlü çatı olarak kullanılabilir.

- **İşteş çatı:** İşteş çatı, *görüş-, tokalaş-* örneklerindeki gibi eylemin iki veya daha fazla öznesinin bulunduğuna, eylemin karşılıklı veya birlikte yapıldığına işaret eder. *-(I)ş* gösteriminden de anlaşılacağı gibi ünlü ile biten eylem ***-ş-,*** ünsüzle biten eylem tabanlarına ise *-Iş-* eklenir. *Gör->görüş-, döv->dövüş-, at->atış- vb.*
  İşteş çatılar da işlevlerini korur, yitirebilir veya hem korur hem yitirerek iki farklı anlamda sözcük oluşturabilir. Örneğin birbirinin elinden tutmak karşılığındaki *tutuş-* eyleminde işteşlik işlevi açıktır ancak ateşin alev alması anlamında *tutuş-* eyleminde işteşlik, birliktelik işlevi çok zayıflamış, *geliş-* eyleminde ise kaybolmuştur.
- **Ettirgen çatı:** Eylemdeki anlatımın özne tarafından başka bir kişi ya da nesneye aktarıldığını gösteren ve geçişsiz eylemleri geçişli hâle getiren –(A)r, *-(I)r, -DIr,* -t-, *-zIr-* (< -z- + -r-) eklerinin kurduğu çatıdır. *Çıkar-, içir-, kestir-, akıt-, emzir- vb.*

İki ettirgen çatı üst üste gelerek çift geçişli eylemler kurabilir. Daha fazla sayıda ettirgenlik eki de üst üste gelebilir. Örneğin; yaptırt-(<yap-tır-t), aldırttır-(<al-dır-t-tır-) vb.

- **Sıklık çatısı:** Eylemin gösterdiği hareketin ardı ardına ya da sıklıkla yapıldığını gösterir. Türkçede en sık kullanılan sıklık çatıları AlA- *-IştIr-, -klA-. ov->ovala-, silk-> silkele-, serp-> serpiştir-, ovuştur-* vb. *sür- > sürükle-, say- > sayıkla-* vb. örnekler eylemin ardı ardına yapıldığını gösteren sıklık çatılarıdır.
- **Kuvvetlendirme çatısı:** Eylemin gösterdiği hareketin daha kuvvetli bir biçimde yapıldığını ifade eder. *tık- > tıka-, kaz- > kazı-, bur- > burk-, ko- > koy-* eylemlerindeki *-a, -ı-, -k-, -y-* ekleri eylemlerin anlamını daha belirgin, daha güçlü hâle getiren kuvvetlendirme çatılarıdır.
- **Olumsuzluk çatısı:** Eylem kök ve gövdelerinden olumsuzluk anlamlı eylemler yapar. Örneğin; gel-> gel-me-, al-> al-ma- vb.

Aşağıdaki cümle sondan eklemeli bir dil olan Türkçenin eklenme yoluyla sözcük türetme sistemini gösteren ilgi çekici bir örnektir:

etkisizleştiricileştiriveremeyebileceklerimizdenmişsinizcesineydiniz

et-ki-siz-le-ş-tir-ici-le-ş-tir-i-ver-eme-y-e-bil-ecek-ler-i-miz-den-miş-siniz-ce-si-n-e-y-di-niz

et- : eylem kökü	bil- : yardımcı eylem
-ki : eylemden ad yapma eki	-ecek: sıfat fiil eki
-siz : addan ad yapma eki	-ler : çoğul eki
-le- : addan eylem yapma eki	-i- : yardımcı ünlü
-ş- : eylemden eylem yapma eki	-miz : 1. çoğul kişi iyelik eki
-tir- : eylemden eylem yapma eki	-den : uzaklaşma durumu eki
-ici : eylemden ad yapma eki	-miş : ek eylem i-'in belirsiz geçmiş zamanı
-le- : addan eylem yapma eki	-siniz: 2. çoğul kişi eki
-ş- : eylemden eylem yapma eki	-ce : eşitlik durumu eki
-tir- : eylemden eylem yapma eki	-si : 3. tekil kişi iyelik eki
-i- : zarf-fiil eki	-n- : zamir n'si
ver- : yardımcı eylem	-e : yaklaşma durumu eki
-eme-: olumsuz yeterlik eki	-y- : boşluk doldurucu ünsüz
-y- : boşluk doldurucu ünsüz	-di : ek eylem i-'in belirli geçmiş zamanı
-e : zarf fiil eki	-niz : 2. çoğul kişi eki

Yukarıdaki sözcüğün kökünde yer alan *et-* eyleminden türetilen sözcükler zarf fiil eki (-i) aracılığıyla yaklaşma, tezlik ifade eden *ver-* yardımcı eylemi ile birleşiyor, bu birleşik yapı üzerine yeterlik ve ihtimal bildiren *-eme-* ve *-ebil-* ekleniyor. *-eme- ve -ebil-* ekleri, tarihî bakımdan kendilerinden önceki eyleme zarf fiil eki (-e) ile bağlanan bugün unutulmuş ve çekimde kaybolmuş 'muktedir, olmak; yeterli olmak' anlamındaki ***u-*** ile yine yeterlik ve ihtimal bildiren *bil-* yardımcı eylemlerinden gelişmiştir. Sözcük daha sonra *–ecek* sıfat fiili ile adlaşır, ardından adları yüklemleştiren *–imek* eyleminin belirsiz ve belirli geçmiş zamanı işaretler.

Çekim Ekleri

Çekim ekleri, eylem ya da ad soylu sözcüklere gelerek bağlı oldukları sözcük öbeklerine göre, sözcükler arasında durum, iyelik, çokluk, kip, zaman, kişi, sayı vb. geçici ilişkiler kuran, görevsel bağımlı biçim birimleridir. Çekim ekleri, sözlüksel biçim birimlerinde ad durumlarını, bazı dillerde cinsiyet; eylemlerde çatı, kip, görünüş, kişi vb. gramatikal işlevleri işaretler. Türkçe bir eklemeli dil olduğundan ad ve eylemlerin çekimi, ekler aracılığıyla gerçekleştirilir. Örneğin *'Ders-ler$_1$-i-m$_2$-i$_3$ tamamla-dı$_4$-m$_5$'* cümlesinde *derslerimi* adında (1) no'lu ek çoğulu, (2) no'lu ek iyeliği, (3) no'lu ek yükleme durumunu; *tamamladım* yükleminde ise (4) no'lu ek görülen geçmiş zamanı, (5) no'lu ek, üçüncü kişiyi ifade eder. Çekim ekleri kendi aralarında *ad çekim ekleri* ve *eylem çekim ekleri* olmak üzere ikiye ayrılır.

Çekim ekleri, ilgili türden bütün adlara ve eylemlere eklenebilinir; ancak **yapım ekleri** her sözcüğe eklenemez.

Çekim ekleri eklendikleri sözcüklere herhangi bir yeni anlam katmaz, yalnızca onlara işleklik kazandırır. Yani adların ve eylemlerin sözcük türünü değiştirmeden sözcükler arasında yapı ve anlam ilişkileri kurar.

DİKKAT

Ad Çekim Ekleri

Ad ya da ad soylu sözcüklere ad çekim eklerinin, yani durum, iyelik, çoğul, soru ve aitlik eklerinin eklenmesine *ad çekimi* adı verilir. Örneğin *ev* sözcüğü söz diziminde *ev-e* (durum eki), *ev-im* (iyelik eki), *ev-ler* (çoğul eki), *ev mi? (soru eki), ev-deki* (aitlik) gibi farklı ekler alarak çekime girer.

- **Durum ekleri:** Hâl ekleri olarak da bilinen durum ekleri, cümle içindeki adları diğer sözcüklere değişik anlam ilişkileri çerçevesinde bağlayan biçim birimlerdir. Durum ekleri iki adı birbirine bağlayan ilgi durumu dışında, genellikle adlarla

Zamir n'si: Türkçe ad çekiminde üçüncü kişi iyelik eki ile durum ekleri arasında ve aitlik ekinin ad durum ekleri alması durumunda zamir *n*'si adı verilen bir ses türer: *para-sı*-n-*ı, okul-u*-n-*u; seninki*-n-*e* vb.

cümlenin asıl ögesi olan yüklem arasında ilişki kurar. Türkçede *yalın, yükleme, ilgi, yaklaşma, bulunma ve uzaklaşma* olmak üzere altı durum ekinin bulunduğu kabul edilir.

Bunların dışında farklı kaynaklarda –CA ile yapılan *eşitlik*, -lA ve –(X)n ile yapılan araç durumları da durum eki olarak kabul edilmektedir (Banguoğlu, 2007). Durum ekleri 3. kişi iyelik eklerinden sonra kullanıldıklarında araya ses bilgisi bakımından herhangi bir işlevi bulunmayan, **zamir n'si** olarak bilinen bir ses girer. Örneğin, *ev-i-n-e, ev-i-n-de* vb. Türkçenin ad durum ekleri Tablo 4.1'de görüldüğü gibidir.

Alan yazında durum ekleri Tablo 4.1'de görüldüğü gibi farklı biçimlerde adlandırılabilmektedir.

Tablo 4.1
Ad Durum Ekleri

Ad Durum Eki	İşlevi	Örnek
-Ø	yalın durum (nominatif)	*ev*
-A	yaklaşma/yönelme durumu (datif)	*ev -e*
-DA	bulunma durumu (lokatif)	*ev -de*
-DAn	uzaklaşma/ayrılma/çıkma durumu, (ablatif)	*ev -den*
-I, -U	yükleme/belirtme/nesne durumu (akuzatif)	*ev -i*
-lA	araç durumu (vasıta, enstrümantal)	*ev -le*
-In, -nIn	ilgi/tamlayan durumu (genitif)	*ev -in*
-CA	eşitlik durumu (ekvatif)	*ev -ce*

- **İyelik ekleri:** İyelik ekleri, adın belirttiği nesne ya da kavramın, altı kişiden (ben, sen, o; biz, siz, onlar) birine ait olduğunu gösterir. İyelik eki almış sözcükler, isim tamlamalarında tamlanan ögeyi oluştururlar. İyelik ekleri çokluk eklerinden sonra, durum eklerinden önce gelir.

Tablo 4.2
İyelik Ekleri

İyelik Eki	Kişi	Örnek
-(I)m	birinci tekil kişi	*kalem-i-m, para-m*
-(I)n	ikinci tekil kişi	*kalem-i-n, para -n*
-(s)I	üçüncü tekil kişi	*kalem-i, para-sı*
-(I)mIz	birinci çoğul kişi	*kalem-i-miz, para -mız*
-(I)nIz	ikinci çoğul kişi	*kalem-i-niz, para -nız*
-lAr-I	üçüncü çoğul kişi	*kalem-leri, para -ları*

Saygı, nezaket için çoğul eki, tekil kişilere ya da eylemlere de getirilebilir.

- **Çoğul eki (-lAr):** Çoğul ekleri, sayıca *bir*'den fazla varlığı, kavramı ifade eden eklerdir. Türkçede sayılabilir adlar/sayılamayan adlar ayrımı yoktur; soyut, somut bütün adlar çoğul eki alabilir. Çoğul ekleri kimi zaman çoğul işlevinden uzaklaşarak *aile (Osmanlılar), abartma (dünyalar kadar), zaman (geceleri)* vb. farklı anlamları da işaretleyebilir.

DİKKAT

Çoğul ekleri, diğer ad çekim eklerinden önce gelir. Dayımlar, teyzemler vb. topluluk ifade eden örnekler, kural dışıdır.

DİKKAT

Sayı sıfatları ile kurulan tamlamalarda -Üç Silahşörler, Beşevler, Kırkkonaklar vb. istisnaların dışında-nitelenen öge, çoğul eki almaz.

- **Soru eki (mI, mU):** Soru eki eklendiği ada veya ad cümlesine genellikle soru anlamı katan, yazımda ayrı gösterilen, söyleyişte ise ünlü uyumuna giren sözcük ile ek arasında bir dil bilgisel biçimdir. Soru eki *(mI, mU)* kişi ekleriyle çekime girer: *Ankaralı mısınız?, Okulda değil miyiz?* vb. Bir cümlede birden fazla ögeye soru eki getirilemez.

Soru eki, soru işlevinin dışında tekrarlanan sözcüklerle birlikte anlamı güçlendirmek üzere de kullanılır. Ayrıca cümleye, söyleyiş biçimine ve tonlamaya göre şaşma, inkâr, onaylama isteği, rica gibi anlamlar da katar.

DİKKAT

- **Aitlik eki (-ki):** Aitlik eki adlardan zamir ve sıfat türünde adlar yapan, bağlılık, içinde bulunma, aitlik anlamları taşıyan bir ektir. *-ki* aitlik eki sözcüklere yalın *(akşamki, yarınki),* bulunma *(evdeki, yoldaki)* ya da ilgi *(seninki, bizimki)* durumlarından biriyle eklenir. Aitlik eki ad çekim ekleri alabilir. *-ki* eki *bugünkü* gibi bir iki sözcüğün dışında ünlü ve ünsüz uyumlarına girmez.
- **Ek eylemler:** Ek eylemler, ad soylu sözcüklerin yüklem olarak kullanılmasını, eylem cümlelerinde ise birleşik çekimleri sağlayan eklerdir. Ad soylu sözcüklerin eylem olarak çekiminde birinci ve ikinci *kişilerde i-*, üçüncü kişinin çekiminde ise ***-DIr*** bildirme eki kullanılır. Ek eylemin olumsuz biçimi *değil* ile yapılır. Tablo 4.3'te ek eylemlerin ad soylu sözcüklerle çekimine örnek verilmiştir. Örneklerde geniş/şimdiki zaman kipi dışında sadece birinci çoğul kişi kullanılmıştır.

Ek Eylem Kipleri	Örnek
Geniş/şimdiki zaman	*Öğrenci-y-im* *öğrenci-sin* *öğrenci-(dir)* *öğrenci-y-iz* *öğrenci-siniz* *öğrenci(-dirler)*
Görülen geçmiş zaman	*Öğrenci i-dik (öğrenciydik)*
Duyulan geçmiş zaman	*öğrenci i-miş-iz (öğrenciymişiz)*
Şart	*öğrenci-y-se-k (öğrenciysek)*

Tablo 4.3
Ek eylem kipleri

Örneklerden de anlaşılacağı gibi ek eylem, ses olayları yoluyla ekleşme eğilimindedir. Ek eylemin diğer bir özelliği de *-ken* ile birleşerek *i-ken* veya dar ünlünün düşmesi sonucunda *-ken* biçimiyle her türlü ad veya adlaşmış anlatımı *evdeyken, yaşlıyken* vb. örneklerindeki gibi zarf fiil hâline getirmesidir.

DİKKAT

Eylem Çekim Ekleri

Eylem çekimi, cümle ve cümlenin yüklemini oluşturmak üzere eylemlerin zaman, kişi vb. çekim eklerini almalarıdır. Türkçede eylem, cümlede temel olarak *zaman* ile *tarz, görünüş, çatı* ve *kip* kategorilerine göre çekime girer.

Eylem çekim ekleri soru eki dışında, ad çekim eklerinden tamamen farklıdır.

DİKKAT

Eylemde zaman, cümle içinde yüklemin bildirdiği eylemin ilgili olduğu zaman kesitidir.

Kip, eylemlerin zaman, kişi ve anlam özelliklerine göre eklerle biçimlenen dil bilgisi kategorisidir. Türkçede kipler esas olarak ikiye ayrılır: *Haber (bildirme) kipleri* ve *tasarlama (istek) kipleri.* Haber kipleri *geniş zaman, şimdiki zaman, (belirli) görülen geçmiş zaman,* (belirsiz) *duyulan geçmiş zaman ve gelecek zaman;* tasarlama kipleri *dilek/şart, istek, gereklilik ve emir kiplerinden* oluşur.

Tarz ise zamanda hareket noktasını konuşanın, konuştuğu andan bir başka zamana aktarmasıyla ortaya çıkar. Tarz, yükleme eklenen ***i-*** eyleminin geçmiş zamanlarda ve şart kipinde çekimlenmesiyle oluşur. Türkçede dört tarz vardır: *Bildirme, öykü, rivayet, şart.* Örneğin *gelmiştik (< gel-miş i-di-k), alacaktık (< al-acak i-di-k)* cümlelerinde *gel- ve al-* eylemleri **zaman** *(-miş ve -ecek),* **tarz** *(-ti < -idi)* ve **kişi eklerini** *(-k ve -k)* alarak çekime girmiştir.

DİKKAT

Türkçede yükleme gelen eklerdeki genel sıralama şu şekildedir: *Eylem kök veya gövdesi + kip eki + tarz eki + kişi eki.* Örneğin *çalışmalıymışım* yükleminde *çalış-* eylem gövdesi, *-malı* kip eki, *-mış* tarz eki, *-(ı)m* ise kişi ekidir.

Bir eylem, ek almadan da çekime girebilir. Türkçede eylemlerin yalın biçimleri ek almadan ikinci tekil kişi emir kipini işaretler. Çekimli eylemler, zaman ve kişi ögelerini taşıdıklarından dolayı tek başına cümle oluşturabilirler. Tümleçler de yüklemin bildirdiği eylemi nesne, yer, belirli bir zaman, ortam vb. çeşitli ilişkiler bakımından tamamlar, tümler.

Kişi (şahıs) ekleri: Kişi ekleri, yüklemin belirttiği işle doğrudan bağlantılı olan kişiyi gösterir. Türkçede dört tip kişi eki vardır.

Tablo 4.4
Kişi Ekleri

KİŞİ EKLERİ	1. TİP	2. TİP
Tekil	-(I)m -sIn	-(I)m -(I)n -Ø
Çoğul	-(I)z -sInIz -lAr	-(I)k -(I)nIz -lAr
Eklendiği Kipler	Şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, belirsiz geçmiş zaman	Belirli geçmiş zaman, şart kipi
KİŞİ EKLERİ	**3. TİP**	**4. TİP**
Tekil	-(y)Im -sIn -Ø	-Ø -Ø -sIn
Çoğul	-Ilm -sInIz -lAr	-Ø -(ı)n, (I)nIz -sInlAr
Eklendiği Kipler	İstek kipi	Emir kipi

Eylemsiler: eylemleri geçici sıfat, zarf ve ad yapan; hem ad hem de eylem özellikleri taşıyan, zarf fiiller hariç, yapım ya da çekim eki işlevlerinde kullanılabilen sözcüklerdir.

Eylemsiler: Geleneksel bir terim olarak söz ya da cümle içinde eylemleri adlaştırdıklarından dolayı *ad,* adı niteledikleri için *sıfat,* iki cümleyi bağladığı için *bağlaç* işlevinde bulunabilen ve yan cümle kurabilen sözcük ya da sözcük öbeklerine ***eylemsi*** adı verilir. Korkmaz (2007) 'çekimsiz fiil' adını verdiği eylemsileri *'Fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmediği için yargı bildirmeyen bitmemiş fiil'* olarak tanımlar.

Eylemsiler Türkçenin anlatımının temelini teşkil eden çok önemli ögelerdir. Türkçede anlam ve görevlerine göre, *zarf fiiller* (ulaçlar), *sıfat fiiller* (ortaçlar) ve *isim fiiller* (eylem adı, mastar) olmak üzere üç çeşit eylemsi vardır.

- **Sıfat fiil:** Sıfat fiiller, eylemlerden geçici sıfat yapmak üzere türetilen ve genellikle kişiye bağlı olmaksızın çekimlenen eylemsilerdir. Sıfat fiiller, eylem ve sıfatların özelliklerini birlikte gösterir. Zaman kavramının ön planda olduğu sıfat fiiller, Tablo 4.5'te de görüldüğü gibi *geçmiş, geniş ve gelecek zaman sıfat fiilleri* olmak üzere üç türde değerlendirilebilir.

Tablo 4.5
Sıfat fiiller

İşlevi	Sıfat fiil Eki	Örnek
Geçmiş zaman anlamı taşıyanlar	-DIk -mIş	*tanıdık (adam)* *bilmiş (çocuk)*
Geniş zaman anlamı taşıyanlar	-An -mAz -r, -Ar	*ağlayan (nar), gülen (ayva)* *tükenmez (kalem)* *oynar (başlık), bakar (kör)*
Gelecek zaman anlamı taşıyanlar	-AcAk	*akacak (kan), yakacak (odun)*

Kimi tarihsel sıfat fiil ekleri özelliklerini kaybederek; kalıplaşmış biçimleriyle *-AsI*; *ver-esi*(*ye*), *ol-ası*, *gör-esi* (gelmek) vb. birkaç sözcükte ve *kahrol-ası*, *yıkılası* gibi ilenmelerde kalmıştır. *Olası* sözcüğü ise - *AsI* ile yapılmış yeni bir sözcüktür.

DİKKAT

- **Zarf fiil:** Zarf fiiller eylemlerden geçici olarak türetilen zarf işlevindeki sözcüklerdir. *Zarf fiiller* zarf ve eylem özelliklerini birlikte gösterebilir. Zarf fiillerin diğer bir görevi de asıl eylem ile yardımcı eylemi birleştirerek birleşik eylem yapmalarıdır. Örneğin, *gelebil-* sözcüğünde adıl eylem *gel-*, yardımcı eylem olan *bil-* birbirlerine *–e* zarf fiil eki ile bağlanmaktadır. Tablo 4.6'da görüldüğü gibi *zarf fiiller* tarz ve bağ anlamı taşıyanlar ve zaman anlamı taşıyanlar olmak üzere iki türde değerlendirilebilir.

Tablo 4.6
Zarf fiiller

İşlev	Zarf fiil Eki	Örnek
Tarz ve bağ anlamı taşıyanlar	-A...-A	*sora sora, gide gide*
	-AcAk + iyelik eki + -A	*boş duracağıma (çalışayım)*
	-ArAk	*koşarak, bilerek*
	-I	*soruver (< sor-u + ver)*
	-mAksIzIn	*çalışmaksızın*
	-mAktAnsA	*ölmektense*
	-Ip	*alıp, koşup*
Zaman anlamı taşıyanlar	-DIk + iyelik eki+dA	*geldiğimde, öldüğünde,*
	-(i)ken	*koşarken (< koşar i-ken)*
	-AlI	*alalı, gideli*
	-IncA	*sevince, görünce*
	-DI + kişi eki + -AlI	*gittin gideli*
	-DI mI	*konuştu mu (konuşur)*
	-DIkçA	*sevdikçe, yaşadıkça*
	-mAdAn	*bilmeden, görmeden*
	-(A)r/-mAz	*(kuşlar) öter ötmez*

Sıfat fiiller kalıplaşarak ad yapabilirken hatta *tükenmez* (kalem) örneğindeki gibi nitelediklerı adın yerine geçebilirken zarf fiillerin böyle bir özelliği yoktur.

DİKKAT

- **İsim fiil:** Isim fiiler, eylemlerin herhangi bir zamana, sayıya ya da kişiye bağlı olmayan ve sözlüklerde madde başı olarak yer alan biçimleridir. Bütün eylemlere gelebilen isim fiiller eylem değil, addır.
  İsim fiiler; *-mA (bilme, görme, yıkama),*
  -mAk (bilmek, görmek, yıkamak),
  -Iş (biliş, görüş, yıkayış) ekleriyle yapılır.

Eylemden eylem yapan, olumsuzluk çatısı vurgusuz *-mA-* ile, isim fiil eki *-mA*'yı ve kalıplaşarak kalıcı adlar yapan *bölme, dolma* örneklerindeki vurgulu *-mA* ekini birbiriyle karıştırmamak gerekiyor. *-mAk* isim fiil eki ile ekin kalıplaşmasıyla *çakmak, yemek* ad yapım eki işlevi kazanan *-mAk* ekini de birbiriyle karıştırmamalıyız. *-mA* eki, *-mAk* ekinin sonundaki *-k* ünsüzünün düşmesiyle oluşmamıştır. *-mA* ve *–mAk* farklı eklerdir. –mAk isim fiil eki ilgi, iyelik ve çoğul eki almaz.

Soru Eki: *Soru eki,* eklendiği sözcük, sözcük öbeğine ya da cümleye soru anlamı veren ***mI/mU*** biçim birimidir. Soru eki bazen bu işlevinin dışında yan cümleleri zaman anlamı ağır basan belirteç durumuna da getirebilir: *Akşam oldu mu dışarı çıkmak isterim* örneğinde olduğu gibi.

Soru ekinin yüklem içindeki yeri kesin değildir; kip ya da kişi ekinden sonra gelebilir. Görülen geçmiş zaman, dilek-istek çekimlerinde kişi eklerinden sonra; duyulan geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve gereklilik kip eklerinden ya da kişi eklerinden sonra yer alabilir.

Yeterlik eki: Yeterlik eki, eklendiği eyleme yeterlik, tahmin veya soru cümlelerinde eylemin gösterdiği hareketi gerçekleştirme için izin anlamı katar. Diğer eylem çekim ekleri yeterlik ekinden sonra gelir. Türkçede yeterlik eylemlerinin olumlu ve olumsuz biçimleri ayrı biçim birimlerle yapılır.

Olumlu yeterlik formülü şu şekildedir:

- **-(y)A + -bil-:** *Yemek yapabilirim* (yeterlik), (kar) *yağabilir* (ihtimal), (*sigara*) *içebilir miyim?* (izin).

Olumsuz yeterlik formülü ise şu şekildedir:

- **-(y)A + -mA:** *kazan-a-ma-y-acak, oyna-y-a-maz.*

Olumsuz yeterlikte yeterlik anlamının baskın olduğu dikkat çekicidir. Olumsuz yeterlik ile olumlu yeterlik, ikincisi tahmin bildirmek üzere üst üste gelebilir: Gelemeyebilir (<gel-eme-y-ebil-ir) vb.

Ekler konusu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi edinmek için Tahir Nejat Gencan'ın *Dil bilgisi* adlı kitabından yararlanabilirsiniz. (Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007).

'Dilin millî ve zengin olması, millî hissin gelişmesinde başlıca amildir. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.' (Atatürk 1930). Bu vecizede yer alan ad ve eylemleri yapı ve çekim bakımından çözümleyiniz.

Aşağıdaki gösterimi inceleyerek sözcüğün kökünden itibaren her bir tabana gelen ekin görev ve işlevini, eklerin diziliş özelliklerini tartışınız.

SIRA SİZDE 3

Batılılaştıramadıklarımızdan mısınız?
Batılılaştıramadıklarımızdan mı?
Batılılaştıramadıklarımızdan
Batılılaştıramadıklarımız
Batılılaştıramadıklar
Batılılaştıramadık
Batılılaştırama-
Batılılaştıra-
Batılılaştır-
Batılılaş-
Batılıla-
Batılı
Batı
Bat-

SÖZCÜK YAPIMI

Sözcük yapımı; türemiş karmaşık sözcüklerin yapısının yani sözcüğü oluşturan sözcükten daha küçük biçim bilgisel ögelerin diziliş, bir araya geliş biçimlerinin bir tür sözcük sentaksının (söz dizimi) araştırılmasıdır.

Sözcük yapımı ile ilgili başlıca yollar şu şekilde sıralanabilir:
- Birleştirme
- Türetme
- Kalıplaşma
- Örnekseme
- Kırpma
- Karma
- Kısaltma
- Kasıtlı yaratma
- Ters türetme
- Derleme
- Tarama
- Genelleşme
- Kopyalama

Sürekli gelişme içindeki diller, çeşitli yollardan yararlanarak yeni türevler, yeni sözcükler yaratırlar. Eklemeli bir dil olan Türkçenin söz varlığı önemli ölçüde türetme yoluyla oluşur. Ancak özellikle Batı dillerinin etkisiyle diğer yollarla da sözcükler yapılmaktadır. Türkçe diğer dillerde olduğu gibi sonsuz sayıda sözcük *üretme* yetisine sahiptir. Dil, bir yandan *üreticilik,* öte yandan *yaratıcılık* niteliklerine sahip bir sistemdir. Ancak her şeye karşın sözcük üretimini sınırlayan dilin iç sistemine ait etkenler de vardır.

Bütün dillerde söz varlığını geliştirme, yeni türevler yaratmada kimisi yalnızca birkaç sözcüğün oluşmasında kullanılan, kimisi yüzlerce yeni sözcük oluşturan birtakım yol ve yöntemler vardır. Bu yol ve yöntemlerin bir bölümü, özellikle türetme, birleştirme ve kalıplaşma dışındakilerin çoğu Batı dillerinden dilimize aktarılmıştır. Sözcük yapımı ile ilgili başlıca yollara kısaca değinelim:

Birleştirme

İki veya daha fazla sözcüğün bir araya gelerek ad veya eylem türünde yeni bir kavramı ifade edecek sözcük oluşturmasıdır. Başka bir deyişle birleşik sözcük oluşturmaktır. Birleşen ögeler arasında yalnızca yapı bakımından değil vurgu, süre vb. bakımlardan da ilişkiler vardır. Örneğin, *karatavuk* 'tüyleri kara, meyve ve böceklerle beslenen ötücü kuş' ile ***kara tavuk*** 'kara tüylü tavuk' örneklerinden ilkinde, bileşenler arasında boşluk ve süre yoktur, öbeğin vurgusu ikinci sözcüğün üzerindedir. İkinci örnekte ise bileşenler arasında boşluk ve süre vardır, öbek vurgusu ilk sözcüğün üzerindedir. 'çok' zarfı, *karatavuk* birleşik sözcüğünün sıfatını niteleyemez ancak, geçici bir sıfat tamlaması olan *kara tavuk*'un sıfatını *çok kara tavuk* şeklinde niteleyebilir.

Birleşik sözcükte anlamı ve sözcük türünü belirleyen ögeye asıl öge adı verilir. Birleştirmelerin çoğunda asıl öge, sondaki veya sağdaki sözcüktür.

Birleştirmelerde anlam, bileşenlere özellikle asıl ögeye bağlıdır, yani iç merkezlidir. *Sarıkız* sözcüğü, halk ağzında 'inek', argoda 'esrar' anlamındadır. *Sarı* bir sıfat, birleştirmenin asıl ögesi ve sözcük türünü belirleyen *kız* ise addır. Yani *sarıkız* sıfat tamlaması değil, addır. Birleşmenin anlamı 'sarı (saçlı) kız' değil, '*inek*' ya da *'esrar'*dır.

Birleştirmeler yazıda *açık öğretim, arz etmek* vb. ayrı; *güneybatı, şükretmek* vb. bitişik ya da *isim fiil, sıfat fiil, Fen-Edebiyat Fakültesi,* Osmanlıca metinlerde *gül-rū, bed-lika* vb. kısa çizgiyle gösterilir. Son dönemlerde Batı dillerinden özellikle İngilizceden aynen kopyalanan *by-pass, check-in, e-mail* sözcüklerindeki kısa çizgi Türkçe yazıma da girmiştir.

Birleştirmelerin ayrı ya da bitişik yazılması, Türk yazımının 1928'den, Harf Devrimi'nden bu yana çözemediği önemli bir sorundur. Sözcüğün kapalı mı boşluklu mu, yani bitişik mi ayrı mı yazılacağı sorusunun açık, kesin bir cevabı olmadığı gibi farklı dönemlerde yayımlanan kılavuzlarda kökten değişiklikler yapılması ancak yapılan değişikliklerin bütüncül olarak uygulamaya konulamaması Türk yazımının istikrarını engellemiştir. Birleşik sözcüklerle ilgili farklı yaklaşımlar kullanıcının işini de zorlaştırmaktadır.

Türetme

Yukarıda türetme ile ilgili ayrıntılı bilgi verildiği için burada kısaca değinilmiştir. Türetme, herhangi bir tabana eklenen yapım (türetme, türetim) ekleri aracılığıyla anlam ve/veya tür bakımından farklı yeni sözcüklerin yapımıdır. Örneğin *birikim* sözcüğünün kökü *bir* '1' ismidir. Bu kökten *-(i)k-* ekiyle *birik-* eylemi türemiş, ardından *birik-* tabanına gelen *-(i)m* ekiyle eylem yeni anlamda bir ada dönüşmüştür. Kuşkusuz ekler sözcüklere gelişigüzel eklenemez. Eklenmeyle ilgili ettirgenlik çatısı *-Ir-*'ın tek heceli eylemlere gelebilmesi gibi ses bilgisel ve biçim bilgisel; *evli* 'evlenmiş olan' sözcüğünün karşıt anlamının *bekâr* sözcüğü tarafından bloke edilmesi gibi sözlüksel kimi sınırlamalar vardır. Ancak 'evi olan' anlamındaki *evli* sözcüğünün karşıt anlamlısı *evsiz*'dir.

Sözcükler yapılırken zaman zaman sözcük yapımı ile ilgili ilkelerin, kuralların dışına çıkıldığı da bir gerçektir. Özellikle Türk Dil Devrimi ile başlayan süreçte üretilen çok sayıda sözcük arasında, sayısı sınırlı da olsa, ses bakımından hatalı *ata-, budun, teğet, tinsel, yöntem*; biçim bilgisel bakımdan hatalı *sapta-, uygar*; anlam bakımından hatalı *bay, bayan*, *olası*; söz dizimi ve anlam bakımından hatalı *özgür* gibi yanlış türetilen ancak Türkçenin söz varlığına giren sözcükler vardır.

Kalıplaşma

Çekim ekleri hatta cümleler kimi zaman kendi işlevlerinin ve görevlerinin dışında, yeni anlamlar kazanabilir; buna *kalıplaşma* adı verilir: *birden* (< bir-den), *çıktı* (< *çık-tı*), *gecekondu* (< gece kondu), *imambayıldı* (< *imam* + *bayıldı*), *tanıdık* (< *tanı-dık*), *toptan* (< *top-tan*), *Türkçe* (< *Türk-çe*), *uydu* (< *uy-du*), yakacak (< *yak-acak*), *yazar* (< *yaz-ar), yüzde* (< *yüz-de*). Bu örneklerde ad ve eylem çekim ekleri, sözcük grupları hatta cümleler kalıplaşarak yeni sözcükler oluşturmuşlardır.

Örnekseme

Örnekseme, özellikle ses ve biçim bakımından yabancı sözcükleri model alarak yerli biçim birimlerle sözcük üretilmesidir. Burada kaynak dildeki sözcüklere benzetmek esas olduğundan sözcük yapım ilkeleri zaman zaman ihmal edilir: *Belleten* (krş. Fr. *bulletin*), *genel* (krş. Fr. *général*), *imge* (krş. Fr. *image*), *okul* (krş. Fr. école), *ordonat* (krş. Fr. *ordonance*); *boyut* (krş. Osm. *bu'ud*); *erat* (krş. Osm. *efrat*); *tümce* (krş. Osm. c*ümle*) vb.

Kırpma

Kimi zaman, bir sözcüğün ilk hecesi ya da bir bölümü ile anlam kaybı olmadan aynı kavram ifade edilebilir. *Kırpma*, çok heceli bir sözcüğün bir veya daha fazla hecesini kaldırarak yeni sözcük oluşturma yoludur: *Kilo* (< *kilogram), motel* (< *motor otel*), *pop* (< *popüler*), *santim* (< *santimetre*) vb.

İsmi niteleyen sıfatın, bir süre sonra adın kullanımdan düşmesiyle adın anlamını da üstlenmesi sonucunda meydana gelen *tükenmez* (*kalem*) vb. örnekler de bir tür kısaltma sayılabilir.

Karma

Karma, iki sözcüğün hecelerini ya da parçalarını, genellikle ilk bileşenin birinci, ikinci bileşenin ikinci parçasını bir araya getirerek yeni sözcük oluşturma yoludur. *arge* (< araştırma + geliştirme), *ordonat* (< ordu + donatım), *eltel* (< el + telefonu) vb. Karmada bileşenler biçim bilgisel ögeler değildir.

Kısaltma

Kısaltma, sözcüklerin ilk harflerinin tamamının veya bir bölümünün bir araya getirilmesi ile oluşturulur: TED (< Türk Eğitim Derneği) vb. Bazen de kesin bir kurala bağlı olmaksızın sözcüklerin ilk heceleri ya da ilk sesleriyle de *karma*ya benzer şekilde sözcükler oluşturulur: ASELSAN (< Askerî Elektronik Sanayii), BAĞ-KUR (< Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu), ODTÜ (< Orta Doğu Teknik Üniversitesi), SEKA (< Selüloz ve Kâğıt Sanayii Kurumu), TARİŞ (< Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) vb.

Sözcüklerin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle oluşan kısaltmaların bir bölümü, bir süre sonra dilin söz varlığına sözcük olarak katılabilir. Örneğin, İngilizceden Türkçeye kopyalanan *lazer* sözcüğü de İngilizce LASER (< İng. **L**ight **A**mplification by **S**timulated **E**mission of **R**adiation) kısaltmasından adlaşmıştır.

Kasıtlı Yaratma

Kasıtlı yaratma; birleştirme, türetme vb. herhangi bir biçim bilgisel ögeden ve/veya kuraldan yararlanmaksızın, yeni bir sözcüğün oluşturulmasıdır. Batı dillerinde *Asus*, *gaz, Google, Kodak, robot* gibi marka adları dâhil, bu tür sözcükler vardır. Türkçede özellikle 1930'lu yıllardan itibaren üretilen ve Türkçeye mal olmuş *bayan, koşul, uygar* vb. sözcükleri sıralayabiliriz. Örneğin *koşul, özgür, uygar* sözcüklerinin türetilişini, *bay, bayan* sözcüklerinin bugünkü kullanımlarını açıklayabilecek herhangi bir bilimsel bilgi yoktur.

Kasıtlı yaratma, Bazı kaynaklarda uydurma olarak adlandırılır.

Ters Türetme

Ters türetme, türemiş veya türemiş olduğu varsayılan bir sözcükten bir biçim birimin veya biçim birim olduğu algılanan ve daha önceden dilde bulunmayan (ya da unutulmuş) bir yapının yeni bir sözcük olarak yaratılmasıdır.

Aslında *laser*, sözcüklerin ilk harflerinden ibaret bir kısaltma olmasına karşın, İngilizce konuşurları sondaki *-er* ögesinin eylemden ad yapan bir ek olduğunu varsayarak ters türetme yoluyla *to lase* 'lazer dalgası yaymak' eylemini oluşturmuşlardır.

Türkçede de *ayılmak*, *bayılmak* sözcüklerindeki {-l-} ögesinin edilgenlik eki olduğu sezinlenmiş ve ters türetme yoluyla argoda kullanılan **ay-* ve **bay-* sözcükleri yapılmıştır. Örneğin, *"Yeter artık, baydın."* Ya da *"Son anda aydım."* gibi.

Ters türetme, Geri türeéétme olarak da bilinir.

Derleme

Derleme, yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan ve ağızların söz varlığında bulunan sözcüklerin tekrar yazı diline kazandırılmasıdır. Türk Dil Devrimi ile halk ağızlarından yapılan derlemelerde TDK tarafından yazı diline *alan, araç, asalak, denetlemek, deprenmek, doruk, güleç, güney, onarmak, ödül, umarsız, ürün, yozlaşmak* gibi pek çok sözcük kazandırılmıştır.

Tarama

Tarama, yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan ve genellikle yerlerini yabancı kökenli sözcüklerin aldığı, tarihsel kaynaklardaki sözcüklerin tekrar yazı diline kazandırılmasıdır. TDK tarafından Türk Dil Devrimi ile yazı diline kazandırılan kimi sözcükler şu şekildedir: *aklamak, arıtmak, ayrıksı, başkan, görkem, köken, nesne, nitelik, nicelik, sonuç, tanık, tartışmak, tümen, yargı, yasa, yöre* vb.

Genelleşme

Başlangıçta kişi adı, marka adı vb. özel ad olan sözcükler genelleşerek belirli bir türün genel adı hâline gelebilir. Türkçede *jilet* (tıraş bıçağı yapımcısı İngiliz Gilette'in adından), neskafe (tescilli Nescafé ürün adından) *sanayağı* (marka adından), *selpak* (marka adından), *vimlemek* (marka adından) gibi özel adlar bu yolla dilin söz varlığına girmiş, ancak bu tür sözcüklerin bir bölümüne Türkçe Sözlük'te çeşitli nedenlerle yer verilmemiştir.

Kopyalama

Kopyalama terimi, ödünçleme ve alıntı olarak da kullanılabilmektedir.

Yukarıdaki yolların dışında, dilin söz varlığını geliştirmenin bir başka yolu da **kopyalamadır.** Bütün diller şu ya da bu ölçüde başka dillerden kopyalama yapmışlardır. Ödünçlemenin yönü; zaman, dilin aracı olduğu kültür ve uygarlığın siyasî, askerî, ekonomik vb. durumuna göre değişebilmektedir. Kopyalamalar kaynak dilden ya doğrudan ya da aracı diller aracılığıyla yapılmaktadır. Örneğin *ahtapot*, *körfez, demet* Rumcadan; *futbol, egzoz, damper* İngilizceden, *derya, arzu, müjgân* Farsçadan; *mokasen, domates, patates* Amerikan yerlilerinin dillerinden dolaylı olarak ödünçlenmiştir.

Bir dünya dili olan İngilizce yüzyıllar boyunca Fransızca ve dolaylı olarak Latincenin etkisinde kalmasına, pek çok dilden on binlerce sözcük almasına karşılık, bugün Fransızca da dâhil olmak üzere, bütün dünyaya sözcük 'ihraç' etmekte; karma diller yaratmaktadır. 'Amerikanizm', Türkçe dâhil hemen hemen bütün dünya dillerini derinden etkilemektedir.

SIRA SİZDE 4

Türkçede kullanılan "örtbas, BAĞKUR, arge, bayan, ahtapot" sözcüklerinin yapımlarını araştırınız.

SÖZCÜK TÜRLERİ

Bilimsel çalışmaların temeli sınıflandırmadır. Sözcüklerin sınıflandırılması da bir bakıma dil bilgisinin ve dil bilimin temelidir. Dil bilimciler sözcüğü, kısaca 'en küçük serbest biçim' sözleriyle tanımlar. Bu tanım, sözcüğün tek başına cümle kurabilen ve en az bir bağımsız biçim birimden oluşan bir birim olduğunu ifade eder.

Sözcüklerin sınıflandırılması Eski Hint ve Eski Yunan dönemlerinden bu yana düşünürlerin, bilim insanlarının uğraş alanlarından biri olmuştur. Eflatun sözcükleri *onoma* ve *rema,* yani ad ve eylem olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bugün kullandığımız görevsel sözcük sınıflandırma sistemi MÖ ikinci ve birinci yüzyıllarda yaşayan Yunanlı D. Thrax'ın *Dil Bilgisi Sanatı* adlı çalışmasına dayalıdır. Thrax bu çalışmada sözcükleri *ad, zamir, eylem, zarf, bağlaç* vb. sekize ayırmıştır. Bu sınıflandırma Latinceye, oradan Batı dillerine, Batı dillerinden J. Deny'nin yazdığı *Dil bilgisi* ile XX. yüzyılın başında Türkçenin gramerine aktarılmıştır.

Türkler, İslamiyet'ten sonra Türkçe sözcükleri Arap dil bilgisi okulunun sınıflandırma sistemine uyarlamışlardır. Bükümlü bir Sami dili olan Arapçanın biçim bilgisi ile Türkçenin biçim bilgisi temelde farklıdır, dolayısıyla bu sınıflandırmanın Türk dil bilgisine katkısı olmamıştır.

Sözcükleri; *yapı, anlam, tür ve görev* gibi ölçütlere göre farklı biçimlerde sınıflandırabiliriz. Yapı bakımından sınıflandırmaya kök ve gövde konularına kısaca değinilmişti. Diğer sınıflandırma biçimleri de aşağıda ele alınmaktadır.

Anlam Bakımından Sözcük Türleri

Sözcüklerin anlam bakımından sınıflandırılması biçim bilgisel veya yapısal bir sınıflandırma olmamakla birlikte burada kısaca ele alınacaktır. Bu sınıflandırma türü de diğer sınıflandırmalarda olduğu gibi oldukça karmaşıktır, çünkü *her sözcüğün kullanıldığı bağlam kadar anlamı vardır.* Sözcükler söz dizimine girdiği zaman sözlükteki anlamlarından az çok farklı, kendi aralarındaki yapısal ilişkiye uygun anlamlar kazanırlar. En geniş hacimli sözlükler bile bir dildeki sözcüklerin anlamını bütünüyle yansıtamaz. Aşağıda sözcüklerin anlam bakımından türlerine kısaca değinilmiştir.

Temel anlam: Bir sözcüğün başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavrama *temel anlam* adı verilir. Örneğin, göz görmeye yarayan organın adıdır.

Yan anlam (ikincil anlam): Sözcüğün, temel anlamla ilişkili edindiği bir başka anlam, yansıttığı yeni bir kavramdır. Göz sözcüğünün *masanın gözü* örneğinde olduğu gibi *çekmece* anlamında kullanılması bir yan anlam örneğidir.

Mecaz anlam: *Mecazlar* (metafor)**,** bir ilgi veya benzetme sonucu gerçek anlamından başka anlamda, başka bir sözcüğün yerine kullanılan sözlerdir. Mecazlarda sözcük, sözlük anlamının tamamen dışında ancak onunla ilintilidir. *Kalbim kırıldı* cümlesinde *kırılmak* mecazi anlamda kullanılmıştır.

Soyut anlam: Somut anlamın aksine, belirli bir nesneye ait olmayan, o nesneyi çağrıştırmayan, geleneksel tanımıyla beş duyu organı ile algılanmayan, yalnızca zihinde var olan anlamdır. Örneğin *saat* sözcüğünün *kol saati, su saati* vb. bağlamlardaki anlamı somut, ancak 'vakit, zaman' vd. anlamları soyuttur. Somut bir ad soyutlaşabilir, soyut bir ad somutlaşabilir. Saat, zamanı ölçen araç anlamındaki somut anlam, 'zaman, vakit; bir günün yirmi dörtte biri' anlamındaki saatten gelişmiş olmalıdır.

Terimler: Çeşitli bilim, sanat ve meslek alanlarında kullanılan özel anlamlı sözcüklerdir. Yazı dilinin kimi sözcükleri *bilim, sanat, spor* vb. alanlarda özel anlamlar kazanır ve terim olarak kullanılır krş. *jargon***.**

Argo: Hırsızlar, kabadayılar gibi yasadışı veya düşük sosyoekonomik statü gruplarının anlaşma ve iletişim aracı olarak kullandığı özel sözcük ve deyimlerdir. Ancak argo diğer toplumsal katmanlar tarafından da kullanılabilen bir alt dildir. Kadın argosu ve asker argosu vb.

Aktarma: Sözcüğün dile getirdiği kavramla, bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğün anlamını o kavrama aktarma olayıdır. *Kremlin* sözcüğünün Rusya Federasyonu yönetiminin yerine kullanılması gibi.

Çok anlamlı: Aynı sözcüğün birbiriyle ilgili, örneğin açık sözcüğünün *açık kapı, açık kadro, açık deniz* vb. farklı kavramları ifade etmesidir.

Eş ve yakın anlamlı: *Kara* ve *siyah, bık-* ve *usan-, gönder-* ve *yolla-* gibi farklı sözcüklerin aynı kavramı ya da eylemi yansıtmasıdır. Eş anlamlılıkta sözcükler anlamca birbirine yakın olmasına karşın, dilde salt eş anlamlılık söz konusu olamaz.

Eş anlamlı sözcükler, aralarında anlamca ilgi ve bağıntı bulunmayan *kara* 'renk adı', *kara* 'toprak' gibi eş sesli sözcüklerle karıştırılmamalıdır.

Karşıt anlamlı: *İyi x kötü, gece x gündüz* gibi anlam bakımından birbirine karşıt sözcüklerdir. Karşıt anlamlı sözcükler gece ve gündüz gibi birbirlerini tamamlayıcı olabilir.

Çağrıştırma anlamı: Herhangi bir sözcüğün akla getirdiği diğer bir anlam veya sözcüktür. Örneğin, ***führer*** sözcüğünün *Hitler*'i çağrıştırması gibi.

Yerlileştirme (halk etimolojisi)***:*** Halkın, anlamını bilmediği ya da unuttuğu bir sözcüğü ses ve anlam bakımından kendi dilinin sözcüklerinden birine benzetmesidir. *Çorum* sözcüğünün, çoğu *Rum*'dan, *İstanbul*'un *İslam* ve *bol* sözcüklerinden geldiği açıklaması birer yerlileştirme etimolojisi örneğidir.

Tür ve Görev Bakımından Sözcük Türleri

Türkçede sözcükler geleneksel olarak *ad, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, ünlem* ve *eylem* olmak üzere sekiz türde toplanmaktadır. *Adlar, sıfatlar, zamirler, zarflar* ve *ünlemler* ad soylu sözcüklerdir, ad çekim ekleri alabilirler. Kimi araştırmacılar son çekim edatlarını, bağlaçları ve ünlemleri *edat* başlığı altında toplamaktadır ancak ünlemlerin ad çekim eklerini alabilmeleri bakımından adlarla da ilgisi vardır.

Arap dilciliğinin dolaylı etkisiyle sözcükleri *adlar, eylemler* ve *edatlar* şeklinde üçe ayıran görüşler de mevcuttur.

Adların, eylemlerin ve zamirlerin dışındaki sözcük türlerinin sınıflandırılması Türk dil bilgisinin önemli sorunlarından biridir. Bunda eklenme yoluyla çekimlenen Türk dilinde, deyim yerindeyse yükün önemli ölçüde çekim ekleri tarafından taşınmasının, sözcüklerin gerçek işlevlerini ancak söz diziminde kazanmalarının bir etken olduğu söylenebilir.

Sözcük türleri içinde edatların anlamsız, görevli ve işlevli sözcükler olduğu yargısı tam olarak gerçeği yansıtmaz, nitekim Türkçe Sözlük'te *gibi* edatına yer verilmiş ve bu edatın dört farklı anlamının bulunduğu örnekleriyle gösterilmiştir. Ancak edatların anlamları tek başlarına değil, oluşturdukları öbeklerde ortaya çıkar. Türkçenin başka dillerden zamirler dışında bütün sözcük türlerinden kopya yaptığını görüyoruz. Ancak üçüncü şahıs zamirlerinin kökeni karmaşıktır (Sözcük türleriyle ilgili olarak bk. Lewis, 1967; Ergin, 1993; Göksel, Kerslake, 2005; Banguoğlu, 2007; Korkmaz, 2007).

Adlar

Adlar, canlı, cansız bütün varlık ve kavramları karşılayan sözcüklerdir. Eylemlerle birlikte dilin söz varlığının en önemli türü kabul edilen adlar tek sözcükten ya da birden çok sözcükten meydana gelen bir öbek olabilir. Türkçede, adlarda Arapça, Fransızca, İngilizce vb. pek çok dilin aksine dil bilgisel erillik, dişillik özelliği yoktur. Ancak Arapçadan *müdir-müdire,* Fransızcadan *şantöz-şantör* gibi erillik-dişillik ayrımı bulunan sözcükler kopyalanmıştır.

Türkçe adlar çoğul yapılırken tamlanan ad çoğul eki almaz. *Beşevler, Kırk Haramiler, Yedi Cüceler, Yedi Uyurlar* vb. yer adları, efsaneler, masallar gibi istisnalar vardır. Arapçadan ve Farsçadan bazı çokluk gösteren sözcükler ve ekler de kopyalanmıştır. Örneğin, Arapça kökenli *eşya, evlad, talebe, ulema* gibi Türkçede tekil olarak kullanılan, ancak aslında çoğul olan sözcükler ile *ebeveyn, tarafeyn* gibi ikilik bildiren ve yine Arapça *Türkiyat*, *hayvanat* gibi *-ât* çokluk eki bulunan sözcükler dilimize girmiştir.

Adlar tür, anlam, yapı, sayı vb. bakımlardan farklı biçimlerde sınıflandırılabilir.

Sıfatlar

Adları çeşitli yönlerden niteleyen veya belirten sözcüklerdir. Dolayısıyla sıfatları *büyük, sıcak, tatlı, yeşil* vb. varlık ve kavramların niteliklerini gösteren *niteleme sıfatları* ve varlık ve kavramları *işaret* (*bu, şu, o*), *sayı* (*bir, birinci, birer, beşte bir* vb.), *soru* (*kaç, kaçıncı, kaçar* vb.), *belirsizlik* (*birkaç, bütün, hiçbir* vb.) bakımından niteleyen *belirtme sıfatları* olmak üzere ikiye ayırabiliriz.

Türkçede ad ve sıfat arasında kesin bir ayrım yoktur. Sıfatlar herhangi bir sözcüğü nitelemedikleri zaman ad durum eklerini alabilirler, yani ad olurlar.

Birçok dilin aksine Türkçede sıfatların *evli, saygılı; bilgisiz* örneklerindeki *-lI* ve *-sIz* ekleri vb. yapıların dışında özel biçimleri yoktur. Bu yapılar da ad gibi kullanılabilir. Ancak Arapçadan kopyalanan *nispet î*'si bulunan *ahlaki, millî, resmî* vb. sıfatlar ile Batı dillerinden kopyalanan *analitik, demokratik, septik; kültürel* vb. sıfatlar ad gibi kullanılmaz.

Sıfatlarda karşılaştırma *güzelce <güzel < daha güzel < en güzel* örneklerinde görüldüğü gibi *daha* ve *en* zarflarıyla yapılır. Sıfatların bir alt derecesi ise eşitlik durumu eki *-CA* ile yapılır. Arapçadan 'daha iyi' karşılığında *ehven,* 'daha gerekli' karşılığında *elzem* vb. karşılaştırma ifade eden kopyalar da vardır. Sıfatların başına getirilen /m, p, r, s/ ögeleriyle *masmavi, apak, kapkara, sapasağlam* vb. pekiştirmeli sıfatlar yapılır.

Zarflar

Zarflarda da sıfatlarda olduğu gibi eşitlik, üstünlük, en üstünlük derecelerinden söz edilebilir.

Zarflar; eylemlerin, sıfatların ya da başka zarfların önüne gelerek onları *yer, zaman, durum, ölçü* ve *soru* bakımından niteleyen, açıklayan sözcüklerdir. Zarflar, ad soyundan gelen genel anlamlı sözcüklerin anlamlarını daraltır, sınırlar ve yüklemle doğrudan ilişkilidir.

Zarflar *zaman* (dün, bugün, şimdi), *yer ve yön* (ileri, geri, içeri, dışarı, yakın, uzak), *niteleme ve tarz/ durum* (iyi, kötü, böyle, şöyle, akıllıca), azlık-çokluk/ölçü (en, daha, pek, çok), *soru* (acaba, niçin) bakımlarından sınıflandırılır. Kalıplaşmış, yapım eki niteliği kazanmış özel durumlar dışında, zarfların ad çekim ekleri almadığı görülür.

DİKKAT

Yer zarfları, diğer zarflar gibi eş zamanlı olarak herhangi bir yapım eki almamış ve bir yer ya da yön ifadesi taşıyan yani eylemin nerede yapıldığını gösteren sözcüklerdir. Geri, aşağı, yukarı gibi. Bu tür zarflar durum eklerini aldıklarında adlaşır.

Zamirler

Zamirler, başka dillerden Türkçeye kopyası olmayan tek sözcük türüdür.

Zamirler, geleneksel dil bilgisinde bir adın veya ad öbeğinin yerini tutabilen ad soylu sözcüklerdir. Örneğin, 'Son sınıf öğrencileri diplomalarını almak üzere biz öğretim üyelerini bekliyorlardı.' cümlesinde 'son sınıf öğrencileri' öbeği yerine *onlar*, 'biz öğretim üyelerini' yerine *bizi* zamirleri kullanılabilir. Aitlik eki *-ki* bulunan *seninki* vb. yapılar da cümlede zamir işlevi kazanabilir.

Zamirler; *şahıs zamirleri* (*ben, sen, o* vd.), *işaret* zamirleri (*bu, şu, o*; *bunlar, şunlar, onlar*), *belirsizlik zamirleri* (*bazısı, birçoğu, birkaçı, diğeri, herkes, öbürü* vb.), *soru zamirleri* (*kim, ne, hangi, kaçı, kaçınız* vb.) olmak üzere dörde ayrılır.

Şahıs zamirlerinde ikinci çokluk şahıs zamiri *siz* ve *sizler*, nezaket ifadesi olarak ikinci tekil şahsı, birinci çoğul şahıs zamiri *biz* ise tersine, alçak gönüllülüğü ifade etmek üzere birinci tekil şahıs zamiri yerine kullanılabilir.

DİKKAT

Zamirler dillerin en eski sözcüklerindendir. Dolayısıyla çekimlenmede kimi eskicil özellikler gösterebilirler. Örneğin *ben, sen, o* zamirleri yaklaşma durumu eki aldıklarında *bana, sana, ona* biçimlerine gelişmektedir.

DİKKAT

Türkçede zamirler İngilizce gibi (*I* 'ben', ancak *me* 'beni'; *we* 'biz', ancak *us* 'bizi') kimi dillerin aksine cümlede nesne olmaları durumunda yerlerini farklı sözcüklere bırakmaz (*ben-beni, biz-bizi*).

Türkçede yüklemin ifade ettiği işin yükleme döndüğünü gösteren ve bu yolla özneyi vurgulayan dönüşlülük zamiri *kendi*, *kendim, kendin, kendi/kendisi* vb. iyelik ekleriyle çekimlenir.

Edatlar

Edatlar, tek başlarına cümlede öge olamazlar.

Kendilerinden önceki ad soylu sözcüklere *yalın* (*başka, gibi, içre*, *ile, üzere*), *yaklaşma* (*doğru, göre, kadar, ilişkin, karşı, rağmen*), *uzaklaşma* (*başka, beri, bu yana, dolayı, itibaren, önce, sonra*), *ilgi* (*gibi, için, ile, kadar*) vb. ad durum ekleriyle bağlanarak cümle ögesi olabilen veya diğer sözcük ve sözcük öbekleriyle ilişki kuran, anlamdan çok görev yönü ağırlıkta olan çekimsiz sözcüklerdir: *kum gibi, cihan içre; akşama doğru*, *konuya ilişkin; senin gibi, onun kadar*; *dünden itibaren, sabahtan beri* vb.

DİKKAT

Boyunca; esnasında, hakkında, sayesinde, uğrunda, zarfında; yerine; bakımından, tarafından, yüzünden **vb. adlara yalın veya ilgi durumu eki ile bağlanan ikincil son çekim edatları bulunmaktadır.**

Bağlaçlar

Bağlaçlar, edatlar gibi anlamdan çok, görev ve işlev sözcükleridir.

Bağlaçlar sözcükleri veya cümle ögelerini birbirine bağlayan çekimsiz sözcüklerdir. Bağlaçlar *sıralama* (*ve, ile*), *denkleştirme* (*veya, veyahut, yahut*), *karşılaştırma* (*dA… dA, hem… hem, ya… ya*) ifade edebilir. Cümle başı bağlaçları (ancak, fakat, hatta, lakin, yalnız vd.) aralarında bulunduğu cümleleri birbirine bağlar. Sona gelen edatlar da (bile, da, dahî, ise, ya) aynı şekilde sözcükleri, sözcük öbeklerini ve cümleleri birbirine bağlar.

Ünlemler

Diğer sözcük ya da sözcük öbekleriyle doğrudan söz dizimsel ilişkisi bulunmayan ve çekime girmeyen 'aşırı ve ani' *duygu* (*ah, vah*), *seslenme* (*bre, hey, yahu*), *sorma* (*hani, niçin*), *gösterme* (*işte*), *cevap* (*evet, hayır, yok*) vb. ifade eden veya doğa seslerini taklit eden (*çat, fıs, pat*) sözcüklerdir.

DİKKAT

'Allah!, Oğlum!' örneğindeki gibi diğer sözcük türleri de ünlem olarak kullanılabilir. Ünlemlerin bir bölümü adlara yakındır, çekim ve yapım eki alabilirler.

Eylemler

Eylemler mutlaka çekim eki alırlar. Sadece emir kipinin II. Tekil kişisinde çekim eki almazlar. Git, koş, bak gibi.

Eylemleri kısaca cümlede yüklem görevinde bulunabilen sözcükler olarak tanımlayabiliriz. Geleneksel tanımıyla eylemler yapma, olma vb. bildiren sözcüklerdir. Daha ayrıntılı bir tanımla, *eylemler* cümle içinde sayı, görünüm, kişi, kip, çatı kavramlarını taşıyabilen sözcüklerdir.

Eylemler nesne alıp almamalarına göre geçişli ve geçişsiz olarak ikiye ayrılır. Nesne alanlara *geçişli eylem*, almayanlara *geçişsiz eylem* adı verilir. (ev/evi) *bul-*, (su/suyu) *iç-* eylemleri geçişli, *gül-, uyu-* eylemleri ise 'ne/neyi, kim/kimi, nere/nereyi' sorularına cevap veremeyen, yani nesne alamayan geçişsiz eylemlerdir.

DİKKAT

Aslında geçişsiz olan *koş-, yüz-* vb. kimi eylemler *Yüz metreyi on beş saniyede koştu, Elli metreyi yirmi saniyede yüzdü* vb. örneklerde olduğu gibi spor terminolojisinde geçişli olarak da kullanılabilmektedir.

SIRA SİZDE 5

"Güzel bir günde, senle güzel güzel konuşurken o güzelin de gelmesiyle daha da güzelleştik." cümlesindeki "güzel" sözcüğünü cümledeki tür ve görevine göre inceleyiniz.

Özet

Biçim bilgisi ile ilgili temel kavramları tanımlayabilmek

Türkçede biçim bilgisi ile ilgili birçok terim kullanılmaktadır. Bu terimlerden sık sık karşımıza çıkanlar şöyledir: *Kökler,* kendilerinden daha küçük anlamlı parçalara ayrılamayan, sözlüksel anlam taşıyan ve bir sözcük türüne ait olan biçim birimlerdir. Bir sözcük en az bir kök biçim birimden oluşur, bu tür sözcüklere yapısına göre *basit sözcük* veya *basit gövde* adı verilir. *Gövdeler,* biri bağımsız biçim birim olmak üzere, en az iki biçim birimden oluşan yani bir veya daha fazla ek alan kök biçim birimlerdir. *Tabanlar,* eklerin, yani bağımlı biçim birimlerin eklendiği yalın sözcükler, yani bağımsız biçim birimlerdir. *Ekler,* herhangi bir sözcük türüne dâhil olmayan, yani eylem, ad (isim), sıfat, zarf vb. sözcük türlerinden birine girmeyen bağımlı biçim birimlerdir. *Eklenme,* sözcüğün yapım eki veya çekim eki almasıdır. Eklemeli bir dil olan Türkçede eklenme, *son eklenme* şeklinde gerçekleşir. Ancak başka dillerde ö*n eklenme* v**e** *iç eklenme* vardır. Türkçede yeni sözcükler yapan veya sözcükleri çekimli hâle getiren son eklerin sayısı onlarla ifade edilebilecek derecede çok ve işlektir.

Sözcüklere gelen yapım ve çekim eklerini ayırt edebilmek

Türkçede sözcüklere gelen ekleri görevleri bakımından yapım (türetim) ve çekim ekleri olarak iki temel başlık altında inceleyebiliriz.

Yapım/türetim ekleri yeni sözcükler yapma görevi bulunan eklerdir. Yeni sözcükler yapılırken sözcük türü değişebilir. Örneğin *oyun* adından eylem yapan *-a-* biçim birimi ile üretilen yeni sözcük artık bir eylemdir. Aynı şekilde *aç-* eyleminden *-(ı)k* biçim birimi ile üretilen yeni sözcük *açık* bir addır. Son olarak *-n* biçim birimi *gündüz, güz, kış* vb. adlara gelerek zaman belirteci yapar. Yapım ekleri dil bilgisel bilgi ve sözlüksel bilgi taşırlar. Türkçede oldukça çok yapım eki vardır. Türkçedeki yapım eklerini dört grupta incelemek mümkündür: Addan ad yapım ekleri, addan eylem yapım ekleri, eylemden ad yapım ekleri, eylemden eylem yapım ekleri.

Çekim eki; sözcüğün anlamını, biçimini, türünü değiştirmez; cümledeki görevini belirler. Ad çekim ekleri ve eylem çekim ekleri olmak üzere iki grupta incelenebilir. Tüm ad tabanlarına gelebilen ad çekim ekleri şunlardır: Ad durum ekleri, çoğul eki, ilgi eki, iyelik ekleri, tamlama ekleri, ek eylem. Tüm eylem tabanlarına gelebilen eylem çekim ekleri şunlardır: Kip ekleri, kişi ekleri, olumsuzluk eki, ek eylem.

Sözcük yapımı yollarını sıralayabilmek

Sürekli gelişme içindeki diller, çeşitli yollardan yararlanarak yeni türevler, yeni sözcükler yaratırlar. Eklemeli bir dil olan Türkçenin söz varlığı önemli ölçüde türetme yoluyla oluşur. Ancak, özellikle Batı dillerinin etkisiyle, diğer yollarla da sözcükler yapılmaktadır. Türkçe diğer dillerde olduğu gibi, sonsuz sayıda sözcük *üretme* yetisine sahiptir. Sözcük yapımı ile ilgili başlıca yollar şu şekilde sıralanabilir:

Birleştirme, iki veya daha fazla sözcüğün bir araya gelerek ad veya eylem türünde yeni bir kavramı ifade edecek sözcük oluşturmasıdır. Başka bir deyişle birleşik sözcük oluşturmaktır. *Türetme,* herhangi bir tabana eklenen yapım (türetme, türetim) ekleri aracılığıyla anlam ve/veya tür bakımından farklı yeni sözcüklerin yapımıdır. *Kalıplaşma,* çekim ekleri hatta cümlelerin kimi zaman kendi işlevlerinin ve görevlerinin dışında, yeni anlamlar kazanmasıdır. *Örnekseme***,** özellikle ses ve biçim bakımından yabancı sözcükleri model alarak yerli biçim birimlerle sözcük üretilmesidir. *Kırpma***,** çok heceli bir sözcüğün bir veya daha fazla hecesini kaldırarak yeni sözcük oluşturma yoludur. *Karma***,** iki sözcüğün hecelerini ya da parçalarını, genellikle ilk bileşenin birinci, ikinci bileşenin ikinci parçasını bir araya getirerek yeni sözcük oluşturma yoludur. *Kısaltma***,** sözcüklerin ilk harflerinin tamamının veya bir bölümünün bir araya getirilmesi ile oluşturulur. *Birleştirme,* türetme vb. herhangi bir biçim bilgisel ögeden ve/veya kuraldan yararlanmaksızın, yeni bir sözcüğün oluşturulmasıdır. *Ters türetme,* türemiş veya türemiş olduğu varsayılan bir sözcükten bir biçim birimin veya biçim birim olduğu algılanan ve daha önceden dilde bulunmayan (ya da unutulmuş) bir yapının yeni bir sözcük olarak yaratılmasıdır. ***D****erleme,* yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan ve ağızların söz varlığında bulunan sözcüklerin tekrar yazı diline kazandırılmasıdır. *Tarama,* yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan ve genellikle yerlerini yabancı kökenli sözcüklerin aldığı, tarihsel kaynaklardaki sözcüklerin tekrar yazı diline kazandırılmasıdır. *Genelleşme,* başlangıçta kişi adı, marka adı vb. özel ad olan sözcükler genelleşerek belirli bir türün genel adı hâline gelebilir. Dilin söz varlığını geliştirmenin bir başka yolu da *kopyalama*dır. Bütün diller şu ya da bu ölçüde başka dillerden kopyalama yapmışlardır. Kopyalamalar kaynak dilden ya doğrudan ya da aracı diller aracılığıyla yapılmaktadır.

AMAÇ 4

Sözcükleri yapı, anlam ve tür yönünden değerlendirebilmek

Sözcükleri; *yapı*, *anlam*, *tür ve görev* gibi ölçütlere göre farklı biçimlerde sınıflandırabiliriz. Yapı bakımından sözcükler basit, türemiş ve birleşik sözcükler olmak üzere üç türdür. Basit sözcükler, yapım eki almamış sözcüklerdir, türemiş sözcükler en az bir yapım eki barındıran sözcüklerdir, birleşik sözcük ise birden fazla sözcükten oluşan sözcüklerdir.

Anlam bakımından sözcükler şöyledir: *Temel anlam*, bir sözcüğün başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavramdır. *Yan anlam*, sözcüğün, temel anlamla ilişkili edindiği bir başka anlam, yansıttığı yeni bir kavramdır. *Mecaz anlam*, bir ilgi veya benzetme sonucu gerçek anlamından başka anlamda, başka bir sözcüğün yerine kullanılan sözlerdir. *Soyut anlam*, somut anlamın aksine, belirli bir nesneye ait olmayan, o nesneyi çağrıştırmayan, yalnızca zihinde var olan anlamdır. *Terimler*, çeşitli bilim, sanat ve meslek alanlarında kullanılan özel anlamlı sözcüklerdir. *Argo,* yasadışı veya düşük sosyoekonomik statü gruplarının anlaşma ve iletişim aracı olarak kullandığı özel sözcük ve deyimlerdir. *Aktarma*, sözcüğün dile getirdiği kavramla, bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğün anlamını o kavrama aktarma olayıdır. *Çok anlamlı,* aynı sözcüğün birbiriyle ilgili farklı kavramları ifade etmesidir. *Eş ve yakın anlamlı*, *Kara* ve *siyah, bık-* ve *usan-, gönder-* ve *yolla-* gibi farklı sözcüklerin aynı kavramı ya da eylemi yansıtmasıdır. Eş anlamlılıkta sözcükler anlamca birbirine yakın olmasına karşın, dilde salt eş anlamlılık söz konusu olamaz. *Karşıt anlamlı, İyi x kötü, gece x gündüz* gibi anlam bakımından birbirine karşıt sözcüklerdir. *Çağrıştırma anlamı*, herhangi bir sözcüğün akla getirdiği diğer bir anlam veya sözcüktür. *Yerlileştirme*, halkın, anlamını bilmediği ya da unuttuğu bir sözcüğü ses ve anlam bakımından kendi dilinin sözcüklerinden birine benzetmesidir. *Çorum* sözcüğünün, *çoğu Rum*'dan, *İstanbul*'un *İslam* ve *bol* sözcüklerinden geldiği açıklaması birer yerlileştirme etimolojisi örneğidir.

Türkçede sözcükler geleneksel olarak *ad, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, ünlem* ve *eylem* olmak üzere sekiz türde toplanmaktadır. *Adlar, sıfatlar, zamirler, zarflar* ve *ünlemler, bağlaçlar, edatlar* ad soylu sözcüklerdir, ad çekim ekleri alabilirler. *Eylemler* cümle içinde sayı, görünüm, kişi, kip, çatı kavramlarını taşıyabilen sözcüklerdir.

Kendimizi Sınayalım

1. Türk dili sözcüğünün biçim birimlere ayrımı aşağıdaki seçeneklerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?

a. T-ü-r-k d-i-l-i
b. Türk dili
c. Türk dil-i
d. Tü-rk dili
e. Türk di-li

2. Aşağıdakilerden hangisindeki sözcüklerin tamamı addan ad yapım eklerine örnektir?

a. Kızar, püskür, küçümse, iyimser
b. İnsancıl, yelken, savcı, özet
c. Saklambaç, sürünceme, uydu, dönemeç
d. Kuram, öğretmen, sakın, ikiz
e. Başak, ayaz, sürgün, balık

3. "Ben bu işin böyle sonuçlanacağını dünden tahmin etmiştim." cümlesindeki altı çizili sözcüklerin türlerinin birlikte ve doğru olarak verildiği seçenek aşağıdakilerden hangisidir?

a. Zamir, sıfat, ad, zarf, zarf, ad, ad
b. Ad, ad, ad, zarf, ad, ad, yüklem
c. Ad, zamir, sıfat, ad, zarf, ad, eylem
d. Zamir, sıfat, ad, zarf, zarf, ad, eylem
e. Ad, zamir, sıfat, ad, edat, ad, eylem

4. Aşağıdaki seçeneklerden hangisi 'kasıtlı yaratma' yoluyla yapılmış bir sözcüktür?

a. Uygar
b. Uçak
c. Bilişim
d. Bilgisayar
e. Yazılım

5. "Bu geçmiş çağı yaşarken hep o günlerin havasını düşündüm." cümlesinde kaç adet belirtme (yükleme) durumu eki vardır?

a. 0
b. 1
c. 2
d. 3
e. 4

6. Aşağıdaki seçeneklerin hangisinde sözcük kök ve eklerine doğru biçimde ayrılmıştır?

a. Yem-le-n-mek
b. Birik-tir-il-mek
c. Ek-len-mek
d. Kısa-l-t-ı-l-mak
e. Görüş-tür-ül-mek

7. "Kanasın" sözcüğüyle ilgili olarak aşağıdaki ifadelerden hangisi **söylenemez?**

a. Sözcüğün kökü bir addır.
b. İki adet bağımlı biçim birim vardır.
c. Eylem yapma eki vardır.
d. 3. tekil kişi emir eki vardır.
e. Geçişli bir eylem vardır.

8. "Sözcüklerle ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır?**

a. Sözcükler anlamı ve dil bilgisel görevi olan birimlerdir.
b. Sözcükte kök ve taban, aynı kavramı ifade eder.
c. Tek bir ünlüden ibaret olabilir.
d. Bir sözcük ancak kendisinden daha küçük ögelerden oluşur.
e. Sözcükler konuşmada süre boşluklarıyla birbirinden ayrılabilir.

9. "Kaşları çatık biri vardı, tahsildar Fethi Efendi'ye benziyordu." cümlesinde altı çizili sözcüğün türü aşağıdakilerden hangisidir?

a. Sıfat
b. Bağlaç
c. Edat
d. Zamir
e. Zarf

10. "Sen-i uzak-tan sev-me-k aşk-lar-ın en güzel-i-dir." dizesinde hangi sözcük eklerine ayrılırken hata yapılmıştır?

a. Sevmek
b. Aşkların
c. Güzelidir
d. Uzaktan
e. Seni

Yaşamın İçinden

Fark Edilmeyen Türkçedeki Oldubittiler

(....)

Şimdi bakıyorum o eski titizlik, Türkçeye yöneliş giderek zayıfladı. Türkçe kullanma kaygısı, yerini Batı kökenli kelimelere olan özentiye bıraktı. Televizyonda fikrine başvurulan bir gazeteci *antagonizm, antagonist;* **s**iyaset adamı ise *marjinal* kelimesini kullanıyor. Cumhuriyet Bayramı boyunca televizyonlarda yapılan konuşmalarda geçen yabancı kelimeleri bir kenara yazdım. Kullanılan Batı kökenli kelimeler karşısında hayret ettim. Bu gözle konuya bakıldığında insan ürküyor. *Konjonktür,* telaffuzu da anlamı da zor bir kelime. *Konjonktür***'**ün her geçtiği cümleyi dikkatle dinledim, bazen "ortam" bazen "geçerli bir durum" bazen de "bir eylemin ortaya çıkardığı sonuç" anlamlarında kullanıldığını gördüm. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Özleştirme Kılavuzu'na* baktım, karşılığını bulamadım. 2008 yılında Türk Dil Kurumunca yayımlanmış olan *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu* adlı kitapçıkta ise *konjonktür* için verilen karşılık "geçerli durum"dur. Anlaşılan artık kimse kaynağa bakmıyor, Türkçesini merak etmiyor. İki kelimeyle gösterilen karşılıklar nedense beğenilmiyor. Bu tür kelimelere tek kelimeden oluşan karşılık bulunmalı. Birden çok kelimeden oluşan öneriler pek benimsenmiyor. Bir başka husus, dilde canlı olan köklerden yapılan kelimeler ilgi görüyor. Buna dikkat edilmeli.

Bayram sonrası tespit ettiğim kelimeleri fakültede, tahtaya yazıp öğrencilere bunların anlamlarını sordum. **F***ormat, entegrasyon, argüman, antagonizm, konjonktür, entegrasyon* vb. Doyurucu cevap alamadım. *Marjinal* kelimesini yaklaşık olarak anlamlandıranlar oldu. Açıklama, bu ara sık geçen marjinal gruplar sözüne dayanıyordu. Fransızca kökenli marj kelimesini bilirdik. "Yazılı, dizili sayfaların yanında yukarıdan aşağıya uzanan boşluk" anlamındaydı. Onun sıfatı olan *marjinal*'i itiraf edeyim şu birkaç yıl içinde duymaya başladım.

Üzerinde durduğum kelimelerden biri de Fransızca kökenli *referans* kelimesiydi. Bu kelimeyi "tavsiye" anlamıyla biliriz. Birinin iyi hâlini belgelemek için referans *mektubu* yazılır. Bunların ötesinde bilimsel bir çalışmada başvurulan kaynaklar için de ***referans*** kelimesi kullanılır. Bu anlamda *kaynak* sözü günümüzde öne çıkmıştır. Bununla birlikte bugün "Daha çok İslamcı referanslardan hareket ediliyor." (Hürriyet, 7 Kasım 2013) cümlesinde olduğu gibi kelime değişik anlamlarda kullanılabiliyor. Bu cümlede referans "bir fikrin doğruluğunu ortaya koyabilen, yol, yöntem" anlamındadır. Referans'ın bu durumda Türkçe karşılığı ***tanıt***'tır. Osmanlı Türkçesinde bu söz ***beyyine*** kelimesiyle karşılanmıştır. Şu seksen yıl içinde nerden nereye gelindi!

Referans da dâhil öteki söz konusu kelimeleri derste tek tek açıklamak ihtiyacını duydum ve bu kadar yabancı kelime kullanmanın ileride tekrar Türkçeyi yabancılaştıracağını belirttim. *Entegrasyon***'a** *bütünleştirme* diye karşılık gösterirken öğrencilerin daha kolay anlamaları için *entegre et tesisleri* örneğini verdim. Biliyorum ki öğrencinin ilgisini çekecek bir örnekle kelime açıklanmazsa gösterilen karşılık bir süre sonra unutulup gidiyor. Birbirini izleyen hayvan kesim yerlerinden sığırın, dananın geçirilerek sonuçta nasıl kıyma, parça et veya sucuk olduğunu anlattım. Birleştirilmiş bu birimlere *entegre et tesisleri* dendiğini söyledim. Şimdi bunun için *bütünleştirilmiş et tesisleri* denmesi gerektiğini belirttim.

Amacım *entegre etmek* yerine *bütünleştirmek***,** *entegrasyon* yerine *bütünleşme* sözünü yerleştirmekti. Almanya'da yaşayan Türklerin o toplumla sosyal ve kültürel açıdan entegrasyonu örneğine de bütünleşme uygun düşmektedir.

Türk Dil Kurumu *motive etmek* için vaktiyle *güdülemek* kelimesini önerdi. İlgi görmedi. Bu kavram daha sonra 2000'li yıllarda *yönlendirmek, isteklendirmek* sözleriyle karşılandı. Türkçede üç karşılığı varken *motive etmek* bugün dillerden düşmüyor. Aydınlarımız, basınımız, öğrencilerimiz bu tür Türkçe kelimeleri duyuyor, eminim bir süre sonra da unutuyor. Çünkü bunlar ne görüntülü ne de yazılı basında işlenip tanıtılıyor.

Bir zamanlar Osmanlı Türkçesinden kalan kelimelerin karşılıklarını anlamaya çalışırdık. Tedai idi, karşılığı olan çağrışım sözünü öğrendik. Şimdi Batı dillerinden gelenleri anlamaya çalışıyoruz. Bu hızlı değişim eğitim öğretimi de zorluyor. *Elsine-i ecnebiye* denirdi. *Yabancı diller* oldu. Fransızcadan *prefix, suffix, infix* kelimelerine karşılık arayan Osmanlı bilim adamı bunlara *kademe, lahika, dâhile* diye karşılık bulmuş. *Prefix, suffix, infix* için *ilave-i ibtidaiye, ilaveyi intihaiye, ilaveyi dâhiliye* diyenler de olmuş. Cumhuriyet Dönemi'nde *ön ek, son ek, iç ek* diye karşılandı. Bugün *prefiks, suffiks, infiks* terimlerini tekrar gündeme getiren bilim adamlarımız var. Burada kişilerin ve eserlerinin adını vermek istemiyorum. (....)

Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan Türkçeleştirme çalışmalarında *inziva, münzevi* kelimeleri gündeme gelmiş ama *kesmek, koparmak* fiillerinden yararlanma yoluna gidilmemiş. *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* adlı eserde ise *inziva* için *avlaklanmak***,** *ayrıksı yaşamak, bucakta oturmak, el çekmek, el etek çekmek, kapanmak***,** fiilleri karşılık olarak gösterilmiş. Öteki karşılıklar ise şunlardır: *sokaymak, suğmak, tüzlünmek.* Diğer *münzevi* içinse *Tarama Dergisinde* gösterilen karşılıklar *ağlakçı, arzı, ayrıksı, çekilmiş, el çekmiş, sinecen, yalnız, yetincek***'**tir. Bu kadar karşılık ve kargaşa içinde münzevi hayat, inzivaya çekilmek kaybolup gitmiştir.

Münzevi kelimesi Behcet Necatigil'in ilgisini çekmiş ve yazar bunun için *kaçınık* kelimesini kullanmış. Bunun üzerinde de kimse durmamış.

Şimdi düşünüyorum da dönüşlü bir kavram içeren *münzevi* gene dönüşlü bir kavram taşıyan *kaçınmak, çekinmek, kapanmak* fiillerinden yararlanılarak Cumhuriyet Dönemi'nde *-k* ekiyle *çekinik, kaçınık, kapanık* sıfatlarından biriyle karşılanabilir, o günün heyecanlı ortamında söz konusu kelimelerden biri tutunabilirdi. Nitekim *müteyakkız* için aynı yapıda *uyanık* dilde yerini almış, *uyanık olmak* biçiminde birleşik fiilin uyanık durmak biçiminde deyimi oluşmuş.

Türetmeler bir yana mevcutlardan da yararlanılamadı. Bir tıp terimi olan sıraca alan uzmanlarınca benimsenmedi. Örneği şöyledir: *Hüseyin Ağa da köyünde fakir ve çok çocuklu bir babanın en büyük kızı olan Elif'i almış, başında keli, boynunda sıracası, sırtında da paçavra entarisiyle getirmişti* (Ercüment Ekrem Talu, Beyaz Şemsiyeli, 41.s.)

Ercüment Ekrem Talu'nun Kanaat Kitabevi yayınları arasında çıkmış olan Beyaz *Şemsiyel*i adlı eseri bu tür zengin dil malzemesini içerir. Örnek olarak *Ferah ferah otuz yaşındaydı* cümlesindeki *ferah ferah* ikilemesi bugün pek kullanılmıyor. Talu'nun eserinde geçen Demir tavında dövülür atasözündeki *tav* Farsçadır.

Tava gelmek, tava getirmek gibi deyimleri de oluşmuş. Kullanımdan düşmeye yüz tutmuş bu kelimelere karşılık şimdiki moda sözler var: gaza getirmek, gaza gelmek, gaz vermek vb. (.....)

İşlenen örneklerde görüldüğü gibi şu seksen yıl içinde Türkçede birtakım oldubittiler yaşanmış, Osmanlı Türkçesindeki kelimenin Türkçesi bulunmuş ve kullanıma girmiş, bir süre sonra onun yerini *nesil, kuşak, jenerasyon; faaliyet, etkinlik, aktivite; vetire, süreç, periyot* örneklerinde olduğu gibi Batı kökenli kelimeler almış. Öte yandan farkında bile olmadığımız pek çok Batı kökenli kelime konuşma diline bile girmeye başlamış. Bu gelişmeler olurken bir yandan da milletvekili yerine söylenen *saylav*, Türkiye Büyük Millet Meclisi adındaki *meclis* yerine Atatürk'ün de 1935, 1936 yılı açış konuşmalarında kullandığı *kamutay* kullanımdan düşmüş.

Geçen şu seksen yıl içinde birkaç örnekle Türkçedeki çalkantıları, olumlu ve olumsuz gelişmeleri dile getirmeye çalıştım. Dildeki kazançlar yanında kayıpların da olduğunu belirttim. Unutmamak gerekir ki şimdi asıl tehlike Batı dillerinden gelen kelimelerdedir. Artık bu kelimelerin telaffuzunda bile aslına uyulma eğilimi var.

Türk aydını, yazarı, gazetecisi, devlet adamı, makam ve söz sahibi kimseler, dilimizi tehdit etmeye başlayan Batı kökenli kelimelerin Türkçe karşılıklarına gönül vermezse, dillerini bu tür kelimelere alıştırmazlarsa, hep bir ağızdan Batı kökenli karşılıklarına özenirlerse Türkçenin yeniden bir batağa saplanacağı açıktır.

Hamza ZÜLFİKAR

Kaynak: *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi CVI (745), Ocak 2014.*

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d	Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Yapımı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Yapımı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b	Yanıtınız yanlış ise "Biçim Bilgisiyle İlgili Temel Kavramlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kök, kendilerinden daha küçük anlamlı parçalara ayrılamayan, sözlüksel anlam taşıyan ve bir sözcük türüne ait olan biçim birimdir. Bir sözcük en az bir kök biçim birimden oluşur. Türkçede kökler, ad veya eylem kökü olabilir. Örneğin, sev-, koş-, bak- sözcükleri eylem kökü iken, cep, anne, gövdeler, biri bağımsız biçim birim olmak üzere, en az iki biçim birimden oluşan yani bir veya daha fazla ek alan kök biçim birimlerdir. Tabanlar, eklerin, yani bağımlı biçim birimlerin eklendiği yalın sözcükler, yani bağımsız biçim birimlerdir. Tabanlar kök veya türemiş sözcük olabilir. Ekler, herhangi bir sözcük türüne dâhil olmayan, yani eylem, ad (isim), sıfat, zarf vb. sözcük türlerinden birine girmeyen bağımlı biçim birimlerdir. Ekler kendilerinden daha küçük anlamlı parçalara bölünemez.

Sıra Sizde 2

'Dilin millî ve zengin olması, millî hissin gelişmesinde başlıca amildir. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.' (Atatürk). Bu vecizede yer alan ad ve eylemleri yapı ve çekim bakımından çözümleyelim.

dilin
dil: ad kökü
-in: ilgi durumu eki
olması
ol-: eylem kökü
-ma: eylemden ad yapma eki
-sı: 3. tekil kişi iyelik eki
hissin
his(s): ad kökü
-in: ilgi durumu eki
gelişmesinde
gel-: eylem kökü
-(i)ş-: eylemden eylem yapma eki
-me: eylemden ad yapma eki
-si: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-de: bulunma durumu eki
başlıca
baş: ad kökü
-lı: addan ad yapma eki
-ca: eşitlik durumu eki
amildir
amil: ad
-dir: bildirme eki
ülkesini
ülke: ad kökü
-si: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-i: belirtme/yükleme durumu eki
yüksek
*yükse- (krş. yüksel-): eylem kökü
-k: eylemden ad yapma eki
istiklalini
istiklal: ad kökü
-i: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-i: belirtme/yükleme durumu eki
korumasını
koru-: eylem kökü
-ma: eylemden ad yapma eki
sı: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-i: belirtme/yükleme durumu eki
bilen
bil-: eylem kökü
-en: sıfat-fiil eki

milleti
millet: ad kökü
-i: 3. tekil kişi iyelik eki
dilini
dil: ad kökü
-i: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-i: belirtme/yükleme durumu eki
yabancı
yaban: ad kökü
-cı: addan ad yapma eki
dillerin
dil: ad kökü
-ler: çoğul eki
-in: ilgi durumu eki
boyunduruğundan
boyun: ad kökü
-duruk: addan ad yapma eki
-u: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-dan: uzaklaşma durumu eki
kurtarmalıdır
kurtar-: eylem kökü
-malı: gereklilik kipi
-dır: bildirme eki

Sıra Sizde 3
Batılılaştıramadıklarımızdan mısınız?
bat-: eylem kökü
-ı: eylemden ad yapma eki
-lı: addan ad (sıfat) yapma eki
-la-: addan eylem yapma eki
-ş-: eylemden eylem yapan işteşlik eki. Ancak bu sözcükte işteşlik işlevini yitirmiştir.
-tır-: eylemden eylem yapan ettirgenlik eki
-ama-: olumsuz yeterlik eki
-dık: sıfat-fiil eki
-lar-: çokluk eki
-(ı)mız: 1. çoğul kişi iyelik eki
-dan: uzaklaşma durumu eki
mı: soru 'eki'
-sınız: ikinci çoğul kişi eki.

Sıra Sizde 4
"Örtbas" sözcüğü ört ve bas sözcüklerinin birleşmesi ile türemiş ve yeni bir anlam kazanmış sözcüktür. Birleştirme yoluyla türetilmiştir. "BAĞKUR" sözcüğü "Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu" sözcüklerinin kısaltılması ile oluşmuştur. Burada ilk ve son sözcüğün ilk heceleri alınmıştır. "arge" sözcüğü araştırma ve geliştirme sözcüklerinin ilk iki harfleri alınarak yapılmış karma olarak adlandırılan bir kısaltmadır. "bayan" sözcüğü var olan biçim bilgisel kurallardan yararlanmaksızın kasıtlı yaratma yoluyla türemiş bir sözcüktür ve bilimsel açıklaması yoktur. "ahtapot" sözcüğü kopyalama ya da ödünçleme olarak adlandırılan bir yolla Yunancadan dilimize girmiş bir sözcüktür.

Sıra Sizde 5
"Güzel bir günde, senle güzel güzel konuşurken o güzelin de gelmesiyle daha da güzelleştik."
Güzel bir günde: Güzel sözcüğü gün sözcüğünü nitelediği için sıfattır.
güzel güzel konuşurken: güzel güzel tekrar öbeği olarak zarf fiili nitelediği için zarf görevindedir.
O güzelin: belirtme sıfatında güzel sözcüğü adlaşmıştır ve ad görevindedir.
Güzelleştik: güzel sözcüğü –leş addan eylem yapma eki ile eylem olmuştur. Görülen geçmiş zaman, birinci çoğul eki almıştır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Aksan, D. (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim.* Türk Dil Kurumu, Ankara.

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri.* Türk Dil Kurumu, Ankara.

Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili,* Grafiker Yayınları, Ankara.

Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi,* Bayrak Yayınları, İstanbul.

Göksel, A., Celia K. (2005). *Turkish.* Routledge.

Hartmann, R. R. K. - Stork, F. C. (1972). *Dictionary of language and linguistics,* John Wiley & Sons, New York-Toronto.

Kornfilt, J. (1997). *Turkish,* London - Routledge, New York.

Korkmaz, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Lahne, A. (ty). *Study Guide Morphology Preseminar Introduction to Synchronic Linguistics:* Morphology, University Leipzig, Leipzig.

Lewis, G. L. (1967). *Turkish Grammar,* Clarendon Press, Oxford.

5

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Sözcük öbeklerini ayırt edebilecek,
- Cümlenin temel ve tamamlayıcı ögelerini belirleyebilecek,
- Cümle türlerini ayırt edebilecek

bilgi ve becerilere sahip olabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Sözcük Öbekleri
- Cümle
- Cümlenin Ögeleri
- Cümle Türleri

İçindekiler

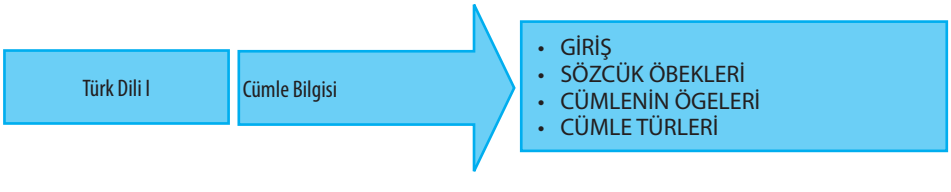

Cümle Bilgisi

GİRİŞ

Dil, birbiriyle çok sıkı ilişkiler kuran birimlerin oluşturduğu bir işaretler sistemidir. İnsan dilini oluşturan sistemde önce sesler, seslerin bir araya gelmesinden sözcükler ve sözcüklerin belli kurallarla bir araya gelmesinden de cümleler oluşmuştur. Dolayısıyla cümle; insanların duygu, düşünce ve isteklerini sözlü ya da yazılı olarak anlatmada, bir iletişim aracı olarak kullanageldikleri en temel araçlardan biri olmuştur. Türk Dil Kurumu (tdk.gov.tr) cümleyi "*Bir yargı bildirmek için tek başına çekimli bir eylem veya çekimli bir eylemle kullanılan kelimeler dizisi, tümce*" olarak tanımlamaktadır.

Yeryüzünde konuşulan bütün dillerin kendilerine özgü yapı özellikleri ve mantıkları vardır. Bir dili diğer dillerden ayıran en temel özelliklerden biri de sözcük varlığından çok, cümledeki sözcüklerin sıralanış düzenindeki farklılıklardır. *Bir dildeki* sözcüklerin, sözcük öbeklerinin cümle ve söz *içindeki görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını ve cümle türlerini ele alıp inceleyen bilim dalına* **cümle bilgisi** ya da **söz dizimi** denir. Tanımdan da anlaşılacağı gibi cümle bilgisinin konusu, bir yargı taşımayan sözcük öbekleri ile bir yargı taşıyan anlatım birimi olan cümledir. Bu ünitede anlatımın temel birimi olan cümle içerisindeki sözcük öbekleri, sözcüklerin ve eklerin cümle içindeki görevleri, dizilişleri ve cümle türleri ele alınacaktır.

Cümle bilgisi ya da söz dizimi adları Eski Yunan'da **syn-;** "birlikte" ve **táxis** "düzenleme" sözcüklerinden gelen sentaks terimi için kullanılmaktaydı.

SÖZCÜK ÖBEKLERİ

Sözcük öbekleri, birden çok sözcüğün cümle içinde tek işlevle kullanılacak şekilde bir araya getirilerek belirli kurallar içinde yan yana dizilmesinden oluşan yargısız dil birimleridir (Demir- Yılmaz, 2009; Karahan, 2006). Sözcüklerin tek başına yeterli gelmediği durumlarda, anlatılamayan olayı, durumu ya da nesneyi ifade etmeyi kolaylaştırmak, netleştirmek, zenginleştirmek üzere birden fazla sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu yeni yapıdır. Cümle bilgisi çalışmalarında, sözcük öbeklerinin işlevlerinin belirlenmesi, sınıflandırılmasına yönelik bilgiler, cümlenin yapısının, anlamının ve işlevinin açıklanmasında, cümlelerin ayrıntılı biçimde çözümlenebilmesinde, belirleyici rol oynar. Bu nedenle cümle içindeki sözcük öbekleri bulunmalı ve öbeklerin birbirleriyle ilişkileri incelenmelidir.

Sözcük öbekleri, kaynaklarda sözcük grupları, kelime grupları, dizim bilgisi olarak da adlandırılabilmektedir.

Sözcükler, kavramları tek tek gösteren dil birimleridir ve iletişim kurarken herhangi bir kavram hakkında konuşabilmek için onu gösteren sözcükten yararlanılır. Ancak iletişim kurmada tek başına sözcükler, her zaman gereksinimi karşılayamayabilir. Kavramlara ait ayrıntılar ile bunların niteliklerini ifade etmek için birden çok sözcükten oluşan öbeklere gereksinim duyulabilir. Bir başka deyişle, cümle ögelerinin daha ayrıntılı ifade

edilebilmesi için çoğu zaman tanımlayan, betimleyen ek sözcüklere ve/ya belirli yapılardaki sözcük dizilerine ihtiyaç vardır. Örneği inceleyelim:

1. ara verildi.
2. *2 gün* ara verildi.
3. *eğitime* 2 gün ara verildi.
4. *kar yağışının yoğun olması nedeniyle* eğitime 2 gün ara verildi.
5. *Eskişehir'in Çifteler ilçesinde* kar yağışının yoğun olması nedeniyle eğitime 2 gün ara verildi.

Yukarıdaki cümlelerde yüklem, özne ve yüklemin oluş koşullarıyla ilgili en az bilgimizin olduğu cümle, 1. cümledir. En ayrıntılı bilgi ise 5. cümlede yer almaktadır. Sözcük sayısının artmasıyla anlam daha da belirginleşmiştir. Sözcük öbekleri ve bu öbeklere eklenen her yeni sözcük anlatımın sınırlarını genişletmektedir.

DİKKAT

Cümlede gereksiz ve aynı anlama gelen söz ya da sözcük öbeklerinin anlatımı bozacağı da unutulmamalıdır.

Konuya ilişkin alan yazın incelendiğinde araştırmacıların sözcük öbeklerini tanımlamalarından Türkçede yer alan sözcük öbeklerinin genel özellikleri şöyle sıralanabilir (Eker, 2006; Karahan, 2006; Kerimoğlu, 2006; Demir ve Yılmaz, 2009; Gökdayı, 2010; Doğan, 2013):

- Sözcük öbekleri herhangi bir yargı bildirmezler ancak yine de anlamlı bir bütünlük gösterirler.
- Sözcük öbekleri iki ve/ya daha fazla sayıda sözcükten oluşabilir.
- Öbekleri oluşturan sözcükler, kurallı bir biçimde bir araya gelir. Bu kurallılık çerçevesinde, yardımcı öge olan sözcük önce, asıl öge olan sözcük sonra gelerek öbeği oluştururlar.
- İkiden fazla sözcükten oluşan öbeklerde iç içe geçmiş öbekler bulunabilir.
- Sözcük öbekleri, eklenme açısından tek bir sözcük gibi işlem görür ve çekim ekleri öbeğin son ögesine getirilir.
- Sözcük öbekleri cümlede anlamı genişletme, pekiştirme, belirtme ve niteleme görevlerini yerine getirirler. Herhangi bir ayrıntının belirtilmesi sözcük öbekleriyle mümkündür ve cümlenin ögeleri de bu tür öbeklerle daha ayrıntılı hâle getirilebilir.
- Sözcük öbekleri, cümlede tek bir öge gibi işlev görürler.

DİKKAT

Cümlede yan yana bulunan sözcüklerin sözcük öbeği oluşturup oluşturmadığını anlamak için cümledeki öge dizilişlerini değiştirdiğinizde sözcükler birlikte hareket ediyorsa sözcük öbeğidir. Örneğin: "Şu yüksek binanın üçüncü katında/ annemin teyzesi/ oturuyor." Bu cümle yükleme iki sözcük öbeği ile bağlanıyor. Cümlenin ögelerinin yeri değişse de sözcük öbekleri birlikte hareket eder. Cümleyi *"Annemin teyzesi/ şu yüksek binanın üçüncü katında/ oturuyor."* biçimde de söyleyebiliriz. Aynı cümleyi sözcük öbeklerinin yerine zamir getirerek de söyleyebiliriz. "O *(annemin teyzesi)*/ şurada (şu yüksek binanın üçüncü katında)/ oturuyor."

Alan yazında Türkçe cümle kuruluşunda yer alan sözcük öbeklerine ilişkin farklı sınıflandırmalar bulunmakla birlikte, en bilinen sözcük öbekleri ad ve sıfat tamlamalarıdır. Bu ünitede sözcük öbekleri tamlayan-tamlanan ilişkileri açısından (Demir ve Yılmaz, 2009) iki genel grup altında yapısı ve örnekleriyle birlikte öz olarak açıklanacaktır.

İNTERNET

Sözcük öbekleri ile ilgili ek bilgi edinmek için Hürriyet Gökdayı'nın *Türkiye Türkçesinde Öbekler* adlı çalışmasını Genel Ağ'daki turkishstudies.net/Makaleler/637152171_61gökdayı_hürriyet.pdf adresinden okuyabilirsiniz.

Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunan Sözcük Öbekleri

Tamlayan tamlanan sözcük öbeklerinde önce gelen öge, kendinden sonra gelen ögeyi farklı yönlerden belirtir ya da niteler. Bu tür sözcük öbeğinde tamlayan ve tamlanan öge birer sözcükten oluşabileceği gibi genişlemiş sözcük öbeklerinden de oluşabilir. Aşağıdaki tabloda bu grup içinde yer alan sözcük öbekleri yapısı ve örnekleriyle birlikte gösterilmektedir.

Tablo 5.1
Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunan Sözcük Öbekleri

Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunan Sözcük Öbekleri		
Sözcük Öbeği	**Yapı**	**Örnek**
Belirtili ad tamlaması	ad-(n)In + ad-(s)I	Araban*ın* kapı*sı*
Belirtisiz ad tamlaması	ad + ad-(s)I	araba kapı*sı*
Takısız ad tamlaması	ad + ad	demir kapı
Sıfat tamlaması	sıfat + ad	büyük okul, bir adam birkaç ev, anlamsız söz
Aitlik öbeği	ad +ki eki; + ad + -dA + -ki, nIn+ki	sabah*ki*, ev*deki*, biz*imki*
Ünlem öbeği	ünlem + ad/ ad grubu	Ey Türk gençliği, Değerli konuklar

Ad Tamlamaları

İyelik ekli bir adın (tamlayan), iyeliğin belirttiği başka bir adla (tamlanan) *aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb.* anlam ilgileriyle bağlandığı sözcük öbeğidir (Karahan,2006). **Ad tamlamaları** cümlede ad, sıfat ve zarf görevlerinde, cümlenin her ögesi olarak bulunabilirler. Belirtili, belirtisiz ve takısız ad tamlaması olmak üzere üç türü vardır.

Alanda "ad tamlaması" terimi yerine "ad takımı" ya da "isim tamlaması" terimleri de kullanılır.

1. ***Belirtili ad tamlaması:*** İlk sözcüğün *ilgi eki –(n)In* + ikinci sözcüğün iyelik eki –sI almasıyla oluşan ad tamlamasıdır.

Belirtili ad tamlamalarında, tamlayan eki (n)In yerine -dAn durum eki de kullanılabilir. Örneğin; kardeşlerimden ikisi gibi.

Örnek: *İşinin değişmesi* şansını da değiştirmişti.
Esra, *odanın pencerelerini* sıkıca kapattı.
Selma'nın sesi çok güzeldir.

DİKKAT

Belirtili ad tamlamasında tamlayan öge ile tamlanan öge kimi zaman, genellikle şiirlerde yer değiştirebilir. Örneğin; *Kimse bilmez dertlerini anaların*. Tamlayan öge ile tamlanan öge arasına başka sözcükler girebilir. Örneğin; Ayşe masal anlatırken *çocukların* yorgunluktan gözler*i* kapanırdı.

DİKKAT

Pek çok kaynakta "zincirleme ad tamlaması" olarak verilen yapı, belirtili ad tamlamasının tamlayan ögesinin de ad tamlaması biçimindeki iç içe girmiş tamlama türüdür. Örneğin; kardeşim*in* resim defter*i*, ev*in* duvarının boyas*ı*, Türkçe öğretmen*inin* not defter*i* vb.

DİKKAT

Bazı belirtili ad tamlamaları kalıplaşmaya uğrar. *Elinin körü, kaçın kurası, sözün kısası vb.*

2. ***Belirtisiz ad tamlaması:*** İlk sözcüğün ek almayıp ikinci sözcüğün iyelik eki –sI almasıyla oluşan ad tamlamasıdır.

Örnek: *Vişne reçelini* çok severdi.
Odanın içini *gül kokusu* kaplamıştı.
Dedem tam bir *insan sarrafıydı.*

DİKKAT

Belirtisiz ad tamlamalarında tamlayan ve tamlanan arasında süreklilik/belirtisizlik vardır. Sürekliliğin gereği olarak tamlayan ve tamlanan arasında başka bir sözcük girmez. Örneğin*; limon ağacı, badem şekeri, Porsuk nehri vb.*

DİKKAT

Özellikle yer adlandırmalarında belirtisiz ad tamlamasının iyelik ekinin düşürüldüğü gözlemlenmektedir. Edirnekapı-sı yerine *Edirnekapı;* Bakırköy-ü yerine *Bakırköy* denmesi gibi. Son zamanlarda Türkçenin kurallarına aykırı yapılan yer adlandırmaları da görülüyor. *Eskişehir İnternet, Ahmet Market, Ata Sokak vb.*

DİKKAT

Belirtisiz ad tamlaması, başka bir ad tamlamasının tamlananı olduğunda kendi iyelik ekini değil ana tamlamanın iyelik ekini taşır. Örneğin; bahçe kapısı – *bizim bahçe kapısı*, hayat tarzı- *senin hayat tarzın vb.*

3. ***Takısız ad tamlaması:*** Her iki sözcüğün de ek almadığı ad tamlamasıdır. Bu tür ad tamlamalarında tamlanan ögenin niteliği, benzetme ve/ya neden yapıldığını belirtilir.

Örnek: Kendisine *yün kazak* örmüştü.
Tahta kapıdan içeri girince ilk onu gördü.
Vitrinde gördüğü *elmas yüzükle* geçmişe daldı.

DİKKAT

Takısız ad tamlamaları yapı olarak sıfat tamlamasına benzetilebilir. Ancak anlamsal olarak da farklı olan sıfat tamlamaları, genellikle soğuk/sıcak, iyi/kötü gibi karşıtlıklar taşıması yönüyle takısız ad tamlamalarından ayrılırlar.

Sıfat Tamlaması

Varlıkları işaret, sayı, soru ve belgisizlik yönünden belirten sözcükler belirtme sıfatlarıdır. Varlıkları niteleyen sözcükler de niteleme sıfatıdır.

Adı nitelemek ve/ya belirtmek amacıyla oluşan sözcük öbeğidir. Sıfat tamlamasının oluşumunda birden fazla sıfat bir adı niteleyebilir ya da belirtebilir. Tamlayan (sıfat) da tamlanan (ad) da bir sözcük öbeği olabilir. Sıfat tamlamaları cümlede ad, sıfat ve zarf görevlerinde bulunabilir.

Örnek: *Mavi* deniz, *sıcak* güneş ve dost sohbeti... İşte tatil.
Beyaz badanalı, kırmızı kiremitli evler yol boyunca dizilmişti.
Kadın pazardan *üç kilo* elma aldı.

DİKKAT

Bazı birleşik kelimelerin kendi içinde sıfat tamlaması kuruluşunu örnekledikleri görülebilir. Örneğin; *Akdeniz, karaciğer* vb.

DİKKAT

Sıfat tamlamasında tamlayan ile tamlananın yeri değişmez. Eğer değişirse sözcük sıfat olmaktan çıkar. Örneğin; "*çalışkan çocuk*" bir sıfat tamlamasıyken "*çocuk çalışkan*" bir ad cümlesidir.

Belirtisiz ad tamlamasıyla kullanılacak sıfatın yerine dikkat etmek gerekir. "devlet bakanı" gibi bir tamlamada sıfatın yeri belirtisiz ad tamlamasından önce olmalıdır. Örneğin; *eski devlet bakanı* denildiğinde eski devleti değil, devlet bakanını nitelemektedir. Eğer *devlet* nitelenmek istenirse tamlamanın "eski devletin bakanı" biçiminde belirtili ad tamlaması olarak kurulmuş olması gerekir. "*Eski İstanbul'un semtleri...*" tamlamasında eski sıfatı İstanbul'un önceki zamanlarını ifade eder. "*Eski İstanbul semtleri...*" tamlamasında ise *eski* olan İstanbul'un semtleridir.

DİKKAT

Aitlik Öbeği

Aitlik eki "-ki" ile oluşturulan sözcük öbeğidir. Cümlede zamir *(bizimki gidiyor)* ya da sıfat (*bahçedeki kadın*) görevindedir. "-ki" den önceki ad tek sözcük olabileceği gibi ad yerine geçen bir sözcük öbeği de olabilir.

Örnek: *Hastanedeki* bir tanıdığını aradı.
Akşamki kavga sinirlerini bozmuştu.

Aitlik öbeği bir ada bağlandığında sıfat tamlaması olur.

DİKKAT

-ki eki bugünkü, dünkü gibi birkaç örnek dışında ünlü uyumuna girmez ve bitişik yazılır.

DİKKAT

Ünlem Öbeği

Bir ünlem ile bir adın ek almadan oluşturduğu sözcük öbeğidir. Kural olarak ünlem önce ad sonra gelir.

Örnek: *Hey* arkadaşlar
Ey gözüm, *ey* karanlık ve aydınlıklarım

Ünlem sözcüklerinin hemen hemen tamamı Arapça veya Farsça kökenlidir. Türkçede ünlem sözcüğü azdır.

Genellikle ilk öge tek sözcük olur, ikinci öğe tek sözcük ya da kelime grubu olabilir. Bunlar bağımsız sözler olabilecekleri gibi bir cümlenin içinde de olabilirler, fakat cümle kuruluşuna katılamazlar. Cümle çözümlemesi çalışmalarında *cümle dışı öge* olarak değerlendirilirler.

DİKKAT

Genellikle cümle başında olmakla beraber, kimi zaman cümle ortasına ya da sonuna kayabilirler. Örneğin; *Benim hakkım, sus ey* bülbül, senin hakkın değil matem (Mehmet Akif Ersoy).

DİKKAT

Ünlem gruplarının yazımında birden fazla yol izlenebilir: a) Ünlem grubunun sonuna virgül, cümlenin sonuna ünlem işareti konur. b) Ünlem grubunun sonuna ünlem işareti, cümlenin sonuna nokta konur. c) Ünlem grubu arasöz ise iki virgül arasına alınır.

DİKKAT

Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunmayan Sözcük Öbekleri

Tamlayan tamlanan ilişkisi bulunan sözcük öbeklerinde Türkçenin söz dizimi gereğince tamlayan ögenin önce, tamlanan ögenin sonra gelmesi kuralı işlemekteydi. Tamlayan tamlanan ilişkisi bulunmayan sözcük öbeklerinde ise bu kural bulunmaz ancak sözcük öbeklerinin genel özelliklerinde belirtildiği gibi cümle içinde birlikte hareket ederler. Aşağıdaki tabloda bu grup içinde yer alan sözcük öbekleri yapısı ve örnekleriyle birlikte gösterilmektedir.

Tablo 5.2
Tamlayan Tamlanan İlişkisi Bulunmayan Sözcük Öbekleri

Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunmayan Sözcük Öbekleri		
Sözcük Öbeği	**Yapı**	**Örnek**
Unvan öbeği	kişi adı + unvan/akrabalık adı	Mustafa Kemal Paşa, Faruk Yüzbaşı, Selma Teyze
Edat öbeği	ad + durum eki (-A,-DAn, -nIn) + son çekim edatı	senin gibi, aşka dair, bizim kadar, arabayla
Bağlama öbeği	öge + bağlaç + öge	Leyla ile Mecnun sen ve ben
Sayı öbeği	büyük sayı + küçük sayı	yirmi dört (20+ 4) bin yüz elli (1000+ 100+50)
Tekrar öbeği (İkilemeler)	sözcük + sözcük sözcük + m + sözcük ad +durum eki + ad + durum eki ad + iyelik eki + ad + iyelik eki + n + durum eki	hızlı hızlı, iyi kötü az maz, okul mokul yıldan yıla saati saatine
Birleşik sözcük	Kalıplaşmış sözcükler	yüzbaşı, hanımeli, ateşkes
Birleşik eylem öbeği	1. ad + yardımcı eylem 2. eylem + zarf eylem + yard. eylem	yardım et-, adı çık- bakakal-, anlayabil-, geçiver-, şaşıp kal-, çekip git-
isim-fiil öbeği	Yardımcı öge + fiil+ - isim-fiil eki	bak-*mak*, bak-*ma*, bak-ış
Sıfat-fiil öbeği	Yardımcı öge + fiil+ -sıfat-fiil eki	gel-*en*, bil-*dik*, gör-*ecek vd.*
Zarf-fiil öbeği	Yardımcı öge + fiil+ -zarf -fiil eki	bil-*erek*, koş-*up*, kaç-*ınca*, gör-*meden*
Kısaltma Öbekleri	1. İlgi (ad+ tamlayan eki (ilgi eki)+ ad 2. Belirtme (1. öge + belirtme durum eki + 2. öge) 3. Yaklaşma (1. öge + yaklaşma durum eki + 2. öge) 4. Bulunma (1. öge + bulunma durum eki + 2. öge) 5. Ayrılma(1. öge + ayrılma durum eki + 2. öge)	*sizin kız* *yüzü aşkın* *keyfine düşkün* *yükte hafif* *içten pazarlıklı*

Unvan öbeği ad görevindedir. Çeşitli çekim ekleri alarak cümlede özne, nesne, dolaylı tümleç ve yüklem olabilir.

Unvan Öbeği

Kişi adı ve onu izleyen bir unvan veya akrabalık adından oluşan sözcük öbeğidir.

Örnek: Ertuğrul *Gazi*, Murat *Bey*, Selin *Hanım*, Hürrem *Sultan*, Selim *Amca* vb.

DİKKAT

İlk ögesi unvan veya akrabalık adı olan sözcük öbeği unvan öbeği değil, birleşik addır. Örneğin; Doktor Seçil, Öğretmen Serpil, Albay Rauf vb. **Birleşik adlarda vurgu sonda, unvan öbeklerinin vurgusu ise başta bulunur.**

"ile, için, kadar, göre, diye, rağmen, karşı, ...e doğru, gibi, -den dolayı" edatları sıklıkla kullanılan edatlardır. "ile" eşit sözcükler arasında yer alırsa bağlaç olur.

Edat Öbeği

Bir ad/ad soylu sözcük ve onu izleyen çekim edatının bir araya gelmesi ile oluşan sözcük öbeğidir.

Örnek: İpince, dal *gibi* bir çocuktu.
Yaşamak *için* çok güzel bir yer *diye* düşündü.
Bütün gün araba*yla* şehri gezdi.
Her şeyi bilmesine *rağmen* hiç sesini çıkarmadı.

Edatlar tek başlarına bir anlam ifade etmezler; yalnızca cümlede anlam kazanırlar. Cümlede anlamlı değil, görevli ögelerdir. Cümleden çıkarılmaları, cümlede bir daralma ve eksikliğe yol açar. Edatlar daima ad ile beraber kullanılmak durumundadır.

DİKKAT

Edat öbeği, edatın türüne göre zaman, yön, durum, benzetme, neden, şart, miktar vs. bildirir. Cümlede çoğunlukla zarf veya edat tümleci olur, ayrıca ek-eylem alarak yüklem olabilir.

DİKKAT

Bağlama Öbeği

En az iki eş ögenin bağlaç ile bağlanmasıyla oluşan sözcük öbeğidir. Eğer bağlanan ikiden fazla öge varsa bağlaç son iki öge arasına girer. Bağlama öbeği, cümlede ad, sıfat ve zarf görevinde bulunabilirler.

Belli başlı bağlaçlar; ve, veya, ile, fakat, ama, değil, ya…ya, hem.. hem, ne…ne, da…da, ister… ister, mi…mi, kah…kah, ya… yahut, gerek.... gerek vb.

Örnek: Kardeşim *ve* teyzem yarın İstanbul'a gidecekler.
Çalışkan *fakat* hırslı bir kişiliği vardı.
Ne para *ne* şöhret mutlu etmişti.
Zengin *mi* fakir *mi* belli değildi.

Olumsuzluk ifade eden *"ne...ne"* bağlacının bulunduğu cümlelerin yüklemleri olumlu olmalıdır. Bu tür cümleler anlam olarak olumsuzdur. Ancak olumlu yüklem kullanmakla anlam bakımından, söyleyiş ve kullanışta eksiklik seziliyorsa *"ne...ne"* bağlacının yerine *"de...de"* bağlacı olumlu yüklemle kullanılabilir.

DİKKAT

Sayı Öbeği

Sayı öbeği, ilki büyük, ikincisi küçük sayıdan oluşan sözcük öbeğidir. Sayı öbeği, cümlede ad ve sıfat görevinde bulunur.

Sayı öbeğindeki sayıların dizilişi basamak sistemine göredir. Sayılar sondan başa doğru büyür ve sayılar aralarına ek almazlar.

Örnek: Daha *on yedi* yaşında evden ayrılmıştı.
Kazandığı *beş bin* lirayla hemen bir ev tutmuştu.

Tekrar Öbeği (İkilemeler)

Aynı, yakın ya da karşıt anlamlı iki sözcüğün; *anlamı güçlendirmek, çokluk veya abartı bildirmek, süreklilik belirtmek, ortalama veya yaklaşıklık* ifadesi kazandırma amacıyla bir tek sözcük gibi işlev görmek üzere oluşan sözcük öbeğidir. Cümlede ad, sıfat, zarf ve eylem görevinde kullanılırlar.

Tekrar öbeği ya da ikilemeler yapısına ve anlamına göre genel olarak; aynen tekrarlar, eş ya da yakın anlamlı tekrarlar, zıt anlamlı tekrarlar, eklemeli tekrarlar olmak üzere dört grupta toplanır.

Örnek: *Hemen hemen* işlerinin çoğunu bitirdik.
Salonda her zamanki gibi *yedi sekiz* konuk vardı.
Haberi duyar duymaz gibi *sağa sola* telefon etmeye başladı.
Öğrendiklerim kafamı *allak bullak* etmişti.

Tekrarlar yazılırken aralarına virgül ya da kısa çizgi konmaz.

DİKKAT

Tekrar öbekleri, anlatım bozukluklarından gereksiz sözcükler ve tekrar sıklığı ile karıştırılmamalıdır.

DİKKAT

Birleşik Sözcükler

Birden fazla sözcüğün anlam kayması, ses kaynaşması, sözcük türü kayması yollarıyla oluşturdukları sözcük öbeğidir. Aralarına ek girmez. Cümlede ad görevindedirler.

Türkçede, birleşik eylem dışındaki bütün birleşik sözcükler, ad soylu olarak kabul edilir.

Örnek: *Sultan Selim* hakkında bilgi topladık.
O gün *Yüzbaşı Murat*'ı ilk kez görecekti.
Bahçenin her yerinde *hanımeli* çiçekleri vardı.
Ressam Canan her zamanki *konukseverliği* ile karşıladı bizi.

Birleşik sözcükler kimi zaman unvan öbekleri ile karıştırılır. Unvan öbeklerinde unvan ya da akrabalık bildiren öge her zaman sondadır. Unvan bildiren öge başa geldiğinde birleşik sözcüğe dönüşür.

Birleşik Eylem Öbeği

Bir ad ve bir yardımcı eylemle ya da iki eylemin birleşmesinden oluşan sözcük öbeğidir. Birleşik eylemlerde anlamca kaynaşma söz konusudur. Birleşik eylemler iki alt grupta toplanır.

1. **Adla yapılan birleşik eylemler:** "ad + yardımcı eylem" şeklinde oluşturulan birleşik eylemlerdir. Bu tür bileşik eylemlerde söz konusu olan yardımcı eylemler *"et-, ol- , eyle-, bulun- , kıl-, yap-"* eylemleridir. *"et- , eyle-, yap-, kıl-"* yardımcı eylemleri ile geçişli birleşik eylemler ; *"ol-, bulun-"* yardımcı eylemleri ile de geçişsiz birleşik eylemler yapılır.

Örnek: Yeni bir araba *satın aldık.*
Birçok aile şehri daha önceden *terk etti.*
Sana her zaman *yardım etmek* isterim.
Şehrin yıllar önce gördüğüm güzelliği *kaybolmuştu.*

Adla yapılan birleşik eylemlerde ad ögesi bir sıfat-fiil olabilir. Bu birleşik eylemlerde yardımcı eylem genellikle *"ol- ve bulun-"* eylemleridir. *görünmez ol- , söylemiş bulun-, konuşacak ol-, bekliyor ol-* gibi.

"başla-, çalış-, iste-" gibi aslında yardımcı eylem olmayan bazı eylemler "–mAyA başla-, -mAk iste-, -mAyA çalış-" kalıpları içinde yardımcı eylem olarak da kullanılır ve birlikte kullanıldığı hareket adlarını betimler (Karahan, 2006).

Eylemle yapılan birleşik eylemler, betimsel eylemler olarak adlandırılır. Betimsel eylemler asıl eyleme "tezlik, yeterlilik, süreklilik, beklenmezlik, yaklaşma" anlamları ile bağlanır ve asıl eylemin kılınış çeşidini göstermeye yarar.

2. **Eylemle yapılan birleşik eylemler:** "eylem+ zarf-eylem + yardımcı eylem" şeklinde oluşturulan birleşik eylemlerdir. *"bil-, ver-, gel-, g*ör-, kal-, dur-, yaz-, koy-" yardımcı eylemleri ile oluşturulan birleşik eylemlerde eylem ile yardımcı eylem arasına " –A, -I , -U" bazen de "-ıp /-ip" zarf-eylemleri girer.

Örnek: Duydukları karşısında sokağın ortasında öylece *kalakaldı.*
Okulların tatil olduğunu ancak gün sonunda *öğrenebilmişti.*
Ailede yıllardır *süregelen* kavgaların bitmesi için çok uğraştı.

İsim-Fiil Öbeği

"-mAk, -mA, -Iş" eklerinin eyleme eklenmesiyle oluşan sözcük öbeğidir. Cümlede ad görevinde olan isim-fiil öbeği zarf dışında cümlenin bütün ögelerini oluşturabilir.

Örnek: Uzun bir aradan sonra işe *dönmek* iyi olmuştu.
Annesinin geceleri gizli gizli *ağlayışını* hatırlayıp üzülürdü.
Olanları bana *anlatmasını* istedim.

Sıfat-Fiil Öbeği

Sıfat-fiil eklerinin eyleme eklenmesiyle oluşan sözcük öbeğidir. Sıfat-fiil öbeği, cümlenin bütün ögelerini oluşturabilir.

Örnek: Büyük sınava *hazırlanan* öğrencileri gördükçe üzülürüm.
Yaşanacak güzel günlerimiz var.
Herkes *gördüğü* bu güzellik karşısında büyülenmişti.

Zarf-Fiil Öbeği

Zarf-fiil eki getirilerek adlaştırılmış bir eylem ile bunu tamamlayan öge ya da ögelerden oluşan kelime grubudur.

Örnek: Gözündeki *yaşları silerek yüzüğünü* uzattı.
Başını çevirip ardında kalanlara baktı.
Murat *iş yerinden ayrılır ayrılmaz* kardeşini aradı.

"-a/-e, -Ip, -ArAk, -ArAktAn, -Inca, -Alı, -AlIndan, -mAdAn, -ken, -dIkçA, -mAkslzln, -dlğIndAn, -AndA" ekleri ile oluşturulan zarf-fiil öbeği cümle yapısına yakınsa da yargı bildirme özelliğine sahip değildir.

Cümle yapısına yakın özellik gösteren zarf-fiil öbeğinde zarf-fiilin anlamı özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf öğeleri ile tamamlanır. Zarf-fiil öbeği genellikle grubun sonundadır ancak bu bazen özellikle de şiir dilinde yer değiştirebilir.

DİKKAT

Durum eki alan sıfat-fiiller zarf-fiile dönüşür. *Annem geldiğinde, seni sevdikçe vb.* Bunların oluşturduğu sözcük öbekleri cümlede zarf-fiil öbeği olarak değerlendirilmelidir.

DİKKAT

Kısaltma Öbekleri

Ad durum eklerinden birini almış bir sözcük ile başka bir sözcüğün birleşmesinden oluşan sözcük öbeğidir. Öbek içinde yer alan ilgi öbeği, tamlanan eki düşmüş belirtili ad tamlamasına benzer. Karahan (2006: 79) kısaltma öbeklerini *"Kelime grupları ve cümlelerden yıpranma veya kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan kelime grupları"* olarak tanımlar. Farklı sınıflandırmalar bulunmakla birlikte bu ünitede kısaltma öbekleri ilgi, belirtme, yaklaşma, bulunma ve ayrılma öbeği olarak beş grupta ele alınmıştır.

a. ***İlgi öbeği:*** Belirtili ad tamlamasının tamlanan ögesindeki iyelik ekinin düşmesiyle oluşan kısaltma öbeğidir. Biz***im*** araba, siz***in*** okul vb.
b. ***Belirtme öbeği:*** İlk ögesi belirtme (yükleme) durum eki taşıyan kısaltma öbeğidir. Yapıla***n-ı*** eleştiri, yapıla***n-ı*** takdir, yü***z-ü*** aşkın vb.
c. ***Yaklaşma öbeği:*** İlk ögesi yaklaşma (yönelme) durum eki taşıyan kısaltma öbeğidir. Ca***n-a*** yakın, di***l-e*** kolay, kiş***i(y)-e*** özel vb.
d. ***Bulunma öbeği:*** İlk ögesi bulunma durum eki taşıyan kısaltma öbeğidir. sol-***da*** sıfır, sene-***de*** bir gün, yük-***te*** hafif vb.
e. ***Ayrılma öbeği:*** İlk ögesi ayrılma (uzaklaşma) durum eki taşıyan kısaltma öbeğidir. iç-***ten*** pazarlıklı, sonra-***dan görme,*** su-***dan*** sebepler vb.

İNTERNET

Kısaltma öbekleri ile ilgili ek bir kaynaktan yararlanmak için Abdurrahman Özkan'ın "Türkiye Türkçesinde Kısaltma Grupları" adlı makalesini okuyabilirsiniz. (*Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları,* 6:11, 2004)

DİKKAT

Aşağıdaki cümlede bulunan sözcük öbeklerini inceleyiniz.
"Gülay'la Ahmet'in bir hafta önceden verdikleri hafta sonunu baş başa geçirme kararı, birdenbire çıkan bu engelle suya düşmüştü."

CÜMLENİN ÖGELERİ

Sözcük gruplarından daha geniş, bağımsız dil bilgisel bir yapı olan cümle (Eker, 2006), sözcüklerin rastgele yan yana gelmesiyle değil, belli kurallara göre birleşmesinden oluşan bir bütündür. Örneğin; *"büyük ev"* biçimindeki sıfat tamlaması, sözcüklerin yerlerinin değiştirilmesiyle *"ev büyük"* şeklinde ad cümlesi olur. Dolayısıyla sözcükler, ancak cümle içinde anlam ve değer kazanır.

Cümle, değişik işlevlerdeki parçalardan oluşan bir bütündür. Bu bütünün parçaları da işlevlerine göre özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tamlayıcısı olarak adlandı-

rılan cümle ögeleridir. Türkçenin cümle ögelerinin sıralanışı, özne- tümleç (nesne, yer tamlayıcısı, zarf tamlayıcısı)-yüklem sırasına göredir. Cümlede, cümle dışı ögeler olarak adlandırılan başka sözcükler de yer alabilir. Bunlar cümlenin ögesi sayılmazlar. Cümlenin ögeleri; *Cümlenin Temel Ögeleri* ve *Cümlenin Tamamlayıcı Ögeleri* başlıkları altında daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Şekil 5.1

Cümlenin Ögeleri

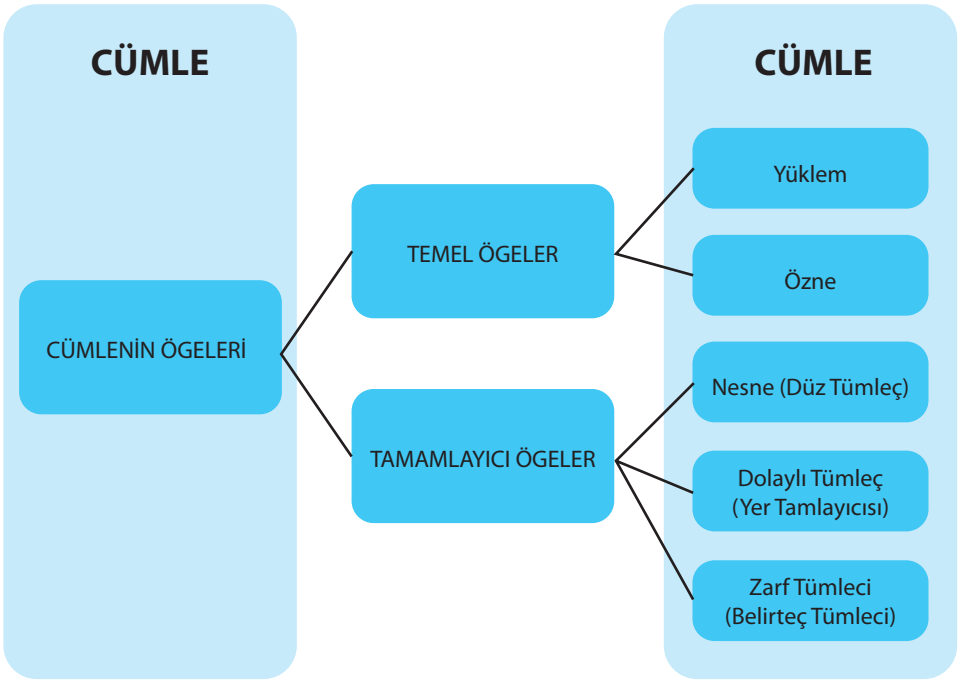

Cümlenin Temel Ögeleri

Yeryüzündeki bütün dillerde cümlenin temel ögeleri yüklem ve öznedir (Eker, 2006). Cümle içindeki sözcükler yüklemle ilişkileri, cümle içinde ona uzak ya da yakın oluşları açısından değişik değer ve görev kazanırlar (Atabay, Özel, Çam, 1981). Cümlenin temel ögelerini daha ayrıntılı ele alalım.

Yüklem

Cümlenin yargı taşıyan en temel öğesi durumundaki yüklemi Gencan (1979) *cümlede iş, oluş, kılış, düşünce, duygu, imge, yargı anlatan sözcük* olarak tanımlamaktadır. Yüklem, cümlede yargı bildiren çekimli öğedir. (Atabay, Özel, Çam, 1981). Cümledeki diğer ögeler, yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlamak ve onu daha belirgin duruma getirmek üzere cümlede yer alır. Tanımlardan da anlaşılacağı gibi yüklem, cümlede bitmişliği ifade eder. Yüklemin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz (Atabay, Özel, Çam, 1981; Eker, 2006; Karahan, 2006; Delice, 2007; Karabulut, 2009; Özkan, 2013):

1. Yüklem tek sözcükten oluşabildiği gibi birden çok sözcükten (sözcük öbeği) de oluşabilir.

Örnek: Lise arkadaşımla yıllar sonra *karşılaşmıştık.*
yüklem

Cümlenin yüklemi "karşılaşmıştık" zaman ve kişi eki almış çekimli bir eylemdir. Yüklem tek sözcüktür.

Konu, *babasının sık görülen sinirlenmesiydi.*
yüklem

Cümlenin yüklemi "babasının nadir görülen sinirlenmesiydi" ek-eylem ile çekimlenmiş belirtili ad tamlaması yapısında bir sözcük öbeğidir.

2. Yüklem, çekimli bir eylem de olsa ek-eylem almış ad ya da ad soylu bir sözcük de olsa kurallı bir cümlede cümlenin sonunda bulunur.

Örnek: Olanları anlatırken sesim biraz *yükselmişti.* ***(eylem)***
yüklem
Yaşadıklarını anlatırken çok *soğukkanlıydı.* ***(ad)***
yüklem

3. Bir cümlede birden fazla özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci olabilir ancak yüklem tektir. Yüklem sayısı kadar cümle vardır.

Örnek: Son cümleyi *söyledim,* söyleyeceklerini beklemeden *uzaklaştım.*
yüklem *yüklem*

Örnek cümle, birbiri ile ilgili ancak birbirinden bağımsız iki yüklemi olan iki cümledir.

4. Cümlede yüklemin belirtilmemesi cümlenin anlamında eksiklik meydana getirmez. Biz cümleyi zihnimizde tamamlarız. Bu tür cümleler *eksiltili cümle* olarak adlandırılır.

Eksiltili cümle çoğu kez bitmiş bir cümleden sonra bu cümledeki bir öge zihinde tamamlanır. Genellikle konuşmalarda, soru cevaplı anlatımlarda, şiir dilinde ve duygusal ifadelerde kullanılır.

DİKKAT

Örnek: İlk gün kendilerini tanıttılar. Nereden geldiklerini, hangi okuldan mezun olduklarını, nelerden hoşlandıklarını...

Yukarıdaki ikinci cümlede yüklem eksiktir. İkinci cümle "*anlattılar*" *yüklemi ile eksiltili anlatımdan kurtarılabilir. Ancak zihinde tamamlandığı için cümlenin anlamında bir eksiklik oluşturmamaktadır.*

Az veren candan çok veren maldan...

Yukarıdaki atasözünde de yüklem belirtilmemiştir. "verir" çekimli eylemi ile cümle, eksiltili anlatımdan kurtarılabilir. Bu durumda "verir" yüklemi, bu atasözünün hem ilk hem de ikinci cümlesinin ortak yüklemi olur.

Her tarafta yükseklik, her tarafta ıssızlık
Yalnız arabacının dudağında bir ıslık!
(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Yukarıdaki dizelerde estetik bir anlatım ve şiirsel bir söyleyiş biçimi olarak yüklem söylenmemiştir. Dizelerin her birinin sonuna, ek-eylem ile çekimlenmiş "vardır" sözcüğü yüklem olarak getirildiğinde cümleler eksiltili yapıdan kurtarılabilir.

5. Cümlede asıl yargıyı ve hükmü yüklem taşır. Diğer ögeler yüklemin anlamını çeşitli yönlerden desteklerler.

Örnek: *Dün akşam sahil yolunda koşarken gördüm Onu.*
zaman yer durum yüklem belirtili nesne

Bu cümlede yüklem; zaman, yer ve durum yönünden desteklenmektedir.

6. Yüklem, çekimli eylem cümlesi ise zaman ve kişi eklerini alarak çekimlenir. Yüklem basit, türemiş ya da birleşik eylem olabilir.

Örnek: Bütün gün annesinden gelecek iyi haberi *bekledi.*
*y*üklem
Cümlenin yüklemi olan "*bekledi*" sözcüğü zaman ve kişi eki almış çekimli eylemdir.

Türkçede birden fazla eylem soylu sözcük olabilir. Ancak eylemsi olarak adlandırdığımız bu tür sözcükler yargı bildirmedikleri için cümlenin asıl yüklemi olamazlar. Bu sözcüklerin sözcük öbeği olduğunu unutmayalım.

Eyleme ait zaman ve kişi kavramları yüklemde ek ya da öğe olarak bulunabilir.

7. Cümle bir durumu ifade etmek için kullanılıyorsa yüklem ad veya ad soylu olur ve ek-eylem ile birlikte kullanılır.

Örnek: Şehre gelenlerin gittiği ilk yer, *Şahin Tepesi'dir.*
yüklem
*Bu cümlenin yüklemi olan "*Şahin Tepesi'dir*" sözcüğü ek eylem ile çekimlenmiş belirtisiz ad tamlaması yapısında bir sözcük öbeğidir.*

Ek-eylemler bazen düşebilir. Ek-eyleme ait zaman ve kişi anlamı yüklemde ek halinde ya da ayrıca öğe olarak bulunabilir.

8. Yüklem geçişsiz eylem ile oluşmuşsa cümlede nesne ögesi olmaz. Yükleme sorulan "*kim, kimler, kimi, kimleri, neyi, neleri*" sorularına cevap alınmaz.

Örnek: Düğünde takılan altınların hepsi ertesi gün *satıldı.*
yüklem
Cümlenin yüklemi "satıldı" eylemidir. Eylemin geçişsiz olmasından dolayı cümlede nesne yoktur. Yükleme sorulan "kim, kimler, kimi, kimleri, neyi, neleri" sorularına cevap alınmamaktadır. Yükleme sorulan "ne?" sorusunun cevabı olan "Düğünde takılan altınların hepsi" *tamlaması sözde öznedir.*

Özne

Cümlede yüklemle birlikte temel ögeler grubunda değerlendirilen diğer önemli öge de öznedir. Özne, cümlede yüklemin bildirdiği iş, oluş ve durumu üstlenen ve yapanı *(eylem* cümlesinde) veya olanı *(ad cümlesinde)* karşılayan ögedir (Karahan, 2006). Özne-cümlede sözcük ya da sözcük öbeği olabilir. Cümlede yüklemle doğrudan bağlantılıdır. Cümle çözümlemelerinde yükleme sorulan *"kim?" "kimler?"* ve *"ne?" "neler?"* sorularının cevabı özneyi buldurmaya yöneliktir. Öznenin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz (Atabay, Özel, Çam, 1981; Eker, 2006; Karahan, 2006; Delice, 2007; Karabulut, 2009; Özkan, 2013):

1. Özne, ad çekim eklerinden çokluk, aitlik ve iyelik ekleri dışında ek almaz. Bu anlamda özne her zaman yalın yapıda bulunur.

Örnekler: *Karlar* bütün köy yollarını kapatmıştı.
özne
Benim dedem, Kurtuluş savaşına katılmış bir gaziydi.
özne
İlk cümlenin yüklemi "kapatmıştı" *çekimli eylemdir, yüklemi yapan (ne?)* "karlar" *sözcüğü de çokluk eki bulunan öznedir.*
İkinci cümlenin yüklemi "Kurtuluş savaşına katılmış bir gaziydi." *sıfat tamlaması olan bir sözcük öbeğidir. Cümlenin öznesi ise* "benim dedem"*dir. Özne iyelik eki almış bir sözcük öbeğidir.*

2. Özneden sonra gelen kimi zaman özneyi pekiştirmek, anlatıma güç katmak için *"de,"* bağlacı, *"mi"* soru eki ya da dönüşlülük zamiri ile birlikte kullanılabilir.

Örnek: *İkisi de* güle oynaya evden çıktılar.
özne

*Cümlenin yüklemi "*çıktılar*" çekimli eylemdir, yüklemi yapan (kim?) "*ikisi de*" sözcüğünde özne "de" bağlacıyla pekiştirilmiştir.*

Bu olayı *ben kendim* anlatacağım aileme.
özne

*Cümlenin yüklemi "*anlatacağım*" eylemidir, "*anlat*" etken eylemi gelecek zaman ekinden sonra gelen –Im birinci kişi eki ile öznenin "*ben*" olduğunu belirtiyor. Ancak cümledeki hem "*ben*" zamiri hem "*kendim*" dönüşlülük zamirinin kullanımıyla özne pekiştirilmiştir.*

Zamirden oluşan öznenin genellikle kullanılmadığı, yüklemde kişi eki olarak yer aldığı görülür. Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi öznenin vurgulanmak istendiği durumlarda zamirler açık olarak veya dönüşlülük zamiri ile birlikte kullanılmaktadır.

DİKKAT

3. Aynı yükleme bağlanmış birden fazla kişi veya varlık özne olabilir. Bunlar birbirlerinden virgül veya bağlaçla ayrılır ve tek bir öge (özne) olarak kabul edilir.

Örnek: *Ablam ve abim* tatil başladığı için çok mutlulardı.
özne

*Cümlenin yüklemi "*mutlulardı*" ek eylemle çekimli addır,* özne*si "*ablam ve abim*" "ve" bağlacıyla oluşturulmuş bağ öbeğidir.*

4. Özne, yükleme açıklayıcısı ile birlikte de bağlanabilir.

Örnek: *Kar, her yeri kaplayan kar,* bizi eve hapsetmişti.
özne

*Cümlenin öznesi "*kar*" açıklayıcısı olan "*her yeri kaplayan kar*" ile birlikte yükleme bağlanmaktadır.*

5. Özne bir sözcük olabileceği gibi bir sözcük öbeğinden de oluşabilir.

Örnek: *Müdürün odasının kapısı,* aniden açılır.
özne

*Cümlenin öznesi "*müdürün odasının kapısı*" birden fazla sözcükten oluşan iç içe girmiş belirtili ad tamlaması (sözcük öbeği) ile yükleme bağlanmaktadır.*

6. Geçişli iken edilgen çatıya sokulan eylemlerle kurulan cümlelerde nesne bulunmaz. Cümlenin asıl nesnesi olan öge, özne görünüşündedir; ama cümlenin asıl öznesi değil sözde öznesidir. Sözde özne, cümlede işi yapan öge değil yapılan işten etkilenendir.

Örnek: *Sallanmaz* o kalkışta *ne mendil ne de bir kol.* (Yahya Kemal)
özne

*Cümlenin öznesi sallanmamaya konu olan "*ne mendil ne de bir kol*" yapılandan etkilenen edilgen bir öznedir.*

7. Yüklemi gereklilik kipinin teklik 3. kişisi olan bazı cümleler de özne almazlar. Aynı işlevdeki " -mAk gerek" ve "-mAk lazım" kalıbıyla kurulan cümlelerde de özne bulunmaz.

Örnek: Bu hafta sonu bir yerlere *gitmeli.*
yüklem

Bu cümledeki gitmeli *yüklemi, gereklilik kipinin teklik 3. kişisi olduğundan cümlenin öznesi belli değildir.*

8. Öznenin, açık olarak görülmediği cümlelerde özne, yükleme getirilen kişi ekinden anlaşılır; kişi ekinin gösterdiği zamir, cümlenin öznesi kabul edilir. Böyle cümlelerde özne "*gizli özne*" olarak adlandırılır.

Örnek: Savaş bizi karlı dağlara götürdüğü gün
Kızıllığında *ısındık* (Arif Nihat Asya)
yüklem

Cümlede özne açıkça yer almamaktadır. Ancak yüklem olan ısındık eylemindeki ***-k*** *kişi ekinden eylemi gerçekleştirenin biz olduğu anlaşılıyor. Bu durumda cümlenin öznesi gizlidir ve bu da "*biz*" zamiridir.*

DİKKAT

Özne türlerine ilişkin farklı sınıflandırmalar bulunmaktadır. Türkçede öznenin *gerçek özne, gizli özne,* sözde özne, gramerce özne, mantıkça özne, örtülü özne gibi türleri vardır. Türkçede özne türlerine ilişkin herkes tarafından kabul görmüş bir sınıflandırma bulunmamakla birlikte Edilgen çatılı eylemlerde, yüklemde bildirilen işi yapmayıp, yapıyor gibi görünen ve "-n, -l" eylemden eylem yapım ekini almış yüklemlerle kurulan cümlelerdeki özne *"sözde özne"* olarak adlandırılır. Cümlede açıkça yer alan özne *"gerçek özne"* olarak adlandırılırken yüklemdeki kişi eki ile anlaşılan özne *"gizli özne"* olarak belirtilmektedir. Sözde öznenin kullanıldığı cümlelerde, yüklemde bildirilen işi yapan varlık "tarafından, nedeniyle, yüzünden, dolayısıyla, etkisiyle" gibi kelime veya "……-ce / …….-ca" ekiyle pekiştirilmişse bu özneye *"örtülü özne"* denir. Örtülü özne cümle çözümlemelerinde zarf tümleci olarak değerlendirilir.

9. Sıralı cümlelerde özne, birden fazla yüklemin ortak öznesi olabilir.

Örnek: Doğanın canlanmasıyla beraber *karıncalar* *uyanıyor,* toprağın üzerine
özne *yüklem*
çıkıyor, yuvalarına yiyecek taşımaya *başlıyorlardı*.
yüklem *yüklem*

*Virgülle ayrılmış üç cümlenin de öznesi "*karıncalar*"dır.*

10. Özne, bir kişi veya nesne olabileceği gibi soyut bir kavram da olabilir.

Örnek: *Sevgi*, doğanın ikinci güneşidir.
özne

*Cümlenin öznesi olan "*sevgi*" sözcüğü soyut addır.*

Özne-Yüklem Uyumu

Bir cümlede özne ile yüklemin tekillik – çoğulluk yönünden uyumlu olması gerekir. Bu uyumu yakalayamayan cümlelerin anlatımında eksiklik ya da bozukluk olur. Özne yüklem uyumunda aşağıdakilere dikkat etmek gerekir:

1. Bir cümlede özne tekil ise yüklem de tekil olur.

Örnek: *Bahçıvan* bahçedeki çiçekleri *suluyordu.*
özne-tekil *yüklem-tekil*

2. Birinci tekil kişi böbürlenmek ya da alçakgönüllülük göstermek amacıyla kullanıldığında özne de yüklem de birinci çoğul olur.

Örnek: Aldırma sen, *biz* onun çocukluğunu *biliriz.* (böbürlenme)

3. İkinci tekil kişi saygı ve nezaket bildirmek için kullanıldığında özne de yüklem de ikinci çoğul olabilir.

Örnek: *Siz* beni dışarda *bekler misiniz?* (saygı)

4. Üçüncü tekil kişi anlatıma saygı katmak için kullanıldığında özne tekil olduğu hâlde yüklem üçüncü çoğul olabilir.

Örnek: *Müdür Bey* acaba saat kaçta *gelirler?*
özne-tekil *yüklem-çoğul*

5. Organ, bitki, hayvan, zaman adları ile cansız varlıkların çoğulları özne olduklarında yüklem tekil olur.

Örnek: Yaşlandıkça *gözlerim* de *görmez olmuştu.*
özne-tekil *yüklem-tekil*
Sonbaharın gelmesiyle bütün kuşlar göçtü.
özne-çoğul *yüklem-tekil*

6. Özne belirsizlik zamiri ise yüklem tekil olur.

Örnek: *Herkes* yaşananlardan çok *tedirgindi.*
özne *yüklem-tekil*

7. Özne topluluk isminden oluşuyorsa, yüklem tekil olur.

Örnek: *Ordu,* o dönemde yeni bir savaşa girecek durumda *değildi.*
özne *yüklem*

Halk, sağlık konusunda yetkililere *güveniyordu.*
özne *yüklem*

8. Özne tekil veya çoğul ikinci ve üçüncü kişilerse yüklem ikinci çoğul kişi olur.

Örnek: *Sen ve Ahmet* yarın bize *gelir misiniz?*
özne *yüklem*

9. Özne tekil veya çoğul birinci, ikinci ve üçüncü kişilerle ise yüklem birinci çoğul kişi eki alır.

Örnek: *Ben, sen ve Oya* sabahlara kadar *sohbet ederdik.*
Siz de biz de bu günleri *atlatacağız.*
Geçen haftaki toplantıya da *sen ve ben katılmıştık.*
Toplantıya *Ayşe, ben ve Selma katıldık.*

10. Özneleri çoğul olsa da "var", "yok", "gerek", "lazım" gibi sözcükler yüklem görevinde tekil olur.

Örnek: *En sevdiğim pastalar* burada *var.*
özne-çoğul *yüklem-tekil*

11. Özne çoğul ve bütün bireyleri karşılıyorsa yüklem çoğul olur.

Örnek: *Nil, Sema ve ablası* bu akşam birlikte sinemaya *gittiler.*
özne-çoğul *yüklem-çoğul*

Cümlenin Tamamlayıcı Ögeleri

Nesne (Düz Tümleç)

Öznenin yaptığı işten doğrudan etkilenen ve geçişli eylemi tamlayan sözcüklere nesne denir. Cümlede temel ögelerden sonra en önemli ögedir. Çünkü geçişli, oldurgan, ettirgen eylemlerle kurulan cümleler nesne kullanılmadığında eksik kalır ve cümlenin anlamı belirsizleşir (Demir ve Yılmaz, 2009). Yüklemi geçişsiz eylem ya da ad olan cümlelerde nesne bulunmazken; geçişli eylem cümlelerinde eylem, nesne üzerinde gerçekleşir (Karahan, 2006). Özne ile nesne arasında etkileyen etkilenen ilişkisi vardır. Öznesiz nesne olmaz.

DİKKAT

Ad cümlelerinde nesne olmaz. Ad cümlelerinde nesnenin yer almama nedeni, bu tür cümlelerde nitelik, oluş ve durum bildirilmesi; herhangi bir etkinin söz konusu olmamasıdır. İstisna olarak "bir şeyi birine / bir şeyi bir şeye borçlu olmak" kalıbında kurulan ad cümlelerinde nesne bulunabilir. Örneğin; *Benimle bu kadar rahat konuşmasını* sana borçludur.

Belirtililik, belirtisizlik ayrımında temel nokta, daha önceden bilinen ya da tanınan bir nesnenin, kavramın belirtili; önceden bilinmeyen, belli olmayan herhangi bir nesnenin, kavramın belirtisiz olmasıdır.

Nesne, cümlede belirli ya da belirsiz bir varlığı işaret etmesi bakımından iki türlü değerlendirilebilir:

- Belirtili nesne
- Belirtisiz nesne

Belirli bir varlığı karşılayan ve yükleme durum eki (-ı, -i, -u, -ü) alan nesneler *belirtili nesne* olarak adlandırılır. Cümle çözümlemelerinde yükleme sorulan **"neyi?" , "kimi?"** soruları belirtili nesneyi buldurmaya yöneliktir. Belirtili nesnenin cümledeki yeri değişebilir. Cümlede vurgulanmak istenirse yükleme yaklaştırılır.

DİKKAT

Kimi nesneler belirtme (yükleme) durumu eki almadıkları halde belirli bir varlığı karşılayabilirler. Örneğin; "Çalışmaya başlamadan önce *Mozart* dinliyordu." cümlesinde *Mozart* sözcüğü belirli bir kişiyi ifade etmesine karşın cümlede belirtme durum eki olmadan kullanılmıştır.

Bir türü karşılayan ve yükleme hali eki almayan nesneler ise *belirtisiz nesne* olarak adlandırılır. Cümlenin öznesi bulunduktan sonra sorulan "ne?" sorusu ile belirtisiz nesne bulunabilir. Belirtisiz nesnenin cümledeki yeri değişmez. Belirtisiz nesne hep yüklemin önündedir.

DİKKAT

Yüklem ile belirtisiz nesne arasına "bile, de, dahi, daha" bağlaçları dışında herhangi bir sözcük giremez.

Nesnenin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz (Atabay, Özel, Çam, 1981; Eker, 2006; Karahan, 2006; Delice, 2007; Karabulut, 2009; Özkan, 2013):

1. Bir cümlede birden fazla nesne olabilir. Ancak bu nesneler ayrı türden olamaz. Başka bir deyişle, bir cümlede hem belirtisiz nesne hem de belirtili nesne olmaz.

Örnek: *Sakladığı altınları, paraları, ipek kumaşları* tek tek *çıkardı.*
belirtili nesne belirtili nesne belirtili nesne yüklem

Bu cümlede üç tane belirtili nesne vardır. Neyi çıkardı? (sakladığı altınları, paraları, ipek kumaşları*).*

2. Bazı cümlelerde ikinci nesne cümledeki ilk nesnenin açıklayıcısı olabilir.

Örnek: *Savaş günlerini, ekmeğin karne ile dağıtıldığı o günleri, unutamıyordu.*
belirtili nesne açıklayıcı yüklem

*Bu cümledeki "*ekmeğin karne ile dağıtıldığı o günleri,*" tamlaması ilk nesnenin açıklayıcısıdır.*

3. Bir cümlenin nesnesi bağımsız bir cümle olabilir.

Örnek: Aynanın karşısında kendini öyle görünce *"Bu ben miyim?" dedi.*
belirtili nesne yüklem

*Bu cümledeki yükleme sorulan "*ne dedi*" sorusunun cevabı olan "*Bu ben miyim?*" cümlesi belirtisiz nesne görevindedir.*

4. Bazı sıralı ve bağlı cümlelerin nesnesi ortak olabilir.

Örnek: O, *beni* herkesten çok *seviyor* ve *anlıyor.*
Belirtili nesne yüklem yüklem

Bu cümlenin nesnesi "beni" *sözcüğü belirtme durum eki almış bir zamirdir. Nesne, her iki yüklemin (seviyor ve anlıyor) de ortak nesnesi görevindedir.*

Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleç)

Cümlede, yüklemin bildirdiği hareket, iş veya oluşun yerini ve yönünü bildiren; yaklaşma(-A), bulunma (-dA) , uzaklaşma (-dAn) durumu eklerinden birini alan ögedir (Atabay, 1981, Karahan, 2006, Özkan, 2013). Adlaşan bütün söz dizimsel yapılar yer tamlayıcısı olabilir. Cümle çözümlemelerinde yükleme sorulan *"neye, nede, neden, nereye, nereden, kime, kimde, kimden"* soruları yer tamlayıcısını buldurur.

Yer tamlayıcılarından sonra gelen "de" bağlacı da yer tamlayıcısı ile birlikte değerlendirilir.

DİKKAT

Yer tamlayıcısı doğrudan eylemle bağlantılı olduğu için eylem cümlelerinde bulunur. Ancak ad cümlelerinde de yer tamlayıcısının kullanıldığı görülür. Örneğin "Lisede öğretmeniz." cümlesinde olduğu gibi.

DİKKAT

Yaklaşma durum eki ad cümlesinde olmaz. Buna karşın, eğer cümle yan cümlelerden oluşuyorsa ve asıl cümle ad, yan cümle eylem cümlesi ise yan cümlenin içinde yer tamlayıcısı bulunabilir. Örneğin; "Şu masada oturan, benim babamdır."

DİKKAT

Yer tamlayıcısı; isimleme, dolaylı nesne ve yer ve yön tamlayıcısı olarak da adlandırılmaktadır.

Yer tamlayıcılar, cümlede –A yaklaşma durum eki alarak eylemin nereye yöneldiğini, -dA bulunma durum eki alarak eylemin nerede yapıldığını, -dAn uzaklaşma durum eki alarak eylemin nerden doğduğunu gösterir.

Yer tamlayıcılarının temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz (Atabay, Özel, Çam, 1981; Eker, 2006; Karahan, 2006; Delice, 2007; Karabulut, 2009; Özkan, 2013):

1. Konuya bağlı olarak bir cümlede birden fazla yer tamlayıcısı olabilir. Bu tamlayıcılar aynı durum ekini taşımak zorunda değildir.

Örnek: *Üniversiteye Niğde'den gelmiştim.*
yer tam. yer tam. yüklem

*Bu cümledeki yaklaşma (*nereye?*) ve uzaklaşma (*nereden?*) durum eklerini alan iki yer tamlayıcısı bulunmaktadır.*

2. Cümlede yer tamlayıcısı bir sözcük olabileceği gibi bir sözcük öbeği de olabilir.

Örnek: *Ayşe Hanım*, yıllardan beri *sağlık ocağında hemşirelik yapıyordu.*
özne yer tam. yüklem

*Bu cümledeki yer tamlayıcısı görevinde olan "*sağlık ocağında*" sözcük öbeği belirtisiz ad tamlamasıdır. "*Nerede?*" sorusuna cevap vermektedir.*

3. Sıralı ya da bağlı cümlelerde yer tamlayıcısı ortak olabilir.

Örnek: Murat, *hastanenin bahçesinde*, hastasını düşünüyor, güzel bir haber bekliyordu.
özne yer tamlayıcısı yüklem yüklem

*Örnekteki sıralı cümlelerin ortak yer tamlayıcısı "*hastanenin bahçesinde*" söz öbeğidir.*

4. Bir cümlede yer tamlayıcısı açıklayıcısı ile birlikte yer alabilir.

Örnek: *Anadolu'da, bir bozkır kasabasında* büyümüştüm.
yer tamlayıcısı açıklayıcı yüklem

*Bu cümledeki "*bir bozkır kasabasında*" tamlaması "*Anadolu'da*" sözcüğünün açıklayıcısıdır. Her ikisi de bulunma durum eki almıştır.*

Zarf Tümleci (Belirteç Tümleci)

Zarf tümleci, cümlenin anlamını zaman, sebep, tarz, yön, ölçü, şart vb. yönlerden tamamlayan ve sınırlayan ögelerdir (Karahan, 2006; Özkan, 2013). Şimşek (1987) zarf tümlecini belirteç tümleci olarak ifade eder ve benzer biçimde şöyle tanımlar: "*Yargılı anlatımlarda*

yüklemle dile getirilen kılış ya da oluşun anlamını zaman, yön, nitelik, nicelik bakımlarından tümleyen öğelere belirteç tümleci denir."

Cümlede zarf görevinde kullanılan öge bir ad ya da bir sözcük öbeği olabilir. Cümle çözümlemesi çalışmalarında yükleme sorulan " *ne zaman, niçin, nasıl, ne kadar, ne ile, ne şekilde, kimin ile, hangi durumda, hangi şartlarda, hangi yöne*" soruları zarf tümlecini buldurmaya yöneliktir.

Zarf ögesinden sonra gelen "de" bağlacı zarfla birlikte değerlendirilir.

–se/-sa eki almış sözcük ya da sözcük öbekleri istek bildirmediği sürece kip eki değil zarf olarak değerlendirilir. Bu durumda -se/-sa ekini taşıyıp cümlede de şart, zaman ve neden işlevinde olan ögeler zarf tümleci olarak değerlendirilmelidir.

Zarf tümlecinin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz (Atabay, Özel, Çam, 1981; Eker, 2006; Karahan, 2006; Delice, 2007; Karabulut, 2009; Özkan, 2013):

1. Adlar yön eki (-rA / -ArI), vasıta eki (-lA / -n) ve eşitlik eki (-cA / -çA) alarak cümlede zarf görevini üstlenirler.

Örnek: Bu uzun yolu *bisikletle* gelmişti.
Nesne zarf tüm. yüklem

*Bu cümledeki zarf olan "*bisikletle*" sözcüğü vasıta eki almıştır. Yükleme sorulan* "Neyle" *sorusuna cevap vermektedir.*

Elindeki çantayı yavaşça yere bıraktı. *(Eylemin nasıl yapıldığını bildiriyor.)*
zarf tüm.

2. Eylemler "*-p -Ip, -ArAk, -A, -IncA, -mAdAn, -mAksIzIn, -dIkçA, -AlI, -ken, -dIğInda*" zarf-eylem eklerini alarak cümlede zarf görevinde kullanılır.

Örnek: Doktor, reçeteyi *yazıp* yolladı.
zarf tüm. yüklem

Bahçenin kokusunu *içime çekerek* gökyüzüne baktım.
zarf tüm. yüklem

Tek bir söz *söylemeden* masadan kalktı.
zarf tüm. yüklem

Yukarıdaki örneklerde zarf- fiil ekleri almış eylem soylu sözcükler zarf tümleci görevindedir.

3. Cümlede sözcük öbeklerinden bağlama öbeği, kısaltma öbeği, tekrar öbeği, ad ve sıfat tamlamaları, zarf-fiil öbeği, edat öbeği zarf görevinde olabilir.

Örnek: Bütün sevdiklerimi *birer birer* kaybettim.
zarf. tüm. yüklem

Elinde kalan son antikalar *üç beş kuruşa* satıldı.
zarf tüm. yüklem

Bu gece, misafirleri evden ayrılacaklarmış.
zarf tüm. yüklem

Ödevlerini bitirmediği için öğretmeninden *azar işitti.*
zarf tüm. yüklem

Yukarıdaki örneklerde "birer birer" *tekrar öbeği,* "üç beş kuruşa" *sayı öbeği,* "bu gece" *sıfat tamlaması,* "ödevlerini bitirmediği için" *edat öbeği cümlede zarf tümleci görevindedir.*

Edat öbekleri söz diziminde isim, sıfat veya zarf olarak işlev görür. Bu nedenle bunlar ayrı bir tümleç olarak değil, cümledeki işlevlerine göre değerlendirilmelidir. Edat öbekleri cümlede zarf tümleci işleviyle kullanıldıklarında yüklemin anlamını zaman, durum, neden yönünden tamamlar.

4. Bir cümlede aynı veya ayrı türden birden fazla zarf olabilir.

Örnek: Her akşam, saat sekizde akşam yemeğine otururdu. *(zaman ve zaman)*
zarf tüm. zarf tüm. yüklem
Geçen hafta kimseye haber vermeden şehri terk etti. *(zaman ve tarz)*
zarf tüm. zarf tüm. yüklem
İyi çalışmadığı için geçen yıl sınıfta kaldı. *(neden ve zaman)*
zarf tüm. zarf tüm. yüklem

Aynı türden zarfların bir arada bulunduğu bir cümlede, genellikle zaman zarfı diğer zarfların önünde yer alır. Ölçü bildiren zarflar ise yüklemin hemen önündedir.

DİKKAT

Soru eki (mI) bağlı olduğu ögeyi zaman, tarz ya da durum işleviyle eyleme bağlayabilir. Örneğin; *"Seni gördü mü kalbi çarpıyormuş."* cümlesinde soru eki yükleme *"zaman"* anlamı ile bağlanmaktadır.

DİKKAT

5. Bazen bir zarf öğesi diğerinin açıklayıcısı durumundadır.

Örnek: O senenin sonunda, hayatımın da en zor döneminin başında, şehre taşındık.
zarf tüm. zarf tüm.(açıklayıcı) yüklem

6. Sıralı ve bağlı cümlelerde ortak zarf olabilir.

Örnek: Günlerce ağladı, acı çekti, buradan gitmek istedi.
zarf tüm. yüklem yüklem yüklem

Yukarıdaki örnekte "günlerce" zarfı "ağladı, acı çekti ve istedi" yüklemlerinin ortak zarf tümleci görevindedir.

Cümle Dışı Ögeler

Cümle dışı ögeler, cümlenin kuruluşuna doğrudan katılmayan, diğer cümle öğeleri gibi yüklemi çeşitli ilgilerle tamamlamayan ögelerdir. Bu ögeler, yüklemin tamamlayıcısı olan ögelerin aksine açıklama, pekiştirme vb. işlevlerle cümleye yardım eder ve cümleleri çeşitli anlam ilişkileri çerçevesinde birbirine bağlarlar.

Cümlede yer alan ögelerin her birinin kendine özgü bir işlevi ve görevi vardır. Bu ögeler, cümle içinde yüklemle bağına göre farklı görevler üstlenirler. Örneğin, özne ile yüklem temel ögesi iken yüklem ile zaman, yer, durum gibi farklı yönlerden bağlantılı olan nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci de tamamlayıcı ögeler olarak değerlendirilirler. Bazı cümlelerde bu ögelerle doğrudan bağı olmayan ögeler de yer alabilmektedir. İşte bu tür ögelere *cümle dışı ögeler* denir.

Cümle dışı ögelerin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz (Karahan, 2006; Karabulut, 2009; Özkan, 2013):

1. Ünlemler, ünlem öbeği, bağlama öbeği, hitap sözcükleri cümle dışı öğeler olarak değerlendirilir. Bu ögeler genellikle cümlelerin başlarında, sonlarında ve cümleler arasında bulunurlar.

Örnek: Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
ünlem
Sevgili öğrencilerim, yeni dönemde de sizlerleyiz.
hitap bağlaç yüklem
Varsın insanlar bizi yanlış tanısın be güzelim.
bağlama edatı hitap

2. Arasözler ve açıklama cümleleri, cümle ögeleri ve cümleler arasında bağlantı kurulmasını sağlarlar.

Örnek: Gündelik sıkıntılarını -kocasıyla ufak tefek tartışmaları, küsmeleri-herkese anlatırdı.
Sizi arayacağım, emin olun, birkaç gün içinde.
Arkadaşım (her şeyi çok bilir) bu konuda da yardımcı olur.
Nihalin kıskançlığı, ne yazık ki, bu güzel birlikteliği bitirdi.

DİKKAT

Açıklama cümleleri, iki çizgi veya iki virgül arasında olabileceği gibi parantez şeklinde cümle içine girdikleri de görülebilir. Ayrıca "ki bağlacı" da açıklama cümlelerinin başında yer alabilir. Konuşmada bu ögeler tonlama ve vurgu ile belirginleştirilir.

SIRA SİZDE 2

Aşağıdaki cümleleri ögelerine göre inceleyiniz.
"Çocuklarının hepsini tek tek evlendirip yer yurt sahibi etmişti."
"Yanlışlıkla girdiğimiz yol, güneşin altında harap evleri, açık kapıları, dışarı sarkmış cumbaları, çamaşır serili balkonlarıyla bitmeyecek duygusu verecek kadar uzun, bembeyaz, aydınlıktı."
"Uzaktan gelen bağlamanın sesi, kimbilir nerelerden, uzak köylerden çalışmaya gelmiş bu isli lambanın etrafında toplanan insanların yanlızlık ve gurbet duygusunu az da olsa bastırıyordu."
"Bahçenin bir köşesinde, büyükçe bir ağacın dibinde, ailece toplanıp öğlen yemeği yedik son gün."

CÜMLE TÜRLERİ

Cümleler yapı, anlam, yüklemin türü ve ögelerinin dizilişine göre farklı biçimlerde sınıflandırılabilir. Geleneksel ölçütler çerçevesinde bu ünitede cümle türleri aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır.

Şekil 5.2
Cümle Türleri

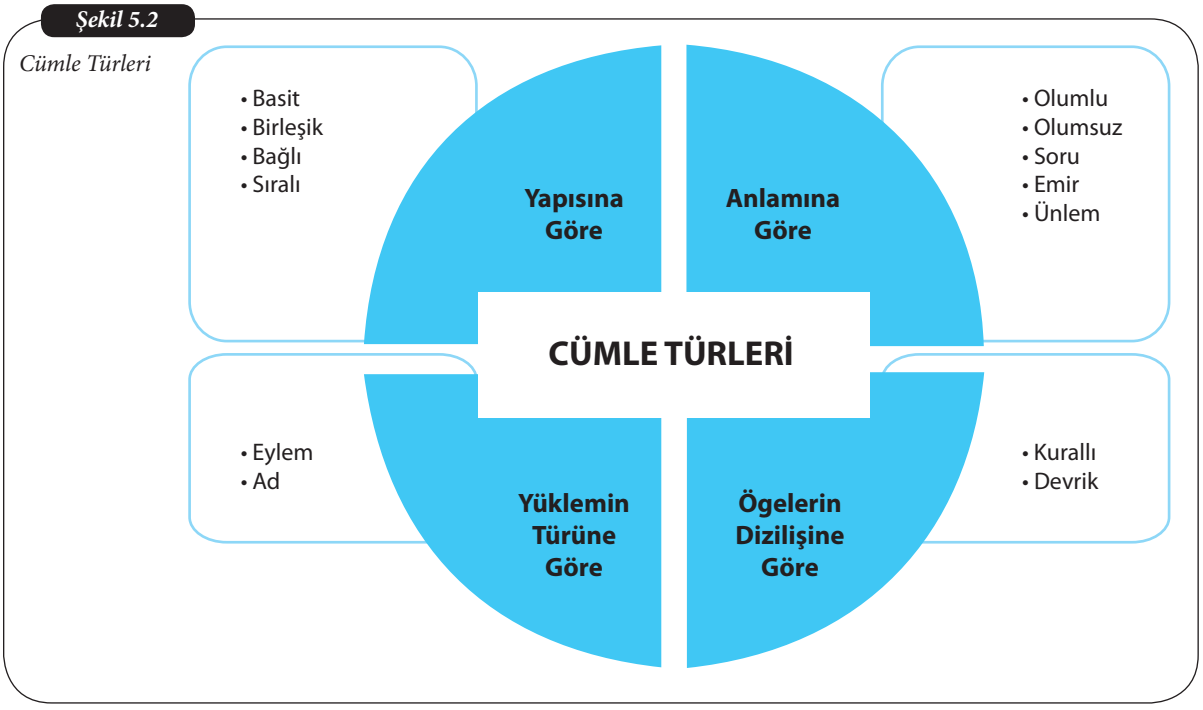

Yapısına Göre Cümleler

Cümlenin tanımındaki en önemli ölçüt *yargı bildirmesidir*. Yargı da çekimli eylemle doğrudan bağlantılıdır. Cümledeki yargı sayısı, cümlenin yapısını belirler. Türkçede cümleler, yapılarına, taşıdıkları yargı değerlerine göre araştırmacılar tarafından farklı sınıflandırılabilmektedir. Bu ünitede cümleler, yapılarına göre *basit, birleşik, bağlı ve sıralı* olmak üzere dört grupta ele alınmıştır.

Basit Cümle

Kuruluşunda bağımsız olarak tek yargı bulunan ve tek yükleme sahip olan cümlelere ***basit cümle*** denir. Basit cümlede yüklem ya çekimli bir eylemdir veya ek-eylem almış ad ya da ad gibi kullanılan bir sözcük öbeğidir (Eker, 2006; Özkan, 2013). Basit cümlede cümlenin yapısını belirleyen, cümledeki sözcüklerin veya sözcük öbeklerinin sayısı değil bunların tek bir yükleme bağlanmış olmalarıdır (Özkan, 2013).

Basit cümle, kaynaklar tarafından yalın cümle, yalın tümce, yalınç tümce, basit tümce olarak da adlandırılmaktadır.

DİKKAT

Yapısında isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil sözcük öbeği bulunan cümlelerin "birleşik cümle" içinde ele alınması ve "girişik cümle" olarak adlandırılması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur (Bilgegil, 1984; Şimşek, 1987; Karabulut, 2009). Ancak eylemsiler her ne kadar kökleri eylem olsa da bunlarla oluşturulan yapıları, "yan cümle" olarak değil, cümlede isim, sıfat ya da zarf görevindeki sözcük öbeği olarak değerlendirmek doğru olacaktır (Banguoğlu, 1990; Eker, 2006; Özkan, 2013).

Örnek: Bilemedim.
Kardeşiniz burada mı?
Benim gecem yeni bir umutla başladı.
Evin önünde mahallenin çocuklarıyla top oynarlardı.
Kapının önünde gülümseyerek bana bakıyordu.
Kimseyle konuşmayan, tuhaf biriydi Ali.

Yukarıdaki cümlelerin her birinin sözcük sayısı farklı olsa da eylemsilerle oluşturulmuş sözcük öbeği bulunsa da tek yargı bildirdiği ve tek yükleme sahip olduğu için basit cümledir.

DİKKAT

Basit cümlelerin yargısı başka bir cümleyi tamlamaz, başka bir cümleyle tamlanmaz, başka bir cümleye (,), (;) işaretleriyle bağlanmaz.

Birleşik Cümle

İçinde esas yargının bulunduğu bir temel cümle ile onu anlam ve görev bakımından tamamlayan bir veya birden fazla yan cümleden oluşan cümlelere *birleşik cümle* denir (Özkan, 2013). Yan cümle(ler) temel cümlenin yargısını, şart, sebep, dilek açıklama gibi anlamlarla tamamlar, destekler (Eker, 2006). Bu anlamda birleşik cümle, içinde birden fazla yargı bulundurur.

Birleşik cümlenin yapısında bir *temel cümle* bir de *yan cümle* bulunur. *Temel cümle* tek başına da kullanılabilen, asıl yargının bildirildiği cümledir. Temel cümlenin yargısını değişik yönlerden tamamlayan cümlelere *yan cümle/ler* denir. Buna göre yan cümlesi çekimli eylemle kurulan birleşik cümleler şunlardır: *Şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle ve ki'li birleşik cümle.*

1. **Şartlı Birleşik Cümleler:** Temel cümleye şart ifadesine dayalı bir yan cümle ile bağlanmış cümlelerdir. Türkçede –sA şart eki almış yan cümle, temel cümleyi şart, zaman, tahmin, benzetme gibi anlamlarla tamamlar ve çoğu zaman zarf işlevinde temel cümleden önce gelir.

Örnek: *Bu sefer de geç gelirse* / bir daha beklemem.
yan cümle *temel cümle*
Onu seviyorsan, ayrılamayacaksan / bunu Ona söylemelisin.
yan cümle *yan cümle* *temel cümle*

2. **İç İçe Birleşik Cümle:** Bir cümlenin, bir görevle başka bir cümlenin içinde yer almasıyla oluşan birleşik cümleye iç içe birleşik cümle adı verilir. İç içe birleşik cümlede, iç cümle temel cümlenin nesnesi olur (Özkan, 2013). Temel cümlenin

yüklemi çoklukla *"de-, say-, zannet-, farz et-, bil-, gör-, addet-, duy-, işit-, um-"* gibi duygu ifadesi taşıyan eylemlerden oluşur.

İç içe birleşik cümle, daha çok alıntılarda ve aktarmalarda kullanılır. Bu tür birleşik cümlelerde iç cümle eğer bir öge gibi kullanılmışsa çıkarıldığında anlamda bir değişme, eksilme ya da bozulma olabilir.

Örnek: *Hangi liseyi bitirdiniz Selim Bey,* / diye soruyorum, daha önce sormadığımı düşünerek.
yan cümle *temel cümle*

Keşke teyzene benzeseydin / demişti bana.
yan cümle *temel cümle*

- ***ki'li Birleşik Cümle:*** Bir temel cümle ile temel cümleye ki bağlacı ile bağlanan bir yan cümleden oluşan birleşik cümledir. Bu yapıdaki cümlelerde temel cümle, yan cümleden önce yer alır. Bu durum Türkçenin öge sırasını belirleyen yardımcı ögenin asıl ögeden önce gelmesi kuralına uymaz.

ki'li birleşik cümleleri çözümlerken önce yan ve temel cümleler belirlenir. Sonra her iki cümlenin ayrı ayrı cümle ögeleri bulunur. Yan cümlenin temel cümleyi anlam bakımından hangi yönden tamamladığı belirtilir.

Örnek: Buraya gelenler hep aynı kişiler olmalı/ *ki* / içeri girince bana garip garip baktılar.
temel cümle *yan cümle*

Örnekteki y*an cümle temel cümleyi zarf işlevi ile tamamlamaktadır.* Cümle, "İçeri girince bana garip garip baktıklarına göre buraya gelenler hep aynı kişiler olmalı." biçiminde de olabilirdi.

Sanıyordu /ki/ bir daha hiç mutlu olamayacak.
temel cümle *yan cümle*

Örnekteki y*an cümle, temel cümlenin nesnesi durumundadır. Cümle* "Bir daha hiç mutlu olamayacağını sanıyordu." biçiminde de olabilirdi.

Sıralı Cümle

Sıralı cümle, yapıca ve/ya anlamca birbirine bağlı ancak tek başlarına kullanıldıklarında kendi içinde anlam bütünlüğü bulunan cümlelerden oluşan birleşik cümle türüdür (Eker, 2006). Sıralı cümleler yapısal olarak birbirlerine bağlama edatlarının yerine virgül(,) veya noktalı virgül(;) ile bağlanır. Cümleler arasında yan cümle temel cümle bağı yoktur. En az iki basit cümle arasında eş zamanda olma, ardışık olma, karşılaştırma ya da denkleştirme ilgisi vardır (Özkan, 2013).

Sıralı cümleler; anlam bakımından birbirlerini tamamlayan, özneleri tümleçleri veya yüklemleri ortak olan cümlelerse *bağımlı sıralı cümleler;* aralarında anlamca yakınlık olan ancak özne, tümleç ya da yüklemleri ortak olmayan cümlelerse *bağımsız sıralı cümleler* olarak adlandırılır.

Cümle çözümlemelerinde sıralanan cümlelerin ögeleri ayrı ayrı bulunarak gösterilir.

Örnek: Bir öğrenci geldi sınıfa /, /etrafa şöyle bir bakıp arka sıraya geçti.

Örnekteki sıralı cümlenin öznesi (bir öğrenci) ortak olduğu için bağımlı sıralı cümledir. *Yapısal olarak virgül ile birbirlerine bağlanan iki cümle de bağımsız yargı bildirmektedir. Ancak eylemlerde anlamsal olarak ardışıklık söz konusudur.*

Annem her sabah saat 7'de beni uyandırır /, / öpererek okula uğurlardı.

Örnekteki sıralı cümlenin hem öznesi (annem) hem de nesnesi (beni) ortak bağımlı sıralı cümledir.

Duvarı nem /, / insanı gam öldürür.

Örnekteki sıralı cümlenin yüklemi ortak bağımlı sıralı cümledir.

Bağımlı sıralı cümlelerde cümlenin her ögesinde ortaklık olabilir.

DİKKAT

Örnek: Yüksek makamlar yüksek tepeler gibidir/, /koşarak çıkanlar nefes darlığı hisseder. (Cenap Şahabeddin)

Örnekteki sıralı cümle aralarında benzetme ilgisi bulunan bağımsız sıralı cümledir. Ortak ögeleri yoktur.

Bağımlı ya da bağımsız sıralı cümlelerde anlam ilişkisi ortak cümle ögeleriyle pekiştirildiği gibi kimi zaman da kip ve şahıs ekleriyle pekiştirilebilir. Hikaye ve rivayet anlatımlarında birleşik çekim eki genellikle son cümleye getirilir.

DİKKAT

Bağlı Cümle

Bağlama edatlarıyla (bağlaç) birbirine bağlanmış ve aralarında anlamca ilişki bulunan sıralı cümlelere bağlı cümle denir (Eker, 2006). Bağlı cümleler "ve, veya, da, fakat, ama, lakin, halbuki, meğer, -masına ragmen, -dığı halde, bu nedenle, bu yüzden vb." bağlaçlarla birbirine bağlanmış cümleler topluluğudur. Her biri bağımsız bir cümle olan bu cümleler arasındaki anlam ilişkisi, bağlaçlarla sağlanmakta ya da pekiştirilmektedir. (Karahan, 1995:65).

Örnek: Dünyada her şeye değer biçmek mümkündür *fakat* öğretmenin eserine
I. cümle *II.cümle*
değer biçilemez. (Sokrates)

Yukarıdaki cümle "fakat" *bağlacıyla birbirine bağlanmış bağlı cümledir.*

Belki onlar seviyorlar *da* ben farkına varmıyorum.

Yukarıdaki cümle "de" *bağlacıyla birbirine bağlanmış bağlı cümledir.*

Buraya taşındığımdan beri *ne* pahalı bir yerde yemek yedik *ne* de sinemaya gittik.

Sıralı ve bağlı cümleler arasındaki temel ayrım, bağlama edatlarının kullanımıyla ilgilidir. Cümle aralarında bağlama edatları bulunan sıralı cümlelere bağlı cümle denir.

DİKKAT

Cümlelerin yapı yönünden sınıflandırılmalarına ilişkin ayrıntılı bilgi edinmek için Caner Kerimoğlu'nun "*Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları*" adlı makalesini okuyabilirsiniz. (Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 21:98-107, 2007)

İNTERNET

Yüklemin Türüne Göre Cümleler

Türkçede söz varlığı adlar ve eylemler olarak iki temel grupta toplanır. Türkçe söz diziminde de yüklem, bu iki türden biri ile oluşur. Bir cümlenin yüklemi çekimli bir eylem ya da ek-eylem almış ad türünden bir sözcüktür. Buna göre Türkçede cümleler yüklemin türüne göre *eylem cümlesi* ve *ad cümlesi* olarak ikiye ayrılır.

Eylem Cümlesi

Yüklemi çekimli bir eylem ya da birleşik eylem olan cümlelere eylem cümlesi denir (Eker, 2006; Özkan, 2013). Yüklem olan ve yargı taşıyan bütün eylemler kip ve kişi eki –emir kipinin 2. kişi ve bütün kiplerin 3. tekil kişileri dışında- taşırlar. **Bildirme kipleri** kurulan eylem cümleleri bir oluşu, bir durumu bildirir. **Tasarlama kipleriyle** kurulan eylem cüm-

Bildirme kipleri eylemin olumlu ya da olumsuz nitelikteki yapılışını belirli bir zaman kavramı içinde verir. Bu zamanlar öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zamandır.

Tasarlama kipleri, eylemin olumlu ya da olumsuz yapılışını dilek, istek, gereklilik ve emir anlamları içinde verir. Bunlardan şart kipi temel cümle yargısı oluşturmak için yeterli değildir. Bildirme kiplerindeki gibi kesin bir zaman anlamı yoktur.

leleri ise bir duyguyu bir isteği belirtme ifadesi taşır. Eylem cümlelerinde yüklem olan eylem, basit, türemiş ya da birleşik eylem olabilir, bildirme ve tasarlama kiplerinden biriyle basit ya da birleşik çekime girebilir.

Geçişli eylemle kurulan cümlelerinde cümlenin bütün ögeleri (özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci) bulunabilirken; geçişsiz eylem cümlelerinde nesne, geçişsiz-edilgen eylemli cümlelerde özne bulunmaz.

Örnek: Bir yanımda sızlayan bir yara *kaldı.*
Senin bugün geleceğini *biliyor muydu?*
Memurluk sınavına sen de *başvursan.*
Oturduğumuz kattan şehrin bütün ışıkları *görülüyordu.*

Ek-eylemin şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart olmak üzere dört ayrı çekimi vardır. Ek eylemin şimdiki zamanı geniş zaman görünümündedir. Geniş zaman görünümündeki şimdiki zamanın teklik üçüncü şahıs eki olan –dır eki çok sık kullanılır. –dır eki eylem kiplerinde kullanıldığında yükleme pekiştirme veya olasılık anlamı katar. Örneğin, Ali bu havada okula gitmemiştir. (Olasılık)

Ad Cümlesi

Yüklemi ad, ad soylu sözcük ya da söz sözcük öbeği olan bağımsız yargılı anlatıma *ad cümlesi* denir. Ad türünden bir sözcük veya sözcük öbeği **ek-eylemle** çekimlenerek yargı bildirir (Eker, 2006; Özkan, 2013).

Genellikle özne ve yüklemden oluşan ad cümlelerinde çok sık olmasa da diğer öğelere de rastlanır ve bu cümleler genellikle nesne almazlar. Eğer bir ad cümlesinde nesne varsa o nesne, temel cümlenin değil söz konusu ad cümlesinin ögelerinden birinin nesnesidir. Çeşitli kiplerde çekimlenmiş olan "var" ve "yok" adlarının yüklem olduğu cümleler de en sık karşılaşılan ad cümlelerindendir.

DİKKAT

Ad cümlelerinde yüklemin ek-eylemsiz gibi göründüğü durumlara da rastlanır. Bu durumlarda aslında yüklem ek-eylemsiz değildir fakat ek-eylem düşürülmüştür. Ek-eylemin varlığı cümlenin anlamından hissedilebilir.

Örnek: Ne dilenecek hali **(***var***),** ne zekat verecek malı *var.*
Anadolu'da kutsal sayılan ağaçlardan biri de *gürgen ağacıdır.*
İnsanın tarihinden kopuşu *kendine yabancı kalışıdır.*
Onun gibi sevilmiş, benimsenmiş bir lider *yoktur* bu coğrafyada.

Yüklemin Yerine Göre Cümleler

Türkçede söz diziminin en temel kuralı yüklemin sonda olmasıdır. Ancak yüklem çeşitli nedenlerle cümle içinde farklı yerlerde kullanılabilir. Kimi zaman da yüklem cümlede olmayabilir. Söz diziminde yüklemin cümlede bulunduğu yere bakılarak cümleler, *kurallı cümle* veya *devrik cümle* olarak adlandırılır.

Kurallı (Düz) Cümle

Türkçenin söz dizimi kurallarına uygun olarak yüklemin sonda olduğu cümlelere *kurallı cümle* denir. Cümlenin temel ögesi olan yüklem sonda, tamamlayıcı ve yardımcı ögeler yüklemden önce bulunur (Özkan, 2013). Kurallı cümlede söz dizimi Özne + Nesne/Tümleç + Yüklem biçimindedir.

Örnek: Cebinden mendilini çıkarıp gözlerimi *siliyor.*
yüklem (eylem)

Bugün çok hastayım.
yüklem (ad)

Devrik Cümle

Yüklemi cümlenin sonunda bulunmayan cümlelere *devrik cümle* denir. Bu tür cümlelerde yüklemin sonda olmayışının nedeni farklı olabilir. Genellikle günlük dilde ve edebî eserlerde daha etkili bir anlatım sağlamak, kimi zaman bir duyguyu daha belirgin olarak öne çıkarmak, herhangi bir anlamı vurgulamak gibi amaçlarla yüklemin yeri cümle sonunda

olmayabilir. Devrik cümle yapısı atasözleri ve deyimlerde de sıklıkla kullanılır. Yüklemin sonda olmaması Türkçenin söz dizimine uygun olmasa da bu tür kullanım yanlış kullanım değildir (Karabulut, 2009).

Örnek: Kim *alabilir* çocukluğunu insanın elinden?
yüklem
"Eve gitmek ister misin?" diye *sordu* yeniden.
yüklem
Bu adam mıymış bizi bütün gün oradan oraya koşturan?
yüklem

Yüklemin cümle içinde farklı yerlerde olmasında sınırsız esneklik yoktur. Örneğin, yüklem sözcük öbeklerini ayırarak aralarına girmez.

DİKKAT

Anlamlarına Göre Cümleler

Her cümle, yüklemin taşıdığı anlama göre farklı biçimlerde bulunur. Bir cümle hangi anlam özelliğine sahip olursa olsun, mutlaka ya olumlu ya da olumsuz bir anlam taşır. Bununla birlikte cümleler; soru, ünlem, dilek, emir gibi anlamlar da taşıyabilir. Anlamsal özelliklerine göre cümleleri *olumlu, olumsuz, soru, ünlem ve emir cümleleri* olarak sınıflandırabiliriz.

Olumlu Cümle

Yüklemi olumsuzluk ifadesi taşımayan; işin, oluşun, hareketin, düşüncenin gerçekleştiğini veya gerçekleşeceğini bildiren cümleye *olumlu cümle* denir (Eker, 2006; Karahan, 2006, Karabulut, 2009; Özkan, 2013).

Örnek: Filmin en heyecanlı, şamatalı kavga sahnelerinde, herkes nefeslerini tutmuş olup biteni seyrederken birden sinemanın perdesi *alev aldı.*
yüklem (olumlu eylem)
Nehir ile bizim evin arasında dedemlerin yazları kaldığı büyük bağ evi *vardı.*
yüklem (olumlu ad)

Türkçede bütün eylemler, adlar, ad soylu sözcükler; özel eklerle olumsuz şekle dönüştürülmedikleri sürece olumludur. Eğer cümle eylem cümlesi ise olumlu eylem cümlesi; ad ise olumlu ad cümlesi olarak nitelendirilir.

DİKKAT

Bazı cümleler şekilce olumsuz olduğu hâlde anlamca olumludur. Olumsuzluk ifadesi taşıyan bir yüklemden sonra "değil" veya "yok" sözcüğü getirilirse cümle, olumlu bir anlam ifade eder. Bazı cümleler de yapı olarak olumsuz olmalarına ragmen soru ile olumlu bir anlam kazanır.

Örnek: Her karanlık gecenin bir sabahı olduğunu *bilmiyor değilsin.*
yüklem (biliyorsun)
Bu akşam bizde kalacaklarını sanki *anlamamış mıydık?*
yüklem (anlamıştık)
Şu anda yüzümüze gülüp arkamızdan kötüleyenler de *yok değil.*
yüklem (var)

Olumsuz Cümle

Yüklemi olumsuz yargı bildiren, yani yargının gerçekleşmediğini bildiren, eylem cümlesiyse olumsuzluk eki (-mA, -mAz); ad cümlesiyse "değil ve yok" sözcüklerinden biri ile kurulan cümleye *olumsuz cümle* denir (Eker, 2006, Karahan, 2006, Özkan, 2013).

Örnek: Şehrin kalabalığında arkadaşını bulmasına *imkan yoktu.*
yüklem
Oğlumla katılacağımız gezide bir sorun olsun *istemem.*
yüklem

Olumsuzluk eki barındırmadığı ve biçim bakımından olumlu göründüğü hâlde "ne….. ne" bağlacı ile cümleler anlamca olumsuzdur. Bu cümleler *biçimce olumlu anlamca olumsuz cümleler* olarak tanımlanır.

Örnek: *Ne* Selim Bey *ne* Emine Hanım anlattıklarına *inandılar.*
yüklem (inanmadılar)

Bazen de çekimli eylemlerden sonra "değil" olumsuzluk sözü getirilerek cümlelerde olumsuzluk sağlanır.

Örnek: *Merak etme,* seninle konuştuklarımızı annene *anlatacak değilim.*
yüklem *yüklem*

DİKKAT

Bazı cümleler de soru yoluyla ve tonlama ile olumsuz bir anlam kazanır. Örneğin; "*Ne bağırıyorsun?*" soru cümlesi *"bağırma"* anlamındadır. "*O kadar uzağa kim gider?*" cevap beklemeyen bu soru cümlesi de "*O kadar uzağa kimse gitmez.*" anlamındadır.

Soru Cümlesi

Herhangi bir konuda bilgi edinmek, haber almak ya da bir düşünceyi onaylatmak gibi amaçlarla kurulmuş cümlelere *soru cümlesi* denir (Eker, 2006; Karahan, 2006; Karabulut, 2009). Soru cümleleri mI soru eki ile soru sıfatları, soru zamirleri ve soru edatları ile kurulur. Kimi zaman da yalnızca vurgu ile cümleye soru anlamı katılabilir.

Örnek: Ağlasam, sesimi *duyar mısınız*
Mısralarımda?
(Orhan Veli Kanık)
Acaba bu şehirde güzel bir kitabevi yok mudur? *(soru eki)*
Evde kaç kişi yaşıyorsunuz? *(soru sıfatı)*
Köyden buraya nasıl geldiniz? *(soru zarfı)*
Sence bu elbiselerden hangisi bana yakıştı? *(soru zamiri)*

DİKKAT

Vurgusuz bir ek olan *mI soru eki,* ünlü uyumlarına bağlı olup sonuna geldiği sözcükten ayrı, izleyen eklere bitişik yazılır.

DİKKAT

Soru eki yüklemden sonra geldiğinde yüklemde bildirilen durumun veya işin olup olmadığını sorgular. Ancak soru eki yüklem dışındaki ögelerden sonra gelirse bu ögelerin bildirdiği kişi, mekân, zaman gibi anlamların onaylanmasını bekler. Örneğin; "*Okuldan çıkışta annen mi alacak seni?*" soru cümlesi kişi onaylanmasına yöneliktir.

DİKKAT

Yapı olarak incelendiğinde bir soru cümlesi olan fakat anlam bakımından değerlendirildiğinde gerçek bir soru cümlesi olmayan cümlelerde soru işareti kullanılmaz. Bu tür cümlelerde soru anlamından çok küçümseme, şaşırma, yadırgama, rica, özendirme, karşılaştırma, övme gibi anlamlar vardır. Örneğin; "*Durup dururken neden gitti anlamadım.*" cümlesinde soru edatı, cümleye soru anlamı değil, yadırgama ve sitem anlamı katmıştır.

DİKKAT

Birden fazla soru sözcüğünün birlikte kullanılması durumunda soru sözcükleri arasına virgül, en sona da soru işareti konur. Örneğin; *"Şimdi size kim, niçin, nerede yardım edecek?" "Bize kırgın mı, küs mü, kızgın mı?"*

Ünlem Cümlesi

Sevinme, korku, şaşma, kızma, acıma, heyecan, coşku gibi duyguların ifade edildiği ya da seslenme, çağırma ya da bağırma anlamı taşıyan cümlelere ünlem cümlesi denir. Ünlem cümlesinin sonuna ünlem (!) işareti konur.

Ünlem cümlesi kurmada kullanılan bazı edatlar şunlardır: Ey, hey, be, bre, behey, of, eh, ay, eee, haydi, eyvah, vah vah, ayol, üf vd.

Örnek: Ah sen yokken biz burada ne günler geçirdik**!**
Çabuk anneni çağır!

Neler yapmadık şu vatan için!
Kimimiz öldük;
Kimimiz nutuk söyledik.
(Orhan Veli Kanık)

İkinci kişiyi işaret eden olumlu ve olumsuz eylem kökü de ünlem cümlesi kurmada kullanılabilir. Örneğin; koş!, yürü!,kalk!, bakma!, yapma! vb.

DİKKAT

Emir Cümlesi

Yapılması istenen ya da istenmeyen eylemleri ifade eden ve genellikle yüklemi emir kipiyle oluşturulan cümlelere *emir cümlesi* denir (Eker, 2006).

Örnek: Saat 10.00'da müdürün odasında *olun.*
Stres sizi *yönetmesin*, siz stresi *yönetin.*
Şehir dışına çıkmadan önce beni *görsün.*
Bu tür konuları arkadaşlarınıza *anlatmayın.*

Emir/komut ifadeleri daha kibar bir üslupla verilmek istendiğinde soru cümlelerinden de yararlanılır. Örneğin; *"otur!"* emir cümlesi "*oturmaz mıydınız?*" biçiminde söylendiğinde muhatabın daha saygılı bir üslub yansıttığı söylenebilir.

DİKKAT

Yüklemi emir kipiyle çekimlenmiş bazı cümleler, kalıp söz olarak emir anlamını yitirerek rica, hatırlatma, dilek gibi anlamlar taşıyabilir. Örneğin; *sağlık olsun, yattığı yer cennet olsun, Allah kazadan korusun, kusurumuzu hoş gör, sen ona bakma, geçmiş olsun, Allah versin, mutlu olun, sağlıcakla kalın vb.*

DİKKAT

Aşağıdaki cümleleri türlerine göre inceleyiniz.
"Yolun kenarına çektiğim arabadan indim, gelip geçen arabaları kaçırmamak için dikkatle beklemeye başladım."
"Bunlar çevrecilerin slogan haline getirdiği masumane projeler değil Selma."
"Para gelsin de ağaçların kesilmesi kimsenin umurunda değil."

SIRA SİZDE 3

Özet

AMAÇ 1 *Sözcük öbeklerini ayırt edebilmek*

Sözcük öbekleri, birden çok sözcüğün cümle içinde tek işlevle kullanılacak şekilde bir araya getirilerek belirli kurallar içinde yan yana dizilmesinden oluşan yargısız dil birimleridir. Sözcük öbekleri herhangi bir yargı bildirmezler ancak yine de anlamlı bir bütünlük gösterirler. Sözcük öbekleri iki ve/ya daha fazla sayıda sözcükten oluşabilir. Öbekleri oluşturan sözcükler, kurallı bir biçimde bir araya gelir. Bu kurallılık çerçevesinde, yardımcı öge olan sözcük önce, asıl öge olan sözcük sonra gelerek öbeği oluştururlar. İkiden fazla sözcükten oluşan öbeklerde iç içe geçmiş öbekler bulunabilir. Sözcük öbekleri, eklenme açısından tek bir sözcük gibi işlem görür ve çekim ekleri öbeğin son ögesine getirilir. Sözcük öbekleri cümlede anlamı genişletme, pekiştirme, belirtme ve niteleme görevlerini yerine getirirler. Herhangi bir ayrıntının belirtilmesi sözcük öbekleriyle mümkündür ve cümlenin ögeleri de bu tür öbeklerle daha ayrıntılı hâle getirilebilir. Sözcük öbekleri, cümlede tek bir öge gibi işlev görürler. Alan yazında Türkçe cümle kuruluşunda yer alan sözcük öbeklerine ilişkin farklı sınıflandırmalar bulunmakla birlikte, en bilinen sözcük öbekleri ad ve sıfat tamlamalarıdır. Tamlayan tamlanan ilişkisi bulunan diğer sözcük öbekleri aitlik öbeği ve ünlem öbeğidir. Tamlayan tamlanan ilişkisi bulunmayan sözcük öbekleri ise şunlardır: unvan öbeği, edat öbeği, bağlama öbeği, sayı öbeği, tekrar öbeği, birleşik sözcük, birleşik eylem öbeği, isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil ve kısaltma öbeğidir.

AMAÇ 2 *Cümlenin temel ögelerini ve özelliklerini belirleyebilmek*

Cümle, değişik işlevlerdeki parçalardan oluşan bir bütündür. Bu bütünün parçaları da işlevlerine göre **özne,** yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tamlayıcısı olarak adlandırılan cümle ögeleridir. Cümlenin temel ögeleri yüklem ve öznedir. Yüklem, cümlede yargı bildiren çekimli ögedir. Yüklem, çekimli bir eylem de olsa ek-eylem almış ad ya da ad soylu bir sözcük de olsa kurallı bir cümlede cümlenin sonunda bulunur. Bir cümlede yüklem sayısı kadar cümle vardır. Özne, cümlede yüklemin bildirdiği iş, oluş ve durumu üstlenen ve yapanı (eylem cümlesinde) veya olanı (ad cümlesinde) karşılayan ögedir. Cümle çözümlemelerinde yükleme sorulan "kim?" "kimler?" ve "ne?" "neler?" sorularının cevabı özneyi buldurmaya yöneliktir. Özne, ad çekim eklerinden çokluk, aitlik ve iyelik ekleri dışında ek almaz. Bir cümlede özne ile yüklemin tekillik – çoğulluk yönünden uyumlu olması gerekir. Cümle içinde nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci, cümlenin tamamlayıcı ögeleri olarak adlandırılır. Öznenin yaptığı işten doğrudan etkilenen ve geçişli eylemi tamlayan sözcüklere nesne denir. Belirli bir varlığı karşılayan ve yükleme durum eki alan nesneler belirtili nesne olarak adlandırılır. Cümle çözümlemelerinde yükleme sorulan "neyi?" , "kimi?" soruları belirtili nesneyi buldurmaya yöneliktir. Bir türü karşılayan ve yükleme durum eki almayan nesneler ise belirtisiz nesne olarak adlandırılır. Cümlenin öznesi bulunduktan sonra sorulan "ne?" sorusu ile belirtisiz nesne bulunabilir cümlede yüklemin bildirdiği hareket, iş veya oluşun yerini ve yönünü bildiren; yaklaşma (-A), bulunma (dA) , uzaklaşma (-dAn) durumu eklerinden birini alan ögedir. Adlaşan bütün söz dizimsel yapılar yer tamlayıcısı olabilir. Cümle çözümlemelerinde yükleme sorulan "neye, nede, neden, nereye, nereden, kime, kimde, kimden" soruları yer tamlayıcısını buldurur. Zarf tümleci, cümlenin anlamını zaman, sebep, tarz, yön, ölçü, şart vb. yönlerden tamamlayan ve sınırlayan ögelerdir. Cümlede zarf görevinde kullanılan öge bir ad ya da bir sözcük öbeği olabilir. Cümle çözümlemesi çalışmalarında yükleme sorulan " ne zaman, niçin, nasıl, ne kadar, ne ile, ne şekilde, kimin ile, hangi durumda, hangi şartlarda, hangi yöne" soruları zarf tümlecini buldurmaya yöneliktir. Cümle dışı ögeler, cümlenin kuruluşuna doğrudan katılmayan, diğer cümle ögeleri gibi yüklemi çeşitli ilgilerle tamamlamayan ögelerdir. Bu öğeler, yüklemin tamamlayıcısı olan ögelerin aksine açıklama, pekiştirme vb. işlevlerle cümleye yardım eder ve cümleleri çeşitli anlam ilişkileri çerçevesinde birbirine bağlarlar.

AMAÇ 3 *Cümle türlerini ayırt edebilmek*

Cümleler yapı, anlam, yüklemin türü ve ögelerinin dizilişine göre farklı biçimlerde sınıflandırılabilir. Geleneksel ölçütler çerçevesinde cümle türleri şöyle sınıflandırılmıştır: *Yapılarına göre*, basit, birleşik, bağlı ve sıralı olmak üzere dört grupta ele alınmıştır. Kuruluşunda bağımsız olarak tek yargı bulunan ve tek yükleme sahip olan cümlelere basit cümle denir. Basit cümlede yüklem ya çekimli bir eylemdir veya ek-eylem almış ad ya da ad gibi kullanılan bir sözcük öbeğidir. İçinde esas yargının bulunduğu bir temel

cümle ile onu anlam ve görev bakımından tamamlayan bir veya birden fazla yan cümleden oluşan cümlelere birleşik cümle denir. Birleşik cümlenin yapısında bir temel cümle bir de yan cümle bulunur. Birleşik cümleler şunlardır: Şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle ve ki'li birleşik cümle. Şartlı birleşik cümle, temel cümleye şart ifadesine dayalı bir yan cümle ile bağlanmış cümlelerdir. Bir cümlenin, bir görevle başka bir cümlenin içinde yer almasıyla oluşan birleşik cümleye iç içe birleşik cümle adı verilir. Ki'li birleşik cümle, bir temel cümle ile temel cümleye ki bağlacı ile bağlanan bir yan cümleden oluşan birleşik cümledir. Sıralı cümle, yapıca ve/ya anlamca birbirine bağlı, ancak tek başlarına kullanıldıklarında kendi içinde anlam bütünlüğü bulunan cümlelerden oluşan birleşik cümle türüdür. Sıralı cümleler yapısal olarak birbirlerine bağlama edatlarının yerine virgül(,) veya noktalı virgül(;) ile bağlanır. Cümleler arasında yan cümle temel cümle bağı yoktur. En az iki basit cümle arasında eş zamanda olma, ardışık olma, karşılaştırma ya da denkleştirme ilgisi vardır. Sıralı cümleler; anlam bakımından birbirlerini tamamlayan, özneleri tümleçleri veya yüklemleri ortak olan cümlelerse bağımlı sıralı cümleler; aralarında anlamca yakınlık olan ancak özne, tümleç ya da yüklemleri ortak olmayan cümlelerse bağımsız sıralı cümleler olarak adlandırılır. Bağlama edatlarıyla (bağlaç) birbirine bağlanmış ve aralarında anlamca ilişki bulunan sıralı cümlelere bağlı cümle denir. Her biri bağımsız bir cümle olan bu cümleler arasındaki anlam ilişkisi, bağlaçlarla sağlanmakta ya da pekiştirilmektedir. Türkçede *yüklemin türüne göre* yüklemi çekimli bir eylem ya da birleşik eylem olan cümlelere eylem cümlesi; yüklemi ad, ad soylu sözcük ya da söz sözcük öbeği olan bağımsız yargılı anlatıma ad cümlesi denir. Ad türünden bir sözcük veya sözcük öbeği ek eylemle çekimlenerek yargı bildirir. *Söz diziminde yüklemin cümlede bulunduğu yere bakılarak cümleler,* kurallı cümle veya devrik cümle olarak adlandırılır. Türkçenin söz dizimi kurallarına uygun olarak yüklemin sonda olduğu cümlelere kurallı cümle denir. Yüklemi cümlenin sonunda bulunmayan cümlelere devrik cümle denir. *Anlamsal özelliklerine göre* yüklemi olumsuzluk ifadesi taşımayan; işin, oluşun, hareketin, düşüncenin gerçekleştiğini veya gerçekleşeceğini bildiren cümleye olumlu cümle denir. Yüklemi olumsuz yargı bildiren, yani yargının gerçekleşmediğini bildiren, eylem cümlesiyse olumsuzluk eki (-mA, -mAz); ad cümlesiyse "değil ve yok" sözcüklerinden biri ile kurulan cümleye olumsuz cümle denir. Herhangi bir konuda bilgi edinmek, haber almak ya da bir düşünceyi onaylatmak gibi amaçlarla kurulmuş cümlelere soru cümlesi denir. Soru cümleleri mI soru eki ile soru sıfatları, soru zamirleri ve soru edatları ile kurulur. Sevinme, korku, şaşma, kızma, acıma, heyecan, coşku gibi duyguların ifade edildiği ya da seslenme, çağırma ya da bağırma anlamı taşıyan cümlelere ünlem cümlesi denir. Yapılması istenen ya da istenmeyen eylemleri ifade eden ve genellikle yüklemi emir kipiyle oluşturulan cümlelere emir cümlesi denir.

Kendimizi Sınayalım

"Kardeşime göre kazanın etkisinden çıkmanın yolu, hiç durmadan çalışmaktı."

1. Yukarıdaki cümlede aşağıdaki sözcük öbeklerinden hangisi **yoktur?**

a. Edat öbeği
b. Zarf öbeği
c. Ad tamlaması
d. Sıfat tamlaması
e. İsim-fiil öbeği

I. Okulda iyi arkadaşlar vardı.
II. Su testisi su yolunda kırılır.
III. Gençlik yıllarımızı özlüyorum.
IV. Çocuklar güzel güzel oynuyorlardı.
V. Bu yıl kış sert geçti.

2. Yukarıdaki cümlelerin hangisinde birden fazla sözcük öbeği vardır?

a. I.
b. II.
c. III.
d. IV.
e. V.

"Bozuk kaldırımların üzerinde buz tutmuş çamur parçalarını kırarak erkenden işe gidenler; fabrika işçileri, seyyar satıcılar ve memurlar, simitçinin dükkanında bir süre dinlenirlerdi."

3. Yukarıdaki cümlenin öge dizilişi aşağıdakilerden hangisinde sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. Özne - nesne - dolaylı tümleç - yüklem
b. Nesne - zarf tümleci - yüklem - dolaylı tümleç
c. Özne - dolaylı tümleç - zarf tümleci - yüklem
d. Nesne - dolaylı tümleç - dolaylı tümleç - yüklem
e. Dolaylı tümleç - dolaylı tümleç - nesne - yüklem

"Dostlarımı, en sevdiklerimi, bu çarşı içlerinin kara çocuklarından seçtim."

4. Yukarıdaki cümlede aşağıdaki ögelerden hangisi **yoktur?**

a. Özne
b. Dolaylı tümleç
c. Nesne
d. Zarf tümleci
e. Yüklem

I. Kaygılı bir kişi, kendini beden dili kullanımında hemen ele verir.
II. Kuşak çatışması, ülkeden ülkeye farklılık gösterir.
III. İçinde yaşadığımız zaman dilimi, en şanssız dönemidir gezegenimizin.
IV. Tüketim eğilimi, aidiyet duygusu ve toplumun hiyerarşik yapısında da belirleyiciymiş.
V. Günümüzün hızlı ve tüketici yaşam tarzı itiyor insanı, sürekli bir şeyleri yetiştirme zorunluluğuna.

5. Yukarıda numaralanmış cümlelerden hangi ikisi yüklemin türü ve ögelerinin sıralanışı yönüyle özdeştir?

a. I. ve II.
b. II. ve III.
c. III. ve IV.
d. II. ve V.
e. IV. ve V.

I. Sokağın başındaki evde / bana sıcacık anne evini hatırlatan bir lamba / yandı.
II. Sema / "Yarın akşam / arkadaşlarla / size / geleceğiz!" / demişti.
III. Bu sırada / evdeki herkes / annemi / arıyordu.
IV. Müdür / yarın akşam yemeğine geleceklerin listesini / hazırlamış.
V. O akşam / çatal bıçak gürültüleri, radyo sesleri / birbirine karıştı.

6. Yukarıda numaralanmış cümlelerin hangisinde ögelere ayırmada bir yanlışlık yapılmıştır?

a. I.
b. II.
c. III.
d. IV.
e. V.

"(I)Saçlarım kirpi gibi dik duruyor; ne yana ne de geriye taranıyor, beni deli ediyordu. (II)Babam "İnatsın inat... İnatçı adamın saçı yatmaz. Dedene çekmişsin besbelli. Keşke annene benzeseydin." diyordu. (III) Annemin lepiska gibi yumuşacık, sarı saçları vardı. (IV)En çok o mavi gözlerini özlüyorum. (V) 'Benim oğlum okuyacak, yüksek bir memur olacak' der, sonra da göz ucuyla babama bakardı."

7. Yukarıdaki parçada numaralanmış cümlelerle ilgili olarak aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. I. cümle yapısına göre sıralı cümledir.
b. II. cümle yüklemine göre eylem cümlesidir.
c. III. cümle kurallıdır.
d. IV. cümle anlamca olumludur.
e. V. cümle dört bağımsız cümleden oluşmuştur.

"Ne zaman annem aklıma düşse o vagondan evi hatırlıyorum, sisler arasında beliren bir masal gemisi gibi."

8. Yukarıdaki cümle ile ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi **söylenemez?**

a. Yapısına göre şartlı birleşik cümledir.
b. Yüklemine göre eylem cümlesidir.
c. Temel cümlede edat öbeği vardır.
d. Nesnesinde sıfat-fiil vardır.
e. Öge dizilişine göre kurallıdır.

"Vagonun çatısına çekilmiş iplere dolaşık ebruli, mavi kahkaha çiçekleri, cennet süpürgeleri, gece safaları, kadifeler, hatta teneke kutulara dikilmiş iki de karanfil vardı."

9. Yukarıdaki cümleyle ilgili aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

a. Sıralı cümle
b. Basit cümle
c. Ünlem cümlesi
d. Eylem cümlesi
e. Devrik cümle

10. "Havalar serinleyince karanfilleri içeri alırdık." cümlesiyle *yapısı, yükleminin yeri ve türü yönünden* özdeş olan cümle aşağıdakilerden hangisidir?

a. Babam akşamları erkenden gelirdi.
b. Biliyorsun, her yıl Antalya'ya giderdik.
c. Böylece Ayten abla evlenmiş erkenden.
d. Babası cephede kalan çocukları hatırlar, ağlardı.
e. Abim çok yakışıklı adamdı.

Yaşamın İçinden

Dil Yanlışları'ndan....

Aşağıda Ömer Asım Aksoy'un kitaplarda, gazete ve dergilerde, radyo ve televizyon konuşmalarında rastladığı dil yanlışları örneklerinden söz dizimi ile ilgili olanlardan örnekler bulacaksınız...

Özne Yanlışları

Özne yanlışları, tümcede özne bulunmaması ya da özne olamayacak bir sözcüğün özne gibi kullanılması durumlarında görülmektedir. Örneklere bakalım:

Sanığa yumruk atan ve ağlayan şoföre engel olunarak odadan çıkarıldı.

Tümcenin öznesini arayalım: Odadan çıkarılan kim? Belli değil. "Sanık" desek, tümce " sanığa odadan çıkarıldı" oluyor. "Şoför" desek, tümce "şoföre odadan çıkarıldı" biçimini alıyor.

Özleşme ve sadeleşmenin dilimizi fakirleştirdiği şöyle dursun, tam tesine zenginleştirmektedir.

Bu örnekteki iki tümceyi ayıralım: "Özleşme ve sadeleştirmenin dilimizi fakirleştirdiği şöyle dursun", "tam tesine zenginleştirmektedir." İkinci tümcenin yanlışı hemen kendini gösterdi. Bu tümce için doğru biçim şu: "Özleşme ve sadeleşme **dilimizi zenginleştirmektedir." Yani ikinci tümcenin** öznesi de birinci tümcenin öznesi olan "özleşme ve sadeleştirme" olması gerekirken anlatım bunu sağlamamıştır. (...)

Tümleç Yanlışları

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi tümleç yanlışlarının çoğu şu türdendir: Başka başka tümleçler alması gereken birden çok yüklem birbirine bağlanıyor. Bunlardan yalnız birinin tümleci yazılıyor. Bu tümleç, öteki yüklemlere de hizmet eder sanılıyor. Oysa bu tümleç öteki yüklemlere uygyn düşmüyor, onlar ayrı ayrı tümleç istiyor. "Tümleç eksikliği" diyebileceğimiz bu kusurdan başka "tümleç artıklığı" adı verebileceğimiz bir tümleç pürüzü daha vardır. Bu da aynı tümleci alan birbirine bağlı yüklemler için bu tümlecin gereksiz yere yinelenmesidir. Örneklere bakalım:

Buna ancak okurlar karar verir, uygular.

"Buna" tümleci "karar verir" yüklemi için doğrudur, ama "uygular" yüklemi için doğru değil. Yani "buna uygular" denilemez. Bundan dolayı her iki eylemin de "buna" tümlecine bağlanmış olması yanlıştır. "Uygular'ın", alacağı tümlece göre şöyle bir tümce kurulması gerek: "Bunu ancak okurlar uygular". Ya da baştaki "buna" tümleci "bunu" olarak değiştirilmeli ve "karar verir" yerine "kararlaştırır" denilmelidir: "Bunu ancak okurlar kararlaştırır, uygular." (...)

Bakanlık niye onlara böylesine açıkça yardım eder, destekler, över, tutar?

"Yardım eder" yüklemi –e'li tümleç aldığından "onlara yardım eder" sözü doğrudur. Ama "onlara destekler", "onlara över", "onlara tutar" denilemez. Çünkü bunlar –i'li tümleç alır. Bundan dolayı birinci eylemin aldığı "onlara" tümlecini son üç eyleme de bağlamak yanlıştır. Bu üç eylemin başına "onları" tümleci getirerek "...onları destekler, över, tutar" denilmesi gerekir. (...)

Başka bir memleketten imrenecek hamdolsun hiçbir şeyimiz yok.

"Memleketten" sözcüğü "memlekete" diye düzeltilmelidir. Çünkü "bir şeyden imrenmek" olmaz; "bir şeye imrenmek" olur. (...)

Yüklem Yanlışları

Buraya aldığımız örneklerdeki yüklem yanlışları başlıca iki çeşittir. Tümcede ya bir eylem, yardımcı eylem eksikliği vardır; ya da birbirine bağlı tümcelerin yüklemleri arasında uyumsuzluk vardır. Bu uyumsuzluk, etken-edilgen, tek kişi-çok kişi, zaman... uyumsuzluğu biçimlerindedir. (...)

Kuzu eti, tam sağlıklı ve yaşlı olmayan kimselerce yenmelidir.

"Tam sağlıklı ve yaşlı olmayan" sözünden, "tam sağlıklı olmayan ve yaşlı olmayan" anlaşılır. Oysa söylenmek istenen bu değil, şudur: "Tam sağlıklı olan ve yaşlı olmayan". Görülüyor ki bir "olan" sözcüğünün eksikliği anlamı ters yöne çeviriyor.

Bize bir yer verilmesi için ilgililere başvurmuş, fakat bir sonuç almış değiliz.

Başvurulduğu halde "başvurmuş değiliz" anlamına gelen bir tümce kurulmuş.

Bu kitabı filanca kişiler hazırlamış, filanca kişilerden kurulu özel bir komisyonca incelenmiştir.

Birbirine bağlı iki tümceden birinin eylemi etken, ötekinin eylemi edilgen olamaz. "Bu kitabı filanca kişiler hazırlamı" denildikten sonra "filanca kişilerden kurulu bir komisyon incelemiştir." denilmesi gerekirdi. Ya da "Bu kitap, filanca kişilerce hazırlanmış, filanca kişilerden kurulu bir komisyonca incelemiştir."

Ankara'da yapılacak çok işimiz vardı. Eşyalar gelecek, evi yerleştirecektik.

"gelecek" eylemine bağlanan "yerleştirecektik"in sonundaki birinci kişi çoğul eki "-tik", "gelecek" eylemi için de geçerli durumdadır. Yani "eşyalar gelecektik, evi yerleştirecektik" denilmiş oluyor. Buna yer verilmemeli, "eşyalar gelecekti, ev yerleştirecektik"denilmeli idi. (...)

Ömer Asım Aksoy

Kaynak: (1993). **Dil Yanlışları**, 5. Basım, Adam Yayınları, İstanbul.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Öbekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Öbekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c	Yanıtınız yanlış ise "Cümlenin Ögeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d	Yanıtınız yanlış ise "Cümlenin Ögeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanıtınız yanlış ise "Cümlenin Ögeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise "Cümlenin Ögeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise "Cümle" Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e	Yanıtınız yanlış ise "Cümle Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız yanlış ise "Cümle Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Cümle Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Gülay'la Ahmet'in bir hafta önceden verdikleri /hafta sonunu baş başa geçirme karar(ı): **sıfat tamlaması**

Gülay'la Ahmet'in bir hafta önceden verdikleri: **belirtili ad tamlaması**

bir hafta önceden verdikleri: **sıfat-fiil öbeği**

bir hafta önce(den): **zarf öbeği**

bir hafta: **sıfat tamlaması**

Gülay('la) Ahmet('in): **bağlama öbeği** (ile=ve bağlacı)

hafta sonunu başbaşa geçirme kararı: **belirtisiz ad tamlaması**

hafta sonunu başbaşa geçirme: **ad-eylem öbeği**

Hafta sonu: **belirtisiz ad tamlaması**

baş başa: **kısaltma öbeği**

birdenbire çıkan bu engel: **sıfat tamlaması**

birdenbire çıkan bu engel(le): **edat öbeği** (ile edatı)

bu engel: **sıfat tamlaması**

birdenbire çıkan: **sıfat fiil öbeği**

suya düşmüştü: **birleşik eylem öbeği**

Sıra Sizde 2

- **"Çocuklarının hepsini tek tek evlendirip yer yurt sahibi etmişti."**

yer yurt sahibi etmişti: **yüklem**

O: **gizli özne** (kim yer yurt sahibi etmişti?)

Çocuklarının hepsini: **belirtili nesne** (kimi yer yurt sahibi etmişti?)

tek tek evlendirip: **zarf tümleci** (nasıl yer yurt sahibi etmişti?)

- **"Yanlışlıkla girdiğimiz yol, güneşin altında harap evleri, açık kapıları, dışarı sarkmış cumbaları, çamaşır serili balkonlarıyla bitmeyecek duygusu verecek kadar uzun, bembeyaz, aydınlıktı."**

güneşin altında harap evleri, açık kapıları, dışarı sarkmış cumbaları, çamaşır serili balkonlarıyla bitmeyecek duygusu verecek kadar uzun, bembeyaz, aydınlıktı: **yüklem**

Yanlışlıkla girdiğimiz yol: **Özne** (Ne?)

- "Uzaktan gelen bağlamanın sesi, kimbilir nerelerden, uzak köylerden çalışmaya gelmiş bu isli lambanın etrafında toplanan insanların yanlızlık ve gurbet duygusunu az da olsa bastırıyordu."

bastırıyordu: **yüklem**

Uzaktan gelen bağlamanın sesi : **Özne** (ne?)

kimbilir nerelerden, uzak köylerden çalışmaya gelmiş bu isli lambanın etrafında toplanan insanların yanlızlık ve gurbet duygusunu: **belirtili nesne** (neyi?)

az da olsa: **zarf tümleci** (nasıl?)

- "Bahçenin bir köşesinde, büyükçe bir ağacın dibinde, ailece toplanıp öğlen yemeği yedik son gün."

Yedik: **yüklem**

Biz: **gizli özne** (kim?)

Öğlen yemeği: **belirtisiz nesne** (ne?)

Bahçenin bir köşesinde, büyükçe bir ağacın dibinde: **yer tamlayıcısı:** (nerede?)

ailece toplanıp: **zarf tümleci** (nasıl?)

son gün: **zarf tümleci** (ne zaman?)

Sıra Sizde 3

- **Yolun kenarına çektiğim arabadan indim, gelip geçen arabaları kaçırmamak için dikkatle beklemeye başladım.**

Bu cümle iki cümleden oluşan sıralı cümledir.

Birinci cümle:

"Yolun kenarına çektiğim arabadan indim"

1. Yapısına göre, basit cümledir.
2. Yüklemin türüne göre, eylem cümlesidir.
3. Yüklemin yerine göre, kurallı cümledir.
4. Anlamına göre, olumlu cümledir.

İkinci cümle:

"gelip geçen arabaları kaçırmamak için dikkatle beklemeye başladım."

1. Yapısına göre basit cümledir.
2. Yüklemin türüne göre, eylem cümlesidir.
3. Yüklemin yerine göre, kurallı cümledir.
4. Anlamına göre, olumlu cümledir.

- **Bunlar çevrecilerin slogan hâline getirdiği masumane projeler değil Selma.**

1. Yapısına göre, basit cümledir.
2. Yüklemin türüne göre, ad cümlesidir.
3. Yüklemin yerine göre, devrik cümledir.
4. Anlamına göre, olumsuz cümledir.

- **Para gelsin de ağaçların kesilmesi kimsenin umurunda değil.**

Bu cümle iki cümleden oluşan bağlı cümledir.

Birinci cümle:

"*Para gelsin (de)*"

1. Yapısına göre, basit cümledir.
2. Yüklemin türüne göre, eylem cümlesidir.
3. Yüklemin yerine göre, kurallı cümledir.
4. Anlamına göre, olumlu cümledir.

İkinci cümle:

"*ağaçların kesilmesi kimsenin umurunda değil.*"

1. Yapısına göre, basit cümledir.
2. Yüklemin türüne göre, ad cümlesidir.
3. Yüklemin yerine göre, kurallı cümledir.
4. Anlamına göre, olumsuz cümledir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Atabay, N., Özel, S. ve Çam, A. (1981). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, Ankara.

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bilgegil, M. K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, 1984.

Delice, H. İ. (2007). Yüklemin Özne ve Nesne İlişkisi, C.Ü. *Sosyal Bilimler Dergisi,* (31): 2, 141-145.

Delice, H. İ. (2012). Yapı Açısından Cümle Sorunu, Turkish Studies – *İnternational Periodical For The Languages And History Of Turkish Or Turkic Volume 7/3,* Ankara Turkey, Summer, P. 871-876.

Demir, N. ve Yılmaz, E. (2009). "Biçim Bilgisi", Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (ed.) *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 91-107.

Doğan, E. (2013). *Türkçe Cümle Bilgisi I* , Mustafa Özkan ve Hülya Pilancı (ed.) Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir.

Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili,* Grafiker Yayınları, Ankara.

Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul.

Gencan, Tahir N. (1979). *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara.

Karabulut, F. (2009). "Söz Dizimi", Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (ed.) *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 91-107.

Karahan, L. (2006). *Türkçede Sözdizimi,* Akçağ Yayınları, 16. Baskı, Ankara.

Karahan, Leyla,(2000). Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine, *Türk Dili*, S. 583, Ankara, S. 16-23.

Kerimoğlu, C. (2007). Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21: 98-107.

Kerimoğlu, C. (2008). Özne Yüklem Uyumu Bakımından Farklı Bir Cümle Tipi, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 3/7,* Ankara/Turkey.

Özkan, F. ve Musa, B. (2004). Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi, *Bilig*, Sayı 30.

Özkan, M. (2013). *Türkçe Cümle Bilgisi II*, Mustafa Özkan ve Hülya Pilancı (ed.) Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir.

Şimşek, R. (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Kuzey Gazetecilik Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş. 1. Basım, Trabzon.

Torun, Y. (2007). "Türkiye Türkçesinde Tekrarlı Bağlaçların Oluşturduğu Bağlama Gruplarının Söz Dizimindeki Kullanımları Üzerine" *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cilt 16, Sayı 2, S. 503-510.

Zülfikar, H. (2009). *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri,* Ekin Yayınevi, Bursa.

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türkçenin anlatım gücünü açıklayabilecek,
- Türkçe söz varlığını oluşturan ögeleri tanımlayabilecek,
- Türkçenin türetme gücünü değerlendirebilecek bilgi ve becerilere sahip olabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Söz Varlığı
- Ağız Ögeleri
- Kalıplaşmalar
- Deyim
- Atasözü
- İkileme
- Argo
- İlişki Sözleri
- Alkış ve Kargışlar

İçindekiler

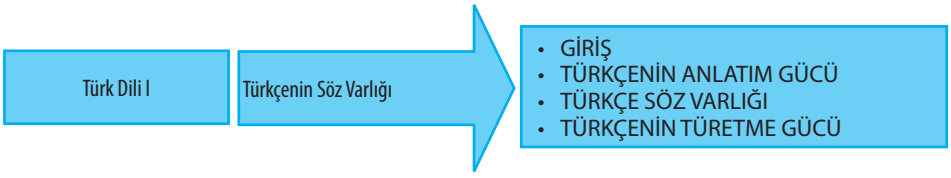

Türkçenin Söz Varlığı

GİRİŞ

Türkçe; geçmişi bilinmeyen zamanlara uzanan, târihin pek çok eski dili ve medeniyetiyle ilişkide bulunmuş, pek çok eski medeniyet dilinden sözcükler almış ve onlara sözcükler vermiş, çok erken devirlerde dallanıp budaklanarak lehçelere ayrılmış, farklı coğrafyalarda çeşitli medeniyetler üretmiş, değişik coğrafyalarda binlerce eser vermiş bir dildir. Türkçe, günümüzde çok geniş bir coğrafyada yaşayan iki yüz milyonun üzerindeki insanın ana dilidir. Bu kadar değişik özelliklere sahip olan bir dilin **söz varlığı**, doğal olarak bir çeşitlilik gösterecektir. Bütün târihini ve varlığını belirli ve sınırlı bir coğrafyada yaşayan bir dil ile Türkçe gibi "*kırk kapıya kırk değnek vurarak*" yaşamış bir dilin söz varlığının çok çeşitlilik göstermesi ve farklı olması gayet anlaşılabilir ve olması gereken bir durumdur.

Söz varlığı yerine, söz dağarcığı, sözcük dağarcığı, kelime dağarcığı, kelime hazinesi, kelime kadrosu, kelime serveti gibi terimler de kullanılmaktadır.

Türkçenin ya da herhangi bir dilin söz varlığı denildiğinde, yalnızca o dilin sözlüğünde yer alan sözcükler değil; deyimler, atasözleri, kalıp sözler, ikilemeler, terimler, argolaşmış sözler, ilişki sözleri, alkış ve kargışlar gibi çeşitli anlatım kalıpları akla gelmelidir.

DİKKAT

Bir dilin söz varlığının incelenmesi, o dili konuşan insanların tarihî macerasını ve hangi milletlerle ne tür ilişkilerde bulunduğunu ortaya koyacağı gibi milletin kültür ve düşünce dünyası ile kavramlar dünyasını da gözler önüne serer ki dilcilikte buna *"dil içi dünya görüşü*" denir.

Bu ünitede bütün olarak Türkçenin değil, Türkiye Türkçesinin anlatım yeteneği, söz varlığı ve sözcük türetme gücü üzerinde durulacaktır.

TÜRKÇENİN ANLATIM GÜCÜ

Bir dilin zenginliği; ne sözcük sayısının çokluğuyla ne o dili konuşan insan sayısının fazlalığıyla ne de dilin konuşulduğu coğrafyanın genişliğiyle ilgilidir. Dillerin zenginliğinin başta gelen ölçüsü çeşitli duygu, düşünce ve **kavram**ları anlatabilme gücüdür. Duygu, düşünce ve kavramları dile getirebilmek için sözcük sayısının çok olması önemli olmakla birlikte, bundan daha önemlisi dilin sözcük türetme ve **soyutlama** gücüdür. Dilin kurallarına ve yapısına uygun sözcük türetme de soyutlamalar yapma da insanların dil bilinciyle ilgili durumlardır. Eğitimini yabancı bir dille yapmış, ana dilini ancak günlük hayatta ve aile içi iletişimde kullanan kişilerde ana dili bilinci yeterince oluşamayacağı için bu kişilerin türetme ve soyutlamaları çoğunlukla dilin kurallarına uygun olmaz. Fakat hiçbir eğitim almamış ve yabancı bir dilin bozucu etkisinden uzak kalmış, yalnızca ana diliyle hayatını geçiren bir kişinin türetme ve soyutlamaları ana dilinin kurallarına genellikle uygun olur. Çünkü insan ile ana dili ilişkisi, henüz doğmadan başlar ve insanın hem zihin

Kavram: Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı.

Soyutlama: Bir nesnenin özelliklerinden veya özellikleri arasındaki ilişkilerden herhangi birini tek başına ele alan zihinsel işlem, gerçeklikte ayrılamaz olanı düşüncede ayırma.

yapısı hem de ses organları ana dilinin mantığına ve ses sistemine göre oluşur. Ana dilinin oluşturduğu bu zihin sistemi, kişinin gördüğü eğitime bağlı olarak gelişir ya da körelir.

Beyin, ana dilinden başka bir dili öğrenme durumuyla karşılaşan bir kişide önceleri direnç gösterir; ancak zaman geçtikçe durumu kabullenir. Bu direnmenin nedeni de yine ana dilinin insan mantığını kendi yapısına göre kurgulamış olmasıdır. Başka dillerin yıkıcı etkilerinden uzak kalan insanların zihnindeki bu kurgu gelişerek devam eder. Çünkü insan yaşadıkça deneyimi artar ve bu da dil becerilerine yansır. Bir insanın ana dilinin tüm imkânlarının farkında olması ve onları kullanması, hem o dilin içine doğmasıyla hem de bütün eğitimini o dille yapmasıyla çok yakından ilgilidir.

Dil, insan deneyim ve birikimlerini kuşaktan kuşağa aktararak insanın, târihi olan bir varlık hâline gelmesini; ayrıca plan ve programlar yapıp onları geleceğe aktarmasıyla da geleceği kurgulayan bir varlık olmasını sağlar. Bu yüzden insanlar ve toplumlar dilleriyle ve dillerinin içinde yaşarlar.

Birey için de toplum için de son derece önemli ve vazgeçilmez olan millî dil, gerek kendi iç yapısındaki gelişmelerle, gerekse dışarıdan gelen etkilerle zaman içerisinde anlatım incelikleri kazanır. Bu incelikler, insanların hem karşılıklı konuşmalarında, hem de yazılarında kullanılır ve bu da dile doğal durumundan daha etkili bir anlatım imkânı sağlar. Dilin imkânlarını ve inceliklerini yetkin bir biçimde kullanıp duygu ve düşüncelerini insanları etkileyebilecek bir üslupta aktarabilen kişiler, o dilin sanatçısı olurlar. Yani şiir, hikâye, roman gibi. dile ve yazmaya dayalı sanat ürünlerinin iyi ve akıcı olması büyük ölçüde yazarın dili kullanımıyla ilgilidir. Dil kullanımı, cümlelerin düzgün kurulması ya da noktalama işaretlerinin yerli yerinde kullanılması demek değildir. Dilin güzel kullanımı; anlam inceliklerine dikkat edilerek duygu ve düşüncelerin muhatap kişi ya da kitleyi etkisi altına alacak biçimde ve dil kurallarına uygun olarak ifade edilmesidir.

Sözcükler, ilk ortaya çıktıklarında somut bir durum ya da kavramı karşılayan tek anlama sahip olur. Zaman ilerledikçe ve insanlar tarafından kullanıldıkça sözcüklerde anlam genişlemeleri olur. Anlam genişlemesiyle ortaya çıkan bu farklı anlamlar, bugünkü sözlüklerde maddeler hâlinde sıralanır. Bir sözcüğün çok anlamlı olması, o sözcüğün kullanılma sıklığıyla doğrudan ilgilidir. Bu anlam farklılıklarını bilerek dili kullanmak da o dille sanat eseri ortaya koymanın basamaklarından biridir.

Dil kullanımının dikkat edilmesi gereken bir diğer boyutu da mecazlı anlatımlardır. Mecazlı kullanım, bir sözcüğün asıl anlamı yanında farklı anlamlara gelecek biçimde de kullanılmasıdır ancak bu kullanımda da dili konuşanların "*anlama ortaklığı*"na gerek vardır. Bir dilin söz varlığının çeşitlenmesinde ve anlatım gücünün artmasındaki en başta gelen unsur o dilin mecaz dünyasıdır. **Mecaz** dünyasının zenginliği, yetenekli sanatçıların dili geliştirmesiyle ilgili olduğu gibi bu zenginlik, sanatçıların kendilerini daha iyi ifade etmelerinin de esasını oluşturur. Yani burada karşılıklı birbirini besleme söz konusudur.

Mecaz: Bir sözcüğü veya kavramı kabul edilenin dışında başka anlamlara gelecek biçimde kullanma, metafor.

Bir dilin anlatma gücünü oluşturan önde gelen hususlardan biri de o dilin deyim zenginliğidir. Dillerin bir normal sözlükleri, bir de deyim sözlükleri olur. Çünkü deyimler, bir dilin kullanımında en az sözcükler kadar değerli ve gerekli yapılardır. Dilin deyim varlığından yeterince yararlanamayan bir sanatçının, kendi zamanını aşıp gelecek kuşaklara kalıcı eser bırakması pek mümkün olmaz. Türkçenin uzun tarihî macerasının da etkisiyle son derece zengin bir deyim dünyası vardır. Yüzyılların birikimiyle oluşan bu kalıplaşmış sözler, Türk dilinin etkili anlatımının temel unsurlarından biridir.

İnsan çok değişik duygular üretebilen ve bu duyguları yansıtıp karşısında bulunanları da etkilemek isteyen bir varlıktır. İnsanın duygularını aktarmasının çeşitli yolları olsa da en temel yol, dil kullanımıdır. İnsan ürettiği bu duyguları aktarırken bir robot ya da makineden ayrılmakta, duygularını diline yansıtmaktadır. Bu durum ise sözlükte sıralanan sözcüklere yeni anlam ve işlevler yüklemeyi gerektirmektedir.

Yukarıda belirtilenlerin dışında da Türkçenin anlatım gücüyle doğrudan ilgili birtakım unsurlar vardır. Bunlar ayrı başlıklar hâlinde aşağıda anlatılacaktır.

Türkçenin anlatım gücünü artıran unsurlar nelerdir?

SIRA SİZDE 1

TÜRKÇE SÖZ VARLIĞI

Deyimler

Deyimler anlatıma açıklık kazandıran ve renk katan söz varlığı ögeleridir. Her dilin söz varlığında deyimler vardır. Kimi deyimler belirli dillere özgü olsa da bunların benzerleri başka dillerde de görülebilir. Konuyla ilgili çalışma yapanların tanımlarından hareketle şöyle bir deyim tanımı yapılabilir: İki veya daha fazla sözcükten oluşan, anlatım gücünü artırmak için az çok mantık dışına kayan, gerçek anlamından uzak, ilgi çekici bir anlam yüküne sahip, bazı sözcükleri değişmeyip bazıları değişebilen, toplum tarafından ortaklaşa benimsenen kalıplaşmış söz gruplarına deyim denir. Deyimler, anlam ögesi olarak incelendiğinde, içerisindeki sözcükler ayrı ayrı değil hepsi bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle deyimler, tıpkı sözcükler gibi bir dilin sözlüğünün içerisinde madde başı olarak yer almalıdırlar. Yani bir başka anlatımla deyimler, sözcükler gibi, sözlük maddesi olan anlam birimleridir.

DİKKAT

Deyim kavramını karşılamak üzere Osmanlı Türkçesinde darbımesel, tabir, ıstılah, temsil vb. terimler kullanılmış; ancak darbımesel zamanla yalnız atasözü kavramı için kullanılır olmuştur. Cumhuriyet döneminde ise tabir ile deyim sözcükleri kullanılmış, zaman geçtikçe deyim sözcüğü yerleşmiş ve bu kavram için tek sözcük durumuna gelmiştir.

Deyimlerle Atasözleri Arasındaki Farklar

Deyimler ve atasözleri zaman zaman birbirine karıştırılmaktadır. Bu iki kalıplaşmış yapı arasında biçime ve anlama bağlı birtakım farklar vardır. Bunlar:

1. Deyimler yargı bildirmezler. Deyimler; bir durumu, olayı ya da varlığı tasvir etmek, açıklamak, ifade etmek amacıyla etkili anlatımından yararlanılan kalıplaşmış söz gruplarıdır. Atasözü ise, bir gözlem ve tecrübenin sonucunda ortaya çıkmış ve zamanla herkesçe benimsenmiş bir yargıyı dile getirir. Yaşanmış birtakım olaylardan, sonraki kuşakların ders almasını sağlamaya çalışır, bir öğüt verir. Bazı deyimlerde yargı bulunsa da genelde deyimler yargısız ifadelerdir. Kısaca deyimler daha çok benzetme, kıyaslama yoluyla bir durumu açıklamak; atasözleri ise bir durum veya olayı tecrübeye dayalı bir yargıya bağlamak amacıyla kullanılırlar.
2. Atasözleri de deyimler gibi kalıplaşmış ifadelerdir. Ancak kalıplaşmanın biçiminde bazı farklılıklar vardır. Atasözlerindeki kalıplaşma deyimlere göre daha sıkıdır. Deyimlerde yer alan sözcükler başta, ortada ve sonda birtakım değişiklikler gösterebilirler.
3. Deyimler amaç bakımından da atasözlerinden farklıdır. Deyimlerin amacı bir durumu ya da kavramı özel bir kalıp içinde çekici ve etkili bir anlatımla belirtmek iken atasözleri öğüt verme, yol gösterme ya da tecrübe aktarma amacı güderler. Bu yönüyle bazı kalıp sözler her iki gruba da dâhil edilebilirler (Sinan, 2001).

Deyimler ve Birleşik Sözler Arasındaki Farklar

Deyimlerle birleşik sözler yapı bakımından birbirine benzedikleri için zaman zaman karıştırılabilmektedirler. Bu karışma daha çok iki sözcükten oluşan deyimlerle birleşik sözlerde olmaktadır. Deyimler ve birleşik sözler biçim özellikleri bakımından farklıdırlar:

1. Deyimi oluşturan iki sözcük kesinlikle bitişik yazılmazken, birleşik sözlerin bir kısmı bitişik yazılır.
2. Birleşik sözcüğü oluşturan iki sözcük arasında başka hiçbir ek ya da sözcük giremezken deyimde girebilir.

3. Deyimleri oluşturan ikinci sözcük normal bir fiil olarak çekimlenir: *Göz koydu, göz koymuş, göz koyar vb*. "*Göz mü koyuyor*" kullanımında da deyimin iki sözcüğü arasına soru edatı getirilmiştir. Birleşik sözcükte bu mümkün olmaz.
4. Birleşik sözcüğü oluşturan iki sözcük de değiştirilemezken, deyimi oluşturan sözcüklerden biri zaman zaman değiştirilebilir.
5. Anlam bakımından da bu iki yapı birbirinden farklıdır. Deyimler derin anlama sahip yapılar iken, birleşik sözcüklerin böyle bir özelliği yoktur.

Deyimlerin Kaynağı

Bir söz kalıbı, ilk olarak herhangi bir dil unsuru gibi, herhangi bir sebeple, herhangi bir kişi tarafından rastgele bir ifade olarak kullanılır. Dinleyenler tarafından o andaki duygu ortamında beğenilen bu söz kalıbı, belki bazı değişmelere de uğrayarak değişik ortamlarda, değişik kişilerce, benzer sebeplerle tekrar edilir ve zaman içerisinde ses ve anlam yönleriyle kalıplaşıp donuklaşarak insanların dilinde yaygınlaşır. Yazı diline yansıyan deyimlerin yaygınlaşma ve yaşama şansı hem daha yüksektir, hem de bu deyimler yazı dilinin tutuculuğu nispetinde daha sık bir kalıplaşmaya uğrarlar. Yazı diline yansıyamayan, konuşma dilinde kalan deyimler ise hem daha kısa ömürlü, hem de daha değişken olurlar. Deyimlerden çok büyük bir kısmı dilin konuşucularının ürünüdür. Çok azı ise başka dillerden çeviri yoluyla oluşturulurlar.

Deyimlerin kaynakları açıklanırken sık sık toplumun farklı kesimlerine ait belirsiz tiplere gönderme yapıldığı görülür. Bu tipler genellikle; adamın biri, ağa, bakkal, bey, cadı, çırak, delikanlı, derviş, dilenci, hırsız, kadı, köylü, memur, molla, oduncu, padişah, papaz, şehzade, şeyh, tüccar, usta vb.dir (Sinan, 2001).

KİTAP **Deyimlerin ortaya çıkış öykülerini öğrenmek isterseniz İskender Pala'nın *"İki Dirhem Bir Çekirdek"* adlı eserinden yararlanabilirsiniz. (LM Kitapları, İstanbul 2003)**

Türkçe Deyimler

Türkçe, köklü ve zengin bir dildir. Bir dilin köklü bir tarihe sahip olması, bir anlamda deyim varlığının da zenginleşmesi demektir. Çünkü deyim oluşması, biraz da zamanla ilgili bir durumdur. Türkçe, bugünkü bilgilerimizle ilk yazılı metinler olarak adlandırdığımız Orhun Yazıtları'nda çok yüksek bir anlatım gücüne sahiptir. Bu güçlü anlatımı oluşturan sebeplerden biri de deyim kullanımıdır. Orhun Yazıtları'nda kullanılan bazı deyimleri şöyle sıralayabiliriz: Adak kamşatmak *(=ayağı dolaşmak)*, atı küsi yok bolmak *(=adı sanı yok olmak)*, başlıgıg yüküntürmek tizligig sökürmek (=*başlıya baş eğdirmek, dizliye diz çöktürmek*), içre aşsız taşra tonsuz (bolmak) (=*içerisi aşsız, dışarısı giyimsiz; karnı aç ve çıplak (olmak*), körür közü körmez teg bilir biligi bilmez teg bolmak (=*görür gözü görmez gibi, bilen aklı bilmez gibi olmak*), kızıl kanın tökütmek, kara terin yügürtmek (=*kızıl kanını akıtmak, kara terini dökmek*), işig küçüg birmek (=*işi gücü vermek, (birine) hizmet etmek*), ölü yitü kazganmak (=*öle yite, ölecek gibi çalışıp kazanmak*), sabın sımak *(=sözünü kırmak*), uça barmak *(=ölüp gitmek*) gibi… (Aksan, 2004).

Deyimlerin anlatıma kattığı etkiyi göstermek bakımından Orhun Yazıtları'nda geçen "körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı" deyimini örnek gösterebiliriz. Bilge Kağan, kardeşi ve aynı zamanda ordularının komutanı olan Köl Tigin'in ölümü üzerine, onun kendisi için ne ifade ettiğini bu deyimle anlatma gereği duymuştur. Yani Köl Tigin, ağabeyi Bilge Kağan için sıradan bir kardeş olmanın çok ötesinde, onun hem gören gözü hem de bilen aklıdır. Kendisi için çok değerli ve yeri doldurulamaz olan bir kardeşin ölümünü bu kadar keskin ve derin ifade edebîlmek ancak böyle bir deyimle mümkün olabilirdi.

Türkçenin bütün târihi metinlerinde bunlar gibi binlerce deyim vardır ancak ne yazık ki bugüne kadar tarihî ve çağdaş lehçeleriyle Türkçenin bütün bir deyim varlığı tam olarak or-

taya konulamamıştır. Mesela XVI.yüzyıl sonlarında Anadolu'da yazılmış olan *Esrar-ı Hikmet* ya da *Hikâye-i Ebu Ali Sina ve Ebu'l-Haris* adlı İbni Sina'nın efsanevî hayatını konu edinen bir eserde kullanılan deyimlerden bazıları şunlardır: Aklı başından gitmek, baş koymak, canına minnet bilmek, gönül alçaklığı kılmak, kanı kaynamak, söze kulak tutmak, topa tutulmuş maymuna dönmek vb. (Türk, 2010). Buraya alınan deyimlerin bir kısmı bugün de aynen kullanılmaktadır. Bir kısmı bazı değişikliklerle kullanılmakta bir kısmı ise unutulmuştur.

Türkiye Türkçesi yazı dilindeki deyim varlığı ile ilgili ayrıntılı bilgi edinmek isterseniz Ahmet Turan Sinan'ın hazırladığı , *Türkçenin Deyim Varlığı*, adlı eserden yararlanabilirsiniz. (Kubbealtı Yayıncılık, Malatya, 2001)

KİTAP

Türkiye Türkçesinin Deyim Varlığından Örnekler

Deyimler, kavramlarla ilişkilendirilerek sınıflandırıldığında toplum için hangi kavramın daha meşgul edici olduğu da anlaşılmaktadır. Mesela bir sözlük "acele" kavramıyla ilgili olarak şu deyimleri sıralamıştır: *Eli çabuk tutmak, bir çırpıda yapmak, sıcağı sıcağına…, bugünden tezi yok, aceleye gelmek, ayağı üzengide, tez elden, ateş almaya gelmek, yel yeperek yelken kürek, mürekkebi kurumamak, ayağının tozu ile, yangından mal kaçırır gibi, ayağını çabuk tutmak, dün bir bugün iki, başı bacadan aşmadı ya, iki ayağını bir pabuca sokmak, gaza basmak, içi tez, dar yürekli vb.* Bir kavramla ilgili olarak bu kadar deyim türetilmiş olması, bizi bu kavramın insanların zihnini fazlaca meşgul ettiği sonucuna ulaştırır.

İçerisinde organ adları olan deyimlerden bazıları: Diş göstermek, dizlerini dövmek, dizlerinin bağı çözülmek, gözü yollarda kalmak, gözünü alamamak, gözlerini kan bürümek, gözlerini oymak, gözü bağlı, gözü fal taşı gibi açılmak, gözüne uyku girmemek, gözüne yandığımın, gözünü kapamak, gözüyle görmek, dişine güvenmek, dişine mangır değmek, dişini dökmek, dişini sıkmak, dişini sökmek vb.

İçerisinde akıl sözcüğü geçen bazı deyimler: Aklı başında, aklı ermek, aklıselim sahibi, akıl almak, akıl vermek, aklını almak, akıl hocalığı yapmak, aklını kullanmak, akıl dışı, aklı başına gelmek, aklını başına almak, aklını başına devşirmek, akıl kumkuması, akıl kutusu, akıl küpü, aklı evvel, aklı başından bir karış yukarıda olmak, aklı kıt, aklını peynir ekmekle yemek vb.

Yukarıda deyimlerin hikâyeleri olabileceği ve bunların bir kısmının da çeşitli çalışmalara konu olduğu yazılmıştı. Prof. Dr. İskender Pala'nın (2003) *İki Dirhem Bir Çekirdek* adlı eseri bu tür bir çalışmadır ve bu çalışmada çam devirmek deyiminin hikâyesi şöyle anlatılır:

Çam devirmek ile pot kırmak hemen hemen aynı anlama gelecek iki deyimimizdir. Kaş yaparken göz çıkarmak da bunlara yakın bir anlamdadır.

Şimdi İstanbul'un merkezî yerleri sayılan pek çok mekânda eskiden eşraf ve kibar takımının sayfiye köşkleri bulunur, her köşk birkaç dönümlük arazi içerisinde bağlar, bahçeleriyle tanınırmış. Zariflerden birinin, Erenköy taraflarında böyle geniş bir köşkü varmış. Bahçesinde her çeşit ağaç yanında özellikle çam fidanlarıyla dikkat çeker ve parmakla gösterilirmiş. Köşk sahibi bahçenin bir köşesine ilave bina yaptırmaya karar verince gereken keresteyi sonbaharda tomruk hâlinde getirip duvar dibine istifletmiş. O vakitlerin binaları ahşaptan yapılır ve çam, gürgen, meşe, ceviz vs. ağacın hemen her çeşidi kullanılırmış. Sayfiye mevsimi bitince köşk halkı Beyazıt'taki konaklarına taşınmışlar. Efendi, giderken köşkü bekleyecek uşağa şöyle tenbihte bulunmuş:

-Önümüzdeki mevsim hizmetçiler için buraya bir ilâve bina yapacağız. Biz yokken bir hızarcı bulup bahçedeki ağaçların arasındaki çamları biçtir, tahta ve kalas yaparak sundurmanın altına istifle.

Saf uşak denileni yapmakta gecikmemiş. Ne var ki istiflenmiş çam tomruklarını biçtireceğine, bahçenin güzellik sembolü çam ağaçlarını kestirmiş. İri çamlar diğer ağaçların üzerine devrilirken de hızarcıya, "Bizim efendinîn cimriliği tuttu. Bu çamları tahta edince yazın gölgeyi nerde bulacak?!" diye dert yanarmış. Haberi efendiye yetiştirenler,

-Uşak çamları deviriyor, bahçe elden gidiyor, demişler.

Bizim "çam devirmek" deyimi de buradan dilimize yadigâr kalmıştır.

Sonuç ve özet olarak konuyla ilgili şunları söyleyebiliriz: Deyim, gerçek anlamından az çok farklı bir anlam taşıyan, en az iki sözcükten kurulmuş, çekici ve etkileyici bir anlatıma sahip kalıplaşmış söz olarak tanımlanabilir. Bunların her dilin anlatım yeteneğinde önemli yerleri vardır. Deyimlerin dildeki önemi o kadar büyüktür ki dili bilmek, deyimleri bilmekle mümkündür diyebiliriz. Deyimler bazen **manzum** özellik gösterirler ve uyaklı yapılardır. Çok tutulan, eskimemiş deyimler daha çok bünyesinde bir ölçü ve ahenk bulunan ve ince zeka ürünü nükteye dayanan deyimlerdir. Deyimlerin oluşmasında söz sanatlarının da önemli bir payı vardır. Deyimler anonim ürünlerdir, başlangıçta tek insanın zekasının ürünü olmakla birlikte, yayılıp meşhur olarak toplumun ortak malı durumuna yükselmişlerdir.

Manzum: Ölçülü ve uyaklı.

KİTAP **Türkçedeki deyimler ve atasözleri için Ömer Asım Aksoy'un *"Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: I-II"* adlı eserine bakabilirsiniz. (İnkılâp Kitabevi, Ankara, 1988)**

Deyimler, Türkçenin hemen bütün tarihî metinlerinde sıklıkla kullanılmışlardır. Bazı deyimlerin oluşmaları, fıkralarla ilgilidir. Deyimler her ne kadar kalıp yapılar olsa da bazılarında birtakım sözcüklerin yakın anlamlı sözcüklerle yer değiştirmeleri mümkündür. Türkçedeki deyimlerin büyük bir kısmı **mastar**la biter.

Mastar: Fiilin -mak / -mek veya -ma / -me ekleri alan ve ad gibi kullanılan biçimi, eylemlik: al-mak, üşü-mek, gör-me, bul-ma vb.

Sürekli bir değişim içerisinde olan dil, doğal olarak toplum hayatının ihtiyaçlarına göre yeni deyimler üretmeye devam eder. Türkçedeki bazı deyimler de yine toplumun ihtiyaçlarıyla ilgili olmak üzere zamanla yerlerini yenilerine bırakmışlardır.

Türkçenin deyim varlığından bir örnek olmak üzere içerisinde gönül sözcüğü geçen deyimleri görelim: Gönlü açılmak, gönlü akmak, gönlü alçağa akmak, gönlü bol olmak, gönlü/midesi bulanmak, gönlü büyük olmak, gönlü/canı çekmek, gönlü çelinmek, gönlü çökmek, gönlü daralmak, gönlü düşmek, gönlü el almak, gönlü ferah olmak, gönlü gani olmak, gönlü gözü açılmak, gönlü gözü tok olmak, gönlü ısınmak, gönlü ile oynamak, gönlü kabarmak, gönlü/hatırı kalmak, gönlü kanmak, gönlü/içi kabarmak, gönlü katı olmak, gönlü kaymak, gönlü olmak, gönlü paslanmak, gönlü rahat olmak, gönlü razı olmak, gönlü şad olmak, gönlü takılmak, gönlü tez olmak, gönlü yanmak, gönlü yatmak, gönlü yufka olmak, gönlü zengin olmak, gönlümün sultanı, gönlünce yaşamak, gönlünde cehennem ateşi yanarken yanağı gül açmak, gönlünde taht kurmak, gönlünden geçirmek, gönlünden kopmak, gönlüne bir ok saplanmak, gönlüne danışmak, gönlüne doğmak, gönlüne girmek, gönlüne od bırakmak, gönlüne su serpmek, gönlünü akıtmak, gönlünü almak, gönlünü çelmek, gönlünü avutmak, gönlünü bağlamak, gönlünü çalmak, gönlünü yapmak, gönlünü hoş tutmak, gönlünü karartmak, gönlünü kazanmak, gönlünü kemirmek, gönlünü oynatmak, gönlünü parçalamak, gönlünü pazara çıkarmak, gönlünü serin tutmak, gönlünü yakmak, gönlünün arzusuna tabi olmak, gönlünün dümeni bozuk olmak, gönlünün perdelerini açmak, gönül açıklığı, gönül açmak, gönül adamı, gönül akıtmak, gönül alçaklığı, gönül aldırmak, gönül almak, gönül altında kalmak, gönül avlamak, gönül avutmak, gönül azabı, gönül bağı, gönül bağlamak, gönül belası, gönül birliği, gönül bolluğu, gönül borcu, gönül borçlusu, gönül bulandırmak, gönül çalmak, gönül darlığı, gönül değiştirmek, gönül deliliği, gönül dilencisi, gönül dili, gönül düşürmek, gönül eğlendirmek, gönül ehli, gönül eri, gönül etmek, gönül ferahlığı, gönül gezdirmek, gönül gözüyle bakmak, gönül hırsızı/uğrusu, gönül hoşluğu, gönül ilişmek, gönül incitmek, gönül indirmek, gönül istemek, gönül işi, gönül kabesi, gönül kaptırmak, gönül katmak, gönül kazanmak, gönül kırmak/yıkmak, gönül koymak, gönül kulağı ile dinlemek, gönül kuşu, gönül maskarası, gönül okşamak, gönül oyalamak, gönül pazarı, gönül rahatlığı, gönül tokluğu, gönül vermek/bağlamak, gönül yapmak, gönül yarası, gönülde yatmak, gönülden çıkmak, gönülden geçici olmak, gönülden geçmek, gönülden gönüle yol olmak, gönülden ırak olmak, gönülden kopmak, gönüle uğramak, gönüller bir olmak, gönüllü gönülsüz.

Bu deyimler bize, gönül kavramının Türklerce nasıl bir öneme sahip olduğunu gösterdiği gibi, Türk milletinin her zaman aklıyla değil bazen de gönlüyle düşünen ve gönlünün istediği gibi yaşayan bir millet olduğunun da işaretidir.

Deyimlerin özellikleri nelerdir?

SIRA SİZDE 2

Atasözleri

Dillerin söz varlığının önemli ve vazgeçilmez bir unsuru olan **atasözleri**, toplumların hayatın akışı içerisinde oluşan bilge yönlerini, kazandıkları deneyimleri, dünyaya bakışlarını, anlatım yeteneklerini yansıtan ve çok uzun süre düşünce dünyasında yaşamaya devam edebîlen bir tür kalıplaşmış sözlerdir. Uzun zaman hiç değişmeden yaşayan atasözleri olduğu gibi, zamana ve coğrafyaya göre değişebilen, bazen de bütünüyle unutulanlar olabilmektedir. Uzun süreli bir gözlem ve deneyimin ürünü olan atasözleri; bir olayı açıklamaya, bir duruma açıklık getirmeye ve bir olaydan ders çıkarılmasını sağlamaya yönelik, yargı bildiren, kalıplaşmış dil birlikleridir. İnsanlığın ilk yazılı metinlerinden itibaren karşılaşılan atasözlerine farklı uluslar; kanatlı söz, nasihat, cevherli söz, ibret verici söz, altın söz, dilin gülzarı, halk mektebi, halk hikmeti, ruhun doktoru, aklın gözü gibi anlamlara gelen adlar vermişlerdir. Atasözü kavramının Türk dünyasında da atalar sözü, eskiler sözü, makal, nakıl gibi çeşitli adları vardır (Çobanoğlu, 2004).

Atasözlerinin ilk olarak nerede, ne zaman ve hangi ulusta oluştuğu bilinmemekte ancak yeryüzünde yaşayan bütün ulusların atasözü tanımına uyacak özlü sözlerinin varlığı bilinmektedir.

DİKKAT

Bir atasözünün oluşup yaygınlaşması için gerekli olan koşulları şöyle açıklayabiliriz: Öncelikle olaylardan ders çıkarmayı becerebilen bir kişinin etrafında olup bitenleri iyi gözlemlemesi, durumu kısa, keskin, insanların zihninde yer edebîlecek bir üslupla dile getirmesi ve bunun insanlar tarafından beğenilmesi gerekir. Atasözüne konu teşkil edecek olayın toplumun geniş kesimlerini ilgilendirecek bir niteliğe sahip olması gerekir ki insanlar, durumu özetleyen söze sahip çıkıp onu sonraki kuşaklara aktarma gereği duysunlar. Atasözlerinin ders verici olma nitelikleri en temel özellikleridir ve yine insan ihtiyacıyla ilgilidir. Yukarıdaki tanımdan çıkan bir başka özellik de atasözlerinin kesin bir yargı bildirmeleri gerekir ki bu yönleriyle deyimlerden kesin olarak ayrılırlar. Bu yapıların başka bir özellikleri ise deyimler gibi kalıplaşmış olmalarıdır.

Bir atasözündeki bir sözcük çıkartılır ya da atasözünün diziliş sırası değiştirilirse etkili anlatımın çoğunlukla ortadan kalktığı ve atasözünün sıradan bir söz haline geldiği görülür.

DİKKAT

Atasözlerinin bir başka özelliği de sürekli tekrarlanmalarıdır. Uygun durumda hemen akla gelip tekrarlanmaları bu sözlerin yaşama alanlarını genişlettiği gibi, yaşama sürelerini de uzatır.

Hemen hemen tamamı tek cümleden oluşan atasözleri genellikle iki kısımdan oluşur ve ikinci kısım birinci kısımda ifade edilen fikri ve anlamı kuvvetlendirir. Pek çok atasözünün yapısına dikkat edildiğinde genellikle ortadan ikiye bölünmüş bir cümleyle karşılaşılır. Şu atasözleri bu durumu gösterir niteliktedir: *"Ağırlık altın kale, hafiflik başa bela", "Sabreden derviş, muradına ermiş", "Aç ne yemez, tok ne demez", "Eken bilmez, biçen bilir", "Ne doğrarsan aşına, o çıkar kaşığına", "Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur", "Ecel geldi cihana, baş ağrısı bahane"*… Buraya alınan atasözlerinin iki kısımdan oluştuğu ve bu iki kısmın da birbiriyle kafiyeli olduğu görülmektedir (Çobanoğlu, 2004). Bu sözlerin akılda kalmasının önemli nedenlerinden biri de nazım özelliği gösteren ve kulağa hoş gelen bu ahenkli yapılarıdır.

Atasözleri, toplumun yazılı olmayan kurallarının işletilmesinde sık başvurulan dil unsurları olmalarının yanında kişilerin ahlak eğitimlerine katkıda bulunan bir ders aracı olarak da kullanılırlar. Ayrıca hitabet sanatında konuşmayı daha etkileyici duruma getirmek için de bu büyüleyici sözlere sık sık başvurulur.

Atasözlerinin Konuları

Atasözleri bir ulusun düşünce ve duygu dünyasında yer alan değerleri ve bu değerlerin yoğurarak oluşturduğu kişiliğini, geleneksel dünya görüşünü içinde barındırırlar. Bu sözler, toplum hayatını yansıtmanın yanında hayatın bütün yönlerini de tahlil eder ve olayların oluş sebeplerine de değinirler. Türk atasözlerinde hayata dair engin bir bilgeliğin anlatımı olan gerçekler ve öğütler dile getirilmektedir.

Türk atasözlerinde işlenen konulardan bazıları şöyle örneklendirilebilir:

Yiğitlik	:	"At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır."
Mertlik	:	"Aman diyene kılıç kalkmaz."
Ağırbaşlılık	:	"Ağırlık altın kale, hafiflik başa bela."
Sabır	:	"Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı atlas."
Konukseverlik	:	"Gelmek misafirin, gitmek ev sahibinin elinde."
Aile	:	"Yuvayı dişi kuş yapar."
Anne	:	"Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar."
Baba	:	"Baban varken dost tanı, atın varken yol tanı."
Evlat	:	"Bir baba dokuz evladı besler, dokuz evlat bir babayı besleyemez."
Çocuk	:	"Çocuğun yediği helal, giydiği haram."
Gelin	:	"Gelin çiçek, her dediği gerçek; kaynana yılan, her dediği yalan."
Kaynana	:	"Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin başını yarar."
Kardeş	:	"Kardeşin büyüğü baba, küçüğü evlat yerine geçer."
Akrabalık	:	"Hısım akraba ile ye iç, alışveriş etme."

Bu sıralananlar gibi komşuluk, dostluk, görgü kuralları, sağlık, ölüm, ekonomik konular, tarım ve hayvancılık, doğa, evren, iklim vb. konulara ait atasözü örnekleri saymak mümkündür (Çobanoğlu, 2004).

Atasözlerinin konulara göre sınıflandırılmasını görmek için M.Yurtbaşı'nın *"Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü"* adlı eserinden yararlanabilirsiniz. (Excellence Publishing, İstanbul, 2012)

Atasözlerinin Dil ve Üslup Özellikleri

Sözlü kültür ortamlarının ürünü olarak ortaya çıkan atasözleri, yoğun bir bilgiyi hatırda tutmak ve aktarmakla görevlidirler. Bu yüzden atasözlerinde kısalık, düşünceyi en az sözcük ile ve keskin bir anlatımla vermek için belirgin bir kuraldır. Atasözlerinde gereksiz görülecek bir sözcüğe rastlanmaz. Az sözcükle çok şey anlatma, atasözlerinin en belirgin yapı ve anlam özelliğidir denebilir. Bu özellikten dolayı atasözleri genellikle bir ya da iki cümledir.

Atasözleri ağızdan ağza nakledilmekten dolayı kalıplaşırlar ve hiçbir sözcüğü değiştirilemez ve atılamaz duruma gelirler. Eş anlamlısı bile olsa atasözünün bir sözcüğü değiştiğinde üslubunun değiştiği ve etkisinin azaldığı görülür: "Pişirdiği aş olaydı, başımı yaran taş olaydı" atasözünde *aş* sözcüğü eş anlamlısı olan *yemek* ile değiştirilirse sözün büyüsü kaybolacaktır.

Atasözlerinde de deyimlerde olduğu gibi hece, ses ve sözcük tekrarlarından, şiir ögelerinden yararlanılarak etkili bir üslup oluşturulmaktadır.

DİKKAT

Atasözlerinin genel özellikleri nelerdir?

SIRA SİZDE 3

İkilemeler

İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın veya karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır (Hatiboğlu, 1981). Türkçenin bir zenginliği ve Türk beyninin yaşatma gücünün ürünleri olan ikilemeler, Türk düşüncesindeki anlam zenginliğini ve kavram inceliklerini ortaya koymak üzere türlü şekillerde birbiriyle ilgili sözcüklerin yan yana getirilmesi ve bu yan yana getirilen sözcüklerde yeni bir anlatım inceliği sergilenmesiyle oluşturulur.İkileme, aslında anlamı etkili kılmak amacıyla oluşturulan psikolojiyle ilgili ve dilin müzik yönüne katkı sağlayan bir yapıdır.

Atasözleri ve deyimlerin içlerinde yer alan ikilemeler, bu dil varlıklarının belleklere kolay yerleşmelerini ve ezberlenmelerini sağlar. Deyimlerimizin büyük bir çoğunluğunda ikilemelere rastlanır ki bu durum, deyimlerin uzun anlatımlardan daha etkili olmalarını sağlar. İkilemelerde ses güzelliği ve yinelemekten doğan anlam gücü birlikte kullanılarak amaçlanan etkili anlatım sağlanmış olur.

İkilemeler, dil çalışmalarında kapsamlı olarak ele alınan, tek sözcük gibi anlam ifade edecek biçimde kullanılan dil birliklerindendir. Alanda tekrar öbeği, bağlam öbeği, ikilemeli ad, yinelemeli ad, ikiz kelime, kelime koşması gibi farklı terimlerle anılırlar.

DİKKAT

Türk diliyle ilgili ilk Türk sözlüğü olan Dîvanü Lügâti't-Türk'te yer alan ikilemeler ve türleriyle ilgili bilgi edinmek için *www.turkiyat.selcuk.edu.tr pdfdergi/s28/aktan* adresinden Bilal Aktan'ın araştırmasını inceleyebilirsiniz.

İNTERNET

İkilemelerin Genel Özellikleri

İkileme içerisinde yer alan sözcüklerin en dikkat çekici özellikleri ses benzerliklerinden kaynaklanan ses uygunluğu ve güzelliğidir.

İkilemelerdeki ses benzerliğini ön sesteki ve son sesteki benzemeler olarak değerlendirebiliriz. Çünkü ikilemeyi oluşturan sözcüklerin çoğunda, ön seste veya son seste ses benzerlikleri vardır (Hatiboğlu, 1981). Yani ikilemeler kullanılırken bir çeşit **uyak**lı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Anlatımı güçlendirmek üzere ikileme oluşturulurken ya aynı sesi veren aynı sözcük tekrarlanır ya da sesleri birbirini andıran sözcükler yan yana kullanılır.

Uyak: Şiirde dizelerin sonunda tekrarlanan ve aynı ahengi veren heceler veya aynı görevde olmayan ancak benzeşen sesler, kafiye.

İkilemeyi oluşturan sözcüklerin başındaki ünsüzlerin benzeşmesi ile ön seste benzerlik sağlanmış olur: *Cümbür cemaat, çul çaput, çerden çöpten, çekip çevirmek, bet beniz, çoluk çocuk, döl döş, düğün dernek, kış kıyamet, kol kanat, kör kütük, sağ salim, soy sop, kul kurban, yarım yamalak, yalan yanlış, yamru yumru, zar zor, saçma sapan, toz toprak vb.*

Bazen de ses benzerliğine bağlı ritim son seste oluşturulur: Kırık dökük, yırtık pırtık, eciş bücüş, az buz, tuz buz, süklüm püklüm, selam kelam, haşır neşir, hesap kitap, yaza boza, dur otur, giyim kuşam, dirlik düzenlik, halim selim, akça pakça vb.

İkilemelerdeki sözcüklerde ünlüler de bir sistem içerisinde kullanılırlar. Özellikle yansımalarda birinci sözcüğün ilk hecesinde "a" sesi varsa, ikinci sözcüğün ilk hecesinde "u" ünlüsü yer alır: *Çarpık çurpuk, tak tuk, çat çut, cart curt, takır tukur, gacır gucur, şapır şupur, allak bullak…*

İkilemeler, uzun süre yan yana kullanılarak kalıplaşmış, donuklaşmış sözlerdir. Bu kalıplaşma dolayısıyla ikilemelerde kullanılan sözlerin yerleri değiştirildiğinde asıl yapının verdiği anlam inceliğini veremezler. Ayrıca ikileme içerisindeki sözcüklerin bir kısmı tek başına kullanılacak bir anlam yüküne de sahip değillerdir. İkilemeyi kuran sözcükler arasında, bunların birlikte kullanılmasını gerektiren bir ilgi vardır ve dil konuşurları bu ilginin farkındadırlar.

İki sözcükten oluşan ikilemelerin en önemli özellikleri ses benzerliklerinin olmasıdır. İkilemelerde az heceli sözcük genellikle önce, çok heceli ise sonra gelir: Çul çaput, don gömlek, kör topal, kul köle vb.

Sözcük Yapısı Bakımından İkilemeler

Türkçede anlam inceliği sağlamak, kavramı pekiştirmek için hemen hemen her tür sözcükten ikileme kurulabilir. İkilemede yer alan sözcüklerin ikisi de Türkçe, biri Türkçe biri alıntı, ya da her ikisi de alıntı olabilir. Türkçe sözcüklerden yapılan ikilemelerin çoğu yansımalardan kurulur: Şakır şakır, şıkır şıkır, tak tak vb. Türkçe sözcüklerle yapılan ikilemelerden bir kısmı ise halen kullanılmakta olan bir sözcükle eski devirlerde kullanılmış olan bir sözcüğün yan yana gelmesiyle kurulmuştur. *Eğri büğrü, yorgun argın, yarım yamalak, soy sop* vb. *Güçlü kuvvetli, kılık kıyafet* gibi bazı ikilemelerin ise ilk sözcüğü Türkçe ikinci sözcükleri alıntıdır. *Rica minnet, hâl hatır, ayan beyan, ecir sabır, haraç mezat* ikilemelerinde ise her iki sözcük de alıntıdır.

Üç beş, sekiz on gibi sayılarla; *güzeller güzeli, yiğitler yiğidi, arslanlar arslanı* gibi tamlamalarla da ikilemeler kurulmaktadır. "m" sesi kullanılarak da çok fazla ikileme kurulur: *Az maz, şaka maka, yol mol, kitap mitap, defter mefter* vb.

Sözcük Türü Bakımından İkilemeler

Türkçe'de bütün sözcük türlerinden ikileme yapmak mümkündür. Özel adlardan kurulan ikileme sayısı fazla değildir: *Çinden Maçine, Hanyayı Konyayı* gibi birkaç örneği görülür. Cins adlarından pek çok ikileme kurulmaktadır: *öbek öbek, sıra sıra, dizi dizi, dağ taş, yol yolak* vb. Zamirler de ikileme kuruluşunda yer alırlar: *O bu, bu şu, sen sen vb.* Ünlemlerden de ikilemeler kurulur: *Hay hay, hele hele* vb. Fiiller de değişik çekimli biçimleriyle ikilemeler içerisinde yer alırlar: *Olur olmaz, oldu olacak, düştü düşeli, geldi geleli, buyur buyur* vb.

Yapı ve Kuruluş Bakımından İkilemeler

İkilemeleri, *isimlerden ve fiillerden* olmak üzere yapı yönüyle ikiye ayırabiliriz. İsim yapılı ikilemeler de kendi içerisinde sınıflandırılabilir:

Yansıma kaynaklı olanlar: Fırıl fırıl dönmek, fokur fokur kaynamak, harıl harıl çalışmak…

Eksiz olanlar: top top kumaş, deste deste para, çuval çuval un…

Çeşitli ekler alarak kurulanlar: Baş başa, üst üste, sağa sola, oradan buradan (konuşmak), dilden dile (dolaşmak), dereden tepeden (konuşmak), tepeden tırnağa (donatmak), için için (yanmak), pisi pisine (ölmek), ağzı dili (kurumak), uslu uslu (oturmak), güçlü kuvvetli (adam), günlük güneşlik (yer), arsız arsız (gülmek) gibi.

Fiil kök ve gövdelerinden de birtakım eklerle ya da yalın olarak ikilemeler kullanılmaktadır: Salına salına (yürümek), dönüp dönüp (bakmak), sere serpe (uzanmak), yatıp kalkıp (dua etmek), bilmiş bilmiş (konuşmak), koşan koşana, gelir gelmez, bitmez tükenmez, yalvarmak yakarmak.

Anlam Bakımından İkilemeler

Hiçbir dilin kök sözcükleri; insan-insan ilişkilerindeki ve insan-doğa ilişkilerindeki olgu ve durumları tek başına karşılamak için yeterli olmazlar. Çünkü bu ilişkiler sonsuz sayı ve biçimde olabilir. İnsan beyni bu duruma dil içerisinde başka bir çare bulmak durumunda kalmış ve kendine göre dilin imkânlarını geliştirme yoluna gitmiştir. Bu geliştirmenin ürünlerinden biri de ikilemelerdir. İkilemeler asıl olarak anlamla ilgili durumlardır. Esasen dilin bütününün son amacı anlamdır. İkileme gibi birtakım söz kalıpları, anlamı daha etkili kılmak ve söylenen sözün kabul edilirlik derecesini yükseltmek amacıyla oluşturulur. Dilin en edebî biçiminin kullanıldığı şiir dilinde ikilemelerin daha çok yer alması, onların anlamı pekiştirici, güçlendirici, yer yer abartı verici ve anlatımı kolaylaştırıcı işlevleri dolayısıyladır.

İkilemelerin genel özellikleri nelerdir?

SIRA SİZDE 4

Alıntı Sözler

Dillerin söz varlıklarının hiç azımsanmayacak bölümlerinden birini alıntı, yani başka bir dilden gelen sözcükler oluşturur.

Diller zaman içerisinde başka dillerle çeşitli biçimlerde ilişkiye girerler ve bu ilişkiler sonucunda birbirlerinden sözcükler alırlar. Bugün yeryüzünde yalnızca kendi sözlerine dayanan hiçbir kültür ve medeniyet dili yoktur. Her dil, az ya da çok başka dillerden etkilenmiş, onlardan bir kısım sözcükleri kendi söz dağarcığına katmıştır. Diller arasındaki sözcük alışverişinin gereklilikten, özentiden ya da modadan kaynaklanan nedenleri olabilir.

Alıntı sözler "ödünçleme" olarak da adlandırılmaktadır. Bir dilden başka bir dile geçen sözler genellikle geçtiği dilin ses yapısına uydurulmaya çalışılır.

DİKKAT

Türkçenin farklı bir dile verdiği sözcüklere örnek olarak Erdal Karaman'ın "Rusça'daki Türkçe Ödünçlemeler" adlı çalışmasına Genel Ağ'da www.turkishstudies.net/makaleler/36613879_Karamanerdal813.Pdf adresinden erişebilirsiniz.

İNTERNET

Bilindiği üzere insanlık târihinde zaman zaman güçlü devletler ortaya çıkmış ve pek çok milleti bir devlet çatısı altında toplamıştır. Böyle devletlerde genellikle yönetici kitlenin dili; devletin sınırları içerisinde bulunan halkların dillerini etkilemiş ve o dillere pek çok sözcük vermiş, bazen bununla da yetinmemiş, o dili bütünüyle kendi içerisinde erittiği olmuştur. Büyük devletler bir biçimde dağılıp devletin sınırları içerisinde yaşayan halklar bağımsız olduklarında kendi dillerini yazı dili durumuna getirmişler, ancak önceden kalan pek çok sözcüğü de uzun süre kullanmışlardır.

Dil etkileşiminin başta gelen nedenlerinden biri de dindir. Dinîn kutsal metinlerinin dili o dine inanan diğer halkların dillerini etkilemiştir. Bu durumu hem Batı dünyasında yani Hristiyanlık coğrafyasında hem de Doğu yani İslam coğrafyasında oldukça etkili bir biçimde görmekteyiz. Bütün Hristiyan ülkelerde çok uzun bir süre kilise dili ya da ibadet dili olarak Latince kullanılmış ve bu durum, dinîn gereği olarak düşünülmüştür. İslam dünyasında da Batı'daki kadar olmasa da Arapçanın benzer bir etkisi olmuştur.

Medeni ve teknolojik gelişmeler de diller arasındaki alışverişlerde etkili olan bir diğer husustur. Bilim çalışmalarının sonucunda ortaya çıkan teknolojik gelişmeleri sağlayan halk hangi dili konuşuyorsa o dil, diğer diller karşısında itibarlı konuma yükselmekte ve teknolojilerin üreticisi değil de alıcısı ve kopyacısı olan halkların dillerine pek çok sözcük vermektedir.

Türkçenin ilk yazılı metinleri olan Orhun Yazıtları'nda birkaç yabancı sözcüğe rastlanır ki bunlar da *sengün* (general), *kunçuy* (prenses), *işgiti* (ipekli kumaş), *yençü* (inci) gibi sözcüklerdir.

İNTERNET

Konuyla ilgili Doğan Aksan'ın "*Köktürkçeden Bugüne, Türkçede Ödünçlemeler Üzerine Bir Sözcük İstatistiği Araştırması*" adlı çalışmasına http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/dogan_aksan_kokturkce_odunclemeler_istatistiksel.pdf adresinden erişebilirsiniz.

Türk yazı dilinin Eski Türkçe devresinin ikinci dönemini oluşturan Uygur yazı dilinde Köktürkçeye oranla yabancı sözcük sayısında bir artış görülür; ancak bu daha çok dinlerle ilgili metinlere ait bir durumdur. Uygurlar; Budizm, Maniheizm, Brahmanizm, Nasturilik gibi dinleri benimsemişler ve bu dinlerin etkisiyle kendilerine has edebîyatlarını oluşturmuşlardır. Çinceden, Sanskritçeden birtakım din terimleri almışlar ancak pek çok din terimini de kendi dillerinden karşılamışlardır. Bu dönemde dinle ilgili olmayan metinlerde yabancı sözcük oranı son derece düşüktür.

Karahanlı döneminde İslam dinîne giren Türkler, bu dinîn etkisinde bir edebîyat dili oluşturmuşlar ancak ilk eserlerde yabancı sözcük sayısı çok düşük kalmıştır. Çok zengin bir söz varlığına sahip olan Kutadgu Bilig'de din yoluyla Arapça ve Farsçadan gelen alıntı sözcük oranı yüzde iki civarındadır. Bu oranın on beş on altıncı yüzyıllara ait özellikle din içerikli metinlerde yüzde altmışları geçtiği düşünülürse Kutadgu Bilig'in nasıl saf bir Türkçe metin olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig'de büyük oranda Türkçe sözcüklerden oluşan bir din dili kurmuş ancak bu, daha sonra gelen aydınlar tarafından devam ettirilmemiştir.

Batı Türkçesinin ilk yazı dili olan Anadolu Selçuklu ve Beylikler ya da bir diğer adıyla Eski Oğuz Türkçesi yazı dili de Kutadgu Bilig'in dili kadar olmasa da nispeten duru bir dildir.

Tanzimat dönemine kadar Arapça ve Farsçanın ağır etkisinde olan Türk yazı dilinde bu dönemden başlayarak Batı dillerinden, özellikle Fransızcadan alınan sözcükler görülür. Bunun nedeni, Türk aydınlarının Batı'yı öncelikle Fransızca ve Fransa üzerinden tanımalarıdır. Zaman içerisinde Fransızcanın yerini İngilizce almıştır. Bu durum da önce İngiltere'nin sonra da ABD'nin siyasî ve ekonomik gücüyle ilgilidir.

Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla sonuçlandıran Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, Türkçe ile ilgili olarak da bir mücadele vermiş ve Türkçeyi Arapça ile Farsçanın işgalinden kurtarmıştır. Daha sonra gelen devlet yöneticileri ve aydınlar, kurucu kadronun kararlılığını gösteremedikleri için Türkçe, Batı kaynaklı bir istila ile yüz yüzedir. Yaşanılan çağın teknolojik imkânları ve aydınlar ile basın-yayın kuruluşlarının bilinçsiz ve özensiz tutumları Türkçeye pek çok yabancı kaynaklı sözcüğün gereksiz yere dolmasına yol açmıştır.

Pek çok dünya dilini etkilemiş ve onlara sayısız sözcükler vermiş olan Türkçe, yalnızca Arapça ve İngilizce karşısında gerilemiştir. Bunun nedeni de din, teknoloji ve moda ya da özentidir. Bu durumun çok ilgi çekici bir örneği olarak Türkçe sözlükteki m maddesini gösterebiliriz. Bilindiği üzere Türkçede m sesiyle sözcük başlamaz ancak m maddesi Türkçe sözlüklerin en hacimli maddesidir ve bu madde altındaki sözcüklerin çok büyük bir kısmı Arapçadan alınmadır.

Türkiye Türkçesinin söz dağarcığında ortak dinden kaynaklanan Arapça sözcükler; hem ortak din, hem ortak edebîyat konuları hem de uzun süreli komşuluk ve iç içe yaşamaktan kaynaklanan Farsça sözcükler, son devirlerin ürünü olan Fransızca ve İngilizce alıntı sözcükler yer almaktadır. Alıntı sözcükler, milletlerin hangi halklarla nasıl ilişkiler yaşadığını gösteren belge niteliği de taşırlar. Bu duruma örnek olmak üzere balık adlarının

-özellikle deniz balıklarından karagöz, mercan, yılan balığı gibi birkaçı dışında- Rumca olmasını, denizcilik terimlerinin İtalyanca olmasını gösterebiliriz. Deniz balıkları ile ilk olarak Anadolu'da karşılaşan Türklerin, bunların adlarını uzun süre iç içe yaşadıkları Rumlardan almış olmaları, ayrıca denizcilik terimlerini İtalyanlardan almış olmaları bu milletlerle Türkler arasındaki ilişkinin ne boyutta olduğunun bir göstergesidir. Bunların dışında da komşu olduğumuz veya iç içe yaşadığımız pek çok halkın dilinden Türkçeye az da olsa sözcükler girmiştir. Türk Dil Kurumunun yayınlamış olduğu *Türkçe Sözlük*'te hangi sözcüğün hangi dilden alındığının gösterilmesi, Türklerin hangi milletlerle ne tür ilişkiler içerisinde olduğu konusunda da bir fikir vermektedir.

Türkçe alıntı sözler yönüyle değerlendirildiğinde Cumhuriyet'ten sonra nasıl bir özellik gösterir?

SIRA SİZDE 5

Ağız Ögeleri

Her dilde zaman içerisinde birtakım ses ve biçim farklılıkları oluşur. Bu farklılıklar, anlaşmayı zorlaştıracak düzeye ulaşmışsa şive ya da lehçe olarak adlandırılan kollar ortaya çıkar. Bu durumun en belirgin nedeni, bir dili konuşan insan ya da boyların birbirlerinden ayrılıp uzunca bir süre değişik coğrafyalarda ve farklı siyasî oluşumların yurttaşları olarak yaşamalarıdır. Ayrı yaşama süresinin uzunluğu ve kollar arasındaki ilişkinin uzun süre kopuk olması bazen bu kolların farklı diller olması sonucunu bile doğurabilir. Nitekim bugün yeryüzünde binlerle ifade edilen dilden söz edilmesinin sebebi budur.

Bir dilin kollarından birinin yani bir lehçesinin bir ülke ya da bölge içerisinde küçük ses farklılıklarıyla birbirinden ayrılan kollarına *ağız* denir.

Zaman zaman şive sözcüğünün de ağız terimi yerine kullanıldığı görülür.

DİKKAT

Bir yazı dili, zaman içerisinde ortaya çıkan yeni kavramlara karşılıklar bulmak için çeşitli kaynaklara başvurur. Bu kaynakların önde gelenlerinden biri de o yazı dilinin sınırları içerisinde bulunan bölge ağızlarıdır.

Ağızlar, zaman zaman ölçünlü dile sözcükler verir. Bir dilin kendi ağız ve lehçelerinden yaptığı bu tür alıntılara *"iç alıntılar"* denir.

DİKKAT

Yukarıda belirtildiği üzere ağızlar, zamana ve coğrafyaya bağlı olarak tarih, boy farklılıkları, komşu dil ve kültürler gibi unsurların etkisiyle ve dilin kendi bünyesinden kaynaklanan ses değişmelerinin sonucunda oluşurlar.

Diller, belirtildiği şekilde ağızlara bölünürken bir taraftan da bu ağızlardan biri, bir ülkenin yazı dilinin temelini oluşturur. Yazı diline temel olarak alınan ağız, genellikle o ülkenin kültür, sanayi, ticaret ve yönetim merkezinin ağzıdır. Ortak yazı dili hâline ve zamanla, tam olmasa da, ortak konuşma dili haline de gelen ağız, dilin sürekli değişme ve gelişme özelliğinden dolayı başka ağızlardan sözcükler ve bazen de telaffuz biçimleri alır. Bu durum, yazı dilinin söz varlığını zenginleştirmekte başvurduğu yollardan biridir.

Lehçelerdeki söz varlığı yazılı geleneğe bağlıyken bölgesel ağızlarda söz varlığı sözlü geleneğe bağlıdır.

DİKKAT

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra ağızlarla ilgili çalışmalar başlamış ve öncelikle halk ağızlarından sözcük derlemeleri yapılmıştır. Derlenen bu sözcükler, önce *Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adıyla, sonra daha da geliştirilerek *Derleme Sözlüğü*

adıyla Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bu sözlükte yazı dilinde olmayan binlerce Türkçe sözcük kayda geçtiği gibi, yazı dilinde kullanılan pek çok sözcük de farklı anlamlarıyla tespit edilmiştir. Bu sözlük, Türkçenin çok değerli bir hazinesidir ve yazı dili ihtiyaç duyduğu pek çok sözcüğü buradan alabilmektedir.

Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan *Türkçe Sözlük*'te (hlk) kısaltmasıyla verilen bütün sözcükler halk ağzından yazı diline aktarılmış sözcüklerdir ki bunların sayısı binlerle ifade edilmektedir. Konuyla ilgili bir çalışmada halk ağzından yazı diline aktarılan sözcüklere örnek olmak üzere verilen sözcüklerden bazıları şunlardır:

ağartı : süt, yoğurt, ayran gibi yiyecek ve içecekler.
alaz : alev, yalaz.
algın : cılız, zayıf, hastalıklı.
alkarısı : loğusalara musallat olarak onları boğduğu sanılan görüntü.
çor : salgın.
delecek : zımba.
dolukmak : göz yaşarmak, ağlayacak duruma gelmek.
göbelek : yenilen bir çeşit mantar, mantar.
işmar etmek : el, göz veya baş ile işaret etmek.
kesmik : 1.kesilmiş sütün koyu bölümü, 2. başakla karışık iri saman, 3.taş gibi olmuş toprak parçası. (Buran, 2008).

Konuyu inceleyen bir başka çalışmadan birkaç örnek: (Acar, 2012)

kaykılmak : Bir yana doğru yaslanıp yatar gibi olmak
kırklık : Davar kırkılan makas
lığlamak : Sel, akarsu ince çamur, birikinti getirip yığmak
ölümsek : Ölümcül
pirpirim : Semiz otu
pöçük : Kuyruk sokumu, kuyruk
say : Düz, ince, yassı taş
sumsuk : Yumruk
şişmek : Gururlanmak, büyüklenmek
tat : Dilsiz

Konuşma diline ait sözcüklerin yazı diline geçmesinin en önde gelen şartı, bu sözcüklerin yazı diline ait çeşitli metinlerde kullanılmasıdır. Özellikle ortak ya da ölçünlü dili kullanan yazarların eserlerinde kullanılan ağızlara ait sözcükler, yazı diline geçmenin önemli bir aşamasını geçmiş sayılırlar. Bir sonraki aşama ise bu sözcüklerin yaygınlaşıp başkaları tarafından da kullanılır duruma gelmesidir.

Dilin karşılaştığı yeni kavram ve durumları karşılamak üzere başvurulacak birkaç yol vardır. Bunlardan biri ağızlardan sözcükler alarak bunları yazı diline aktarmaktır. Ağızlardan yalnızca sözcük alınmaz, ek alındığı da olur. Bazen yazı dilinde bulunan bir sözcük, ağızda küçük ses değişiklikleriyle kullanılmaya başlanır, bu farklı biçim zamanla yaygınlaşır ve yazı dilindeki biçimin yerini alabilir ya da onunla birlikte kullanılabilir. Türkiye'de yazı dilinin zenginleştirilmesi için halk ağızlarından yararlanılması, düzenli bir dil politikası izleyen Cumhuriyet'in başvurduğu çarelerden biridir ve ağızlardan pek çok sözcük yazı diline aktarılmıştır.

Türkiye Türkçesinin yazı dilinde bu durumun güzel bir örneği "*yine*" sözcüğünden değişerek kullanılan *"gene/gine*" sözcüğüdür. 14-15. yüzyıl metinlerinde görmeye başladığımız bu sözcük, bugün de yine sözcüğü ile birlikte hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde kullanılmaktadır. Ayrıca bazı eklerin yazı dilinde olmayıp ağızlardaki sözcüklerde

rastlanan işlevleri dikkate alınarak da yeni sözcükler yapılabilmektedir. Ağızlar, görüldüğü üzere çeşitli yönleriyle yazı dilinin ihtiyaçlarını karşılayacağı, gerek duyulduğunda başvurulmuş ve başvurulacak olan canlı bir alan ve göz ardı edilemeyecek bir kaynaktır.

İNTERNET

Ağızlarla ilgili yapılmış çalışmalara http://www.turkishstudies.net/makaleler/1974264233_53_bulutserdar-edb.pdf adresinden Serdar Bulut'un "*Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine Çalışma Yapılmayan İl ve İlçeler*" adlı makalesinden ulaşabilirsiniz.

SIRA SİZDE 6

Ağız nedir? Nasıl oluşur? Ağızlara ait bir sözcük ölçünlü dilde kullanılabilir mi?

Argo

Argo, dilin en hareketli ve yaratıcı alanlarından biridir. İnsanın iç ve dış dünyasını yansıtan dil, bazı durumlarda dilin bu hareketli ve yaratıcı yönünü devreye sokar, zaman zaman da örtülü anlatım yollarını tercih eder.

Argo; toplumda belli bir sosyal sınıfa mensup olanların, daha çok toplum dışı olarak algılanan ve damgalanmış grupların, toplumun diğer kesimlerinden ayrılmak veya gizlenmek içgüdüsüyle kendilerine sözcük ve deyimlerle oluşturdukları konuşma sistemidir. Genel dilin sözcüklerine bazı özel anlamlar vermek ve özel birtakım sözcükler katmakla oluşan argo, bir çeşit **özel dil** sayılabilir.

Buradaki "özel" sözcüğü, bilim veya sanat dallarının kendine özgü dilleri anlamında değil, genel dilden farklı olduğunu vurgulamak üzere kullanılmaktadır.

Argo, bir gruba ait değildir, toplumdaki herkes yeri gelince argoya başvurabilir. Fakat bazı sosyal grupların kendilerine has argoları da vardır. Mesela öğrenci argosu, balıkçı argosu vb. Argo, bir dil içerisinde sonradan türemiş bir anlatım biçimidir. Yani argo, bir ana dil değil, ana dil içerisinde, o ana dili asıl kaynak olarak kullanmakla beraber başka kaynakları da olan bir dil adasıdır. Sürekli değişen bir dil olan argoda bazen yeni sözcükler, bazen de eskiler şekil değiştirerek ortaya çıkar. Sürekli değişim geçirerek kılıktan kılığa girme, bu dilin canlı bir yapı olduğuna işaret eder.

Argonun tercih ettiği dil yapısı son derece karmaşık olmakla birlikte birtakım genel ilkeler belirlenmiştir. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Örtülü sözler kullanma, cins isimlerini daha çok sıfat olarak kullanılmaya uygun sözlerden seçme, eski sözlerden ve ağız unsurlarından yararlanma, genel dildeki sözcüklerin biçimini bozma, önüne ya da arkasına eklemeler yapma, iç düzenini değiştirme, birbirine karıştırma, kırpma, uzatma, hayvanları ve eşyaları konuşturma ve canlandırma, yabancı kökenli sözcükler kullanma ve yabancı ekleri yaşayan dildeki sözcüklere takıp farklı işlevler yükleme; "çalmak", "ölmek", "kaçmak", "yalan söylemek" gibi sözcükler karşılık olmak üzere çok sayıda eş anlamlı sözcük kullanma; genel dildeki sözcüklerin anlamlarını kaydırma veya değiştirme; ifadeye renk, abartı, mizah ve ince alay çeşnisini veren sözler oluşturma. Mesela tabut için *"imamın kayığı"* ya da *"dört kollu"* ifadelerinin kullanılması gibi. Yansımalardan ve çocuk diline ait sözcüklerden yeni türetmeler yapma; halk etimolojisi ve sözcük oyunları yapma; sözcüklerin söyleniş biçimlerini bayağılaştırma gibi birtakım şeyler sıralanabilir (Devellioğlu, 1970).

DİKKAT

Argonun pek çok çeşidi gelişmiştir. Hemen her tabaka, meslek ve topluluğun kendine özgü bir argosu vardır; hırsız argosu, dilenci argosu, asker argosu, denizci argosu, öğrenci argosu, esnaf argoları, avcı argosu, sanatçı argosu vb.

Türkçede oldukça gelişmiş bir anlatım aracı olan argo; teklifsiz dil, kaba dil veya halk dili kavramlarıyla zaman zaman karıştırılmaktadır. Halbuki argo bunların hiçbiri değil, bir gruba bağlı kimseler tarafından kullanılan ve bunların dışında olanlar tarafından anla-

şılmaması gereken sözlerden oluşur. Yukarıda belirtilenlerin tamamı başkaları tarafından da anlaşılabilecek dillerdir.

Birçok soyut kavram, benzetme yoluyla somut konular üzerinden argoya mal edilmiştir. Mesela kaynatmak sözcüğü, bir şeyi kaynatır gibi, sohbeti koyulaştırmak anlamını kazanmıştır. Bu söz, bugün artık neredeyse argo olmaktan çıkmış, ortak dilin malı durumuna gelmiştir (Devellioğlu, 1970).

Argonun başkaları tarafından anlaşılmamak için başvurduğu yollardan biri yabancı dillerden sözcükler kullanmaktır. Türk argosunda kullanılan yabancı sözcüklerin çok büyük bir kısmı Rumcadır. Bunun nedeni ise İstanbul'da yaşayan Rumlar ile argo kullanmaya eğilimli olan zümrelerin ilişkileridir.

Her dilde argoyu meydana getiren kavramlar; hırsızlık, dolandırıcılık, yağmacılık, soygunculuk vb. sosyal bozukluklardan meydana gelir. Bu yüzden argo sözlüklerini dolduran sözlerin büyük bir kısmı; kadını, içkiyi, uyuşturucuyu tanımlayan anlamlarla, dövmek, sövmek, ölmek, kaçmak, hırsızlık etmek, hapse girmek, sarhoş olmak, yalan söylemek gibi sözlerden doğmaktadır. Mesela kaçmak, sıvışmak kavramlarını argoda karşılayan sözler: *Açmak, ançizlemek, cızdam etmek, cızlamı çekmek, cicozlamak, çözülmek, dümeni kırmak, ferlemek, fertiği çekmek, fertiklemek, ipini kesmek, kırmak, kirişi kırmak, kuskunu koparmak, nokta olmak, palamarı koparmak, panik kırmak, payandaları çözmek, tığmak, tırlamak, toz olmak, tüymek, voltasını almak, zamkinos etmek vb…* Ölmek sözüne karşılık gelen argo sözler ise; *cartayı çekmek, cavlağı çekmek, cavlamak, çıngırağı çekmek, gümlemek, kakırdamak, mortiyi çekmek, mortlamak, nalları dikmek, sıfırı tüketmek, imamın kayığına binmek, dört kolluya binmek, tıngırdamak, yaylanmak, yürümek, zıbarmak vb. örneklerle doludur.*(Devellioğlu, 1970).

Bazı sözcükler birtakım ek değişmeleriyle argodan halk diline geçmektedir. Mesela, "*borcunu ödememek*", "*gitmesi gereken yere gitmemek*" gibi anlamlarla kullanılan "*asmak*" fiilinden türetilen *askıntı* sözü, argoluktan çıkarak halk dilinin günlük sözcüğü haline gelmiştir.

Türkçede argonun temelini, ortak dilden gelen veya başka dillerden ödünç olarak alınan sözcüklere yüklenen farklı anlamlar ile sözcüklerdeki şekil değişiklikleri ve birleştirmeler oluşturmaktadır. Ortak dilden gelen sözcüklerin anlamlarını değiştirmede **teşbih, istiare, mecaz-ı mürsel**, mübalağa gibi söz sanatlarından yararlanılır. Ayrıca kullanımdan düşmüş ve eski dile ait, ağızlarda kullanılan, azınlık dillerinden gelen veya yabancı dillere ait sözcüklere yeni anlamlar yükleme de argonun izlediği yollardır. Bu anlatılanlar, toplumda yerleşik olan küfür veya sövme sözleri olarak adlandırılabilecek söz kalıplarının argo olarak değerlendirilmesinin doğru olmadığını göstermektedir. Argo ile sövgü sözü arasında hem yapı hem de işlev bakımından farklar vardır. En başta gelen fark ise argo bir gizli ve sanatlı dildir; sövgü ise son derece açık ve kaba bir anlatım biçimidir.

Teşbih: Benzetme

İstiare: Bir şeyi anlatmak için ona benzetilen başka bir şeyin adını eğreti olarak kullanma, eğretileme

Mecaz-ı Mürsel: Benzetme ilgisi bulunmaksızın, neden sonuç gibi türlü ilişkilerle bir sözcüğün başka bir sözcük yerinde kullanılması sanatı, ad aktarması

Her dil kullanımı gibi bir ihtiyacın ürünü olan argo, bazen dilin hareketliliğinden yararlanarak onu alt üst etme, daha doğrusu onunla oynama sonucunda oluşmakta, bazen yalnızca muhatabının anlayacağı mesajlar verme gibi bir işlev üstlenmektedir.

SIRA SİZDE 7

Bir dilde argo sözcükler hangi yollarla gelişir?

İlişki Sözleri

Yaşayan diller içerisinde anlatım gücü en yüksek ve anlatım yolları en çeşitli dillerden biri olan Türkçenin, insanların günlük ilişkilerinde kazanmış olduğu incelik ve zarafet, herhalde başka hiçbir dilde rastlanmayacak ölçüdedir. İlişki sözlerinin bu kadar çok ve incelikleri anlatacak düzeyde olmalarının nedeni, dilin diğer yönlerinde olduğu gibi, Türkçeyi konuşan insanların yaşama ve hayatı algılama biçimleridir.

Türkçeyi ana dili olarak kullanan insanlar, yani Türkçeyle oluşturulan medeniyet dairesinin mensupları, kendilerine özgü bir hayat tarzına sahiptirler. Bu hayat tarzını, Türk-

çenin ilk yazılı metinlerinden başlayarak izleyebiliyoruz; ancak bu konuda bize en önemli bilgileri Dede Korkut Oğuznameleri vermektedir.

Dede Korkut Oğuznamelerine yansıyan hayat tarzına göre Türkler, zamanı toplu olarak geçiren insanlardır. Zamanı toplu geçirmek demek; hayatın içerisinde olan her türlü güzelliği ve sıkıntıyı birlikte karşılamak ve yaşamak demektir. Bu hayat biçimi doğal olarak o toplum içerisinde yaşayan insanların birbirleriyle olan ilişkilerini de belirlemiştir. Bu durum konar-göçerlik devirlerine ait olmakla birlikte yerleşik hayata geçtikten sonra da bir şekilde sürmüş, bazı aşınmalara rağmen bugüne kadar gelmiştir. Yerleşik hayatta bunun en belirgin yansıması mahalle kavramıdır. Zamanın yoğunlaşan hayat temposuyla etkinliğini yavaş yavaş yitiren bu kavram, uzun süre insanların günlük hayatında son derece etkili olmuştur. Bununla ilgili olan komşuluk kavramı da yine son derece önemlidir. Bu kavramlara verilen önem, ilişki sözlerine de yansımıştır ve bu sözler çok ince bir duygu dünyasını gözler önüne sermektedir. Mesela, hayatında güzel bir değişiklik olan komşuya "*göz aydınlığı*"na gidilir. Bir insana "*gözün aydın*" demek, gerçek anlamıyla düşünüldüğünde gözünün ışığı sürekli olsun, kederlenmeyesin anlamındadır, ancak bu dilek; bütün güzellikler seninle olsun, bütün mutlulukları sen yaşayasın gibi güzel anlamlar da içermektedir. Belki de bu, kökü binlerce yıl gerilere giden bir davranış biçiminin günümüzde de devam etmesinin göstergesidir. Göz aydınlığı dilenen kişi de karşısındakine "*aydınlık içinde kalasın*" diye çok daha güzel bir dilekle karşılık verir. Bu karşılıklı iyi dilek ifadeleri gayet doğal bir akış içerisinde yapmacıklıktan uzak olarak gerçekleşir. Hasta olana geçmiş olsuna, ölü evine baş sağlığına gitmek belki her toplumda rastlanacak durumlardır, ancak bu durumlarda söylenen sözler ve takınılan tavır asıl kültür ve anlayış farklılıklarını oluşturur. Türkçede bunların her birinin kendilerine ait kalıplaşmış ilişki sözleri vardır. Birini yolcu ederken "*yolun açık olsun*", "*güle güle git gel*", "*uğurlar olsun*" gibi daha pek çok kalıp söz dilimize gelir. Çocuğu doğana *"Allah analı babalı büyütsün"*, sünnet yapana "*Allah başka mürüvvetlerini de göstersin*", düğün yapana "*Allah bir yastıkta kocatsın*" gibi ufak tefek değişikliklerle binlerce yıl kuşaktan kuşağa aktarılan sözler tekrar edilir.

İlişki sözleri, tıpkı atasözleri ve deyimler gibi, bir dili konuşan toplumun kültürel özelliklerini ortaya koymakta, gelenek ve göreneklerine dair çok önemli ipuçları vermektedir. Bu sözleri öğrenmeden bir toplumun dilini ve kültürünü anlayabilmek mümkün olmaz.

DİKKAT

Türkçedeki ilişki sözleri, Türk halkının yaşamış olduğu binlerce yılda görüp geçirdiği sayısız olaylar içerisinden süzülüp gelen nezaketinin en açık göstergesidir. İki kişi sohbet ederken üçüncü bir kişinin iyiliğinden söz edeceksek *"sizden iyi olmasın"* diyerek söze başlarız. Bu söz karşımızdakine *"siz çok iyi bir insansınız, ben sizi çok seviyorum, benim dostumsunuz; ancak o da sizin gibi iyi bir insandır"* demektir ki bu sözdeki nezaketi, böyle üç sözcükle ifade edebîlmek, müthiş bir ince zeka ile bin yılların süzgecinden geçmiş bir medeniyetin ürünüdür.

Ben ve benim sözlerinin çok kullanılması hem sosyal hayatta, hem de dinde hoş görülmeyen bir durumdur. Bu durumu ilişki sözlerinde çok açık görebiliriz. Eski kültürümüzde kendisinden söz edecek olan kişi; bu fakir, fakir ü hakir, fakir ü pür-taksir benzeri sözler kullanır, eskiden de kullanılan ancak bugün de kullanılmaya devam edilen *bendeniz (köleniz)* bunların en yaygınlarındandır. Kaç çocuğu olduğu sorusuna soran kişi yaşça büyükse *"ellerinizden öper"* sözleriyle başlanarak cevap verilir. Bu söz de yine yılların süzgecinden geçmiş bir nezaket örneğidir.

İlişki sözlerinin en anlamlılarına şehir hayatının gürültülü koşuşturmasından uzak kalmış, insan ilişkilerinin sıcak bir şekilde sürdüğü eski mahallelerle kasaba ve köylerde rastlanır. Mesela böyle bir yerde bir topluluğa dışarıdan gelip katılan kişi önce selam verir, toplulukta bulunan herkes selamı alır ve tek tek yeni gelene merhaba denir, yeni gelen ise merhaba ile karşılık verdikten sonra "*cemaate rahmet*" der. Pek çok durumda olduğu gibi burada da dinle çizilmiş çerçevenin içerisine oturtulmuş bir nazik tavır sergilenir.

İlişki sözleriyle ilgili olarak özetle şunlar söylenebilir: Bu sözler; yüzyıllarca geriye giden bir geleneğin yansımaları, bir toplumun kültür hayatının âdeta özünü içinde barındıran, insan ilişkilerindeki nezaket ve inceliğin düzeyini gösteren, kalıplaşmış, kullanıldıklarında insanlar arasında bir sıcaklık oluşturan sözlerdir.

Türkün medeniyet dünyasında yetişmiş olan bir insan bir yakınını veya herhangi bir insanı yolcu ederken şunları söyler: *Güle güle, yolun açık olsun, güle güle git güle güle gel, uğurlar olsun, Allah yolunuzu açık etsin, hayırlı yolculuklar, iyi yolculuklar, selametle, uğurunuz açık olsun, Hızır yoldaşın olsun* vb. Olağan hayattaki küçük ya da büyük herhangi bir değişiklikte bu ve benzeri pek çok kalıp sözü duyar ve yeri gelince kendimiz de kullanırız. Gerek bu ilişki sözleri, gerekse önceki kuşaklardan öğrenip içinde yaşadığımız ve sonraki kuşaklara aktararak onların da hayatlarını biçimlendirecek olan ana dilimizin bütün unsurları, kimliğimizi oluşturan en temel varlık ve zenginliktir.

SIRA SİZDE 8

İlişki sözlerinin akrabalık adlarına yansıması nasıldır?

Alkış ve Kargışlar (Dua ve Beddualar)

Dilin söz varlığının hiç azımsanmayacak ve ihmal edilmeyecek bir bölümünü de uzmanların alkış ve kargış dediği dua ve beddualar oluşturmaktadır. Alkış, günümüzde biraz değişik bir anlamla kullanılmaktadır. Bugün bir hareketi veya durumu beğenmeyi, onaylamayı göstermek üzere yapılan hareketi ifade eden *alkış* sözcüğü, eski dilde *dua* anlamına kullanılmıştır. Alkamak *"övmek"*, alkış ise *"övgü"* demektir. Alkamak fiilinin zıt anlamlısı olarak kullanılan kargamak ise *"beddua etmek"*, bu sözcükten türetilmiş olan *kargış* ise *"beddua"* anlamındadır. Dilimizde kargamak yerine *"ilenmek"*, kargış yerine ise *"ilenç"* sözcükleri de kullanılmıştır, hatta bu sözcükler bugün de Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere yabancı dillerden gelen sözcükler Türkçe sözcüklerin unutulmasına yol açmış ve o sözcüklerin dildeki yerini almıştır. Türkçemizde bu durumun pek çok örneğini gösterebiliriz.

Alkış yani dua, insanın kendisi, ailesi, yakınları, içinde yaşadığı toplum, milleti, dindaşları ya da bütün insanlık için inandığı Tanrı'dan yardım istemesi, sağlık, mutluluk, refah ve huzur arzusunu bildirmek üzere yaratıcısına hitap etmesi, seslenmesidir. Dua, birey olarak yapılabildiği gibi toplu olarak da yapılabilen bir eylemdir. Dua denildiğinde akla ibadethane gelmekle birlikte esasen dua etmek için özel bir mekâna gerek yoktur. İnsan istediği her yerde yukarıda belirtilen dileklerini dile getirebilir.

> *İptidai cemiyetlerde inanç, sihir, büyü ve fallardan unsurlar alarak beslenen dualar, sağlık ve hastalık hallerinde, mahsulün bereketli olmasında, yağmurun yağmasında, tehlike ve felaketin mal ve mülke gelmemesinde; doğumdan ölüme kadarki bazı merasimlerde iyi ve doğru olduğuna inanılan müsbet dileklerin ruhi ve fikri ifadesini dilde kazanır. (Elçin, 1981)*

Dua ve beddua kavramları hemen bütünüyle dinî kavramlardır ve çevremizde duyabileceğimiz bütün dua ve beddualarda mutlaka bir din ögesi temel belirleyicidir. Kültürün bir parçası durumuna gelmiş olan ve İslam dinîyle sıkı ilişkili olan dua ve bedduaları zaman zaman ülkemizdeki Müslüman olmayan insanlardan da aynı biçimiyle duyabiliriz.

> *Türk milleti İslam dinînin esaslarına uygun bu dualarla birlikte Tanrı'ya karşı dilek ve niyazlarını ana dilinde nazım veya nesir olarak sade bir şekilde ulaştırmaktadır. Umumiyetle anonim olan, bedeni, ruhi, iktisadi, içtimai ve dinî ihtiyaçların meydana getirdiği bu dualar, atalar sözü gibi "hüküm" bildiren müsbet dilek mahsulleridir. . (Elçin, 1981)*

Kargış yani beddua, alkışın yani duanın tam zıddı bir kavramdır. İnsanlar; herhangi bir biçimde canlarını yakana, kendisine, ailesine, yakınlarına, komşularına, ülke ve mille-

tine kötülük edenlere, kendilerini sıkıntıya düşürenlere yine din içerikli olan ve kötülük dileyen sözler söyler ve en yüce güç olarak düşündükleri Tanrı'dan bu davranışın cezasını vermesi için dilekte bulunurlar.

Alkış ve kargışlar nesir ya da nazım olabilir, ancak manzum özellikler gösterenler yazılı metinlerimizde de karşımıza çıkar. Dede Korkut Hikâyeleri bu bakımdan örnek bir metindir ve içerisinde alkış- kargış olarak kabul edilecek bölümler vardır.

Dede Korkut Kitabı'ndan alınmış alkış örneği:
Yerli kara dağların yıkılmasın!
Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!
Kamın (coşkun) akan görklü suyun kurumasın!
Kanatların uçları kırılmasın!
Çapar-iken ağ boz atın büdrimesin (sürçmesin)!
Çalışanda kara polat uz kılıcın gedilmesin!
Dürtüşürken ala gönderin ufanmasın!
Ağ pürçekli anan yeri behişt (cennet) olsun!
Ağ sakallı baban yeri uçmağ (cennet) olsun!
Ahir sonu arı imandan ayırmasın!
Amin diyenler didar görsün!
Ak alnında beş kelime dua kıldık; kabul olsun!
Allah veren umudun üzülmesin (kesilmesin)
Yıgıştırsın, dürüştürsün,
Günahlarını adı görklü Muhammed Mustafa yüzü suyuna bağışlasın!

Dede Korkut'tan bir kargış örneği:
Akar senin suların Kazılık tağı
Akar iken akmaz olsun!
Biter senin otların Kazılık tağı
Biter iken bitmez olsun!
Kaçar senin geyiklerin Kazılık tağı
Kaçar iken kaçmaz olsun!

TÜRKÇENİN TÜRETME GÜCÜ

İlk ünitede dillerin özellikleri dikkate alınarak bazı sınıflandırmaların yapıldığını gördünüz. Dünya dillerinin yapı bakımından başlıca *bitişken (eklemeli diller)*, *bükünlü (çekimli) diller*, *yalınlayan diller* olmak üzere üçe ayrıldığını hatırlayacaksınız. Bildiğiniz gibi Türkçe, yapı bakımından sondan eklemeli bir dildir. Söz gelişi Türkçeye Arapçadan gelmiş olan bugün de kullandığımız *kitap, kâtip, mektup, mektep* aynı kökten türeme ve yazmak eylemiyle ilgili sözcüklerdir. Görüldüğü gibi bu sözcüklerde ek kullanılmamış, sözcükler, seslerin yer değiştirmesiyle veya ses eklenmesiyle yeni kavramları karşılar duruma gelmişlerdir. Türkçede yazmak eyleminden yeni sözcükler türetmek gerektiğinde farklı bir yol izlenecek ve ekler kullanılacaktır; *yazı, yazıcı, yazar, yazgı, yazım* gibi.

Hiçbir dilin kök sözcükleri, evrendeki ve insan zihnindeki sonsuz denebilecek kavram, olgu ve durumları tek başına karşılama ve ifade edebîlme yeteneğine sahip değildir. Dillerin kendilerine ait kök sözcük sayıları da zaten son derece sınırlıdır. Diller bu durumdan kurtulmak, varlık ve oluşları ifade edebîlmek için kendi yapılarına göre yeni yollar geliştirmişlerdir. Eklemeli dillerin geliştirdiği yolların en başta geleni, sözcük köküne değişik yapım ekleri getirerek yeni durum, varlık ve kavramları karşılamaya çalışmaktır. Aynı sözcüğe farklı anlamlar yüklemek de bu duruma, yani yenilikleri karşılamaya kendi içinde bulduğu bir başka çözümdür. Bu yüzden sözlükler, bir sözcüğün birden fazla anlamını sıralarlar. Bu çok anlamlılık, sözcüğün kullanım süresiyle ilgili olarak sonradan oluşmuş bir durumdur.

İnsanoğlu durağan bir hayat yaşamadığı ve evrende sürekli yeni gelişmeler ve icatlar ortaya çıkardığı için, diller de her an yeni sözcüklere gerek duymaktadırlar. Özellikle çağımızda bu gereklilik çok daha güçlü hissedilmektedir. Çünkü iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, hiçbir sınır tanımamakta ve diller, yabancı dillerin istilasıyla her an kaşı karşıya kalmaktadır. Bu duruma kendi bünyesinden önlemler geliştiremeyen ve karşı koyamayan diller, yok olmakla karşı karşıya kalmaktadırlar. Nitekim günümüzde bazı dillerin konuşucusu kalmamış, bazı dillerin ise çok az sayıda kalmıştır. Şu anda konuşucusu yok olan Türk lehçeleri olduğu gibi, konuşanı çok az sayıda kalan lehçelerimiz de vardır.

Türetme kavramı, dili konuşanların yeni karşılaştıkları kavramlara dil içerisinde çeşitli yollarla karşılıklar oluşturmaları biçiminde tanımlanabilir. Bu karşılık bulmada Türkçe, ekleme ve birleştirme diye adlandırabileceğimiz iki temel yol kullanır. Ekleme; sözcükle ekin, birleştirme ise sözcükle sözcüğün ilişkilendirilmesidir. Bütün dillerin önemli anlatım yollarından biri olan tamlama kurma da bir birleştirme, yani sözcükle sözcüğün ya da sözcüklerin ilişkilendirilmesidir. Sözcükle ek ilişkisine; kap, kapamak, kaplamak, kaplama, kaplamacı, kapı, kapıcı, kapıcılık vb., birleştirmeye ne için > niçin, ne asıl> nasıl, alı vermek> alıvermek vb., tamlamaya da evin yolu, sarı evin yolu, Emre'nin sarı evinin yolu gibi örnekleri gösterebiliriz.

Türkçenin Yapısı ve İşletme Biçimi

Yukarıda açıklandığı üzere Türkçe, eklemeli diller grubunun en tipik üyesidir. Birkaç küçük ve nedenleri anlaşılabilir ses değişikliği yaşamış sözcük dışında, Türkçede sözcük kökleri değişmez ve sabit köklere çeşitli yapım ekleri getirilerek yeni sözcükler türetilir. Bu aynı kökten türetilen sözcüklerin anlamları genellikle sözcüğün kök anlamıyla bir biçimde ilişkili olur. Bazı durumlarda sözcük kökünün anlamı ile türemiş olanın anlam ilişkisi hissedilemeyecek derecede zayıflamış olabilmektedir. Bunun nedeni çoğunlukla sözcüklerin dildeki kullanım sürelerinin uzunluğudur. Bazen de sözcük kökü kullanımdan kalkmış, ancak o kökten türeyen sözcük ya da sözcükler kullanılabilmektedir. Söz gelişi *öğrenmek* ve *öğretmek* eylemlerinin düşünmek anlamındaki *ömek* ya da akıl anlamındaki *ög* sözcükleriyle ilişkisi artık hissedilmemektedir. Ayrıca bugün artık ne *ömek* eylemi, ne de *ög* ismi kullanılmaktadır. Ancak *ög* isminden türeyen *öğüt* sözcüğü ölçünlü dilde, aynı sözcükten türeyen ve özlemek anlamına gelen *ögsemek* de bazı ağızlarda kullanılmaktadır. Türkçe, yeni sözcükler türetmekte kullanılan yapım ekleri bakımından son derece zengin bir dildir. Bu zenginlik ona sınırsız bir ifade yeteneği kazandırır. Türkçenin eklerle karşıladığı anlamlar, pek çok dilde bir ya da birkaç sözcükle karşılanabilmektedir. Bu durum Türkçeye bir kıvraklık vermekte ve bir cümle içerisine yoğun düşünceleri sığdırma imkânı sağlamaktadır. Bu durumu Doğan Aksan(1987). *Türkçenin Gücü* adlı eserinde şöyle örneklendirir: "*Eylem çekimlerinde de başka başka kiplerin ve zamanların anlatımında çeşitli görevler gören Son eklerin art arda gelerek sıkça kaynaştığına tanık olunur. Böylece, Almanca gibi bükümlü bir dile eksiksiz çevrilmesi gerektiğinde, Türkçe yazmışmışım gibi, tek bir sözcük durumundaki bir çekimli eylem ich soll, wie es heisst, geschrieben haben biçiminde, birbirinden ayrı altı ögeyle aktarılabilir.*" Buna benzer bir karşılaştırmayı "açıklayamayacağım" sözcüğüyle yapacak olsak yine benzer durumlarla karşılaşırız. Bu sözcük İngilizcede "I can not explain" şeklinde dört sözcüklü bir cümle ile Farsçada ise "Mümkin nehahed bud ki bitüvanem biyayem" cümlesiyle karşılanabilecektir. Türkçenin yapım eklerine ilişkin ayrıntılı bilgi için 4. Ünite'yi tekrar inceleyebilirsiniz. Bununla birlikte Türkçenin sözcük türetme yetisine ilişkin Tablo 6.1 ve Tablo 6.2'yi incelemeniz de size fikir verecektir.

Tablo 6.1

Türkçe -ö kökünden sözcük türetme

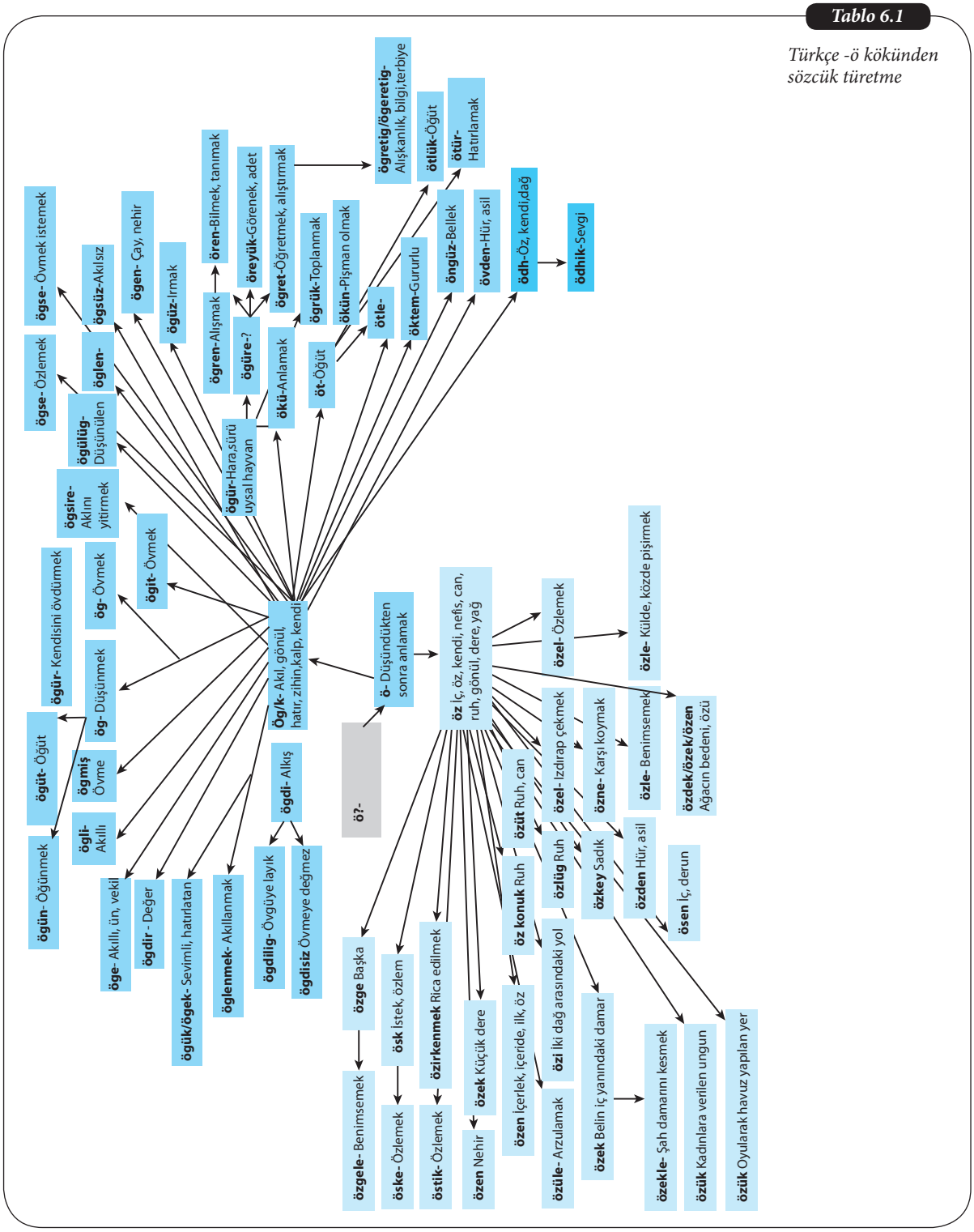

Tablo 6.2

Türkçe -sa kökünden sözcük türetme

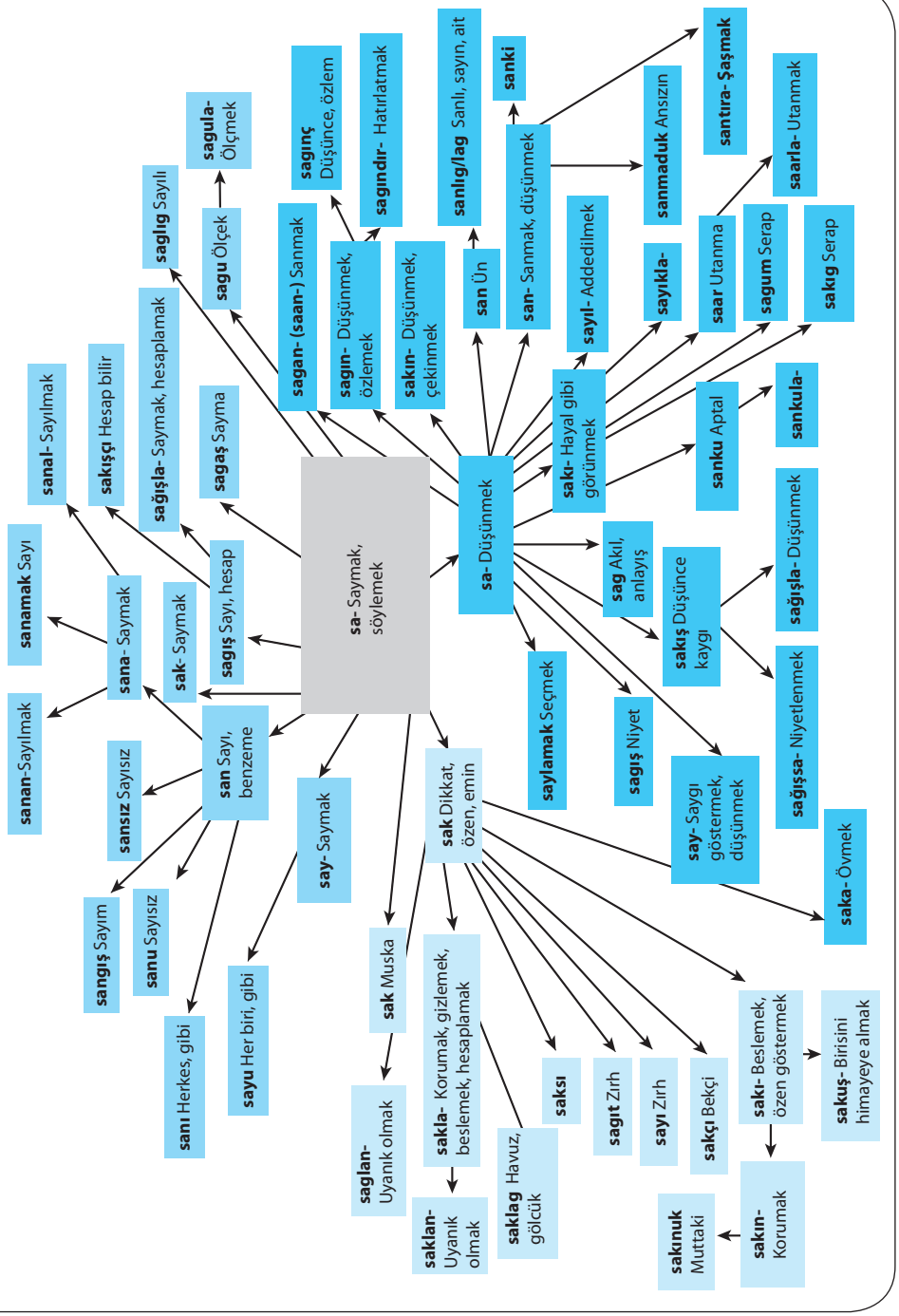

Özet

Türkçenin anlatım gücünü açıklayabilmek

Türkçe; geçmişi bilinmeyen zamanlara uzanan, târihin pek çok eski dili ve medeniyetiyle ilişkide bulunmuş, pek çok eski dile söz alıp vermiş, çok erken devirlerde dallanıp budaklanarak lehçelere ayrılmış, farklı coğrafyalarda çeşitli medeniyetler üretmiş, günümüzde ise geniş bir coğrafyada yaşayan iki yüz milyonun üzerinde insanın ana dilidir. Bu kadar değişik özelliklere sahip olan bir dilin söz varlığı, doğal olarak bir çeşitlilik gösterecektir. Bütün târihini ve varlığını belirli ve sınırlı bir coğrafyada yaşayan bir dil ile Türkçe gibi "kırk kapıya kırk değnek vurarak" yaşamış bir dilin söz varlığının farklı olması, gayet anlaşılabilir ve olması gereken bir durumdur. Türkçenin ya da herhangi bir dilin söz varlığı denildiğinde, yalnızca o dilin sözlüğünde yer alan sözcükler değil; deyimler, atasözleri, kalıp sözler, ikilemeler, terimler, ilişki sözleri gibi çeşitli anlatım kalıpları akla gelir. Bir dilin söz varlığının incelenmesi, o dili konuşan insanların târihi macerasını ortaya koyacağı gibi, milletin kültür ve düşünce dünyası ile kavramlar dünyasını da gözler önüne serer ki dilcilikte buna "dil içi dünya görüşü" denir. Bu sözler; yüzyıllarca geriye giden bir geleneğin yansımaları, bir toplumun kültür hayatının âdeta özünü içinde barındıran, insan ilişkilerindeki nezaket ve inceliğin düzeyini gösteren, kalıplaşmış, kullanıldıklarında insanlar arasında bir sıcaklık oluşturan sözlerdir. Dilimizin bütün bu unsurları önceki kuşaklardan öğrenilerek bugüne ve sonraki kuşaklara aktarılan, onların da hayatlarını biçimlendirecek olan, kimliğimizi oluşturan en temel varlık ve zenginliğimizdir.

Türkçe söz varlığını oluşturan ögeleri tanımlayabilmek

İki veya daha fazla sözcükten oluşan, anlatım gücünü artırmak için az çok mantık dışına kayan, gerçek anlamından uzak, ilgi çekici bir anlam yüküne sahip, bazı sözcükleri değişmeyip bazıları değişebilen, toplum tarafından ortaklaşa benimsenen kalıplaşmış söz gruplarına deyim denir. Deyimler, anlam ögesi olarak incelendiğinde, içerisindeki sözcükler ayrı ayrı değil hepsi bir bütün olarak değerlendirilmelidir.

Dillerin söz varlığının önemli bir unsuru olan atasözleri, toplumların bilge yönlerini, kazandıkları deneyimleri, dünyaya bakışlarını, anlatım yeteneklerini yansıtan ve çok uzun süre düşünce dünyasında yaşamaya devam edebîlen bir tür kalıplaşmış sözlerdir. Uzun zaman hiç değişmeden yaşayan atasözleri olduğu gibi, zamana ve coğrafyaya göre değişebilen, bazen de tamamıyla unutulanlar olabilmektedir.

İkileme, anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın veya karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır. Türkçenin bir zenginliği ve Türk beyninin yaşatma gücünün ürünleri olan ikilemeler, Türk düşüncesindeki anlam zenginliğini ve kavram inceliklerini ortaya koymak üzere türlü şekillerde birbiriyle ilgili sözcüklerin yan yana getirilmesi ve bu yan yana getirilen sözcüklerde yeni bir anlatım inceliği sergilenmesiyle oluşturulur.

Bir dilin kollarından birinin bir ülke ya da bölge içerisinde küçük ses farklılıklarıyla birbirinden ayrılan kollarına ağız denir. Zaman zaman şive sözcüğünün de ağız terimi yerine kullanıldığı görülür.

Argo; toplumda belli bir sosyal sınıfa mensup olanların, daha çok toplum dışı olarak algılanan ve damgalanmış grupların, toplumun diğer kesimlerinden ayrılmak veya gizlenmek içgüdüsüyle kendilerine sözcük ve deyimlerle oluşturdukları konuşma sistemidir. Genel dilin sözcüklerine bazı özel anlamlar vermek ve özel birtakım sözcükler katmakla oluşan argo, bir çeşit özel dil sayılabilir.

Alkış, günümüzde biraz değişik bir anlamla kullanılmaktadır. Bugün bir hareketi veya durumu beğenmeyi, onaylamayı göstermek üzere yapılan hareketi ifade eden *alkış* sözcüğü, eski dilde *dua* anlamına kullanılmıştır. Alkamak *"övmek"*, alkış ise *"övgü"* demektir. Alkamak fiilinin zıt anlamlısı olarak kullanılan kargamak ise *"beddua etmek"*, bu sözcükten türetilmiş olan *kargış* ise *"beddua"* anlamındadır. Dilimizde kargamak yerine *"ilenmek"*, kargış yerine ise *"ilenç"* sözcükleri de kullanılmıştır, hatta bu sözcükler bugün de Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır.

Türkçenin türetme gücünü değerlendirebilmek

Türkçe, yapı bakımından sondan eklemeli bir dildir. Eklemeli dillerin geliştirdiği yolların başında, sözcük köküne değişik yapım ekleri getirerek yeni durum, varlık ve kavramları karşılamak vardır. Türkçede aynı sözcük köküne getirilen farklı eklerle farklı sözcükler türetilir. Türkçenin eklerle karşıladığı anlamlar, pek çok dilde bir ya da birkaç sözcükle karşılanabilmektedir. Bu durum Türkçeye bir kıvraklık vermekte ve bir cümle içerisine yoğun düşünceleri sığdırmaya olanak sağlamaktadır.

Kendimizi Sınayalım

1. Bir dilde duygu, düşünce ve kavramları dile getirebilmek için sözcük sayısının çok olmasından daha önemli unsurlar aşağıdakilerden hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?

a. Çok değişik duygular üretebilme ve bu duyguları yansıtabilme
b. Kendi deneyim ve birikimlerini kuşaktan kuşağa aktarabilme
c. İç yapısındaki gelişmeler ve dışarıdan gelen etkiler
d. Sözcük türetme ve soyutlama gücü
e. Sözcüklere yeni anlam ve işlevler yükleme

2. Osmanlı Türkçesinde deyim kavramını karşılamak üzere aşağıdaki terimlerden hangisi **kullanılmamıştır?**

a. Darbımesel
b. Tabir
c. Istılah
d. Mecazımürsel
e. Temsil

3. Aşağıdakilerden hangisi atasözü kavramının Türk dünyasındaki adlarından biri **değildir?**

a. Atalar sözü
b. Darbımesel
c. Eskiler sözü
d. Makal
e. Nakıl

4. İkilemelerin kuruluşunda en fazla görev alan sözcük türü aşağıdakilerden hangisidir?

a. Filler
b. Özel İsimler
c. Cins İsimler
d. Zamirler
e. Ünlemler

5. Aşağıdakilerden hangisi Türkiye Türkçesinin söz dağarcığında yer alan alıntı sözlerin kaynaklarından biri **değildir?**

a. Kültürel seviye
b. Ortak din
c. İç içe yaşama
d. Uzun süreli komşuluk
e. Ortak edebîyat

6. Ağızların oluşumunda aşağıdaki unsurlardan hangisi etkili **değildir?**

a. Boy farklılıkları
b. İklim
c. Komşu dil ve kültürler
d. Dilin kendi bünyesinden kaynaklanan ses değişmeleri
e. Zaman ve coğrafya

7. Toplumda belli bir sosyal sınıfa mensup olanların, daha çok toplum dışı olarak algılanan ve damgalanmış grupların, toplumun diğer kesimlerinden ayrılmak veya gizlenmek içgüdüsüyle oluşturdukları konuşma sistemine ne ad verilir?

a. Ağız
b. Lehçe
c. Şive
d. İlişki sözleri
e. Argo

8. İlişki sözlerinin Türkçede çok olmasının nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

a. Sözlerin dildeki kullanım sürelerinin uzunluğu
b. Sözlü kültür ortamında bir yerde bir kişi tarafından bir olay ya da durum kaynaklı olarak söylenen bir sözün zamanla kişiden kişiye, kuşaktan kuşağa aktarılması
c. Türkçede, yeni sözcükler türetmekte kullanılan yapım eklerinin çok olması
d. İnsanların yaşama tarzı ve hayatı algılama biçimleri
e. İlişki sözlerinin dildeki kullanım sürelerinin uzunluğu

9. Türkçe yapı bakımından hangi dil grubundandır?

a. Bükümlü
b. Tek Heceli
c. Eklemeli
d. Kaynaştıran
e. Çekimli

10. Bazı durumlarda sözcük kökünün anlamı ile türemiş olanın anlam ilişkisinin hissedilemeyecek derecede zayıflamasının sebebi nedir?

a. Türkçede, yeni sözcükler türetmekte kullanılan yapım eklerinin çok olması
b. Türkçenin eklemeli bir dil olması
c. Sözcüklerin zamanla çokanlamlı hale gelmesi
d. Sözcüklerin dildeki kullanım sürelerinin uzunluğu
e. İsim-fiil (mastar) ve sıfat-fiil eklerinin yer yer yapım eki işleviyle kullanılması

Okuma Parçası

TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞINDA NASREDDİN HOCA'NIN YERİ

(…) Bu yazıda Nasrettin Hoca'nın Türkçenin söz varlığı içindeki yeri, Hoca'nın Türkçenin zenginleşmesindeki katkısı incelenecektir. Bunun için de Hoca'dan bize armağan olarak gelen söz varlığı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. *"Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz (Aksan, 1996; 7).*" Türkçenin söz varlığı içinde Nasreddin Hoca'nın önemli bir yeri vardır. Onun anlattığı birçok fıkra iyice kısalarak deyimleşmiştir.

Nasreddin Hoca gibi herkesin tanıdığı birinin fıkrasını genellikle tamamen anlatmaya gerek kalmaz. Eğer anlatacağımız fıkra, dinleyenler tarafından bilinmiyorsa ancak o zaman fıkranın tamamını anlatma yolunu seçeriz. Bu dildeki en az çaba kanununuyla da ilgilidir. Dildeki deyimleşme ve eksiltili ifadelerin oluşmasının temel sebebi de bu olmalıdır. *"Deyimlerin çoğu bir fıkradan, toplumsal bir olaydan, inanış, gelenek ve göreneklerden kaynaklanır. Bunların ortaya çıkarılması gerekir, yoksa deyimlerdeki mecazlı anlamın inceliğine varılamaz. Örneğin: Kös dinlemiş ' olur olmaz şeylere aldırış etmeyecek denli görmüş geçirmiş olan'. Bu deyimin kaynağı "at ya da deve üzerinde çalınan büyük savaş davulu"yla ilgilidir (Dilçin, 1983; 29).*" Deyimlerin kaynağı ile ilgili çalışmalarda Nasreddin Hoca'nın sadece bir-iki fıkrasına değinilmiştir. Söz konusu yayınların en çok tanınanlarından biri olan İki Dirhem Bir Çekirdek'te (Pala, 2002) sadece iki deyimin kaynağı Hoca'ya dayandırılmıştır. Bunlardan biri *ipe un sermek*, diğeri ise *yok devenin başı* deyimidir. Bu yazıda deyimlere kaynaklık eden çok sayıda fıkrayı gözler önüne getirmeye çalışacağız.

Burada Nasreddin Hoca örneğinden hareketle Türkçe deyimlerin nasıl oluştuğunu, deyimleşmenin sebeplerini, ayrıca "dilin karşısında bireyin gücü "nü yani bir kişinin dili nasıl etkilediğini görmüş oluyoruz. Saussuare'ün dil-söz ayrımından hareketle burada *"söz"ün "dil"i* etkilemesi söz konusudur. Çünkü Hoca'nın başlangıçta söylediği her söz onun kişisel kullanımıdır. Bu kişisel kullanım daha sonra genelleşerek dilin ortak malı olarak herkes tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Burada aklımıza şöyle bir soru gelebilir: Acaba bu tür kullanımlar ilk defa Hoca'ya mı aittir, yoksa Hoca dilin malzemesini mi kullanmaktadır? Elbette soruda belirtilen iki durum da doğrudur. Yani Hoca halk tarafından üretilmiş bir dil ögesini kullanmış olabileceği gibi, ilk defa kendisinin bulduğu bir ifadeyi de söylemiş olabilir.

(…) *Hoca'nın tespit edebîldiğimiz deyimleşmiş ve deyimleşmekte olan fıkraları şunlardır:*

1. **Acemi bülbül:** Tecrübesiz, toy, çaylak (Hoca incir ağacına çıkar, bahçenin sahibi gelir. Hoca'ya ne yaptığını sorar. Hoca da bülbül olduğunu söyler. Hoca'nın ötüşünü beğenmeyen adama Hoca da "Ne yapalım acemi bülbül bu kadar öter." demiş.)
2. **Aklımızda kalacağına karnımızda bulunsun:** (Bir bayram günü Hoca'nın karısı tatlı yapmış. Oturup bir güzel yemişler, artanını da sabaha yeriz diye kaldırmışlar. Gece Hoca'yı uyku tutmamış. "Sana önemli bir şey söyleyeceğim." diye hanımını da uyandırmış. Hemen fırlayıp tatlıyı getirmiş. "Şunu bitirelim de öyle yatalım. Aklımızda bulunacağına karnımızda bulunsun."demiş.)
3. **Ben senin geçliğini de bilirim:** Eskiden de bundan farklı değildin. (…)
4. **Bıraktığı yerde otlamak:** Uzun zamandır hiçbir ilerleme gösterememek (Hoca'nın eşeği uzun süre eve ahıra dönmez. Hoca gelir bakar ki eşek kendisinin sabah bıraktığı yerde otlamaya devam etmektedir. Bunun üzerine Hoca "Eşek hâlâ bıraktığım yerde otluyor." der).
5. **Bilenler bilmeyenlere anlatsın:** Hocanın ders vermemek için bulduğu bir bahaneyi anlatır.
6. **Bindiği dalı kesmek:** Kendisine gerekli ve faydalı olan şeyi kendi eliyle yok etmek.
7. **Buldunuz sahibi ölmüş eşeği:** (Hoca "Bir insanın .öldüğü nasıl anlaşılır?" diye sorunca "Eli ayağı buz gibi olur." demişler. Hoca da ormanda odun keserken elinin ayağının buz gibi olduğunu görünce "Ben öldüm!" diyerek karların üstüne uzanıvermiş. Biraz sonra aç kurtlar gelip eşeğe saldırmış, eşeği yemeye başlamış. Hoca dayanamayıp başını kaldırmış, kurtlara seslenmiş: "Yiyin bakalım yiyin! Buldunuz sahibi ölmüş eşeği!").
8. **Buyurun cenaze namazına:** İstenmeyen bir sonuçtu bu, oldu. Ne yazık ki durumu düzeltmek için yapılacak bir şey yok.(Hoca bir gün Timur'la askerlerinin kıyıcılığından söz ediyor, cezalarını bulacaklarını söyleyerek insanlara moral vermeye çalışıyormuş. Derviş kılığında biri "Onlar o kadar da kötü insanlar değildir." demiş. Hoca adamı baştan ayağa süzdükten sonra kuşkulanınca Hoca ile adam arasında şu konuşma geçer: "-Erenler nerelisiniz? Derviş: "-Maveraünnehir'denim. -Mübarek adınız nedir?–Timur. –Hükümdarlığınız da var mı? –Var." Hoca bu cevapları aldıktan sonra yanındakilere dönerek "-Er kişi niyetine buyurun cenaze namazına!" demiş.)
9. **Dostlar bizi alışverişte görsün:** Amaç iş yapmak değil, yapıyor görünmek (Hoca evlerden yumurtanın dokuzunu bir akçeye alır, pazara götürüp onunu bir akçeye satarmış. Bunun ne biçim bir ticaret olduğunu soranlara

Hoca "Bir öteki satıcılara bakın bir de bana. Müşteriler kaynaşıyor önümde. Bundan iyi keyif mi olur? Amacım madrabazlık değil. Yeter ki dostlar bizi alışverişte görsün." diye cevap vermiş.). (…)

10. **Fukaranın malı gözü önünde gerek:** Fakir insanlar mallarına iyi sahip çıkmalıdır (Hoca'yı bir gün şölene davet etmişler. Ağzındaki sakızı çıkarıp burnunun ucuna yapıştırıp yemeğe oturmuş. "Başka yer bulamadın mı?" diye soranlara Hoca "Ne olur ne olmaz! Fakirin malı her zaman gözünün önünde bulunmalı." cevabını vermiş.).
11. **Geçinmeye niyeti olmamak:** İnsan anlaşmak istemediğini tanımamak, onunla ilgilenmemek (Hoca'ya hanımının ismi sorulunca o bu soruya "Bilmiyorum." diye cevap verir. "Bu nasıl olur?" sorusu üzerine de Hoca "Geçinmeye niyetim yok ki onun adını sorup öğreneyim." şeklinde açıklama da bulunur).
12. **Göle yoğurt çalmak:** Olmayacak işlerle uğraşmak.
13. **Gözü açılmadık sığırcık yavrusu:** Henüz bilmediği, anlamadığı çok şey olan kişi, acemi (Hoca'nın beş altı yaşındaki oğluna patlıcanı gösterip ne olduğu sorulunca "gözü açılmadık sığırcık yavrusu" deyivermiş. Hoca da gururlanarak "Vallahi amcaları, ben öğretmedim. Zeki oğlan, kendisi buldu!" demiş.). (…)
14. **Turşuyu kim satacak?:** İşi kimin yapacağı karışmak (Hoca Turşu satmak için "Turşu!" diye bağırırken eşek de anırmaya başlar. Bunun üzerine Hoca eşeğe dönüp "Bana bak arkadaş! Turşuyu sen mi satacaksın, yoksa ben mi satacağım!" diyerek kızar). (…)
15. **Yok devenin başı:** Daha neler. Çok abartıyorsun (Hoca bir gün iplikleri deve başına sarıp iplikçiye gider. Koca yumağı gören iplikçi bu durumdan kuşkulanır ve Hoca'ya sorar. Hoca da "Yok devenin başı!" diye cevap verir. Yumağı alan iplikçi ertesi gün Hoca'yı hile yapıp yalan söylemekle suçlar. Bunun üzerine Hoca da "Sorduğun zaman 'devenin başı' demedim mi?" diye cevap verir). (Kısaltılmıştır)

Kaynak: Seyfullah Türkmen, *"Türkçenin Söz Varlığında Nasreddin Hoca'nın Yeri",* Karadeniz Araştırmaları , Cilt: 5, Sayı : 17, Bahar 2008, s.153-1592.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Türetme Gücü " konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d	Yanıtınız yanlış ise "Deyimler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise "Atasözleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise "İkilemeler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise "Alıntı Sözler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise "Ağız Ögeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise "Argo" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. d	Yanıtınız yanlış ise "İlişki Sözleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Türetme Gücü" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Türetme Gücü" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Duygu, düşünce ve kavramları dile getirebilmek için sözcük sayısının çok olması önemli olmakla birlikte, bundan daha önemlisi dilin sözcük türetme ve soyutlama gücüdür. Birey için de toplum için de son derece önemli ve vazgeçilmez olan dil, gerek kendi iç yapısındaki gelişmelerle gerekse dışarıdan gelen etkilerle zaman içerisinde anlatım incelikleri kazanır. Bu incelikler, insanların hem karşılıklı konuşmalarında, hem de yazılarında kullanılır ve bu da dile doğal durumundan daha etkili bir anlatım imkânı sağlar. Sözcükler, ilk ortaya çıktıklarında somut bir durum ya da kavramı karşılayan tek anlama sahip olurlar. Zaman ilerledikçe sözcüklerde anlam genişlemeleri olur. Anlam genişlemesiyle ortaya çıkan bu farklı anlamlar, bugünkü sözlüklerde maddeler hâlinde sıralanır. Bir sözcüğün çok anlamlı olması, o sözcüğün kullanılma sıklığıyla doğrudan ilgilidir. Bu anlam farklılıklarını bilerek dili kullanmak da o dille sanat eseri ortaya koymanın basamaklarından biridir. Dil kullanımının dikkat edilmesi gereken bir diğer boyutu da mecazlı anlatımlardır. Bir dilin söz varlığının çeşitlenmesinde ve anlatım gücünün artmasındaki en başta gelen unsur o dilin mecaz dünyasıdır. Mecaz dünyasının zenginliği, yetenekli sanatçıların dili geliştirmesiyle ilgili olduğu gibi, bu zenginlik, sanatçıların kendilerini daha iyi ifade etmelerinin de esasını oluşturur. Bir dilin

anlatma gücünü oluşturan önde gelen hususlardan biri de o dilin deyim zenginliğidir. Deyimler, bir dilin kullanımında en az sözcükler kadar değerli ve gerekli yapılardır. Türkçenin son derece zengin bir deyim dünyası vardır. Yüzyılların birikimiyle oluşan bu kalıplaşmış sözler, Türk Dilinin etkili anlatımının temel unsurlarından biridir.

Sıra Sizde 2

Deyimler, gerçek anlamından az çok farklı bir anlam taşıyan, en az iki sözcükten kurulmuş, çekici ve etkileyici bir anlatıma sahip kalıplaşmış sözlerdir. Deyimler bazen manzum özellik gösterirler ve kafiyeli yapılardır. Deyimler anonim ürünlerdir, başlangıçta tek insanın zekasının ürünü olmakla birlikte, yayılıp meşhur olarak toplumun ortak malı durumuna yükselmişlerdir. Deyimler yargı bildirmezler. Deyimler kalıplaşmış ifadelerdir. Ancak başta, ortada ve sonda yer alan sözcüklerde birtakım değişiklikler gösterebilirler. Deyimlerin amacı bir durumu ya da kavramı özel bir kalıp içinde çekici ve etkili bir anlatımla belirtmektir. Deyimi oluşturan iki sözcük kesinlikle bitişik yazılmaz ve deyimleri oluşturan ikinci sözcük normal bir fiil olarak çekimlenir. Deyimi oluşturan sözcüklerden biri zaman zaman değiştirilebilir. Deyimlerden çok büyük bir kısmı dilin konuşucularının ürünü, çok azı ise başka dillerden çeviri yoluyla oluşturulurlar. Deyimler, Türkçenin hemen bütün tarihî metinlerinde sıklıkla kullanılmışlardır. Bazı deyimlerin oluşmaları, fıkralarla ilgilidir. Deyimler zaman zaman atasözleriyle karışabilmektedir. Deyimler her ne kadar kalıp yapılar olsa da bazılarında birtakım sözcüklerin yakın anlamlı sözcüklerle yer değiştirmeleri mümkündür. Türkçedeki deyimlerin büyük bir kısmı mastarla biter.

Sıra Sizde 3

Dillerin söz varlığının önemli bir unsuru olan atasözleri, toplumların bilge yönlerini, kazandıkları deneyimleri, dünyaya bakışlarını, anlatım yeteneklerini yansıtan ve çok uzun süre düşünce dünyasında yaşamaya devam edebîlen bir tür kalıplaşmış sözlerdir. Uzun zaman hiç değişmeden yaşayan atasözleri olduğu gibi, zamana ve coğrafyaya göre değişebilen, bazen de tamamıyla unutulanlar olabilmektedir. Atasözlerinin ilk olarak nerede ve hangi ulusta oluştuğu bilinmemekte, ancak yeryüzünde yaşayan bütün ulusların atasözü tanımına uyacak özlü sözlerinin varlığı bilinmektedir. Uzun süreli bir gözlem ve deneyimin ürünü olan atasözleri; bir olayı açıklamaya, bir duruma açıklık getirmeye ve bir olaydan ders çıkarılmasını sağlamaya yönelik, yargı bildiren, kalıplaşmış dil birlikleridir. Atasözlerinin oluşup yaygınlaşması için öncelikle olaylardan ders çıkarmayı becerebilen bir kişinin etrafında olup bitenleri iyi gözlemlemesi, durumu kısa, keskin, insanların zihninde yer edebîlecek bir üslupla dile getirmesi ve bunun insanlar tarafından beğenilmesi gerekir. Atasözüne konu teşkil edecek olayın toplumun geniş kesimlerini ilgilendirecek bir niteliğe sahip olması gerekir ki insanlar, durumu özetleyen söze sahip çıkıp onu sonraki kuşaklara aktarma gereği duysunlar. Atasözlerinin ders verici olma nitelikleri en temel özellikleridir ve yine insan ihtiyacıyla ilgilidir. Yukarıdaki tanımdan çıkan bir başka özellik de atasözlerinin kesin bir yargı bildirmeleri gerekir ki bu yönleriyle deyimlerden kesin olarak ayrılırlar. Bu yapıların başka bir özellikleri ise deyimler gibi kalıplaşmış olmalarıdır. Bir atasözünde bir sözcük çıkartılır ya da atasözünün diziliş sırası değiştirilirse etkili anlatımın çoğunlukla ortadan kalktığı ve atasözünün sıradan bir söz haline geldiği görülür. Atasözlerinin ilk oluşumu doğal olarak bir kişiye bağlıdır, ancak kısa sürede ilk oluşturan ile bağ kopar ve bu sözler anonimleşirler. Hemen hemen tamamı tek cümleden oluşan atasözleri genellikle iki kısımdan oluşur ve ikinci kısım birinci kısımda ifade edilen fikri ve anlamı kuvvetlendirir. Pek çok atasözünün yapısına dikkat edildiğinde genellikle ortadan ikiye bölünmüş bir cümleyle karşılaşılır. Atasözleri toplumun yazılı olmayan kurallarının işletilmesinde sık başvurulan dil unsurları olmalarının yanında kişilerin ahlak eğitimlerine katkıda bulunan bir ders aracı olarak da kullanılırlar. Ayrıca hitabet sanatında konuşmayı daha etkileyici duruma getirmek için de bu büyüleyici sözlere sık sık başvurulur. Atasözleri bir ulusun düşünce ve duygu dünyasında yer alan değerleri ve bu değerlerin yoğurarak oluşturduğu kişiliğini, geleneksel dünya görüşünü içinde barındırırlar. Bu sözler; toplum hayatını yansıtmanın yanında hayatın bütün yönlerini de tahlil eder ve olayların oluş sebeplerine de değinirler. Sözlü kültür ortamlarının ürünü olarak ortaya çıkan atasözleri, yoğun bir bilgiyi hatırda tutmak ve aktarmakla görevlidirler. Bu yüzden atasözlerinde kısalık, düşünceyi en az sözcük ile ve keskin bir anlatımla vermek için belirgin bir kuraldır. Atasözlerinde gereksiz görülecek bir sözcüğe rastlanmaz.

Sıra Sizde 4

İkileme, anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın veya karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır. İkileme, aslında anlamı etkili kılmak amacıyla oluşturulan psikolojiyle ilgili ve dilin müzik yönüne katkı sağlayan bir yapıdır. Atasözleri ve deyimlerin içlerinde yer alan ikilemeler, bu dil varlıklarının belleklere kolay yerleşmelerini ve ezberlenmelerini sağlar. Deyimlerimizin büyük bir çoğunluğunda ikilemelere rastlanır ki bu durum, deyimlerin uzun anlatımlardan daha etkili olmalarını sağlar. İkileme içerisinde yer

alan sözcüklerin en dikkat çekici özellikleri ses benzerliklerinden kaynaklanan ses uygunluğu ve güzelliğidir. Türkçede anlam inceliği sağlamak, kavramı pekiştirmek için hemen hemen her tür sözcükten ikileme kurulabilir. İkilemede yer alan sözcüklerin ikisi Türkçe, biri Türkçe biri alıntı, ya da her ikisi de alıntı olabilir. Türkçe sözcüklerden yapılan ikilemelerin çoğu yansımalardan kurulur. Türkçede bütün sözcük türlerinden ikileme yapmak mümkündür. Özel adlardan kurulan ikileme fazla değildir. Ancak cins adlardan pek çok ikileme kurulmaktadır. Zamirler de ikileme kuruluşunda yer alırlar. Ünlemlerden de ikilemeler kurulur. Fiiller de değişik çekimli biçimleriyle ikilemeler içerisinde yer alırlar. İkilemeler, isimlerden ve fiillerden kurulanlar şeklinde iki grupta ele alınır. İkileme gibi birtakım söz kalıpları, anlamı daha etkili kılmak ve söylenen sözün kabul edilirlik derecesini yükseltmek amacıyla oluşturulur. Dilin en edebî biçiminin kullanıldığı şiir dilinde ikilemelerin daha çok yer alması, onların anlamı pekiştirici, güçlendirici, yer yer abartı verici ve anlatımı kolaylaştırıcı işlevleri dolayısıyladır.

Sıra Sizde 5

Türkçe alıntı sözler yönüyle değerlendirildiğinde dönem dönem başka dillerden yoğun bir sözcük akınıyla karşı karşıya kaldığı görülür. Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla sonuçlandıran Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, Türkçe ile ilgili olarak da bir mücadele vermiş ve Türkçeyi Arapça ile Farsçanın işgalinden kurtarmıştır. Daha sonra gelen devlet yöneticileri ve aydınlar, kurucu kadronun kararlılığını göstermedikleri için Türkçe, Batı kaynaklı bir istila ile karşılaşmıştır. Yaşanılan çağın teknolojik imkânları ve aydınlar ile basın-yayın kuruluşlarının bilinçsiz ve özensiz tutumları, Türkçeye pek çok yabancı kaynaklı sözcüğün gereksiz yere dolmasına yol açmıştır. Pek çok dünya dilini etkilemiş ve sayısız sözcükler vermiş olan Türkçe, yalnızca Arapça ve İngilizce karşısında gerilemiştir. Bunun nedeni de din, teknoloji ve moda ya da özentidir.

Sıra Sizde 6

Bir dilin kollarından birinin bir ülke ya da bölge içerisinde küçük ses farklılıklarıyla birbirinden ayrılan kollarına ağız denir. Zaman zaman şive sözcüğünün de ağız terimi yerine kullanıldığı görülür. Her dilde zaman içerisinde birtakım ses ve biçim farklılıkları oluşur. Bu farklılıklar, anlaşmayı zorlaştıracak düzeye ulaşmışsa şiveler ya da yakın lehçe olarak adlandırılan kollar ortaya çıkar. Bu durumun en belirgin nedeni; bir dili konuşan insan ya da boyların birbirlerinden ayrılıp uzunca bir süre değişik coğrafyalarda yaşamalarıdır. Ayrı yaşama süresinin uzunluğu ve iki kol arasındaki ilişkinin yine uzun süre kopuk olması bazen bu kolların farklı diller olması sonucunu bile doğurabilir. Nitekim bugün yeryüzünde binlerle ifade edilen dilden söz edilmesinin sebebi budur. Bir yazı dili, zaman içerisinde ortaya çıkan yeni kavramlara karşılıklar bulmak için çeşitli kaynaklara başvurmaktadır. Bu kaynakların önde gelenlerinden biri de o yazı dilinin sınırları içerisinde bulunan bölge ağızlarıdır. Ağızlar, zaman zaman ölçünlü dile sözcükler verir. Bir dilin kendi ağız ve lehçelerinden yaptığı böyle alıntılara "iç alıntılar" denir. Dilin karşılaştığı yeni kavram ve durumları karşılamak üzere başvurulacak birkaç yol vardır. Bunlardan biri de ağızlardan sözcükler alıp bunları yazı diline aktarmak ve ihtiyacı karşılamaktadır. Ağızlardan yalnızca sözcük alınmaz. Bazen yazı dilinde bulunan bir sözcük, ağızda küçük ses değişiklikleriyle kullanılmaya başlanır, bu farklı biçim zamanla yaygınlaşır ve yazı dilindeki biçimin yerini alabilir ya da onun yanında birlikte kullanılabilir.

Sıra Sizde 7

Bağlı bulunduğu dilin anlamını değiştirmek, yani sözcüğe yeni mecaz anlamlar yüklemek. Yabancı dillerden aynen veya bozarak bazen de Türkçe sözcüklerle birleştirme yoluyla oluşturulmuş söz veya söz gruplarına çeşitli anlamlar yüklemek. Yakıştırma veya benzetme yoluyla sözcüklere yeni anlamlar yüklemek.

Sıra Sizde 8

Türklerin toplumsal ilişkilerini çok iyi yansıtan unsurlardan biri akrabalıkla ilgili sözlerdir. Başka milletlerle karşılaştırıldığında Türklerdeki çeşitlilik hemen dikkati çeker. Akrabalık adlarının çok ayrıntılı olması insan ilişkileriyle ve hayatı algılama biçimiyle ilgili bir durumdur. Her milletin dili, o milletin yaşadığı hayata göre gelişir, hayatı da büyük ölçüde coğrafya belirler. Türkler akrabalık ilişkilerini çok yoğun yaşayan bir millet olduğu için, bu durum dillerine de yansımış ve Türkçe, başka dillerin tek sözcükle karşıladığı birden fazla akrabalık ilişkisini ayrı ayrı sözcüklerle karşılamıştır. Söz gelişi dayı ve amca Türkler için ayrı kavramlardır ve farklı sözlerle adlandırılır fakat bazı diller bu iki kavramı tek sözle karşılar. Kültürümüzde aynen komşuluk ilişkileri gibi akrabalık ilişkilerinin de etkili olması, ilişki sözlerinin başka hiçbir dilde olmadığı kadar bol ve çok ince anlamlı olmasının temel nedenlerindendir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Acar, K. (2012). *Halk Ağzından TDK Türkçe Sözlük'e Giren Sözler*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.

Aksan, D. (1987). *Türkçenin Gücü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Aksan, D. (1996). *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan, D. (2004). Göktürk Anıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlatım Yolları; *Dil bilim ve Türkçe Yazıları*, Multilingual, İstanbul.

Aksan, D. (2000). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını,* Bilgi Yayınevi, Ankara.

Atalay, B.(1985). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi 1. Cilt,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Buran, A. (2008). "Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Cumhuriyet Devrinde Yazı Dilinin Ağızlardan Aldığı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Makaleler* Turkish Studies Yayınları, Ankara.

Buran, A. (2008). "Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri", *Makaleler*, Turkish Studies Yayınları, Ankara.

Başkan, Ö. (1983). "Türkçede Dil-İçi Dünya Görüşü", *Macit Gökberk Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Çobanoğlu, Ö. (2004). Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Devellioğlu, F. (1990). *Türk Argosu*, Aydın Kitabevi, Ankara.

Elçin, Ş.(1981). *Halk Edebîyatına Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2007). "Batı Türkçesinin Doğuşu", *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2007). "Osmanlı Türkçesi", *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2007). "Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Dili", *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkileme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Muallimoğlu, N. (1983). *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler,* Muallimoğlu Yayınları, İstanbul.

Pala, İ. (2003). *İki Dirhem Bir Çekirdek*, LM Kitapları, İstanbul.

Sinan, A. T. (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya.

Şen, M. (2003). "Argo Üzerine", *Türk Kültüründe Argo*, Sota Yayınları, Haarlem-Hollanda.

Türk Dil Kurumu (1988). *Türkçe Sözlük 1-2* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Türk, V. (2010). Esrar-ı Hikmet (16. Yüzyılda Yazılmış İbni Sina Maceraları), *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları s.307-315.

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Diller arasındaki etkileşimi kavrayabilecek,
- Türk dilinin özellikleri ile zenginlik alanlarını açıklayabilecek,
- Türkçenin söz varlığının anlatım gücünü betimleyebilecek,
- Türkçenin diğer dillerle etkileşimini karşılaştırabilecek,
- Dünyada Türk dilinin konuşulduğu coğrafyaları ayırt edebilecek bilgi ve becerilere sahip olabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Diller Arası Etkileşim
- Anlatım Gücü
- Alıntı
- Verinti
- Türkçenin İç Zenginliği
- Türkçenin Yaygınlığı

İçindekiler

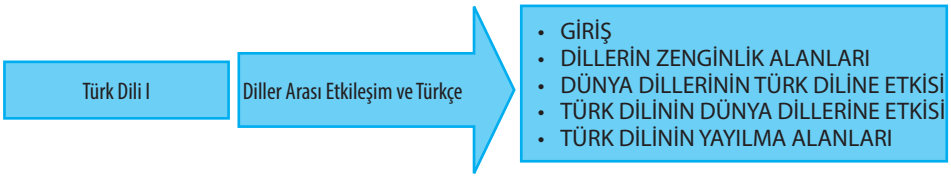

Diller Arası Etkileşim ve Türkçe

GİRİŞ

Topluluklar hâlinde yaşayan insanoğlunun dili her dönemde başka toplulukların dilinden etkilenmiştir. Tarihin karanlık dönemlerinden bu yana bu etkilenme insanoğlunun dilinde kendisini gösterir. Bir toplumun geçmişte hangi toplumlarla ilişki içerisine girdiği, hangi kültür alanları içerisinde kaldığı, hangi inançları benimsediği söz varlığı ögelerinden anlaşılabilir. Özellikle söz varlığı, dillerin yaşadığı değişimleri, etkileşimleri göstermektedir.

Toplumların bir kültür alanına girmeleri, bir inancı benimsemeleri yazının da değişmesini, farklı yazıların benimsenmesini sağlayabilmektedir. Özellikle Türk dili bu açıdan değerlendirildiğinde geçmişte Türkçenin yazımı için pek çok abece kullanıldığı görülür. İlk yazılı kaynağımız Orhon Yazıtları'nda kullanılan ve bir bölümü Türk damgalarından gelen harflerden oluşan Göktürk yazısı ulusal abecemizdir. Ancak daha sonra farklı kültür ve inançların etki alanına giren Uygurlarla birlikte başka abeceler de kullanılır olmuştur. Mani, Soğut, Brahmi, Tibet gibi yazı sistemleriyle Türkçe yazılabilmiştir. Türklerin İslam dinini kabul etmeleriyle birlikte Arap kaynaklı yazı bin yılı aşkın bir süredir Türk dilinin çeşitli yazı dillerinin kâğıda dökülmesinde kullanılmıştır. Bazı Türk toplulukları bugün Arap yazısını hâlâ kullanmaya devam etmektedir. Türkçe için Grek, Ermeni, İbrani, Süryani yazıları da kullanılmıştır. Batı ile ilişkiler sonucunda tanıştığımız Latin abecesi Türkçeyi ifade etmekte en uygun yazı olduğu düşüncesiyle kullanılmaya başlanmıştır. Yine geçen yüzyılda Sovyetler Birliği yönetimi altındaki Türk soylu halklar Latin yazısını kullanırken sonradan Kiril yazısına geçirilmişlerdir. Bugün de Kiril yazısını kullanan Türk soylu halklar bulunmaktadır. Kısacası toplumlar arasındaki etkileşimin izleri söz varlığında ve yazıda kendisini en açık bir biçimde göstermektedir.

Yeryüzünde hiçbir dil saf değildir. İnsanoğlunun yaşadığı bu toplumsal etkileşimler ve değişimler sayesinde diller de başka dillerden etkilenmiştir. Dillerin bu etkileşimleri tarihsel gelişimleri içerisinde değişimler yaşamalarını sağlarken dillerin bazı özelliklerinin belirginleşmesine, söz varlığının gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Bütün bu gelişmeler dillerin birbirinden farklılaşmasına ama kurdukları ilişkiler sonucu da etkileşimlerine yardımcı olmuştur. Zaman içerisinde dillerdeki belirli özelliklerin yoğunlaşmasıyla zenginlik alanları oluşmaya başlamıştır.

Çağlar boyu süregelen diller arası etkileşimle ilgili incelemeleri, dilimize bilgisayar, bilişim, yazılım, donanım gibi yaklaşık 2.500 bilişim terimini kazandıran Prof. Dr. Aydın Köksal'ın "*Dil ile Ekin*" adlı kitabından okuyabilirsiniz. (Toroslu Kitaplığı, 2003.)

KİTAP

DİLLERİN ZENGİNLİK ALANLARI

Göreceli bir kavram olan zenginlik, dilleri nitelemek için kullanıldığında daha da öznel bir görünüme bürünür. Daha önce de belirtildiği gibi gelişmiş, az gelişmiş veya gelişmemiş gibi tanımlamalarla dilleri sınıflandırmak da öznel bir tutumdur. Aslında dillerin zengin veya yoksul, gelişmiş veya az gelişmiş diye nitelendirilmesi, bilimsel bir yaklaşım değildir. Çünkü her dil kendi ölçeğinde gelişmiştir, her dil kendisine göre yeterlidir. Yeryüzündeki her dil, bilinen belirli sayıdaki yöntemle sonsuz sayıda sözcük, terim, deyim, kavram türetebilecek ve tümce üretebilecek yeteneğe sahiptir.

Diller arasında bir karşılaştırma yapılacaksa işlenmişlik açısından dillerin değerlendirilmesi daha doğrudur. Dillerin yazı diline sahip olup olmaması bir değerlendirme ölçütüdür. 2015 yılı verilerine göre yeryüzündeki 7.102 dilden ancak birkaç yüzü yazı dili özelliğine sahiptir (https://www.ethnologue.com/ethnoblog/m-paul-lewis/welcome-18th-edition, Ethnologue Languages of the World). En eski dönemlerinden başlanarak tarihsel metinlerinin yayımlanmış ve işlenmiş olması, yaşayan söz varlığıyla birlikte tarihsel söz varlığının bütünüyle ortaya konulması, halk ağzındaki sözlerin derlenmesi, yeni kavramları karşılamak üzere sözcük ve terim türetme çalışmalarının yürütülmesi, anlatım gücünü gösterecek dil bilgisi ve dil bilimi araştırmalarının gerçekleştirilmesi, dil yetisinin geliştirilmesinde bilişim uygulamalarından yararlanılması vb. özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Bununla birlikte her dil, belirli yönleriyle öne çıkar. Kimi dillerin ünlüleri sayıca çoktur kimi dillerin ünsüzleri, kimi dillerde ses uyumları güçlüdür kimi dillerde ses uyumu söz konusu bile değildir, kimi diller vurguludur kimi dillerde vurgu belli belirsizdir, kimi dillerin söz varlığı birkaç yüz binden oluşur kimi dillerde ise birkaç bin sözcük bulunur. Bütün bunları dilin kendi özellikleri olarak kabul etmek, kimi alanlarda öne çıkan yönlerini ise iç zenginliği olarak değerlendirmek gerekir.

Yapı bakımından eklemeli dil olması dolayısıyla Türkçede yeni sözcükler, terimler türetmek çok daha kolaydır. Hiç kuşkusuz bu özellik, yalnız Türkçe için değil yapı bakımından aynı özelliğe sahip diğer diller için de geçerlidir. Yapım eklerinin sayıca çok ve işlevsel olduğu dillerde bu özellik daha güçlü iken daha az sayıda yapım ekine sahip olan dillerde ekler yoluyla türetilen sözcükler daha sınırlı sayıdadır. Çekimli dillerde ise çekim yoluyla çok sayıda yeni sözcük, terim türetmek mümkündür. Kısacası, her dilin yapısal özelliğine göre sözcük türetmesi söz konusudur. Yöntemler sınırlı olsa da bu yöntemlerle sınırsız sayıda sözcük, terim türetilebilir.

Yapım eklerinin işlevsel ve sayıca çok olduğu Türkçede köklerden ve yapım eklerinden yararlanılarak türetilen *açı, aday, anı, araştırma, artı, bakan, beğeni, bilişim, bölü, donanım, duyum, eksi, görüntü, kavram, olağan, olgu, olumlu, onarmak, onay, ondalık, oturum, ödenek, ödev, öğrenci, öğretmen, sanık, savcı, sayı, sınav, tanık, terim, tüketim, uçak, üçgen, üretici, yargı, yazılım* gibi binlerce sözcük ve terim dilin söz varlığına eklenmiştir.

Ses uyumlarının güçlü oluşu, Türkçenin bir başka özelliğidir. Türkçe sözcüklerde kalınlık incelik açısından uyum (büyük ünlü uyumu) güçlüdür: *ağaçlık, başarılı, dağcılık, doğaçlama, koruyucu, kuşatıcı* gibi kalın bir ünlüyle başlayan sözcükteki ünlüler kalın sıradan devam eder; *çiçekçilik, değerli, eğitici, öğretim, önderlik, üretim* gibi ince ünlülü sözcüklerde ise bu ünlüleri yine ince ünlüler izler. Türkçe sözcüklerde düzlük yuvarlaklık açısından da bir uyum (küçük ünlü uyumu) bulunmaktadır. Düz bir ünlüyle başlayan sözcüklerde birbirini izleyen ünlüler de düz olur: *yaşlılık, gecelik*; yuvarlak bir ünlüyle başlayan sözcüklerde ise birbirini izleyen ünlüler ya düz geniş ya da yuvarlak dar niteliktedir: *ocak, üzüm* gibi.

Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği

Yukarıda ele alınanlar, Türk dilinin genel özelliklerinden bazılarıdır. Türkçenin güçlü yanları ve iç zenginliği olarak değerlendirebileceğimiz alanları da bulunmaktadır. Bunlar Türk dilinin tarihsel derinliği, coğrafi yaygınlığı, söz varlığının genişliği, ilişki ve nezaket sözlerinin yoğunluğu, akrabalık adlarının çeşitliliği, atasözlerinin çokluğu ve anlatım gücüdür.

Tarihsel Derinlik

Türk yazı dili, İkinci Göktürk Kağanlığı Dönemi'nde VIII. yüzyılın ilk yarısında dikilen Orhon Yazıtları ile başlar. Ancak bu yazıtlarda kullanılan dil son derece gelişmiştir, işlektir. Henüz yazı dili niteliğini kazanmış, yeni yazı dili olmuş bir dil gibi değildir. Kurallı bir dil bilgisinin varlığı dikkati çeker. Sözcüklerin gerçek anlamlarının yanı sıra mecaz anlamları da gelişmiştir. Orhon Yazıtları'nda deyimler, atasözü niteliğini kazanmış söz kalıpları vardır. Bir dilde deyim ve atasözlerinin oluşabilmesi için yüzlerce yılın geçmesi gerekmektedir. Üslup son derece akıcı ve sürükleyicidir. Türk edebiyatında hitabet türünün ilk örneği olmasına karşın son derece etkileyici bir anlatım söz konusudur. Bütün bu özellikler, Türk dilinin tarihinin çok daha öncelere, tarihin karanlık dönemlerine kadar uzandığını gösteren kanıtlardır.

Aradan geçen binlerce yıla karşın varlığını sürdüren diller, tarihleri boyunca pek çok dille etkileşim içerisine girmiş, değişim yaşamıştır. Türkçe de tarihi boyunca pek çok dili etkilemiş, pek çok dilden etkilenmiştir. Başka dillerin egemenliği altına girdiği; edebiyat, bilim ve devlet dili olamadığı dönemleri de yaşamıştır. Bütün bu olumsuzluklar, âdeta Türkçenin direnç gücünü artırmıştır. Kültür ilişkileri sonucunda Türkçenin söz varlığı değişerek gelişmiş, zenginleşmiştir. Destanlar çağına kadar uzanan dille, Türk destanları meydana gelmiştir. Binlerce yıllık deneyim, atasözlerini Türkçeye kazandırmıştır. Ancak Çince ve Arapça gibi çağımızın çok az dili bu özelliklere sahiptir.

Coğrafi Yaygınlık

Tarihsel derinliğinin yanı sıra geçmişte yaşanmış olan göçler ve fetihler sonucunda büyük bir alana yayılan Türkçe, bugün geniş bir coğrafyada konuşulma niteliğini de kazanmıştır. Geçen yüzyılın ikinci yarısında çalışmak amacıyla Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden vatandaşlarımız, Türkçenin yaygınlık alanını daha da genişletmiştir. Bugün Avrupa'nın batısından Asya'nın doğusuna kadar uzanan yaklaşık on iki milyon kilometrekarelik bir alanda Türk dili konuşulmaktadır. İngilizce, Arapça, İspanyolca gibi çok az sayıda dil, bu kadar geniş bir coğrafyada konuşulma ayrıcalığına sahiptir.

Türk dilinin tarihte ve bugün yayılma alanları konusuyla ilgili ayrıntılı bilgi için Prof. Dr. Leyla Karahan'ın *Türk Dili Üzerine İncelemeler adlı* kitabını okuyabilirsiniz. (Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.)

KİTAP

Söz Varlığı ve Anlatım Gücü

Bir dildeki sözcüklerin bütünü, söz varlığını (söz dağarcığı, kelime hazinesi) oluşturur (TDK, 2011: 2157). Aynı coğrafyadaki farklı kültürlerle etkileşim sonucunda Türkçenin tarihsel derinliğinden gelen söz varlığı renklenmiş, çeşitlenmiş ve zenginlik kazanmıştır. Bu söz varlığı, Türkçenin anlatım gücünü olumlu yönde etkilemiş, daha da geliştirmiştir. Ölçünlü Türkçenin söz varlığının genel dildeki ögelerinin yer aldığı ve Türk Dil Kurumunun 2011 yılında yayımladığı on birinci baskı Türkçe Sözlük'te madde başı ve madde içi toplam 92.292 sözcük bulunmaktadır. Bu söz varlığına terimler, özel adlar, yerel sözcükler eklenmemiştir. Kimi dillerin sözlüklerinde bu ögeler de yer almakta, kimi dillerin sözlük-

leri ise özel kişi adlarının da katılımıyla ansiklopedik sözlüklere dönüşmektedir. Türkçenin de benzer özellikteki sözlüğünü yayımlama çalışmalarını yürütmekte olan Türk Dil Kurumunun sanal ortamda kullanıma sunduğu Büyük Türkçe Sözlük'te yaklaşık 572.000 söz varlığı bulunmaktadır (TDK, 2011: 2671).

Söz varlığı yalnızca bir sözcük dizisi değildir. Bir toplumun yaşayışına, yaşayış şekline, hayata bakış tarzına, maddi ve manevi değerlerine, inançlarına kısacası kültürüne ilişkin ilk bilgileri söz varlığından elde edebiliriz. Söz varlığı toplumun konuştuğu dilin sözcüklerini, deyimlerini, hazır söz kalıplarını, atasözlerini kapsar. Bir dilin söz varlığı, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyasının, dünya görüşünün göstergesidir. Söz varlığı, kültürün aynasıdır (Aksan, 2004).

Dillerin söz varlığının genişliğinden daha çok, anlatım gücü bir zenginlik alanı olarak görülmektedir. Türkçe, dile getirilmesi en güç olan, ayrıntı sayılabilecek kavramları son derece canlı imgelerle anlatan, söz fırçasıyla insan zihninde canlı resimler çizebilen güçlü bir dildir. Söz sanatı sayılan anlam olayları içinden somutlaştırma ile dilde çok anlamlılığı sağlayan eğilim, Türkçede en güzel örneklerini bulur. En ince, ayrıntı sayılabilecek soyut kavramlar, somutlardan yararlanılarak en güçlü bir biçimde anlatılır (Aksan, 1972).

Atasözleri ve Anlatım Gücü

Atasözleri ve deyimler anlatıma açıklık kazandıran ve renk katan söz varlığı ögeleridir. Her dilin söz varlığında deyimler vardır. Kimi deyimler belirli dillere özgü olsa da bunların benzerleri başka dillerde de görülebilir. Ancak yeryüzündeki her dilin atasözü yoktur. Bir atasözünün oluşabilmesi için yüzyılların geçmesi gerekmektedir. Başlangıçta bir kişi tarafından söylenen ancak dilin konuşurları tarafından benimsenen, yüzyıllarca tekrarlanarak belirli bir kalıba dökülen atasözleri dillerin yaşını da gösteren söz varlığı ögeleridir.

Türkçede yaklaşık 4.500 atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinden kimileri küçük ses farklılıkları dışında yüzyıllardır değişmeden günümüze gelirken kimilerinde az çok sözcük değişmeleri yaşanmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un eseri Divanü Lügati't-Türk'teki "*aç ne yemes, tok ne temes; kanıg kan birle yumas; tag tagka kavuşmas, kişi kişige kavuşur*" atasözleri küçük farklılıklarla bugün de aynen kullanılmaktadır. *"Endik üme evlikni ağırlar"* biçimindeki atasözü bugün *"ahmak misafir ev sahibini ağırlar"*; "*kişi sözleşi yılkı yıdlaşu*" biçimindeki atasözü *"insanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa"* hâlini almıştır. Zamanla hem sözcükleri hem de anlamı değişen atasözleri de vardır: *"Bir karga birle kış kelmes"* atasözü, yardıma gelecekleri beklemek için yavaş hareket etmeyi öğütlerken günümüzde benzeri *"bir çiçekle bahar gelmez"* biçiminde kullanılmaktadır. Anlamı ise "umut verici küçük bir belirti ile doyurucu sonuca ulaşılmaz" biçimindedir.

Yüzlerce yıllık gözlem ve deneyimler sonucunda günümüze ulaşan atasözleri içerisinde toplumsal yaşayış ve insan ilişkileri için öğütler veren *vakit nakittir, balık baştan kokar, yerin kulağı var, görünen köy kılavuz istemez, yoldan kal yoldaştan kalma, sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer, öfke ile kalkan zararla oturur, sona kalan dona kalır, ağlamayan çocuğa meme vermezler* gibi yüzlerce atasözümüz vardır. İklim olaylarını açıklayıp önlem almayı öğütleyen *mart kapıdan baktırır kazma kürek yaktırır*, sağlık için yapılması gerekenleri bildiren *ayağını sıcak tut başını serin; gönlünü ferah tut düşünme derin* gibi atasözleri yaygın olarak kullanılır. Olayları bir öykü anlatır gibi ilgi çekici söz kalıbına dökerek akılda kalıcı hâle getiren atasözleri Türkçenin söz varlığının en ilgi çekici ögeleridir: *Deveye inişi mi seversin yokuşu mu demişler, düze kıran mı girdi* demiş biçimindeki atasözü bir işi en kolay ve rahat yoldan yapmak varken zora sokmanın yanlış bir tutum olduğunu anlatır.

Atasözlerimizin anlatım gücü, ifade edilmesi zor duygu ve düşünceleri açık bir biçimde ortaya koyabilmesindedir: Hiçbir girişimde bulunmadan, bir çaba harcamadan yal-

nızca tatlı sözlerle oyalama tutumu üzerine *bal bal demekle ağız tatlı olmaz*; bozuklukları düzeltecek etkenlerin bulunduğunu ama bu etkenin de bozulması durumunda yapacak bir şey kalmadığını ifade eden *et kokarsa tuzlanır, ya tuz kokarsa ne yapılır*; elde etmek istediklerini aşırı bir biçimde arzulayan kişilere bu uğurda katlanacakları sıkıntıların önemli olmadığını anlatan dervişe "*Bağdat'ta pilav var" demişler, "yalan değilse ırak değil" demiş*; büyük ve zengin kişilerle dost olmayı tasarlayan kişilerin kendi yaşayışını da ona göre ayarlamak zorunda olduğunu belirten *deveci ile görüşen kapısını büyük açmalı*; başkalarını ilgilendirmeyen bir işi herkesin düşüncesini bildirmesine meydan verecek bir biçimde yapmaya kalkanlara *eşeğin kuyruğunu kalabalıkta kesme, kimi uzun der kimi kısa...*

Çalışmayı öğütleyen bir konuşma hazırladığınızı varsayalım. Etkili ve güçlü bir anlatım için konuşmanızda hangi atasözlerimizi örnek olarak kullanabilirsiniz, araştırınız.

SIRA SİZDE 1

Akrabalık Adlarında Çeşitlilik

Bir toplumun hayatında önemli yer tutan varlıklarla, nesnelerle, işlerle, konularla ilgili söz varlığının geniş olduğu bilinmektedir. Türklerde aile bağlarının ve ilişkilerinin güçlü olması, akrabalıkla ilgili adların zenginleşmesini sağlamıştır. Türkçede en yakın akrabadan en uzak akrabaya kadar her birine farklı bir ad verilmiştir. Pek çok dilde amca ile dayıyı, hala ile teyzeyi ayırt edecek sözcük bulunmazken, bu akrabalıklar birer sözcükle karşılanırken Türk dilinde baldız, bacanak, elti, görümce, yenge gibi en uzak akrabaya kadar ayrı ayrı akrabalık adları bulunmaktadır. Dört ayrı akraba baldız, elti, görümce, yenge için Türkçede ayrı ayrı sözcükler kullanılırken bu kavramlar İngilizcede *sister-in-law*, Almancada *schwägerin*, Fransızcada *belle-soeur* gibi pek çok dilde birer sözcükle karşılanmaktadır (Aksan, 2004). Türkçedeki akrabalık adlarının zenginliğinin yanı sıra akrabalık düzeylerini, konuşurun cinsiyetini ve medeni durumunu gösterme özelliği de dikkat çekicidir. Bir kişi baldızından, bacanağından söz ediyorsa konuşurun erkek olduğu; eltisinden, görümcesinden söz edenin ise kadın olduğu anlaşılır. Bacanağı olduğunu söyleyen kişinin de evli olduğu, eşinin bir kız kardeşinin bulunduğu, bu kız kardeşin de evli olduğu anlaşılır. Akrabalık ilişkileri ile düzeylerini, konuşurun cinsiyetini ve medeni durumunu ortaya koyan böyle bir akrabalık adları dizilimi yeryüzünde çok az sayıdaki dilde mevcuttur.

İlişki ve Nezaket Sözleri

Türk kültürünün söz varlığına yansıyan boyutu pek çok kavram alanında kendisini gösterir. En açık örneklerinden biri, ilişki sözlerinin Türkçedeki çeşitliliği ve zenginliğidir (Aksan, 2008). Hayatın her anında yaşanan olaylar için Türkçede ayrı ayrı ilişki sözleri bulunmaktadır: Tıraş olana, yıkanana *sıhhatler olsun*, bir işle uğraşana *kolay gelsin*, evlenenlere *bir yastıkta kocayın*, çocuğu olana *Allah analı babalı büyütsün*, *Allah dört gözden ayırmasın*, çocuğa ad konulduğunda *adıyla yaşasın*, yolcusunu uğurlayana *Allah kavuşturSun*, beklediği kişi geldiğinde veya uzun süredir beklenen bir iş gerçekleştiğinde gözün aydın, bir bardak su verene *su gibi aziz ol, su verenlerin bol olsun*, hastalığından söz ederken karşısındakinin sağlıklı olmasını dilemek için *üzerinize afiyet* vb.

Ölçünlü Türkçedekilerin yanı sıra bölge ağızlarında kullanılanlarla birlikte söz varlığımızda birkaç yüz ilişki sözü bulunmaktadır. Pek çok dilde bulunan günaydın, afiyet olsun, özür dilerim gibi sınırlı sayıda birkaç ilişki sözüne karşılık Türkçedeki ilişki sözlerinin fazlalığı kültürümüzde insan ilişkilerine verilen önemin de bir göstergesidir.

Gıyabında bir kişiden övgü ile söz edileceği zaman dinleyenlerin alınmaması için sizden iyi olmasın, olumsuz davranışları bulunanları örnek verirken *sizi tenzih ederim, sözüm meclisten dışarı*, dinleyeni iğrendirebilecek bir yerin pisliğini anlatırken *yüzünüze güller* türünden nezaket sözleri de başka dillerde örneği pek görülmeyen ifadelerdir.

Sonuç olarak, Türk dilinin genel özelliklerinin yanı sıra zenginlik alanlarının bilinmesi, dile verdiğimiz değerin ve önemin daha da artmasını, Türkçeye duyduğumuz güvenin güçlenmesini sağlayacaktır. Türkçenin zenginlik alanlarından biri olan söz varlığındaki sözcükleri, deyimleri, terimleri, atasözlerini kişisel söz varlığımıza kazandırarak yerli yerinde kullanmak, anlatımımızı güçlendirip etkili hâle getireceği gibi bir kültür zenginliği olan bu değerlerimizin binlerce yıl yaşamasına da katkıda bulunacaktır. İlişki ve nezaket sözleri, gündelik hayatta, iş dünyasında insanlarla doğrudan ve sağlıklı bir iletişim kurmamıza yardımcı olabilecek dil zenginliğimizdir.

DİKKAT

Türkçede akrabalık, renkler ve kimi kavram alanlarında olağanüstü bir zenginlik görülür. Bunda Türklerde akrabalık bağlarının sıkı oluşu, doğadaki renklerin anlatımında ayrıntıları iyi gözleme gibi nedenlerin etkili olduğu belirtilmektedir.

DÜNYA DİLLERİNİN TÜRK DİLİNE ETKİSİ

Toplumlar ve kültürler arasındaki ilişkiler, dillerin birbirini etkilemesinde daima belirleyici olmuştur. Yeryüzünde dillerin oluşumundan bu yana diller arasında bir etkileşim söz konusudur. Bir arada yaşayan veya uzak yakın komşuluk ilişkisi içerisinde bulunan toplumların en eski dönemlerden bu yana aralarında kurdukları ilişkiler sonucunda birbirini etkiledikleri bilinmektedir. İnsanoğlunun var oluşundan başlayıp avcılık-toplayıcılık, tarımcılık aşamalarında kurdukları ilişkilerle dilleri de etkilenmeye başlamıştır. Ticari ilişkiler, savaşlar, barışlar, buluşlar, felaketler kısacası yeryüzünde yaşanan her olay, dillerin birbirini etkilemesinde pay sahibi olmuştur. Bir inanca girme, bir uygarlık dairesine katılma da dillerin etkilenmesinde bir başka etkendir.

Dillerin etkileşimi genellikle sözcük alışverişi ile sınırlı kalabildiği gibi kimi zaman dil bilgisi ögelerinin bulaşmasına, söz diziminin etkilenmesine de yol açabilmiştir. Diller arası etkileşimde verici dilleri konuşan toplumların uygarlıkta, bilimde, kültürde üretken ve baskın olmaları dikkat çeker. Dillerin etkisi aslında kültürlerin, uygarlıkların etkisi olarak kendisini gösterir. Bilimde, teknolojide, uygarlıkta üretken olan toplumlar verici dil olarak başka dillerin söz varlığına sözcükler aktarır. Bir kültür dairesine giren toplumlar da o kültürle ilgili sözcükleri, deyimleri alırlar.

SIRA SİZDE 2

Yeryüzünde yaşanan felaketler sonucunda Türkçenin söz varlığına girmiş yabancı kökenli bir sözcük anımsıyor musunuz? Araştırınız.

Dünden Bugüne Yabancı Dillerin Etkisi

Tarihin karanlık dönemlerine kadar kökleri uzanan, geniş bir coğrafyaya yayılan Türkçe pek çok dilden etkilenmiş, pek çok dili etkilemiştir. İlişkide bulunulan çeşitli ulusların dillerinden sözcük alışverişi ile başlayan bu etkileşim; dönemden döneme değişen dillerle sürmüş, azalan veya artan yoğunlukta kendisini göstermiştir.

Eski Türkçe Döneminde Yabancı Dillerin Etkisi

Orhon Yazıtları'nda Çince (*totok* 'askerî vali'), Sanskritçe (*çıntan* 'sandal ağacı'), Soğdca (*ıgar* 'güçlü, kudretli'), Hintçe (*makaraç* 'bir unvan veya kişi adı'), Tibetçe (*bölün* 'yüksek görevli') gibi birkaç dilden alınma çok az sayıdaki sözcükle (Tekin, 2010) başlayan etkileşim, daha sonraki dönemlerde çeşitli coğrafyalarda kullanılan Türk yazı dillerinde artmaya başlamıştır.

Budizm, Maniheizm, Nasturilik gibi çeşitli inançları benimseyen Uygurların söz varlığında Çinceden (*buşi* 'sadaka', *toyın* 'rahip', *tıtsı* 'öğrenci'), Soğdcadan (*ajun* 'hayat; dünya', *frişti* 'melek, elçi', *tamu* 'cehennem'), Sanskritçeden (*çambudiwip* 'dünya', *çatik* 'Buda'nın

önceki yaşamlarından birinin öyküsü', *paramit* 'erdem'), Toharca (*künçit* 'susam', *lesp* 'vücudun bir usaresi', *nayvazik* 'cin') gibi çeşitli dillerden alıntılarla yabancı sözlerin (Gabain, 2007) oranında ve kullanım sıklığında Göktürkçeye göre artış görülür.

Göktürk ve Uygur yazı dillerinin söz varlığındaki yabancı sözcükler üzerine bir sayım yapan (Aksan, 2004: 126). Orhon Yazıtları'nda yabancı kökenli sözcüklerin oranı %1'in altında iken Uygur metinlerinde %2 ile %5 arasında değiştiğini, kimi yerlerde %12'ye kadar yükseldiğini belirtir. Türklerin İslam dinine girmesiyle birlikte bu kez de Arapça, Farsça sözcükler Karahanlı Dönemi eserlerinden itibaren Türk yazı dillerinde görülmeye başlanır. Bu dönemin ilk eserlerinden Yusuf Has Hacib'in yazdığı Kutadgu Bilig'de Arapçadan alınma *haber, hacet, fitne, kudret, mezalim, nefs, Rab, rahmet, sohbet*; Farsçadan alınma *namaz, pend* (öğüt), *ruze* (oruç) vb. yabancı sözlerin oranının %1,9 iken yaklaşık iki yüzyıl sonra yazılan Atabetü'l-Hakayık'ta %26'ya kadar çıktığı belirlenmiştir (Aksan, 2004).

Türkiye Türkçesine Yabancı Dillerin Etkisi

Önceleri Çince, Sanskritçe, Soğdca, Toharca vb. dillerden etkilenen Türkçenin söz varlığının, İslam uygarlığı çevresinde ise Arapçadan, Farsçadan etkilenmeye başladığı gözlenir. Bununla birlikte, Batı Oğuz Türkçesi temelinde gelişen ve Türkiye Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinde Arapça, Farsça alıntılar, yine de belirli bir düzeyde kalmıştır.

Bugün yabancı karşılıklarının yaygınlaştığı birçok kavramın Türkçelerinin yaşadığını gördüğümüz 13-15. yüzyıllar arasındaki bu dönem eserlerinde yabancı sözlerden etkilenmenin ortalama %20 olduğu belirlenmiştir. Sultan Veled'in İbtidaname'sinde %13, Yunus Emre'nin şiirlerinde ve Âşık Paşa'nın Garibname'sinde yaklaşık %20, Kul Mesud'un Kelile ve Dimne çevirisinde %16 oranında yabancı sözcük bulunmaktadır (Aksan, 2004). Ancak 16. yüzyıl başlarından itibaren edebî eserlerin söz varlığında Arapçadan, Farsçadan alıntılarda artış gözlenir. Özellikle divan şiirinin Fars ve Arap edebiyatından esinlenmesinin sonucunda söz varlığının Arapça, Farsça alıntılarla görünümü de değişmeye başlar.

Türkçede karşılığı bulunan sözcüklerin yerine de alıntı sözlerin kullanılması halk dilinden kopuk bir yüksek zümre dilinin doğuşuna yol açmıştır: göz varken *dide*; kaş varken *ebru*; dudak varken *leb*; ağız varken *dehen~dehan* veya fem; yıldız varken necm, kevkeb, ahter veya *sitare*; güneş varken *şems, aftab, mihr* veya *hurşid*; ay varken *kamer* veya *mah* gibi. Edebî eserlerde yabancı ögelerin oranının da gittikçe arttığı görülür. Süleyman Çelebi'nin Mevlid'inde %26 dolayındaki yabancı ögelerin oranı Baki'nin şiirlerinde %65'e, Nef´i'de %60'a, Nabi'de %54'e yükselir. Mahallileşme akımının öncülerinden Nedim'de ise bu oran %41'e kadar gerilemiştir (Aksan, 2004).

Osmanlı Türkçesinde Yabancı Dillerin Etkisi

Bu etkilenme yalnızca söz varlığıyla sınırlı kalmamıştır. Yabancı dil bilgisi ögeleri ve kuralları da giderek artan bir yoğunlukta Türkçeye bulaşmaya başlamıştır. Aslında her dilde alıntı sözler bulunur ancak dil bilgisi ögeleri, kuralları kolay kolay bir dilden bir başka dile geçmez. Osmanlı Türkçesi olarak adlandırdığımız Türkçenin 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar olan döneminde Arapça, Farsça dil bilgisi kuralları ve ögeleri de dilin yapısına etki etmeye başlamıştır.

Alıntı sözcüklerin çokluklarının Türkçedeki çokluk ekiyle değil Arapçadaki, Farsçadaki özgün çokluk biçimleriyle kullanılması: kitaplar yerine *kütüb*, şairler yerine *şuara*, yetimler yerine *eytam*, memurlar yerine *memurin*, şahlar yerine *şahan*, mürgler yerine *mürgân* 'kuşlar', bendeler yerine *bendegân* 'köleler'...

Türkçede ikili çokluk bulunmamasına, bu durumun sayı sıfatlarıyla kurulan tamlamalarla ifade edilmesine karşın Arapçadan ikili çokluk biçimin de alıntılanması: iki devlet yerine *devleteyn*, iki taraf yerine *tarafeyn*, iki muhterem *muhteremeyn* vb.

Tamlamalarda tamlayanın tamlanandan önce gelmesi kuralı Türkçenin en belirgin özelliği iken Farsçadan ve Arapçadan geçen tamlamalarda tamlananın önce tamlayanın ise sonra gelmesi: İslam dini yerine *din-i İslam,* İstanbul şehri yerine *şehr-i İstanbul*, Osmanlı Devleti yerine Devlet-i Osmaniye; mülkün maliki yerine *malikü'l-mülk* vb.

Türkçede sözcüklerin cinsiyeti bulunmamasına karşın Arapçadan geçen sözcüklerde erilliklerin ve dişilliklerin korunması, tamlamaların da sözcüklerin cinsiyeti gözetilerek yapılması: *hikâye-i garibe* 'garip hikâye', *hadise-i müessife* 'üzücü olay' vb.

Eklemeli bir dil olan Türkçede bütün eklerin son ek olmasına, ön ek bulunmamasına karşın Farsçadan, Arapçadan ön ek ve edatların alıntılanması: *bî-baht* 'bahtsız', *na-mert* 'mert olmayan, alçak', *hem-cins* 'türdeş'; *la-mekân* 'mekânsız', *ma-beyn* 'iki şeyin arası', *gayrimenkul* 'taşınmaz' vb.

Yan cümlenin önce, asıl cümlenin sonra geldiği Türkçenin söz dizimi kuralına aykırı olarak asıl cümlenin önce yan cümlenin sonra geldiği ki'li birleşik cümlenin yaygınlaşması ise dil bilgisi açısından etkilenmenin bir başka örneği olmuştur. Bu yapıdaki cümleler, özellikle düzyazıda satırlarca sürüp giden ifadelerin anlaşılmasını güçleştirmiştir.

Dil öğretiminden yalnızca Arapçanın ve Farsçanın öğretiminin anlaşılması, bu dillerden geçme sözcüklerin yazımda Türkçeleşmesini büyük ölçüde engellemiştir. Arap kaynaklı alfabenin kullanılması da Arapça ve Farsça sözcüklerin yazıda bütün özellikleri ve kurallarıyla birlikte kullanılması sonucunu doğurmuştur. Türkçede tek /s/ sesi olmasına karşın Arap alfabesinde üç ayrı harf; Türkçede tek /z/ sesine karşılık Arap alfabesinde dört ayrı harf bulunması, bu harfleri taşıyan sözcüklerin de özgün biçimiyle yazılması kuralını yerleştirmiştir. Ancak bu durum, sözcüklerin söylenişte Türkçeleşmesini önleyememiştir. Arap alfabesindeki üç farklı /s/ sesi için üç farklı harfin kullanıldığı *mebus, hasret, basiret* sözcüklerindeki bu harfler, Türkçedeki tek ses değeri ile karşılanmıştır.

Söyleyişte Türkçeleşen beyhude, iştah, tercüme gibi alıntı sözcüklerin bu kullanışlarının yanlış olduğunu; *bîhûde, iştihâ, terceme* gibi özgün biçimleriyle söylenmesi gerektiğini savunanlar da çıkmıştır. Bu sözcüklerle birlikte benzer durumda olan *âbnûs, dîvâr, enbâr, nerdübân* sözleri *abanoz, duvar, ambar, merdiven* gibi alıntılar, bütün ısrarlara karşın halkın benimsediği biçimlerle söz varlığımıza yerleşmiştir.

Arapçanın Türkçe üzerindeki etkisinin bir göstergesi de Osmanlı Türkçesi döneminde yeni kavramlar için sözcük veya terim türetmek gerektiğinde Arapçanın söz varlığından, kurallarından ve özelliklerinden yararlanılmasıdır. Uçak için tayr kökünden *tayyare,* gezegen için seyr kökünden *seyyare*, ülkü için fikr kökünden *mefkûre* türetilmiştir. Osmanlı Türkçesinde Arapça köklerden emniyet, *mukmir* 'mehtaplı', *mükevkep* 'yıldızlı', *müşemmes* 'güneş görmüş, çok güneşli', *tahtelbahir* 'denizaltı' gibi sözcükler yapılmıştır.

DİKKAT

Farsça *nazük* sözünden Arapça çekim kuralına göre nezaket sözünün türetilmesi ilginç bir örnektir. Farsçada da Arapçada da nezaket diye bir sözcük yokken Osmanlı Türkçesinde türetilen bu sözcük, günümüz Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır.

Batı Dillerinin Türkçeye Etkisi

Tanzimat Fermanı ile birlikte Batı'ya yöneliş, Türkçenin söz varlığında bu kez de Fransızcanın etkisini başlatmıştır. Önceleri denizcilik, ticaret gibi belirli alanlardaki İtalyanca *acente, banka, bono, borda, iskele, güverte* vb. sözcüklerle başlayan Batı dillerinden alıntılar Fransızca ile ilişkiler sonucunda artmıştır: *abone, balkon, balon, bilet, jandarma, jüri, kabine, konferans, lamba, manto, moda, palto, rapor, salon, torpil*. Bir dönem, Fransızca-

dan hitap biçimleri, ilişki sözcükleri de alıntılanmıştır: *bonjur, madam, matmazel, mösyö, mersi* vb.

Türkçenin söz varlığına geçerken Arap kaynaklı yazıyla okundukları gibi yazılan Fransızca sözcükler, genellikle Türkçenin ses yapısına uydurularak kullanılmış, bu durum Latin kaynaklı Türk yazısının kullanımı sırasında da sürmüştür. Fransızca sözcüklerin Türkçeleştirilmesi yöntemi yakın dönemde İngilizceden alıntılanan sözcüklere de uygulanmıştır. Örneğin Amerikan İngilizcesinden Türkçeye geçen ve Türkçe karşılığı yenileşim olan *innovation* sözü, basın yayın organlarında ve kitle iletişim araçlarında inovasyon biçiminde kullanılmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anglosakson kültürün egemenlik alanının artmasıyla birlikte İngilizce pek çok dili etkilediği gibi Türkçeyi de etkilemeye başlamıştır. Gündelik hayatta, sağlık bilimlerinde, ticarette, sporda, bilişimde, müzikte ve çeşitli alanlarda kullanılan *blender, boarding card, bodyguard, by-pass, bestseller, billboard, catering, center, dribbling, e-mail, format, rating, single, self-service, server* gibi İngilizce kökenli sözcükler, Türkçenin söz varlığını olumsuz bir biçimde etkilemektedir.

Türkçenin söz varlığında eğilim, yönelim, gelişme, çizgi gibi birden çok seçeneği bulunan trend sözünün Türkçedeki karşılıklarının göz ardı edilerek kullanılması hem söz varlığımızı yabancılaştırmakta hem Türkçe sözlerin kullanım sıklığını azaltmakta hem de bu sözcükler arasındaki ince anlam ayrılıklarını yok etmektedir. Olumsuzluklar bununla da sınırlı kalmamakta Türkçenin yazım ve söyleyiş kurallarını sarsan kullanımlar görülmektedir. Aynı alfabeyi kullanmanın yanı sıra yabancı dil olarak İngilizcenin yaygın bir biçimde öğretilmesinin sonucu olarak İngilizce alıntılar özgün biçimleriyle yazılmaktadır. İngilizcenin söyleyiş kurallarına göre söylenilen bu sözcüklere gelen Türkçe eklerin de söylenişe uydurulması sonucunda *blender'da, bestseller'lar, center'ımızda, single'ını, server'a* gibi tuhaf yazılış biçimleri ortaya çıkmıştır.

Trend sözünün Türkçedeki karşılıklarını inceleyen Bedri Aydoğan'ın yazısına http://www.tdkdergi.gov.tr/TDD/2004s628/2004s628_04_B_AYDOGAN.pdf adresinden ulaşabilirsiniz.

İNTERNET

İngilizce alıntıların Türkçede okunduğu gibi yazılması da söz varlığını yabancılaştıracağı, yeni sorunlara yol açacağı için bu sözlerin yerine önerilen karşılıkların kullanılması, Türkçenin yabancı dillerden daha az etkilenmesine katkıda bulunacaktır: *blender* yerine karıştırıcı, *boarding card* yerine uçuş kartı, *bodyguard* yerine koruma, *by-pass* yerine köprüleme, *bestseller* yerine çoksatar, *billboard* yerine duyurumluk, *catering* yerine yemek hizmeti, *center* yerine merkez, *dribbling* yerine top sürme, *e-mail* yerine e-posta, *format* yerine biçim, *rating* yerine değerlendirme, *single* yerine tekli, *self-service* yerine seçal, *server* yerine sunucu...

Her Yabancı Sözcük Olumsuz Bir Etkilenme midir?

Türk dilinin tarihsel gelişimi içerisinde ilişkide bulunduğu başka pek çok dil bulunmaktadır. Çeşitli dönemlerde yaşanan etkileşim sonucunda sözcük alışverişi kaçınılmaz bir gerçektir. İlk kez karşılaşılan ve kullanılan aygıtları, ürünleri, kavramları gösteren *radyo, telefon; patates, kivi; kravat, broş; döviz, enflasyon* gibi sözcükler ister istemez dilin söz varlığına girmektedir. Dilin öz kaynaklarıyla karşılanamayan bu tür bilgi alıntıları, dillerin kazancı ve zenginliği olarak görülmektedir.

Toplumun kavram dünyasında bulunmayan bu sözcükler dile yerleşirken kimi zaman özel bir anlam ve işlev de kazanır. Türkçedeki *üzüntü, acı, sıkıntı* sözlerinin yanı sıra Arapça veya Farsça kökenli *hüzün, keder, dert, yeis, gam, teessür, ızdırap, elem* gibi alıntı sözcükler, ince anlam farklılıklarıyla söz varlığımızın kazancı olmuştur. Türkçede *oda*

varken Fransızca *salon* "konukları ağırlamakta kullanılan en geniş oda; sergi ve toplantı yeri" anlamlarıyla Türkçeye geçmiştir. Bununla da kalmamış *salon adamı, salon bitkileri, güzellik salonu, oyun salonu, yolcu salonu* gibi birleşik sözcüklerde özel kullanım alanı oluşturmuştur.

Kimi zaman bir marka adı bile söz varlığına girebilmiştir: Aydınlatma ölçü birimi *lux*, pompalı gaz lambası markası olarak kullanılırken bir dönem en yaygın aydınlatma aracının adı olmuştur. *Lüks lambası* zamanla *lüks* olmuş, halk dilinde de *lüküs* biçimine dönüşmüştür. *Jilet, jakuzi, mavzer* vb. sözler özel ad iken marka adına sonra da tür adına dönüşerek dilimizin söz varlığına katılmıştır. Bu sözcükleri dilimizin söz varlığında karşılığı bulunmasına rağmen tamamen özenti sonucu kullanılan *center, consensus, trend* vb. gibi algılamamak gerekir.

SIRA SİZDE 3

Marka adı iken tür adı olarak kullanılan sözcüklere günümüzden örnekler bulunuz.

Karşılığı bulunmadığı veya bulunsa bile yerleşmediği için dilimize geçen alıntılar, bugün de Türkçenin söz varlığında yaşamaktadır. Türklerin tarih boyunca ilişki içerisinde olduğu dillerden aldığı sözcükler; aynı zamanda kültür ilişkilerimizi ve bu ilişkilerimizin boyutlarını, tarihini gösteren ipuçlarıdır. Sözlüklerimize de geçen bu sözcükler artık Türkçenin malı olmuştur.

Türk Dil Kurumu tarafından 2011 yılında yayımlanan on birinci baskı Türkçe Sözlük'teki bu türden alıntı sözcüklerin dillere göre sayıları şöyledir:

Arapça 6.512, Fransızca 5.537, Farsça 1.375, İtalyanca 606, İngilizce 513, Rumca 447, Almanca 105, Latince 68, Rusça 39, Yunanca 35, İspanyolca 31, Ermenice 24, Bulgarca 22, Macarca 15, Moğolca 12, Japonca 12, İbranice 8, Fince 2, Malay dili 2, Portekizce 2, Soğdca 2, Arnavutça 1, Korece 1, Sırpça 1, Slavca 1.

Çeşitli diller aracılığıyla Amerika, Brezilya, Madagaskar, Maldivler yerlilerinin dilinden geçme çok az sayıda sözcük de Türkçenin söz varlığında yer alır (TDK, 2011).

TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİNE ETKİSİ

Türkler, tarihleri boyunca ilişkide bulundukları toplumlardan sözcükler aldıkları gibi bu toplumlardan çoğunun dillerine sözcükler de vermiştir. Türklerin de bilimde, kültürde, uygarlıkta üretken oldukları dönemlerde dünya dillerine katkıda bulundukları somut örneklerden görülmektedir. Yalnızca Türkiye Türkçesinin değil tarihî veya çağdaş Türk yazı dilleri ve lehçeleri, pek çok toplumun diline Türk dilinin söz varlığından sözcükler eklemiştir. Türk kültürünün ve Türkçenin çekim merkezi olduğu çeşitli dönemlerde Türkçe sözcükler başka dillere geçmiştir. En eski dönemlerde ilişkide bulunduğumuz Çinceden başlayarak Macarcaya, Finceye, Farsçaya, Urducaya, Arapçaya, Rusçaya, Ukraynacaya, Ermeniceye, Yunancaya, Rumenceye, Bulgarcaya, Sırpçaya, Arnavutçaya, Çekçeye, İtalyancaya, Fransızcaya, İngilizceye, Almancaya sözcükler vermiştir.

KİTAP

Türkçeden diğer dillerin söz varlığına geçen sözcükleri öğrenmek için Günay Karaağaç tarafından hazırlanan *Türkçe Verintiler Sözlüğü'den* yararlanabilirsiniz. (TDK Yayınları, Ankara, 2008)

Dünya Dillerine Türkçeden Geçen Sözcükler

Dünya dillerinin söz varlığına Türkçenin verdiği sözlerden en çok bilineni yoğurt olmakla birlikte bacanak, çakal, damga, dolma, düğme, kayık, kazan, köşk, ocak, sarma gibi çok

sayıda sözcük başka dillere geçmiştir. Çeşitli dillerden alıntıların Türkçeleşmiş biçimleriyle ve Türkçe aracılığıyla başka dillere geçen *divan, kahve, kervansaray, kubbe, sultan* gibi sözcüklerin de eklenmesiyle dünya dillerine verintilerimizin on binin üzerinde olduğu ortaya konulmuştur (Karaağaç, 2008). *Yoğurt, köşk, çakal* gibi bazı sözcüklerin birkaç dile birden geçtiği göz önüne alınarak her biri ayrı ayrı sayıldığında bütün dünya dillerindeki toplam verintilerimizin otuz binin üzerinde olduğu görülür.

Türkçeden en fazla sözcüğün geçtiği dil Sırpçadır. Bir zamanlar dokuz bine yakın sözcüğün bulunduğu belirlenmiştir. Bugün Sırpçada sayısı yedi bine yaklaşan Türkçe alıntıdan *badžànak* 'bacanak', *bàlta* 'balta', *dùšek* 'döşek', *jòrgan* 'yorgan', *kàjmak* 'kaymak', *òdžak* 'ocak' bunlardan yalnızca birkaçıdır. Sırp Türkolog Dr. Mirjana Marinkoviç, 2008 yılında Belgrad'da çıkan bir dergide Türkçe sözlerin Sırpçadaki yoğunluğunu ve kullanım sıklığını ele almıştır.

Mirjana Marinkoviç'in Sırpçadaki Türkçe sözcükler üzerine yazısına http://www.tdkdergi.gov.tr/TDD/2009s689/2009s68901MARINKOVIC.pdf adresinden erişebilirsiniz.

İNTERNET

Bulgarcadan Türkçeye geçen yirmi iki söze karşılık Bulgarcada *ajràn* 'ayran', *bej* 'bey', *boyadžiya* 'boyacı', gjuvèč 'güveç', *djuzen* 'düzen', *djušeme* 'döşeme' gibi yaklaşık altı yüz Türkçe alıntı kullanılmaktadır.

Türkçedeki bir Arnavutça alıntı söze karşılık Arnavutçada birkaç yüz Türkçe alıntı belirlenmiştir: *arpaxhik* 'arpacık', *ashik* 'aşık kemiği', *bullgur* 'bulgur', *dizgjin* 'dizgin', *gjerdek ~ gjurdek* 'gerdek', *jufkë* yufka'.

Macarca on beş alıntıya karşın Türkçenin bu dile verdiği sözcük sayısı bine yakındır: *àcs* 'ağaççı, dülger', *àrok* 'ark', *èrdem* 'erdem', *kecske* 'keçi', *szakál* 'sakal', *teve* 'deve'. Bu sözcükler içerisinde Türkçe ile tarihsel ilişkileri bulunan Macarların en eski dönemlerinde Türkçeden alıntıları Türkolojinin ilgi çekici konularından biridir.

Alıntıladığımız herhangi bir sözcük olmamasına karşın Rumenceye verdiğimiz Türkçe sözlerin sayısı da birkaç yüzdür: *abá* 'aba', *bairac* 'bayrak', *caic, caica* 'kayık, sandal', *caragios, caraghios* 'kukla oyunu, Karagöz', *iavaş* 'yavaş', *odabáş* 'odabaşı'.

Rusçadan Türkiye Türkçesine geçen otuz dokuz söze karşılık Rusçanın Türk yazı dillerinden ve lehçelerinden alıntılarının sayısı bin beş yüzün üzerindedir. Bu söz varlığının bir bölümü aynı coğrafyada yaşayan Türk yazı dillerinden ve lehçelerinden Rusçaya geçmiştir. *ajva* 'ayva', *burčak* 'burçak', *iserga* 'ısırga, küpe', *kurdjuk* 'kuyruk', *tamga* 'damga', *utjug* 'ütü'.

Günümüz Türkçesindeki bin üç yüz yetmiş beş alıntıya karşın Farsçada iki bine yakın Türkçe sözün kullanıldığı belirlenmiştir. Bu sözlerin bir bölümü İran'da hüküm süren Türk hanedanları döneminde ve İran'da yaşamakta olan Türk soylu topluluklardan alıntılamadır: *bayrak* 'bayrak', *gelengiden* 'mekanizma', *kaşuk* 'kaşık', *urdek* 'ördek', *yagi* 'yağı, düşman'.

Türkiye Türkçesinde bugün alıntı bulunmasa da Hintçe ve Urducadaki birkaç yüz Türkçe sözcük içerisinde *begum* 'bir unvan', *bulak* 'pınar', *khazanchi* 'kazancı', *kiyma* 'kıyma', *tamancha* 'tabanca', *top* 'top' gibi örnekler dikkat çeker.

En fazla sözcük aldığımız dil olan Arapçanın çeşitli ülkelerdeki lehçelerinde kullanıldığı belirlenen *binbāşī* 'binbaşı', *çālgī* 'çalgı, müzik aleti', *doşag* 'döşek', *sincak* çoğulu *sanācik* 'sancak', *tūmān* 'tümen, on bin', *ūdacī* 'odacı' gibi sözcükler Türkçe alıntılardan yalnızca birkaçıdır.

Türkçe Sözlük'teki beş yüz on üç alıntıya karşın İngilizcedeki Türkçe alıntıların sayısı dört yüzün üzerindedir. Ancak bu sayının bir bölümünü Türkçe aracılığıyla geçen Arapça, Farsça kökenli sözcükler oluşturur. Türkçe kökenli alıntıların sayısı ise yüze yakındır:

bosh 'saçma; değersiz', *caique* 'kayık', *dolma* 'dolma', *döner* 'döner kebabı', *jackal* 'çakal', *kilim* 'kilim'.

İNTERNET

Şükrü Halûk Akalın'ın "Boş" sözünün İngilizceye geçiş öyküsünü anlattığı yazısını Genel Ağ'daki http://www.tdkdergi.gov.tr/TDD/2010s701/2010701akalin.pdf adresinden okuyabilirsiniz.

Türkçedeki 5.500 'ün üzerindeki Fransızca alıntıya karşılık bu dile geçen Türkçe kökenli sözcük sayısı yüze yakındır: *agha, aga* 'ağa', *doliman* 'dolama, yenleri düğmeli ve dar manşetli uzun elbise', *khan* 'han', *kiosque* 'köşk', *koumys* 'kımız', *odalique* 'odalık'.

Almancadaki Türkçe kökenli birkaç sözcüğe *Dolmetscher* 'dilmaç, çevirmen', *dolmusch* 'dolmuş', *joghurt* 'yoğurt', *kajak* 'kayak' örnekleri verilebilir.

Dünya dillerindeki Türkçe alıntıların eski ve yeni oluşlarına göre bir değerlendirme yapıldığında en son verdiğimiz sözcüklerin döner ve dolmuş olması, verintilerin de niteliğini ortaya koyar. Toplumlar; bilimde, teknolojide, uygarlıkta üretken oldukları, dünya siyasetinde bir güç hâline geldikleri dönemlerde başka dillere sözcüklerini de verirler. Ancak bilimde, teknolojide, uygarlıkta tüketici olan toplumların başka dillere katkıları da sınırlıdır. Türkler de bilimde, teknikte, uygarlıkta üretken; dünya siyasetinde egemen oldukları dönemlerde başka dillere sözcükler vermişlerdir.

SIRA SİZDE 4

Yogurt (yoghurt) sözü ile ilgili bilgileri araştırınız.

TÜRK DİLİNİN YAYILMA ALANLARI

Türkiye Türkçesinin de içinde yer aldığı Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızları, bugün Kuzey Buz Denizi kıyılarından başlayıp Hindistan'ın kuzeyine, Kuzey Batı Avrupa'nın Atlas Okyanusu'ndaki kıyılarından başlayıp Çin'in içlerine kadar olan geniş alanda yazı, konuşma, bilim, sanat ve kültür dili olarak yayılmış bulunmaktadır. Türk dilinin bu yayılma alanı, yüzyılların sonucundadır. Değişik coğrafyalarda çeşitli devletler kuran Türk soylu halklar, dillerini de bu coğrafyalarda yaygın hâle getirmiştir. Bugün yaklaşık on iki milyon kilometrelik bir alanda Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızları varlığını sürdürmektedir.

Türkçenin bu coğrafi yaygınlığını dile getiren ilk kişilerden biri Macar Türkoloğu Armin Vambery'dir. Balkanlardan Mançurya'ya kadar yolculuk yapacak bir kişinin yalnızca Türkçe bilmesi hâlinde bu yolculuğunu çok kolay bir biçimde gerçekleştireceğini söyleyen Vambery, böyle bir yolculuğu kendisi de gerçekleştirmiştir.

Türk dilinin yayılma alanlarını belirlerken öncelikle bütün bu yazı dillerini, lehçelerini ve ağızlarını değerlendirmek gerekir. Türkiye Türkçesiyle birlikte Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Özbek, Uygur, Kazak, Tatar, Başkurt, Kırgız, Karakalpak, Karaçay, Balkar, Nogay, Kumuk, Tuva, Hakas, Altay Türkçeleri ile çeşitli özellikleri bakımından Türk yazı dillerinden farklılaşarak bağımsız birer dil durumuna gelen Çuvaşça ve Yakutça, yirmi yazı dili hâlinde bu geniş coğrafyada devlet dili, resmî dil veya özerk dil olarak kullanılmaktadır.

Bu yazı dillerinin yanı sıra yazı dili olamamış veya bir dönem yazı dili iken sonradan bu niteliğini yitirmesi yüzünden yalnızca konuşma dili olarak kalmış Afşar, Ahıska, Horasan, Kaşkay, Karayim, Salar, Sarı Uygur, Şor, Teleüt gibi Türk dilinin çeşitli kollarıyla en eski Türkçeden izler taşıyan Halaççа da bu coğrafyada varlığını sürdürmektedir. Söz konusu konuşma dillerinden bazılarıyla yayımlanmış eserler de bulunmaktadır.

Bütün bu yazı dilleri ve ağızlarıyla birlikte Türk dili konuşurlarının iki yüz yirmi milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Kimi ülkelerde kesin nüfus sayımı sonuçlarının açıklanmaması kimi ülkelerde ise dillere göre nüfus dağılımı bilgilerinin verilmemesi yüzünden Türk dili konuşurlarının kesin sayısını belirlemek mümkün olamamaktadır.

Türk yazı dilleri içerisinde en fazla konuşura sahip Türkiye Türkçesi, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde değil Balkanlar'da, Orta Doğu'da, Kafkaslar'da yazı dili olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin bu coğrafyalarda yazı, edebiyat, yayın kısmen de öğretim dili olarak kullanılmasının nedeni Türkçenin Osmanlı Devleti'nin resmî dili olmasından kaynaklanmaktadır. Türkçe, Osmanlı Devleti döneminde "imparatorluk dili" niteliğini kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında Türkçe varlığını azalarak da olsa korumuştur. Bugün Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Makedonya, Kosova, Karadağ, Gürcistan, Suriye, Irak vb. ülkelerde Türkiye Türkçesi konuşurları bulunmaktadır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de resmî dili Türkçedir.

Günümüzden elli yıl önce çalışmak amacıyla Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden vatandaşlarımız sayesinde Türkiye Türkçesinin yaygınlık alanı daha da genişlemiştir. Çeşitli dönemlerde Arabistan yarımadasındaki ve Kuzey Afrika'daki ülkelere, Güney ve Kuzey Amerika kıtasında başta ABD olmak üzere çeşitli ülkelere ve Avustralya'ya yerleşen konuşurları sayesinde, bugün Türkçe dünyanın dört bir köşesinde konuşulan, kullanılan dil konumuna ulaşmıştır.

Uydudan yapılan radyo ve televizyon yayınları, ağ ortamındaki yayımcılık, yurt dışında da yayımlanan gazeteler ve dergiler, yabancı ülkelerde açılan öğretim kurumları ve kurslar aracılığıyla bugün Türk dili geniş bir coğrafyada, etkin bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Pek çok ülkede yabancı dil olarak öğretilmesi Türkçeye yeni bir boyut kazandırmıştır. Türkçe, seksen yedi ülkede en az bir ortaöğretim kurumunda yabancı dil olarak okutulmaktadır. Kırk altı ülkede ise özel kurslarda Türkçe yabancı dil olarak öğretilmektedir. Dokuz ülkede Türkçe öğretim yapan üniversite; yirmi sekiz ülkede de Türkçenin öğretildiği, dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarının yürütüldüğü enstitü, bölüm veya merkez bulunmaktadır (Akalın, 2009).

Bu bilgiler doğrultusunda ana dili, ikinci dil veya yabancı dil bakımından herhangi bir ayrıma gidilmeden ve konuşur sayıları verilmeden Türk yazı dillerinin, lehçelerinin ve ağızlarının kullanıldığı ülkelere göre alfabetik olarak sıralaması aşağıda verilmektedir. Ülkelerin sıralamasında yazı dilinin veya lehçenin resmî dil olduğu ülkeler ile özerk cumhuriyetler ilk sırada gösterilmiş, sonra da en çok konuşulduğu yerler sıralanmıştır.

- **Afşar Türkçesi** İran, Afganistan
- **Ahıska Türkçesi** Gürcistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye
- **Altay Türkçesi** Rusya Federasyonu (Altay Özerk Cumhuriyeti)
- **Azerbaycan Türkçesi** Azerbaycan, İran, Beyaz Rusya, Ermenistan, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Litvanya, Moldova, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna
- **Balkar** Türkçesi Rusya Federasyonu (Kabartay-Balkar Cumhuriyeti), Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Ukrayna
- **Başkurt** Türkçesi Rusya Federasyonu (Başkurdistan Cumhuriyeti), Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna
- **Çuvaşça** Rusya Federasyonu (Çuvaş Cumhuriyeti ile Tataristan, Başkurdistan cumhuriyetlerinde), Kazakistan, Özbekistan,
- **Gagavuz** Türkçesi Moldova (Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi), Ukrayna, Bulgaristan, Kazakistan, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye, Yunanistan
- **Hakas** Türkçesi Rusya Federasyonu (Hakasya Cumhuriyeti), Çin
- **Halaççа** İran

- **Horasan Türkçesi** İran
- **Karaçay Türkçesi** Rusya Federasyonu (Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti), Türkiye, Ukrayna
- **Karakalpak Türkçesi** Özbekistan (Karakalpakistan Cumhuriyeti), Kazakistan, Afganistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna
- **Karayim Türkçesi** Litvanya, Polonya, Rusya Federasyonu
- **Kaşgay Türkçesi** İran
- **Kazak Türkçesi** Kazakistan, Çin, Afganistan, İran, Kırgızistan, Moğolistan, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna
- **Kırgız Türkçesi** Kırgızistan, Çin, Afganistan, Kazakistan, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Ukrayna
- **Kırım Tatar Türkçesi** Ukrayna (Kırım Özerk Cumhuriyeti), Özbekistan, Rusya Federasyonu, Türkiye
- **Kumuk Türkçesi** Rusya Federasyonu (Dağıstan Cumhuriyeti), Ukrayna
- **Nogay Türkçesi** Rusya Federasyonu (Dağıstan, Çeçen-İnguş, Karaçay-Çerkez cumhuriyetlerinde), Bulgaristan, Kazakistan, Romanya, Türkiye, Ukrayna
- **Özbek Türkçesi** Özbekistan, Tacikistan, Afganistan, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Türkmenistan, Ukrayna
- **Salar Türkçesi** Çin
- **Sarı Uygur Türkçesi** Çin
- **Şor Türkçesi** Rusya Federasyonu (Kemerovo bölgesi)
- **Tatar Türkçesi** Rusya Federasyonu (Tataristan Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti), Çin, Azerbaycan, Finlandiya, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Romanya, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna
- **Teleüt Türkçesi** Rusya Federasyonu (Altay Cumhuriyeti, Kemerovo bölgesi)
- **Tuva Türkçesi** Rusya Federasyonu (Tuva Cumhuriyeti), Çin, Moğolistan,
- **Türkiye Türkçesi** Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Almanya, Bulgaristan, ABD, Avustralya, Avusturya, Azerbaycan, Belçika, Birleşik Arap Emirlikleri, Bosna-Hersek, Danimarka, El Salvador, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, Hollanda, Honduras, Irak, İngiltere, İran, İsrail, İsveç, İsviçre, Kanada, Karadağ, Kazakistan, Kırgızistan, Kosova, Makedonya, Özbekistan, Romanya, Rusya, Sırbistan, Suriye, Tacikistan, Ukrayna, Yunanistan
- **Türkmen Türkçesi** Türkmenistan, İran, Irak, Afganistan, Kazakistan, Özbekistan, Rusya Federayonu, Suriye, Tacikistan, Türkiye
- **Uygur Türkçesi** Çin, Kazakistan, Afganistan, Kırgızistan, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan
- **Yakutça** Rusya Federasyonu (Yakutistan Cumhuriyeti)

İNTERNET

Şükrü Halûk Akalın'ın Türk dilinin dünyadaki konumunu ele alan yazısına http://www.tdkdergi.gov.tr/TDD/2009s687/2009s68701AKALIN.pdf adresinden erişebilirsiniz.

Özet

Diller arasındaki etkileşimi kavrayabilmek

İnsanoğlunun dili her dönemde başka toplulukların dilinden etkilenmiştir. Tarihin karanlık dönemlerinden bu yana bu etkilenme insanoğlunun dilinde kendisini gösterir. Bir toplumun geçmişte hangi toplumlarla ilişki içerisine girdiği, hangi kültür alanları içerisinde kaldığı, hangi inançları benimsediği söz varlığı ögelerinden anlaşılabilir. Özellikle söz varlığı, dillerin yaşadığı değişimleri, etkileşimleri göstermektedir. Toplumların bir kültür alanına girmeleri, bir inancı benimsemeleri yazının da değişmesini, farklı yazıların benimsenmesini sağlayabilmektedir. Yeryüzünde hiçbir dil saf değildir. İnsanoğlunun yaşadığı bu toplumsal etkileşimler ve değişimler sayesinde diller de başka dillerden etkilenmiştir. Dillerin bu etkileşimler tarihsel gelişimleri içerisinde değişimler yaşamalarını sağlarken dillerin bazı özelliklerinin belirginleşmesine, söz varlığının gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Bütün bu gelişmeler dillerin birbirinden farklılaşmasına ama kurdukları ilişkiler sonucu da etkileşimlerine yardımcı olmuştur. Zaman içerisinde dillerdeki belirli özelliklerin yoğunlaşmasıyla zenginlik alanları oluşmaya başlamıştır.

Dillerin zenginlik alanlarını açıklayabilmek

Dillerin zengin veya yoksul diye tanımlanması bilimsel bir yaklaşım değildir. Her dil kendi kendisine yeterlidir. Yeryüzündeki bütün diller, bilinen az sayıdaki yöntemle sonsuz sayıda sözcük, terim, kavram türetebilecek ve tümce üretebilecek yetenektedir. Dillerin bu özellikleri bir zenginlik sayılamaz. Eklemeli bir dil olan Türkçe de köklerden ekler aracılığıyla sonsuz sayıda sözcük türetebilecek niteliktedir. Türkçe sözcüklerde güçlü ses uyumları bulunmaktadır. Ancak bunlar, Türkçenin zenginliği değil birer özelliğidir. Bununla birlikte Türkçenin güçlü yanları ve iç zenginliği olarak değerlendirebileceğimiz alanları bulunmaktadır. Türk dilinin tarihsel derinliği, güçlü yanlarından ve zenginlik alanlarından biridir. Köklü bir dil olması, tarih boyunca Türkçenin pek çok dille etkileşim içerisine girmesini sağlamış. Bu etkileşim Türk dilinin âdeta direncini artırmıştır. Kültür ilişkileri ile Türkçenin söz varlığının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Türk dilinin geniş bir coğrafyada konuşulması, bir başka zenginlik alanıdır. Avrupa'nın batısından Asya'nın doğusuna kadar uzanan yaklaşık on iki milyon kilometrekarelik bir alanda Türk dili konuşurları bulunmaktadır. Türk dilinin özelliklerinin yanı sıra zenginlik alanlarının ayırt edilmesi, dile verdiğimiz değerin ve önemin daha da artmasını, Türkçeye duyduğumuz güvenin güçlenmesini sağlayacaktır.

Türkçenin söz varlığının anlatım gücünü betimleyebilmek

Söz varlığının gücü Türk dilinin önemli bir zenginlik alanıdır. Dile getirilmesi en güç ve ayrıntı sayılabilecek kavramları Türkçede canlı imgelerle anlatmak, mümkün olabilmektedir. Bunu sağlayanların başında atasözleri gelmektedir. Bir atasözünün oluşabilmesi için yüzyıllar gerektiği göz önüne alındığında bin yıl öncesi kaynaklarında bile Türkçenin atasözlerine sahip olduğunun görülmesi dikkat çekicidir. Yaklaşık dört bin beş yüz atasözümüz; toplumsal yaşayıştan insan ilişkilerine, iklim olaylarından sağlık öğütlerine kadar pek çok konuda somut örnekler sunan söz varlığı ögeleridir. Akrabalık adlarının çeşitliliği de Türkçenin bir başka zenginlik alanıdır. Türkçede akrabalık ilişkilerini en küçük ayrıntısına kadar gösteren akrabalık adları aynı zamanda bu adları kullanan kişinin cinsiyetini ve medeni durumunu ortaya koyan olağanüstü bir dizilimdir. Hayatın her anı için kullanılan ilişki ve nezaket sözleri, tanıdığımız veya tanımadığımız insanlarla sağlıklı bir iletişim kurmamıza yardımcı olabilecek anahtar sözcüklerdir. Türk dilinin söz varlığını olabildiğince özümseyerek kişisel söz varlığımıza dönüştürdüğümüz oranda anlatımımız güçlenecek ve zenginleşecektir.

Türkçenin diğer dillerle etkileşimini karşılaştırabilmek

Toplumların birbirleriyle kurdukları ilişkiler dillerinin de etkilenmesine yol açar. İnsanlık tarihi boyunca toplumlar arası ilişkiler, alışverişler, savaşlar, barışlar, buluşlar, felaketler kısacası yeryüzünde yaşanan her olay; bir dine girme, bir uygarlık dairesine katılma dillerin birbirini etkilemesinde pay sahibi olmuştur. Kökleri tarihin karanlık dönemlerine kadar uzanan ve geniş bir coğrafya parçasında çeşitli kültürlerle etkileşim içerisine giren Türkçe pek çok dilden etkilenmiş, pek çok dili de etkilemiştir. İlk yazılı kaynağımız Orhon Yazıtlarında sınırlı sayıdaki dilden alınma az sayıda sözcük görülür. Ancak Uygur Türkçesi döneminde çeşitli dinî inançların benimsenmesi sonucunda Çinceden, Soğdcadan, Sanskritçeden, Toharcadan geçme sözcüklerde artış dikkati çeker. Türklerin İslam

dinini kabul ettiği Karahanlı Dönemi'nde ortaya konulan eserlerde ise zamanla Arapça, Farsça sözlerin yoğunluğu söz konusudur. Anadolu'da Türk yazı dilinin kuruluşu sırasında ise başlangıçta belirli bir düzeyde kalan Arapça, Farsça alıntı sözcükler Osmanlı Türkçesi Dönemi'nde yoğunluğunu artırmıştır. Bu yoğunluk, yalnızca sözcük alıntılama ile sınırlı kalmamış çokluk eklerinin, edatların da Türkçeye girmesine yol açmış; tamlamaların yapısı değişmiş, söz diziminde etkilenmeler görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Batı ile ilişkiler sonucunda bu kez de Fransızcadan etkilenmeye başlayan Türkçede yabancı kökenli sözcük sayısında hızlı bir artış yaşanmıştır. Arap kaynaklı yazının kullanıldığı dönemde Fransızcadan geçen sözcükler genellikle söylendiği gibi yazılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu kez de İngilizceden etkilenen Türkçeye giren sözcükler ise çoğunlukla özgün biçimleriyle yazılmakta ve söylenmektedir. Bu da Türkçenin yazım ve söyleyiş kurallarını etkilemiştir.

Türk dilinin diğer dillerden etkilenmesinin yanı sıra pek çok dili etkilediği de bilinmektedir. En eski dönemlerden bu yana Türkçe ilişkide bulunduğu dillere sözcükler vermiştir. Dünya dillerine verdiğimiz sözcüklerden en çok bilineni yoğurttur. Ancak bunun yanı sıra *bacanak, çakal, damga, dolma, düğme, kayık, kazan, köşk, ocak, sarma* gibi on binin üzerinde sözcüğümüz Türk dilinden dünya dillerine geçmiştir. Bazı sözcüklerin birkaç dilde birden kullanıldığı göz önüne alınacak olursa bütün dünya dillerindeki toplam verintimiz otuz binin üzerindedir. Türk dilinin en fazla sözcük verildiği dil Sırpçadır. Bulgarcada, Arnavutçada, Macarcada, Rumencede, Rusçada, Farsçada, Hintçede, Urducada yüzlerce Türkçe sözcük bulunmaktadır. Daha az sayıda olmak üzere Arapçanın çeşitli ülkelerindeki lehçelerinde, İngilizcede, Fransızcada, Almancada da Türkçe sözcükler görülür.

Toplumlar bilimde teknolojide, uygarlıkta üretken oldukları; dünya siyasetinde bir güç hâline geldikleri dönemlerde sözcüklerini de ihraç ederler. Türkler de bilimde, kültürde, uygarlıkta üretken; dünya siyasetinde egemen oldukları dönemlerde başka dillere Türkçeden sözcükler vermişlerdir.

AMAÇ 5 *Dünyada Türk dilinin konuşulduğu coğrafyaları ayırt edebilmek*

Kuzey Buz Denizi kıyılarından Hindistan'ın kuzeyine, Kuzey Batı Avrupa'nın Atlas Okyanusu kıyılarından Çin'in içlerine kadar geniş bir coğrafyada Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızları yayılmış bulunmaktadır. Yaklaşık on iki milyon kilometrekarelik bu coğrafyada Türk soylu halklar bağımsız veya özerk cumhuriyetlerde yirmi yazı dili hâlinde resmî dil veya özerk dil olarak ana dillerini kullanmaktadır. Türk yazı dilleri şunlardır: Türkiye Türkçesiyle birlikte Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Özbek, Uygur, Kazak, Tatar, Başkurt, Kırgız, Karakalpak, Karaçay, Balkar, Nogay, Kumuk, Tuva, Hakas, Altay Türkçeleri. Ayrıca bu yazı dillerinin yanı sıra Afşar, Ahıska, Horasan, Kaşkay, Karayim, Salar, Sarı Uygur, Şor, Teleüt gibi Türk dilinin çeşitli kollarıyla en eski Türkçeden izler taşıyan Halaççа da bu geniş coğrafyada varlığını sürdürmektedir.

Öte yandan, iş bulmak, çalışmak amacıyla elli yıl önce Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden, daha sonra da Amerika, Avustralya gibi uzak diyarlara da yerleşen vatandaşlarımız sayesinde Türk dilinin yaygınlık alanı bugün daha da genişlemiş bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesinin yurt dışında yabancı dil olarak öğretilmesi, uydudan yapılan televizyon ve radyo yayınları, sanal ortamdaki yayınlar Türkçenin yaygınlık alanını daha da genişletmiştir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Türk dilinin zenginlik alanlarından biridir?

a. Büyük ünlü uyumunun güçlü olması
b. Söz varlığının anlatım gücü
c. Eklemeli dil olması
d. Küçük ünlü uyumunun bulunması
e. Yapım eklerinin sayıca çokluğu ve işlevselliği

2. Türk yazı dilinin başlangıcını oluşturan Orhon Yazıtları'nda kullanılan dil için aşağıdakilerden hangisi **söylenemez?**

a. İlk yazılı kaynak olması dolayısıyla ilkel bir dille yazılmıştır.
b. Kurallı bir dil bilgisi bulunmaktadır.
c. Sözcüklerin mecaz anlamları da gelişmiştir.
d. Akıcı ve sürükleyici bir üslupla yazılmıştır.
e. Etkileyici bir anlatımı vardır.

3. Söz varlığı aşağıdakilerden hangisini kapsamaz?

a. Sözcük
b. Deyim
c. Terim
d. Atasözü
e. Alfabe

4. "Atasözlerimizden kimileri, olayları bir öykü anlatır gibi ilgi çekici söz kalıbına dökerek akılda kalıcı hâle gelmiştir" Aşağıdaki atasözlerinden hangisi bu özelliği taşır?

a. Vakit nakittir.
b. İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa.
c. Yerin kulağı var.
d. Görünen köy kılavuz istemez.
e. Dervişe "Bağdat'ta pilav var" demişler, "yalan değilse ırak değil" demiş.

5. Türkçede akrabalık adlarının zenginliğinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

a. Türkçenin eklemeli bir dil olması
b. Türk atasözlerinin sayıca çokluğu
c. Ses uyumlarının güçlü olması
d. Türklerde aile bağlarının ve ilişkilerinin güçlü olması
e. Çeşitli dillerin etkisi altında kalması

6. Orhon Yazıtlarının söz varlığında az sayıda yabancı dilden geçme alıntı sözler vardır. Aşağıdaki dillerden hangisinden alınma sözcüklere Orhon Yazıtları'nda rastlanır?

a. Arapça
b. Çince
c. Rusça
d. İbranice
e. Fransızca

7. Arapça, Farsça alıntı sözcükler Türk dilinin hangi döneminde yoğunluğunu artırmıştır?

a. Uygur Türkçesi
b. Göktürkçe
c. Karahanlı Türkçesi
d. Osmanlı Türkçesi
e. Eski Anadolu Türkçesi

8. Aşağıdakilerden hangisi Türkçenin söz diziminin yabancılaşmasına yol açmıştır?

a. Yabancı sözcüklerin alınması
b. Yabancı çokluk eklerinin kullanılması
c. Asıl cümlenin yan cümleden önce gelmesi
d. Arapçadan ikili çokluk biçiminin alıntılanması
e. Ön ek kullanılması

9. Türkçenin denizcilik, ticaret gibi belirli alanlarda sözcük aldığı ilk Batı dili aşağıdakilerden hangisidir?

a. Fransızca
b. İtalyanca
c. Almanca
d. Rumence
e. Portekizce

10. Aşağıdakilerden hangisi, Türkiye Türkçesinin yayılma alanlarının son elli yılda genişlemesinin nedenlerinden biri **değildir?**

a. Dilimizin söz varlığına giren yabancı kökenli sözcükler
b. Vatandaşlarımızın çalışmak amacıyla çeşitli ülkelere yerleşmesi
c. Türk radyolarının ve televizyon kanallarının uydudan yayın yapması
d. Yurt dışında Türkçe öğretim veren okulların, kursların, enstitülerin açılması
e. Türkçe gazete ve dergilerin sanal ortamda yayımlanması

Okuma Parçası

Edebi Zenginlik

Bir dil ile edebiyat yapılmıyorsa, hikâye anlatılmıyor ve hele şiir yazılmıyorsa, o dilin yüksek bir kültür dili olduğu söylenemez. Hiçbir dil de bugünden yarına bir edebiyat dili olamaz. Türkiye Türkçesi Asya'dan taşıdığı İslam medeniyeti içerisinde geliştirdiği entelektüel birikimle Yunus Emre'den beri eserler vererek rüştünü ispat etmiş; şiiriyetini hem söyleniş/söyleyiş güzelliğini hem de kendisiyle şiir söylenebilme imkânını asırlar boyunca ilerletmiş; Fuzulî ile, Bakî ile, Nedim ile, Şeyh Galib ve nihayet Ahmet Haşim ve Yahya Kemal ile her asra bir zirve bırakarak bugüne kadar gelmiş; nesirde de tepe noktasına bence 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde Refik Halid'in, Yahya Kemal'in, Ruşen Eşref'in ve Tanpınar'ın kaleminde ulaşmıştır.

İşte bu Türkçenin gücüdür.

Kaynak: Hayati Develi, Dil Doktoru, s. 82-83

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise "Dünya Dillerinin Türk Diline Etkisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız yanlış ise "Dünya Dillerinin Türk Diline Etkisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise "Dünya Dillerinin Türk Diline Etkisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız yanlış ise "Dünya Dillerinin Türk Diline Etkisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Türk Dilinin Yayılma Alanları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Türkçede çalışmayı öğütleyen çok sayıda atasözü vardır. Boş oturmanın zaman kaybına yol açacağı gibi kötü düşüncelere, karamsarlığa yönelteceğini, yetenekleri körelteceğini bildiren çalışmanın ise kötü düşüncelerden uzak tutacağını, yetenekleri geliştireceğini ifade eden akarsu pislik tutmaz; işleyen demir ışıldar; oturan aslandan gezen tilki yeğdir; sen işlersen mal işler, insanın içi öyle genişler; yuvarlanan taş yosun tutmaz atasözleri en iyi örneklerdir. Çalışmakla en olumsuz işlerin, en kötü yerlerin bile düzeleceğini öğütleyen atasözümüz bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur biçimindedir. İş görecek çağda çalışmanın yaşlılıkta, zor günlerde rahat bir hayat sürmeye yarayacağını, emek harcamadan rahat bir hayat sağlanamayacağını öğütlemek için de ekmeden biçilmez; işi olmayanın aşı olmaz; lokma çiğnenmeden yutulmaz; yazın başı pişenin kışın aşı pişer; yazın gölge hoş, kışın çuval boş; yokuşta akmayan ter, inişte göz yaşı olur; zahirenin ambarı sabanın ucundadır, bağa bak üzüm olsun, yemeye yüzün olsun atasözlerimizi örnek verebiliriz. Konumunu ve gücünü kullanarak çalışmaktan kaçınan ancak yapılması gereken işleri bir diğerinden bekleyen insanların bulunduğu topluluğu eleştirmek için de sen ağa, ben ağa, bu ineği kim sağa atasözü çarpıcı bir örnek olacaktır.

Sıra Sizde 2

Uzak Doğu'da yaşanan deprem felaketlerinden sonra denizde oluşan dev dalgaları ifade eden Japonca tsunami sözcüğü yakın zamanda Türkçede kullanılır olmuştur. Arada binlerce kilometre mesafe bulunsa da kitle iletişim araçlarının yaygınlık kazanması olayların anında bütün dünyaya ulaşmasını sağlamakta, bu arada kimi dillerdeki sözcükler başka dillere geçmektedir. Salgın hastalıklar sonucu da terim iken genel dile giren sözcükler bulunmaktadır. Bunlardan kimileri Türkçe karşılıklarıyla kullanım alanına çıkmıştır: Deli dana, kuş gribi.

Sıra Sizde 3

Günümüzde marka adı iken tür adı özelliği kazanan ve giderek sözcükleşme eğilimi gösteren örnekler bulunmaktadır. Bunların bir bölümü türünün ilk örneği olması, bir bölümü de yürütülen yaygın tanıtım çalışmaları nedenleriyle marka ad iken tür adı durumuna gelmiştir. Kâğıt mendil demek yerine bilinen bir marka adının kullanılması, Türkçesi hazır kahve olan tür için marka adı söylenmesi, çamaşır suyu asıl karşılığı iken marka adıyla istenmesi günümüzdeki örneklerden yalnızca birkaçıdır.

Sıra Sizde 4

Sözcüğün İngilizce sözlüklerde yogurt, yoghurt, yoghourt biçimlerinde geçtiğini görürüz. Yarı yoğun mayhoş bir yiyecek olduğu, süte bakteri eklenmesiyle mayalanarak elde edildiği, soğuk yenildiği, sıklıkla meyve parçacıkları ile karıştırılarak sunulduğu belirtilmektedir. Sözcüğün Türkçeden bir alıntı olduğu büyük sözlüklerde gösterilmektedir. Örneğin Oxford English Dictionary (Second Edition, Oxford University Press, 2003, s. 2044) sözcüğün 17. yüzyıl başlarında Türkçe yoğurt biçiminden geçtiği bilgisini şöyle vermektedir: ORIGIN early 17th cent.: from Turkish yoğurt.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Akalın, Ş. H. (2009). "Türk Dili: Dünya Dili", *Türk Dili*, 687, s. 195-204.

Aksan, D. (1972). Türk Dili Zengin Bir Dil midir?, *Türk Dili*, 248, s. 119-123.

Aksan, D. (2004). *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan, D. (2008). *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Aksan, D. (2000). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını.* Bilgi Yayınevi, Ankara.

Atalay, B. (1985). *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi-1*. Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara.

Aydoğan, B. (2004). "Özentinin Yaygınlaştırdığı Yabancı Bir Sözcük: Trend", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 628, s. 303-313.

Başkan, Ö. (1983). "Türkçede Dil-İçi Dünya Görüşü", *Macit Gökberk Armağanı.* Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara.

Buran, A. (2008). "Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri", *Makaleler.* Turkish Studies Yayınları, Ankara.

Develi, H. (2006). Dil Doktoru. 3F Yayınevi, İstanbul.

Elçin, Ş. (1981). *Halk Edebiyatına Giriş*. Kültür Bakanlağı Yayınları, Ankara.

Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karaağaç, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karahan, L. (2011). *Türk Dili Üzerine İncelemeler,* Akçağ Yayınları, Ankara.

Köksal, A. (2003). *Dil ile Ekin*. Toroslu Kitaplığı, İstanbul.

Muallimoğlu, N. (1983). *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler*. Muallimoğlu Yayınları, İstanbul.

TDK (2011). *Türkçe Sözlük,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yararlanılan İnternet Kaynakları

https://www.ethnologue.com/ethnoblog/m-paul-lewis/welcome-18th-edition Ethnologue, *Languages of the World.* 25 Mart 2015'te erişildi.

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunların kaynaklarını belirleyebilecek,
- Türkçenin kullanımında yaşanan güncel sorunları ayırt edebilecek bilgi ve becerilere sahip olabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Güncel Dil Sorunları
- Kitle İletişim Araçlarında Türkçe
- Sosyal Medyada Türkçe
- Söyleyiş ve Yazım Yanlışları
- Bilim Dili Olarak Türkçe
- İş Yaşamı ve Dil

İçindekiler

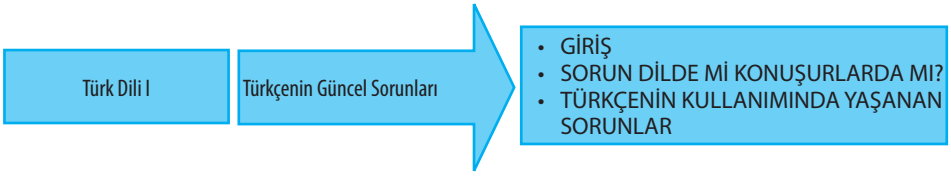

Türkçenin Güncel Sorunları

GİRİŞ

Ana dilimiz Türkçe, yeryüzünün en eski ve en geniş coğrafya parçasında konuşulan gelişmiş, zengin bir kültür, bilim ve sanat dilidir. Türkçe en eski, en köklü dillerdendir diyoruz; çünkü bugünkü dillerin çoğu ortada yokken hatta bugünkü bazı dillerin ataları sayılan diller bile ortada yokken Türkçe vardı.

Türkçe, bugün Türk dil ailesinin en fazla konuşucuya sahip kollarından biridir.1980'lerin ortalarında UNESCO, hazırladığı bir raporda Türkçenin konuşucu bakımından dünyanın beşinci büyük dili olduğunu açıklamıştı. Hiç kuşkusuz, bu raporu hazırlayanlar Türk dilinin bütün kollarını, yani dil ve lehçelerini, bir bütün olarak kabul ederek bu sonuca ulaşmışlardı. Kesin nüfus sayımı sonuçlarına dayanmasa da Türk dilinin çeşitli kollarını konuşan 200 milyonu aşkın insan bulunduğu sanılmaktadır. Yaklaşık 12 milyon km^2'lik bir alanda, Türk dilinin birbirine uzak veya yakın lehçeleri konuşulmakta, yazı dili olarak kullanılmaktadır. Bunlar içerisinde Türkiye Türkçesi, güncel birtakım sorunlarına karşılık kültür, sanat, edebiyat ve bilim dilidir.

Peki Türkçeyi doğru ve güzel kullanıyor muyuz? Türkçenin kullanımında görülen olumsuzluklar dilin mi konuşurların mı sorunu? Günümüz Türkçesinin en önemli sorunları nelerdir? Bu ünitede bütün bu sorular ele alınmakta ve Türkçenin karşılaştığı güncel sorunlara değinilmektedir.

SORUN DİLDE Mİ KONUŞURLARDA MI?

Bir dilin **söz varlığı**ndaki sözcüklerin yanlış söylenmesi ve yazılması, yanlış anlamda kullanılması, cümlede ögeler arasında uyumsuzluklar, sınırlı sayıdaki sözcükle yazıp konuşma, yanlış sözcük seçimi ve benzeri olumsuzluklar karşısında bazı diller için "yaygın yanlışlar", "nasıl yazmalı nasıl söylemeli?", "doğru kullanımlar" gibi çeşitli adlarla kılavuzlar, yardımcı kitaplar, yazılımlar hazırlandığı görülmektedir. Söz konusu yayınların yalnızca o dili yabancı dil olarak öğrenenler için değil ana dili konuşurları için de hazırlandığı bilinmektedir.

Söz varlığı, bir dildeki, bir eserdeki sözcüklerin, deyim ve atasözlerinin bütünü. *Söz dağarcığı, söz hazinesi, kelime serveti* gibi adlarla da anılmaktadır.

Türkçede bazı sözcüklerin yanlış söylenmesi ve yazılması, bazı sözcüklere yanlış anlamlar yüklenmesi; konuşma dilinde ve yazı dilinde cümledeki ögeler arasındaki uyumsuzlukların yol açtığı anlatım bozukluklarının yanı sıra olur olmaz her yerde yabancı kökenli sözcüklere yer verilmesi, iş yerlerinde, ürünlerde yabancı adlar kullanılması genellikle dilin bir sorunu olarak algılanmaktadır. Kişilerin söz varlığının sınırlı hatta kısır olması da Türkçenin bir eksikliği gibi görülür. Türkçede karşılığı bulunduğunu bilmediği yabancı kökenli sözleri kullanan kişiler bu olumsuzluklara bakıp Türkçenin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu söyleyerek karamsar bir tablo da çizerler.

Oysa bunlar Türkçeden kaynaklanan sorunlar değildir. Türkçe gerek ses yapısı ve ses uyumları gerek biçim özellikleri ve sözcük türetme yeteneği gerek söz varlığı ve anlatım gücü ile yeryüzündeki birçok dil gibi kendi kendisine yeten özelliklere ve iç zenginliğine sahiptir. Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunların bir bölümü aslında konuşurlarının yaşadığı sorunlardır. Bunlar Türkçenin özelliklerini yeterince kavrayamamış, söz varlığının anlatım gücü ile donanamamış, kendi yetersizliklerinin nedenini Türkçeye bağlayan, bu yüzden de yabancı sözcüklerin cazibesine kapılmış kullanıcıların sorunudur. Kısacası dilin asıl sorunu, gerekli özeni göstermeyen konuşurlarladır.

DİKKAT

Konuşurların yetersizliği yüzünden dillerini gereği gibi kullanamamaları dilin değil konuşurların sorunudur. Yetersiz eğitim almış olan, ana diline özen göstermeyen konuşurun yetersizliği dilden kaynaklanan bir sorun değildir.

Kültürler arasındaki sınırların ortadan kalkması, kitle iletişim araçlarının uydular aracılığıyla dünyanın her yerini kapsama alanlarına alması, sanal ortamda sınırsız erişim dünyadaki pek çok ülkeyi, kurumu, düşünceyi etkilediği gibi dilleri de etkilemiştir. Bir ülkede gösterime giren bir film, bir dizi kısa sürede başka ülkelerde de seyirciye ulaşmakta, bir ülkede yayımlanan bir kitap piyasaya çıktığı günlerde diğer ülkelerde de satışa sunulabilmekte, sanal ortamdaki gazetelere ve dergilere dünyanın her yerinden erişilebilmekte, herhangi bir ülkede yaşanan olaylar televizyon yayınları aracılığıyla başka ülkeleri de etkileyebilmektedir. Son yıllarda ise "sosyal medya" diye de adlandırılan toplumsal iletişim ortamı kullanılarak kitleler harekete geçirilebilmekte, dünya siyasetine yön verilebilmektedir.

Bütün bunlar, hiç kuşkusuz, önce dili etkilemektedir. Düşünceler, görüşler dil aracılığıyla biçimlenirken, aktarılırken yeni sözcükler ve söylemler de dillere geçmektedir. Geçmişte bir yabancı sözcüğün bir dile yerleşmesi yıllar, yüzyıllar alırken bugün artık bir yabancı sözcük birkaç dakika içinde kullanım alanı kazanmakta, kitle iletişim araçları ve basın yayın organları sayesinde de birkaç gün içinde dile yerleşmektedir. Bu etkilenmeyi yalnızca sözcük veya **terim** ölçeğinde düşünmemek gerekir. Düşünce kalıpları, çoğu zaman söylemler hâlinde bir dilden bir başka dile geçmektedir. Bu durum yalnızca Türkçe için değil dünyadaki bütün diller için söz konusudur.

Terim; bilim, sanat, spor, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan sözcük.

SIRA SİZDE 1

Son günlerde kullanmakta olduğunuz yabancı kökenli sözcükleri araştırınız? Bunlar genellikle hangi alanlardadır? Kökenlerini bulunuz.

Günümüzde en geçerli ve yaygın yabancı dil niteliğini kazanmış olan İngilizce, pek çok dili etkilemektedir. İngilizce sözcükler dillere geçmekte ve onların söz varlığına yerleşmektedir. İngilizcenin dünya pazarında kendisini kabul ettirmesi sonucunda başka ülkeler de ürettikleri ürünlere İngilizce adlar vermektedir. İş yerleri, işletmeler, daha kaliteli ürünler sattıklarını, evrensel olduklarını göstermek için yabancı adlar almakta tereddüt göstermemektedir.

Küresel etkilenmenin yalnızca İngilizcenin diğer dilleri etkilemesiyle kalmadığını da belirtmek gerekir. Dünya dillerini etkileyen İngilizce, özellikle Amerikan İngilizcesi, İspanyolcadan etkilenmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin daha çok güney bölgelerinde görülen ve *Spanglish* olarak adlandırılan dil, İngilizce ve İspanyolca sözcüklerden oluşmaktadır.

Türkiye'de dil etkileşimi yalnızca sözcük alımıyla sınırlı kalmamaktadır. Dil ile birlikte yaşam tarzları, ticari hayat, beslenme alışkanlıkları da etkilenmektedir. Yeni inşa edilen ve her birine tuhaf yabancı adlar verilen yerleşim birimleri *résidence* olarak nitelenmek-

te, sunulan "yüksek güvenlik" ile toplumdan kopuk, komşuluk ilişkilerinden uzak yeni bir yaşam tarzı oluşturulmaktadır. Ticari hayatta ise Türkçe ihmal edilen dil durumuna düşürülmektedir. Yurt dışından getirilen pek çok ürünün, aygıtın kullanım kılavuzunda hemen her dil yer alırken Türkçe kullanım kılavuzu bulunmaması veya küçük bir çıkartma üzerinde minicik harflerle özet bilgi verilmesi, ticari hayatta Türkçenin durumunu ortaya koymaktadır. Yasal hükümler gereği Türkçe kullanım kılavuzu verilmesi bir gereklilik iken aykırı davranılması aynı zamanda tüketici haklarının da ihlal edilmesidir. Türk mutfağının besleyici, sağlıklı yemekleri dururken bütün dünyada aşırı şişmanlığa yol açtığı bilinen ve kimi ülkelerde yasaklanan *ayaküstü* (fastfood) yiyecekler, yabancı adlı menülerle sunulmakta, beslenme alışkanlıklarımız değişmektedir. Kısacası, dilde yaşanan bu etkilenme, buzulun suyun üzerinde kalan kısmı gibidir. Asıl büyük etkilenme hayatın diğer alanlarında kendisini göstermektedir. Ancak biz konumuz gereği dilde yaşanan etkilenmeyi, Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunları yaşandıkları alanlar açısından ayrı ayrı ele alacağız ve çözüm yoları üzerinde duracağız.

Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunları çeşitli açılardan ele alan yararlı bir kaynak olarak Mustafa Argunşah'ın *Sözüm Türkçe Üstüne* adlı kitabını okuyabilirsiniz. (Kesit Yay., İstanbul, 2008)

KİTAP

TÜRKÇENİN KULLANIMINDA YAŞANAN SORUNLAR

Gündelik dilde, öğretim hayatında, kitle iletişim araçlarında ve sosyal medyada Türkçenin kullanımında yaşanan sorunların başında Türkçeye karşı kayıtsızlık ve duyarsızlık, toplumda Türkçe bilincinin gereğince yaygınlaşmamış olması gelmektedir. Geçmişte de Türkçeye karşı kayıtsızlığın, duyarsızlığın yaşandığı bir dönemde Karamanoğlu Mehmet Bey, "*Şimden gerü divanda, dergâhta, bargâhta, çarşıda ve bazarda Türkçeden başka dil konuşulmaya*" diyerek ferman çıkarmış; Âşık Paşa, ünlü eseri *Garibname*'de Türkçe bilincinin oluşmamasından

Türk diline kimsene bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi.

dizelerini dile getirerek yakınmış; Mesihî de döneminde ilginin Arap ve Acem diyarlarından gelenlere, dolayısıyla Arapça ve Farsça yazanlara yöneldiğini

Mesihî gökden insen sana yer yok
Yüri var gel Arabdan ya Acemden

sözleriyle vurgulamıştı.

Kültür etkilenmesini ve bunun sonucunda yabancı dillerden etkilenme olumsuzluğunu geçmişte de yaşamış olan Türkçe, Arap ve Fars kültürü ile etkileşim sonucunda Arapça ve Farsçanın etkisinde kalmıştı. Bununla birlikte Türkçe geçen dönemler içerisinde yaşadığı gelişmelerle bugünkü ulaştığı noktaya gelmiştir.

Türkçenin karşılaştığı farklı sorunlara ilişkin ayrıntılı bilgi edinmek için farklı yazarlarla hazırlanmış *Türkçenin Çağdaş Sorunları* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Editörler: Gürer Gülsevin ve Erdoğan Boz (2. Baskı). Gazi Kitabevi, Ankara, 2006)

KİTAP

Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı

"Sokaktaki insan" diye nitelenen kitlenin gündelik dilde kullandığı söz varlığının her ülkede sınırlı olduğu bilinmektedir. Ancak kitle iletişim araçlarının söz varlığının daha geniş olması beklenir. Türk Dil Kurumunun RTÜK için 1999 yılında yaptığı bir araştırmaya

göre haber programlarında bin sözcüğün kullanıldığı, ilk yüz sözcüğün ise bu söz varlığının neredeyse yüzde ellisini oluşturduğu ortaya konulmuştur. Bu veri, haber programlarının birkaç yüz sözcükle hazırlandığını göstermektedir.

DİKKAT

21 Mayıs 2002 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiş, Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) yasasında değişiklik öngören 3984 sayılı Kanun'un değiştirilmiş 4. Maddesinin h) fıkrası; "Türkçenin; özellikleri ve kuralları bozulmadan konuşma dili olarak kullanılması; millî birlik ve bütünlüğün temel unsurlarından biri olarak çağdaş kültür, eğitim, ve bilim dili hâlinde gelişmesinin sağlanması" şeklindedir.

Radyo ve televizyon yayımlarının yaygınlaşması, dinleme ve izleme oranlarının yükselmesi Türkçe açısından olumlu ve yararlı bir gelişme olması gerekirken yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Söyleyiş bozuklukları, cümle düşüklükleri, yanlış sözcük kullanma, Türkçenin söz varlığında bulunmayan yabancı sözcüklere yer verme, kaba dil ve argo gibi olumsuzluklar radyo ve televizyon yayınlarında sınırsızca yapılınca bu yanlışlar toplumun, özellikle de genç kuşakların diline yerleşmiştir. Yayımcılığın kısır bir söz varlığıyla yapılması ise bir başka sorundur.

SIRA SİZDE 2

Televizyon dizilerinde bir dönem moda hâlinde yayılmış kaba dil ve argo kullanımına ilişkin örnekleri bulunuz. Bugün bu örnekler aynı yaygınlıkta kullanılıyor mu? Tartışınız.

Türkiye'de kitle iletişiminin kamu yayımcılığı tekelinde olduğu dönemlerde sunucuların ve yapımcıların seçiminde Türkçeyi doğru ve güzel konuşma, yazma niteliği aranırken 1990 yılında başlayan özel yayımcılıkta bu nitelik göz ardı edilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda da özel radyo ve televizyonlarda Türkçenin bozuk bir biçimde kullanıldığına, sık sık yabancı kökenli sözcüklere ve kaba sözlere yer verildiğine tanık olunmuştur. Dizilerin, filmlerin, haber ve magazin programlarının dilindeki yozlaşmanın yanı sıra müzik ve reklam dili de benzer biçimde değişime uğramıştır. Kısa sürede kitle iletişim araçlarında kullanılan dil, toplumun bütün kesimlerini etkilemiştir. Bu etkilenme kişi başı günlük televizyon izleme oranının ortalama beş saati aştığı ülkemizde en yoğun biçimde çocukların ve genç kuşakların dilinde görülmektedir. Bu raporun sözlü ve yazılı anlatım bozukluklarının işlendiği bölümünde verilen örnekler de radyo ve televizyon yayınlarında belirlenen yanlışlardan oluşmaktadır.

İNTERNET

Türkçenin kitle iletişim araçlarında kullanımına yönelik ayrıntılı bilgi edinmek için Genel Ağ'da http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ adresinden Gülbuğ Erol tarafından yapılan *"Kitle İletişim Araçlarında Kullanılan Türkçe ve Yozlaşan Bir Değer Olarak Dil Üzerine"* adlı çalışmayı okuyabilirsiniz.

Yayımcı kuruluşların Türkçe konusunda duyarlı davranması, sunucu ve muhabir seçiminde Türkçeyi kurallı ve etkili bir biçimde kullanma ölçütünün gözetilmesi, zaman zaman yayımcılara yönelik olarak hizmet içi eğitim kursları düzenlenmesi, her yayımcı kuruluşun öz denetimini sağlaması sorunun çözümüne yönelik önlemlerdir.

Sosyal Medyada Türkçenin Kullanımı

Ağ ortamında geliştirilen uygulamalar günümüzde yeni bir iletişim biçimi olan toplumsal iletişim ortamını doğurmuştur. Haberlerin, görüşlerin, düşüncelerin yayıldığı; ses ve görüntü dosyalarının paylaşıldığı bu yeni ortam **sosyal medya** olarak adlandırılmaktadır. Kurumsal veya kişisel ağ sayfalarıyla başlayarak, sayfalarca bilginin paylaşıma sunulduğu

Birkaç yıl öncesine kadar sadece "İnternet" sonrasında ise "sanal âlem" kelimeleri ile karşılanan bu yeni iletişim aracının ifadesine "sosyal medya" kavramı da eklenmiştir. Sosyal medya kavramına son yirmi yılda basılan Türkçe sözlüklerde henüz yer verilmemiştir.

uygulamalar yerini giderek sınırlı sayıda karakterle ifade edilen düşüncelerin, görüşlerin ortaya atıldığı anlık iletilere bırakmıştır. Bu yöntemle insanlar yaşadıkları bir olayı veya bir olay karşısındaki görüşlerini kısa cümlelerle takipçilerine duyurmakta, bu duyurular aynı anda yüzlerce, binlerce kişiye ulaşmaktadır. Gazetelerin ancak bir gün sonra yazabileceği bu olaylar sosyal medyada bir anda yayıldığı gibi farklı yönleriyle değerlendirilmekte, yeni görüşlerin ortaya atılmasını sağlamaktadır. Olay televizyon haberlerine yansıyıncaya kadar da yeni yeni yorumlara konu olmakta, yaşanan yeni gelişmelerle farklı boyuta taşınabilmektedir. Takipçiler böylece hem olaylarla ilgili bilgileri hem de yorumları kısa sürede edinebilmekte, kendi görüşlerini de ortama aktarabilmektedir.

Ses dosyaları ile konuşmalar, müzik parçaları; görüntü dosyaları ile de filmler, çeşitli çekimler, haberler kısa sürede paylaşılmaktadır. Böylece yazılı, sesli, görüntülü yeni bir iletişim ortamı giderek yayılmakta, etki alanını genişletmektedir. Gönderilen iletilerin bütün takipçilere anında ulaşmasının yanında bu takipçilerin de iletileri kendi takipçileriyle paylaşması hızlı bir akış ve etkileşim sağlamaktadır.

Türkiye'deki kullanıcılarının dünya ortalamasına göre üst sıralarda bulunduğu göz önüne alındığında sosyal medya, Türkçenin kullanımı açısından yeni ve yaygın bir ortam olarak öne çıkmaktadır. Sınırlı sayıda harfin kullanılabildiği ortamlarda sözcüklerde ünlü harfleri yazmadan yalnızca ünsüzlerle yazışma, büyük harf ile ilgili kurallara aykırılık, sözcüklerin yazımında özensizlik gibi olumsuzluklar dikkat çekmektedir. Kısa mesajlardaki karakter sınırlaması bahanesiyle ünlü harfleri kullanmadan yazma eğiliminin herhangi bir karakter sınırlaması olmayan akıllı telefonlardaki iletişim uygulamalarında da sürdürülmesi dikkat çekicidir. Cep telefonlarından kısa mesaj gönderirken, sanal ortamdaki söyleşi programlarını kullanırken başvurulan bu kural dışı yazışma biçimleri sosyal medyada daha hızlı yayılmaktadır. Sanal söyleşide iki kişi arasında kalan yazışma, sosyal medyada paylaşımla yüzlerce, binlerce kişiye ulaşmaktadır. Bu da sosyal medyanın dilin kullanılması açısından özen gösterilmesi gereken yeni ve önemli bir iletişim ortamı olduğunu göstermektedir.

İNTERNET

Buket Akkoyunlu ve Meryem Yılmaz Soylu tarafından Türkçenin sosyal medyada kullanımına ilişkin yapılan bir araştırma için http://ilkogretim-online.org.tr adresinden *"Sosyal İletişim Ağları ve Dilin Yanlış Kullanımı Üzerine Nitel Bir Çalışma"* adlı araştırmaya bakabilirsiniz. (Elementary Education Online, 10(2), 441-453, 2011. İlköğretim Online, 10:2, 441-453, 2011.)

SIRA SİZDE 3

Kısa mesajlarda ve akıllı telefonlardaki iletişim uygulamalarında yazım biçimlerine dikkat ediniz. Bu yazım biçimlerinin yol açacağı sorunları değerlendiriniz.

Sosyal medyadaki yazışmaların, ses ve görüntü paylaşımının Türkçenin kullanımını etkileyeceği göz önünde bulundurulmalı ve bu yeni ortamda **yazım** (imla) ve **söyleyiş** kurallarına uyulmalıdır. Özellikle kısa filmlerde Türkçenin söyleyiş kuralları ayrıca önem taşımaktadır. Günümüzde yazıdan çok görüntüye önem verildiği göz önüne alındığında sosyal medyada paylaşılan her görüntüde Türkçenin doğru ve güzel kullanımına dikkat etmek gerekmektedir.

Gündelik dilde, öğretim hayatında, kitle iletişim araçlarında ve sosyal medyada Türkçenin kullanımında gözlenen olumsuzlukları gidermek açısından dil bilgisinin yazım, söyleyiş, söz dizimi gibi çeşitli konularının kavranılmasının yanı sıra sıkça yapılan dil yanlışlarına dikkat çekilmesi yararlı olacaktır.

Yazım, imla olarak da adlandırılan ve bir dilin belli kurallarla yazıya geçirilmesi; söz varlığının yürürlükte olan ses, biçim, köken bakımından kurallara uygun olarak yazılması, noktalama işaretlerinin yerli yerinde kullanılması olarak tanımlanan dil bilgisi terimidir. Yazım kuralları ve sözlerin, özel adların, kısaltmaların bu kurallara göre yazılmış biçimleri, abece sıralamasına göre yazım kılavuzunda yer alır.

Söyleyiş, telaffuz, sesletim, söyleniş olarak da adlandırılan ve bir sözcüğün ses, hece, ton, vurgu bakımından söylenme biçimi olarak tanımlanan dil bilgisi terimi.

Söyleyiş Bozuklukları

Türkçenin kullanımıyla ilgili olarak yaşanan sorunların başında söyleyiş (telaffuz, sesletim) bozuklukları gelmektedir. Ancak öncelikle Türkçenin söyleyiş özelliği ile ilgili olarak sıkça tekrarlanan bir yanlışa değinmek gerekiyor. Türkçenin "yazıldığı gibi okunan, okunduğu gibi de yazılan bir dil" olduğu söylenir sıkça. Oysa bu, yanlış bir bilgidir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de yazılışla söyleyiş arasında ayrılıklar, değişiklikler bulunabilir. Bu durum yazı dilinin daha durağan, konuşma dilinin ise gelişmeye ve değişmeye açık olması sonucunda oluşmaktadır. Bazı dillerde yazı ile söyleyiş arasında ayrılıklar dikkat çekici boyuttadır ve bir kurala bağlanamaz. Türkçede ise sadece bazı seslerin bulunduğu sözcüklerde görülen ses olayları sonucunda yazı dili ile konuşma dili arasında ayrılıklar görülür: *Zonguldak'ı* yazımının söylenişi *Zonguldaq* biçimindedir. *Değil* sözcüğü ise *deyil* biçiminde söylenir. *Söyleyeyim* olarak yazarız ancak ağzımızdan *söyliyim* ya da *söyli:m* biçimi çıkar. Dikkat edilirse /ğ/ ve /y/ ünsüzlerinin bulunduğu sözcüklerde birtakım ses olayları sonucunda söyleyişte görülen bu ayrılıklar Türkçenin her zaman yazıldığı gibi okunan bir dil olmadığı gerçeğini ortaya koyar.

DİKKAT

Bir sözcüğün ölçünlü söylenişi, genel kabul görmüş, yaygınlaşmış biçimidir. Ölçün dışı kullanımlar hemen kulakları tırmalar. Örneğin *nasip* sözündeki /a/ sesinin uzatılarak *nāsip, edebiyātımız* sözündeki uzun /ā/ sesinin ise kısa söylenmesi söyleyiş yanlışıdır. *Dekan* sözünün son hecesinin kalın söylenmesi gerekirken dekân biçiminde ince, hikâyedeki /a/ sesinin ince olmasına karşın kalın söyleyişi bir başka yanlıştır.

SIRA SİZDE 4

***Âdet, vâris* sözlerinin ilk hecelerinin kısa söylenmesi durumunda ortaya çıkacak anlatım sorunlarını araştırınız.**

Yerel kullanım etkisiyle bazı sözcüklerin çekiminde /r/ sesi ile birlikte birtakım seslerin düşürüldüğü (örneğin *alıyo, bakıyon*) görülürken kimi sözcüklerin kullanımında da ses türemesine (örneğin *evdeykene, arabaylan*) tanık olunmaktadır. Yerel söyleyiş özelliği olarak nitelenebilecek bu türden kullanımların ölçünlü Türkçede yer almaması gerekir.

Rakip yerine *rākip*, *hakem* yerine *hākem*, *ekonomi* yerine *ekönomi* gibi söyleyiş bozukluklarının çoğunlukla alıntı sözcüklerde görülmesi dikkat çekicidir. Türkçe kökenli sözlerde söyleyiş bozukluğu fazla görülmemektedir. Türkçe kökenli olsun yabancı kökenli olsun sözcüklerin ölçünlü söylenişleri Türk Dil Kurumunun sanal ortamdaki yazılımı *Sesli Türkçe Sözlük*'te verilmektedir. Türk Dil Kurumunun ağ sayfasındaki "Sözlükler" sekmesi altında bulunan Sesli Türkçe Sözlük yazılımından (*http://tdk.org.tr/index.php?option=com_seslissozluk&view=seslissozluk* adresinde) yararlanarak dilimizin söz varlığındaki her sözcüğün ölçünlü söylenişini dinleyebilirsiniz.

Yazım Yanlışları

Seslerden oluşan dilin belli kurallarla yazıya geçirilmesi ***yazım*** (imla) olarak adlandırılır. Sözlü anlatımdaki ifadelerin yazıya geçirilmesi sırasında sözcüklerin, özel adların, deyimlerin, hazır söz kalıplarının, eklerin yazımında belirlenmiş kurallara uyulmazsa bir süre sonra dilin ortak iletişim aracı olma niteliği sarsılabilir. Bu durum yazılı anlatım bozukluğuna yol açacağı gibi kuralsız olarak yazılmış bu yazıların okunuşunda da sözlü anlatım bozukluklarının ortaya çıkmasına yol açacaktır. Bu bakımdan yazılan her yazının geçerli yazım kurallarına uygun olması gerekir. Örneğin *makine* yerine *makina*, *meyve* yerine *meyva*, *kurdele* yerine *kordale* veya *kurdela*, *egzoz* yerine *eksoz* veya *egsoz*, *şoför* yerine *şofor* veya *şöför* yazmak birer yazım yanlışıdır.

Bir dilin yazım kuralları, yüzyıllar içerisinde gelenekleşmiş ve ölçünleşmiş yazılış biçimlerinin belirlenmesi ile ortaya konulmaktadır. Ülkemizde yazım kurallarını belirleme ve yazım kılavuzu hazırlama görevi yasa ile Türk Dil Kurumuna verilmiştir. Sözcüklerin, eklerin yazılış biçimlerinden oluşan yazım kurallarını ve sözcüklerin, özel adların, kısaltmaların bu kurallara göre yazılış biçimlerini alfabetik bir sıra içerisinde veren, noktalama işaretlerinin kullanım alanlarını gösteren kaynak eser ise *Yazım Kılavuzu* olarak adlandırılır. Yakın zamana kadar yalnızca basılı kaynak olarak kullanılabilen *Yazım Kılavuzu*, günümüzde bilişim uygulamalarının gelişmesi sonucunda bilgisayarlarda yazımı denetleyen yazılımlara da veri tabanı oluşturmuştur. Böylece yaygın kullanılan kelime işlemci programlarda yer alan yazılımda "TDK Kılavuzunu Esas Al" seçeneğinin etkinleştirilmesi durumunda yazılan her sözcük yazım kurallarına uygun bir biçimde denetimden geçirilmektedir.

Konuşmada ve Yazıda Kısır Söz Varlığı

Bir dilin işlenmişliğini ortaya koyan en önemli gösterge söz varlığıdır. Türk Dil Kurumunun 1945'te çıkardığı birinci baskı Türkçe Sözlük'te yaklaşık 32.000 söz vardı. Türkçenin bugünkü yazı dilinin söz varlığı son baskı (TDK 2011) Türkçe Sözlük'te 122.423'e ulaşmıştır. Türkçenin bütün söz varlığını bir araya getiren ve Türk Dil Kurumu ağ sayfasında ortak bir veri tabanında kullanıma sunulan *Büyük Türkçe Sözlük*'te ise yazı dili söz varlığının yanı sıra bütün bilim, sanat ve spor terimleri, bölge ağızlarındaki sözcükler, deyimler yer almaktadır. Bugün *Büyük Türkçe Sözlük*'te söz, deyim, terim ve ad olmak üzere toplam 616.767 söz varlığı bulunmaktadır (http://tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&view=bts TDK *Büyük Türkçe Sözlük* 7 Şubat 2015 tarihinde erişilmiştir). Türkçenin konuşurlarının çoğunun bu zengin söz varlığından yararlandığını ne yazık ki söyleyemiyoruz. Elbette her toplumda gündelik hayatta kullanılan sözcük sayısı, o dilin genel söz varlığına göre düşüktür. Ancak yapılan araştırmalara göre Türkiye'de bu oranın çok daha düşük olduğu ortaya konulmuştur (Tosunoğlu, 1999). Türkçenin söz varlığında binlerce sözcük, deyim, atasözü bulunmasına karşılık konuşmada özellikle de yazıda az sayıdaki belirli sözcüklerin kullanılması bir başka sorundur. Sınırlı sayıdaki sözcüklerle düşünceler, duygular, yaşananlar gereği gibi anlatılamamakta, bu dil sorunu giderek insanlar arasında iletişimsizliğe, yanlış anlamalara ve tartışmalara yol açmaktadır.

Kişisel tercihlerle belirli sözcüklerin daha sık kullanılması, zamanla bunların anlam ayrıntılarını ortaya koyan pek çok sözcüğün yerini alması gibi bir başka olumsuzluğa da yol açmaktadır. Örneğin *güzel* "göze ve kulağa hoş gelen, hayranlık uyandıran" anlamındayken bütün nesneleri, kavramları, olguları niteler duruma gelmesi, bunlarla ilgili asıl nitelikleri ifade eden sözcüklerin kullanım sıklığını gittikçe azaltmaktadır: *Güzel yemek, güzel film, güzel roman, güzel düşünce, güzel ev, güzel bilgisayar* vb. Oysa bir yemek *leziz*, *besleyici* olabilir; bir film, bir roman *etkileyici, sürükleyici* olabilir; bir düşünce *özgün, öncü* olabilir; bir ev *modern, geniş*, *manzaralı* olabilir, *merkezî yerde* bulunabilir; bir bilgisayar *kullanışlı, gelişmiş, hızlı, en son teknoloji ürünü* olabilir… Her varlığın, her nesenenin, her kavramın özelliğine göre kullanılması gereken ayrı ayrı sözcükler varken bunların hepsinin yerini bir sözcüğün alması dilde kısırlaşma gibi büyük bir olumsuzluğu yaşatmaktadır.

Sorun, yalnızca birkaç sözcüğün yitip gitmesi değil söz varlığımızdaki zenginliklerin, kültür değerlerinin de yok olmasıdır. Bir nesnenin, bir kavramın, bir olgunun adı, niteleyicisi olmaları dolayısıyla yitip giden her sözcük yaşamımızdan da kültür dünyamızdan da bir parçanın unutulmasına yol açmaktadır.

Sözlük kullanma alışkanlığımızın yeterince yaygınlaşmamış olması da bir başka sorundur. Bu sorun, anlamı bilinmeyen sözcüklerin yanlış anlamlarda kullanılması ve onlara bambaşka anlamlar yüklenmesi gibi yeni olumsuzluklara yol açmaktadır. Bu durum,

yalnızca yabancı kaynaklı sözlerin değil Türkçe kökenli sözlerin de birbirine karıştırılarak yanlış kullanımlara yol açmaktadır. Örneğin, bir çardak türü olan ***kameriye***nin bir çiçek türü olan ***kamelya*** ile gazete haberlerinde karıştırıldığına, ***muhatap*** sözünün radyo televizyon yayınlarında ***muhattap*** biçiminde söylendiğine, iyi haber anlamındaki ***müjde*** sözünün ***müjdeli haber*** diye kullanıldığına tanık olunmaktadır. Bu yanlışlar kitle iletişim araçlarında yapılınca tekil kullanımlar ne yazık ki toplumda hızla yayılmaktadır.

Dilimizin söz varlığındaki ögelerin kullanım sıklığını yitirmesinin yanı sıra yabancı kökenli sözlerin de olur olmaz her yerde kullanılmaya başlanması Türkçenin karşı karşıya bulunduğu bir başka sorunu ortaya çıkarmıştır.

Yabancı Sözlerin Yoğunluğu

Bugün Türkçenin karşı karşıya bulunduğu en önemli sorun, yabancı dillerin, özellikle de İngilizcenin, Türkçeyi olumsuz olarak etkilemesi… Bu etki yalnızca alıntı sözcüklerin olur olmaz her yerde kullanılmasıyla sınırlı kalmamakta, Türkçenin seslerinin, yazım biçimlerinin, yapısal özelliklerinin, söz dizimi niteliğinin değişmesine, bozulmasına yol açmaktadır.

Hiç kuşkusuz Türkçe daha önce de Batı dillerinden sözcükler almıştı. Örneğin Osmanlı Devleti'nin Venedik ile ilişkileri dolayısıyla İtalyancadan *abluka, acente, antika, bando, damacana, iskele, madalya, tabela* gibi sözcükler alıntılanmıştı. Anadolu'da yaşayan Rumlardan *alay, avlu, dalyan, efendi, lahana, liman, sandal, yakamoz* vb. sözcükler Türkçeye geçmişti. Tanzimat dönemiyle birlikte Batı dünyasıyla daha sıkı ilişkiler sonucunda da dönemin Avrupa'sında geçer dil olan Fransızcadan *abone, adres, anket, diplomat, direkt, pasaport, polemik, vagon* gibi pek çok sözcük Türkçeye girmişti. Ancak bu sözcükler birkaç yüzyıllık dönemde ve Türkçenin ses yapısına uyarak söz varlığımıza katılmıştı. İngilizce sözcüklerin bir bölümü de *steam>istim>islim, off side>ofsayt, sweater>süveter, uppercut>aparkat* gibi Türkçenin ses yapısına uygun biçimlere dönüşerek söz varlığına girmişti. Daha sonra İngilizceden etkilenmenin gittikçe artması sonucunda hem sözcük sayısında bir artış hem de sözcüklerin özgün biçimleriyle geçişleri yaygınlaşmaya başladı.

Bu etkilenmenin yoğunluğu İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızla artmıştır. Batı uygarlığının geçer dili olmasıyla, Amerika Birleşik Devletleri'nin bilimde, teknolojide ileri gitmesi; dünya siyasetine yön veren ülke hâline gelmesiyle İngilizce bütün dünya dillerini etkisi altına alır olmuştu. Türkiye'de İngilizce ile öğretime başlandığı 1950'lerden itibaren Anglo-Sakson kültürünün yoğun etkisi de kendisini hissettiriyordu. Yakın dönemlerde Fransızlar dillerini korumak amacıyla yasa çıkardılar. İngilizce kökenli sözcükleri yasakladığını ilan eden birkaç ülke de oldu.

Pek çok dilde yaşandığı gibi Türkçeye de İngilizceden söz akışı olduğu bir gerçektir. Sözlerin bir bölümü teknoloji, iktisadi ve siyasal ilişkiler, kültürel etkilenmeler sonucunda gelmektedir: *laptop, notebook, forex, leasing, residance, mobbing, mortgage, selfie* vb. Kimilerine yetkili kurum ve duyarlı çevrelerce karşılıklar bulunulmakta ve önerilmektedir.

Bu çabalara karşın yabancı kaynaklı sözlerin dilimize girişi her geçen gün biraz daha artmaktadır. Yakın geçmişte tanık olduğumuz gibi yalnızca yeni bulunan ve üretilen aygıtların adları gelmekle kalmadı, bunların çeşitli özellikleri, parçaları, kullanıcıları ile ilgili sözler de dilimize girdi, hatta bu sözlerden fiiller türetildi: ***air-conditoned*** (araba), ***fakslamak, zaplamak, zoomlamak***...

En kötüsü ise dilin söz dizimi özelliklerinin yabancılaşması, yabancı eklerin dile girmesi, dilin mantığına aykırı kullanışların yaygınlaşmasıdır:

Türkçede çokluk eki {*+lar, +ler*} varken İngilizcedeki çokluk ekini bir çiçekçinin *Çiçeks* biçiminde; Türkçede tamlayan durumu eki {*+nın, +nin, +nun, +nün*} varken İngilizcedeki *'s* ekini bir iş yerinin *Ferhat's* biçiminde Türkçe sözcük ve adlarda kullanması üzerinde durulması gereken bir konudur.

İnternet'te gördüğüm bir ağ sayfasının adresinde 'okuls' sözü vardı. Sayfanın hazırlayıcısına bu sözdeki *s*'nin anlamını sorduğumda verdiği yanıtta, sözün *okullar* anlamına geldiğini ve İngilizcedeki çokluk ekini ilgi çeksin diye kullandıklarını söylüyordu.

Türkçede belirleyici '*article*' olmamasına rağmen, bir otelin Türkçe adından önce '*the*' takısına yer vermesi bir başka büyük olumsuzluktur.

Bütün bunlar, dilimize giren yabancı kökenli sözcüklerden daha büyük olumsuzluklara yol açmaktadır.

Son zamanlarda çeviri yoluyla yeni ifade türleri de ortaya çıktı. Sözler Türkçe ama anlatım kalıbı yabancı kaynaklı: *Çay içmek*, *kahve içmek* yerine *çay almak*, *kahve almak*; *özür dilerim* yerine *üzgünüm; hoşça kal, allahaısmarladık, sağlıcakla kal* yerine *kendine iyi bak* gibi kullanışlar Türkçenin yapısına aykırı olduğu kadar kültürümüzde de yeri bulunmayan ifade türleri.

Dilimizin söz varlığında karşılığı bulunsa da yabancı kaynaklı sözleri kullanmak bir özenti hâlini aldı. Günlük hayatta, çarşıda, pazarda, radyoda, televizyonda, basında, okulda, sporda kısacası her yerde yabancı kaynaklı sözler artık bilinçsizce kullanılır oldu. Birer özenti alıntısı niteliğinde olan *show, trend, konsensüs, transformasyon, performans* gibi sözler Türkçede karşılıkları olmasına rağmen kullanılmaktadır. Bu tür özenti alıntılarının kullanılmasına hiç gerek yoktur. Çünkü bu özenti alıntılarının yerine Türkçede *gösteri, eğilim* veya *yönelim, uzlaşma* veya *oydaşma, değişim* veya *dönüşüm, başarım* gibi pek çok karşılık bulunmaktadır.

Dilimizin zenginleştirilmesi konusunda Türk Dil Kurumu üzerine düşen görevi yapmaya çalışmaktadır. Türk Dil Kurumunun dilimize giren veya girmekte olan yabancı kaynaklı sözlere karşılıklar bulması, Türkçeyi geliştiren ve zenginleştiren çalışmalardan biridir. İngilizceden yeni giren sözlere Türkçenin kaynaklarından yararlanılarak karşılıklar bulmak ve Türkçe kökenli sözleri kullanmak, bir yandan dilimizin gelişmesine katkıda bulunulurken diğer yandan da teknolojiden, bilimden, ana dilimiz aracılığıyla yararlanmamızı sağlanmaktadır.

Türk Dil Kurumu, Atatürk'ün *"Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."* sözünü kendisine ilke edinerek dilimizi yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarma mücadelesini vermektedir. Türk Dil Kurumunun yabancı kaynaklı sözlere karşılık önerdiği sözlerden birkaçına bakalım: ***anchorman*** karşılığında **ana haber sunucusu,** ***arboretum*** karşılığında **ağaç parkı**, ***viyadük*** için **köprü yol**, ***mobbing*** için **bezdiri;** ***selfie*** için **özçekim,** ***mortgage*** **tutsat** vb...

Bu karşılıklar basın yayın kuruluşları aracılığıyla kamuoyuna duyurulmakta, sanal ortamda paylaşılmakta, kitap hâline getirilmektedir. Ancak önemli olan, bu sözlerin kamuoyunca benimsenmesi, dilimizin söz varlığı içerisine girmesidir. Burada toplumumuza, özellikle aydın kesime, sanatçılara, yazarlara düşen görevler vardır. Yabancı sözlere bulunan karşılıkları, yazarlarımız, sanatçılarımız, sunucularımız benimser ve kullanırsa bu sözler toplumda hızla yaygınlaşır. Toplumun benimsediği bir söz, artık dilin malı olmuş demektir.

Yabancı Dille Öğretim

Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunlardan biri de eğitim ve öğretim dilinin yabancılaştırılmasıdır. Son yıllarda İngilizcenin yaygınlık alanını gittikçe genişletmesi, uluslararası bir iletişim diline olan gereksinim, Türkiye'de İngilizce öğrenmenin yanı sıra İngilizce ile öğretim yapılması gibi yanlış bir yola girilmesine yol açmıştır. Yabancı dili yabancı dil dersinde öğretmek yerine alan derslerinin, hatta yükseköğretimde meslek derslerinin İngilizce verilmesi, Türkçenin bilim ve öğretim dili olarak gelişmesinin önünde bir engel oluşturmaktadır.

Ana dili Türkçe olan öğretim üyesinin ana dili Türkçe olan öğrencilere dersi yabancı dilde anlatmasını açıklamak zordur. Böyle bir uygulamanın dünyada örneği son derece kadar azdır. Ancak asıl büyük sorun, özellikle akademik yükselmelerde değerlendirmeye alınan bilimsel makalelerin Türkçe değil de yabancı dilde, çoğunlukla da İngilizce yazılmasının teşvik edilmesidir. Üstelik her bilim dalının geçerli yabancı dili farklı iken bütün bilim dallarında tek bir yabancı dili geçerli kılmak bilimsel bir yaklaşım da değildir.

Türkçede neredeyse atasözü niteliğine ulaşmış olan *bir lisan bir insan, iki lisan iki insan* özlü sözü, yabancı dil öğrenmeyi salık vermektedir. Hiç kimse yabancı dil öğrenilmesine karşı değildir, hatta birkaç yabancı dil öğrenilmesi taraftarıdır. Ancak öğretimin yabancı dille yapılması, pek çok olumsuzluğu da beraberinde getirmektedir.

Her şeyden önce en kolay ve doğrudan öğrenim kişinin çocukluğundan bu yana öğrenim gördüğü dil ile mümkündür. Kişiler, ilk okumayı yazmayı öğrendikleri, sözcüklerin asıl anlamlarının yanı sıra yan anlamlarını, terimleri kavradıkları dille daha kolay öğrenirler. Bu durum öğretici için de geçerlidir. Doğrudan, açık ve anlaşılır iletişim aracı ile öğretimi sağlamak mümkünken araya bir yabancı dil koymak iletişimi ve öğretimi güçleştirmektedir.

Yabancı dille öğretim yapılan dersi okutan öğretim üyesinin yabancı dil bilgi düzeyi kadar, söz konusu dersi izleyen öğrencilerin yabancı dil bilgi düzeyi de önemlidir. Öğrenciler, yabancı dille verilen bir dersi izleyebilecek düzeyde yabancı dil bilgisine sahip olmalıdır. Dersi izleyenlerin yabancı dildeki bir kitabı anlamak için okumaya ayırdığı süre artmakta ancak bu sürede okuduğu sayfa sayısı düşmektedir. Sıkça sözlüğe bakılması, sözlükte birkaç anlamı bulunan sözcüğün hangi anlamda kullanıldığının araştırılması da öğrencinin konudan uzaklaşmasına yol açmaktadır.

Yabancı dille öğretimin yapıldığı derslerde okutulan ders kitapları yabancı dilde olduğu gibi yabancı bilim adamlarınca yazılmış eserlerdir. Bu durumda dersi veren; genellikle kitapta yazılanları öğrenciye aktarmakta, kitabın öğrencilerce anlaşılır olmasını sağlamaktadır. Oysa özellikle üniversiteler araştırmanın, incelemenin, sorgulamanın yoğun bir biçimde yapıldığı bilim kurumlarıdır. Belki de yüzlerce kaynağa bakılarak yapılması gereken öğretim birkaç kaynakla sınırlı kalmakta, dersler de bu kaynaktaki bilgileri anlatmaya ve anlamaya ayrılan zamanla geçmektedir. Öğretim yılının sonunda da öğrenciler genellikle derste okunan kitaptaki bilgileri ezberleyerek sınava girmektedir. Oysa öğrencilerin de pek çok kaynağı okuyarak, araştırma yaparak, sorgulayarak bilgiyle donanması gerekir.

Bu ve benzeri olumsuzluklar karşısında yabancı dille öğretim yerine mükemmel bir biçimde yabancı dil öğretimi yapılmalı, bölümlerde hazırlık sınıfının yanı sıra lisans öğretimi süresince mesleki yabancı dil dersi okutulmalı, öğretim dili ise elbette Türkçe olmalıdır. Bir derste yabancı dille öğretim ancak bir veya iki yarıyıl gibi kısa süre için gelen misafir öğretim üyesi tarafından yapılabilmelidir. Örneğin ana dili İngilizce olan yabancı uyruklu bir öğretim üyesi ana dilinde ders verebilmeli, bu dersi alacak öğrencilerin de izleyebilecek düzeyde İngilizce bildiklerini belgelemeleri gerekir.

Yabancı dil öğretimi ile yabancı dille öğretim ayrı uygulamalardır. Yabancı dillerin öğretilmesi, öğrenilmesi gerekliliktir. Ancak matematik, fizik, coğrafya gibi fen ve sosyal bilimler derslerinin ülkenin devlet diliyle değil de yabancı bir dille öğretilmesi yanlıştır.

Bilim Terimleri

Bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan sözcükler olan *terim*lerin dilin öz kaynaklarından beslenmesi o dilin bilim dili olarak gelişmesinde başlıca etkendir. Bilimi oluşturan verilerin ve bilgilerin sözlü, yazılı, görsel, işitsel ve deneysel olarak işlenmesini, üretilmesini, geliştirilmesini, aktarılmasını sürekli bir

biçimde sağlayan diller *bilim dili* olarak adlandırılır. Bir ülkede düşünürler, bilim adamları, sanatçılar, hukukçular ana diliyle yetişmişse ve yine ana diliyle ürünler vermişse, ülkede bir eğitim, öğretim dili oluşmuşsa bu dilin söz varlığı çok çeşitli konularla, alanlarla ilgili yeni yeni kavramlar kazanır. Özellikle soyut kavramlar bakımından zenginleşen dil, türetmelerle, başka dillerden çevrilen kavramlarla bilim ve kültür diline dönüşür (Aksan, 2004).

Bilim eserlerinin yazılabildiği, çevrilebildiği, yeni terimlerin türetilebildiği ve her aşamada öğretimin yapılabildiği dil, bilim dilidir. En etkili ve yetkin örneklerinin yer aldığı edebî eserlerin verilebildiği, başka dillerde yazılmış her eserin çevirisinin yapılabildiği, felsefe eserlerinin çevrilebildiği Türkçe; bir kültür, sanat ve edebiyat dili olmasının yanı sıra bu özellikleriyle bir bilim dili olduğunu da göstermiştir.

Türkçenin bilim dili olmasının tarihî, Uygurların X. yüzyılda çeşitli bilim dallarında yazdıkları eserlerde kendi dillerinin söz varlığından yararlanarak türettikleri terimleri kullanmalarıyla başlatılmaktadır. Uygurların başka dillerden yaptıkları çevirilerde yabancı kökenli terimleri, kavramları kendi dillerinden türettikleri terimlerle karşılamaları, Türk dilinin bin yıl öncesinden bilim dili niteliğini kazandığını ortaya koymaktadır.

Aradan geçen bin yıllık süre içerisinde Türkçenin öğretim dili olarak kullanılmadığı dönemler de olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarına doğru okullarda Türkçeye Arapça, Farsça ve Fransızcadan sonra yer verilmeye başlanmıştı. Abdülaziz Dönemi'nde bilim dili olarak Türkçeye yer verilmesi istekleri gelmeye başlayınca ortaöğretimde ve meslek okullarında Türkçeye Arapçadan sonra yer verilir oldu. Ancak Türkçenin okullarda zorunlu ders hâline getirilmesi II. Meşrutiyet (1908) ile birlikte gerçekleşecektir. Bu dönemde Türkçenin öğretimi için çeşitli düzeylerde pek çok dil bilgisi kitabı yazılmaya başlanır. Diğer ders kitaplarının Türkçe olarak yazılmaları da artmaya başlayınca Türkçenin bilim dili olmasının önündeki en önemli sorun ortaya çıkmıştır: Pek çok bilim dalında Arapça sözlerden türetilmiş terimlerin bulunması…. Halkın doğrudan doğruya etkilendiği alan olan hukuktaki terimler ise çok zor anlaşılmaktaydı. Terimler alanında sorunlar sürmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Türkçe bilim dili özelliğini yeniden kazanmıştı.

Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan üniversite reformu (1933) ile Türkçenin bilim dili olarak gelişmesi uğrunda önemli kararlar uygulama alanına sokulmuştur. Üniversite reformu içerisinde doğrudan doğruya öğretim ve bilim dilini konu alan hükümler dikkati çeker. Öğretim üyelerinin öğrencilere Türkçe ders malzemesi sağlama zorunluluğu getirilmiştir. Bir başka hüküm ise öğretim üyelerinin Türkçe kitaplar, makaleler yazmasıdır. Bu hüküm, bilimin Türkçe yapılması anlamına gelmektedir. Bilim adamları araştırmalarının sonucunda elde ettikleri sonuçları yazacakları Türkçe kitaplar ve makalelerle bilim dünyasının yararlanmasına sunacaklardır. En ilgi çekici hüküm ise Türkiye'ye davet edilen yabancı uyruklu öğretim üyeleri ile ilgilidir. Yabancı uyruklu öğretim üyeleri Türkiye'de çalışmaya devam edeceklerse üç yıl içerisinde Türkçeyi öğrenmek zorundadırlar.

Bu uygulamalarla Türkçenin ilköğretimden yükseköğretime kadar bütün aşamalarda öğretim dili olarak yaygınlaşması ve yerleşmesi mümkün olduğu gibi bilimsel araştırmaların ve çalışmaların, bunlara dayalı yayınların dili de Türkçe olmuştur. Türk Dil Kurumunun kuruluşu ile terimler alanında başlatılan çalışmalar da Türkçenin bilim dili olarak işlenmesine katkıda bulunmuştur.

İlk uygulama Atatürk'ün geometri terimleri üzerine yaptığı çalışma olmuştur. Atatürk, yazdığı *Geometri* kitabında yeni türettiği ve tanımını verdiği *açı, açıortay, altıgen, beşgen, çap, dar açı, dış tersaçı, dikey, düşey çizgi, eşkenar dörtgen, ikizkenar üçgen, teğet, yamuk, yüzey* gibi yüz yirmi dokuz geometri terimini kullanarak Türkçe terimlerle öğretim ve bilim yapmanın örneğini de gözler önüne sermiştir. Atatürk'ün *müselles* yerine *üçgen*, *zaviyetan-ı mütekabiletan-ı dahiletan* karşılığında *iç ters açılar*, *müselles-i*

mütesaviyü'l-adla için *eşkenar üçgen* vb. terimleri türetmesiyle geometri dili açık ve anlaşılır bir nitelik kazanmıştı.

Bu ilk örnekten sonra Türk Dil Kurumu'nda yürütülen terim çalışmaları sonucunda bilim, sanat, spor dallarında sekseni aşkın terim sözlüğü yayımlandı. Hazırlanan bu sözlüklerde terimler, ilgili bilim dalından bilim insanları tarafından tanımlanırken yabancı kökenli pek çok terime de Türkçe karşılık önerildi. Yürütülen bu çalışmalarla bugün çeşitli bilim ve sanat dallarında Türkçenin söz varlığına katılan binlerce terim bulunmaktadır: *akım, akışkan, alyuvar, atardamar, bakışımlı, basınç, bilgisayar, bilinç, bilişim, bilirkişi, birim, bulgu, böbrek üstü bezi, çarpan, çizelge, çözelti, damıtma, değişken, denklem, dışbükey, dinleti, donanım, duyu yitimi, eşitsizlik, eriyik, etken, genleşme, gerçeküstü, gerilim, kalıtımsal, kapsam, kavram, kızılötesi, nicelik, nitelik, olumlama, ölçüt, örtüşme, sayısal, sezgi, sürüngen, tıpkıbasım, tümevarım, tümdengelim, tüzel kişilik, varsayım, vurgu, yazılım, yer çekimi, yönerge, yöneylem, yumuşakça, zaman aşımı* vb.

Yetmiş yıl önceki sözlüklere bakıldığında değinilen bu terimler görülmez. Bilimde, teknolojide yaşanan gelişmelerle ortaya çıkan yeni kavramlar için türetilen terimler, Türkçenin de kazancı olmuştur. Türkçenin Cumhuriyet dönemindeki kazanımları olan bu örneklere eklenecek çok sayıda terim Türkçede türetme yeteneğinin gücünü göstermektedir. Nitekim son yıllarda türetilen ve hızla kullanım alanını genişleten *eytişim, yoğuşma, yönetişim* gibi yüzlerce yeni terim de bunlara eklenebilir. Öte yandan başlangıçta bilim terimi olarak türetilmesine karşın mecaz kullanımlar sonucunda genel dilin söz varlığına da geçen *gerilim, sanal, uydu* gibi sözcükler, başarılı türetmelerin yalnızca bilim çevrelerince değil dilin bütün konuşurlarınca da benimsenebildiğini göstermektedir.

Bilim terimleri üzerine çalışmaların günümüzde de yürütülmekte olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin iktisat, bankacılık, borsa alanında *tekel* sözü örnek alınarak *oligopol* karşılığında *azel*, *polyopoly* karşılığında ise *çokel*; *parity* için *değerdeşlik*; *convertibile* yerine *çevrilgen*, *dead cat bounce* için ise *son çırpınış* gibi terimler türetilmiştir (Yılmaz, 2011).

Bu olumlu gelişmelere karşılık son yıllarda kimi bilim dallarında İngilizce, Fransızca hatta Latince terimlerin kullanılır olması dikkat çekicidir. 2015 yılının Şubat ayında yayımlanmış resmî bir yönetmelikte kullanılan terimlerden rastgele seçilen *akifer, bentik, fiksasyon, helofit, litoral, pelajik, sediment* vb. terimler ilgili alanda yeni bir sorunun yaşanmakta olduğunu göstermektedir. Bilim terimlerindeki bu yabancılaşma Türkçenin bilim dili olarak gelişmesinin önünde bir engel oluşturduğu gibi genel dile geçme eğilimindeki terimlerle de Türkçenin söz varlığının görüntüsünün bozulmasına yol açılmaktadır.

İNTERNET

Türkçenin bilim dili olarak terim türetme durumuna ilişkin ayrıntılı bilgi edinmek için Genel Ağ'daki http://egitim.cu.edu.tr/efdergi adresinden Dilek Yumru tarafından incelenen *"Terim Üret(me)me Sorunu"* adlı çalışmasını okuyabilirsiniz. (Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt:03 No:39 Syf: 10-19)

İş Yaşamında Türkçe

Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunlardan biri de iş yaşamının çeşitli alanlarında görülen dil yabancılaşmasıdır. Toplumun hemen her kesiminde bir sorun olarak algılanan iş yeri adında yabancılaşma aslında buzulun suyun üstünde kalan kısmıdır. İş yerlerine yabancı adlar verilmesi eğilimi ne yazık ki son yıllarda gittikçe yaygınlaştı ve sokaklarımızın, caddelerimizin görüntüsü bozuldu. Büyük alışveriş merkezlerinin, büyük mağazaların yabancı adlar kullanmasından sonra bakkal, kasap, manav, araba yıkayıcısı, simit dükkânı da yabancı adlar almaya başladı: *Rainbow Kasabı*, *Coiffeur Angle, Börek Center* gibi sokaklarımızda, caddelerimizde görebileceğimiz binlerce ad, ticari hayatta yabancılaşmanın örnekleridir. Son zamanlarda Türkçe veya Türkçeleşmiş adlar iş yerlerinde kullanılırken

gelenekleşmiş Türk yazımı yerine yabancı kurallara göre yazma eğilimi de ortaya çıktı: ***Efendy, Hotel Taxim, Eskidji, Laila, Wishne Bar, Neshe, Kitapchi, Yemish, Kebabchi, Derichi...***

Bu etkilenme yalnızca sözcük girişiyle sınırlı kalmamakta Türkçenin söz dizimi özelliklerini de zorlamaktadır: *Divan Oteli* demek dururken *Hotel Divan*, *Marmara Oteli* demek varken *The Marmara*, *Derman Eczanesi* yerine *Eczane Derman* demek Türkçenin söz dizimi özelliklerini hiçe saymaktır.

Ancak iş yaşamındaki yabancılaşma yalnızca iş yeri adlarıyla sınırlı değildir. Ürün adlarında yabancı sözcüklerin tercih edilmesi, kullanım kılavuzlarında Türkçeye yer verilmemesi, alışveriş merkezlerinde yalnızca yabancı müzik çalınması vb. olumsuzluklar dil sorunu olmanın da ötesine geçmekte kültür, ekonomi ve tüketici sorununa dönüşmektedir.

Beyaz eşyadan koltuk, divan, yatak ürünlerine; şekerlemeden hamur işlerine; ev ve iş yeri inşa eden şirketlere kadar işletmeler ürettikleri, yapıp sattıkları hemen her şeye yabancı adlar vermeyi tercih etmektedir. Ürünlerin Türkiye'de üretilmesine ve çoğunun da iç piyasada tüketilmesine karşılık adlarının yabancı olması düşündürücüdür.

İş yeri ve ürün adlarında yabancılaşma, yasal boşluklardan kaynaklanmaktadır. Şirket kurulurken isim tescili yapılmakta, aynı adda bir başka şirket bulunup bulunmadığı, adın Türkçe olup olmadığı denetlenmektedir. Ancak kurulan şirketin işletmelerine yani açacağı iş yerlerine hangi adı vereceği, ürünlerini hangi adlarla piyasaya süreceği sorulmamakta ve bu konularda isim tescili yapılmamaktadır. Bu nedenle şirket adı ile bu şirketin iş yeri adları farklı olmaktadır. Bunun en açık göstergesi bir iş yerinden yapılan alışveriş sonrasında verilen satış fişinde başka, tabelada başka isim bulunmasıdır. Aslında o iş yerinin resmî adı satış fişinde yazılandır. Tabelada yazılan ad ise belediye mevzuatına göre vergisi verilip kullanılan işletme adıdır. İşte bu adın denetimi ne yazık ki yapılmamaktadır. Kredi kartıyla alışveriş yapan tüketici ay sonunda gelen hesap kesim cetvelinde satıcı bölümünde tanımadığı bir kişi adı ile birlikte *mahdumları limited şirketinden* çekilen tutarı görünce bir an "Acaba kredi kartımdan usulsüzce harcama mı yapıldı?" diye telaşa kapılmaktadır. Daha sonra alışveriş tutarı ve tarihinden yaptığı harcamayı anımsamaktadır. İşte bu durum yasal boşluğun en açık göstergesidir.

İş yeri adında yabancılaşma karşısında yerel yönetimler etkili olabilir. İş yeri açılışı için ruhsat başvurusu sırasında, iş yerine yabancı ad vermek isteyenlere belediyeler izin vermeyebilir. Geçmişte Türk Dil Kurumu bu uğurda karar alan belediyelerimizi, yabancı olan adını Türkçesiyle değiştiren kuruluşları ödüllendirmişti.

İNTERNET

Yabancı adlı iş yerleri üzerine yapılmış bir araştırma ile ilgili olarak Ömer Demircan'ın XIV. Dilbilim Kurultayı'na sunduğu bildirinin tam metnini http://turkoloji.cu.edu.tr/DIL%20SORUNLARI/demircan.pdf adresinden okuyabilirsiniz.

İthal ürünlerin satışında karşılaşılan sorun ise kullanım kılavuzlarında Türkçeye yer verilmemesidir. Alınan ürünlerin kullanım kılavuzunda on beş yirmi dil bulunmasına karşılık Türkçe kılavuzun olmaması ana dilimize duyarsızlığın açık bir göstergesidir. Kimi ithalatçı kuruluşlar bu eksiği gidermek için kılavuzdaki bilgilerin bir özetini çıkarıp minicik harflerle farklı bir kâğıda basıp ürünün üzerine veya kutusuna yapıştırıyor.

Kullanım kılavuzlarında Türkçeye yer verilmemesi bir dil sorunu olmanın ötesinde tüketici sorunu olarak da kendisini göstermektedir. Birkaç yıl önce gazetelerimiz bu sorunu gündeme getirdiğinde kaz tüyü kazak alan bir kullanıcının yaşadığı sorun da haber konusu olmuştu. Kazağın yıkama ve kurutma ile ilgili işlemlerin nasıl yapılması gerektiğini belirten kullanım kılavuzu yalnızca İngilizce yazılmıştı. Tüketici kazağın etiketinde gördüğü çamaşır makinesinde yıkanabileceği işaretini dikkate alarak kazağı çamaşır makinesinde

yıkamıştı. Makineden çıkan kazağın tüylerinin birbirine dolaştığını gören tüketici soluğu satıcı da almış ve şikâyetçi olmuştu. Ancak satıcı İngilizce kullanım kılavuzunda bir uyarı olduğunu, çamaşır makinesinde yıkanması durumunda üç adet tenis topunun da kazan içerisine konulması gerektiğinin yazıldığını, bu yapılmadığı için yıkama sırasında kaz tüylerinin toplandığını söyleyerek hatanın kullanıcıdan kaynaklandığını söylemişti. Kazak makinede yıkanırken tenis topları dönen kazan içerisinde bir o yana bir bu yana gidip tüylerin toplaşmasını önlüyormuş. Tüketici İngilizce bilmediğinden kılavuzdaki bu uyarıyı anlayamamış, doğrudan çamaşır makinesine attığı kazak zarar görmüş.

Yaşanan bu olay kullanım kılavuzlarında Türkçeye yer verilmemesinin tüketiciye vereceği zararı açıkça gösteriyor. Giyeceğin veya bir elektronik aygıtın, bir eşyanın kılavuzunun anlaşılamaması yüzünden zarar görmesi maddi kayıplara yol açar. Bir yiyeceğin, bir ilacın, bir vitamin hapının kullanımıyla ilgili bilgilerde Türkçeye yer verilmemesi ise insan sağlığını ve yaşamını tehlikeye atacaktır. Özellikle yurt dışından getirilen ilaçlarda, vitaminlerde Türkçe kullanım kılavuzu yer almaması, giderilmesi söz konusu olamayacak sorunlara yol açabilmektedir. İthal kimi ilaçlarda, vitamin haplarında şişe üzerine yapıştırılan küçük kâğıtlarda çıplak gözle okunamayacak kadar minik harflerle yazılan kullanım bilgilerinin yetersizliği insan sağlığını tehdit etmektedir.

Kullanım kılavuzlarında Türkçeye yer verilmemesi durumunda uygulanacak ceza mevzuatımızda yer almaktadır. Ancak bunun için tüketicinin hakkını araması ve şikâyetçi olması gerekir. Böyle bir durumda Türkçe kullanım kılavuzu bulunmayan her üründen kaçar adet varsa her birin için ayrı ayrı ceza uygulanmaktadır. Bu konuda tüketicinin duyarlı davranması gerekmektedir.

KİTAP

Türkçenin özelliklerini, tarihçesini ve karşı karşıya bulunduğu sorunları ele alan ve çözüm önerileri sunan Ekrem Erdem'in *Bizimki Türkçe Sevdası* adlı kitabından yararlanabilirsiniz. (Türkiye Dil ve Edebiyat Derneği Yay., İstanbul, 2012).

Sorunların Çözümü

Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunların çözümü için öncelikle toplumda Türkçe bilincinin yaygınlaştırılması ve dilin öneminin kavratılması gerekmektedir. Eğitim sistemimiz Türkçeyi sevdirecek, benimsetecek nitelikte yeniden düzenlenmelidir. Radyo ve televizyon kuruluşları, basın yayın organları; toplumda Türkçe bilincinin geliştirilmesi, doğru ve güzel Türkçenin yaygınlaştırılması konusunda etkin olabilirler. Eğitim kurumlarından sonra bu konuda en büyük sorumluluk radyo ve televizyon kuruluşlarına, basın yayın organlarına düşmektedir. Kitle iletişim araçlarında bozuk dil kullanımı nasıl bir anda yaygınlaşıyorsa doğru ve güzel Türkçe kullanımı da bir anda yaygınlaşacaktır. Bu konuda ödüllendirici olmak gerekir. Türk Dil Kurumu, RTÜK gibi kurumların topluma örnek olacak biçimde doğru ve güzel Türkçeyi kullanan yazar, gazeteci, tiyatrocu, spiker ve sunucuyu ödüllendirmeye devam etmesi yararlı olacaktır. Bununla birlikte dilin kullanıldığı alanlarda yasal boşlukların giderilmesi, kuralların belirlenmesi yararlı olacaktır. Örneğin şirket adının tescil edilmesi uygulaması iş yeri ve ürün adlandırını da kapsayacak biçimde genişletilebilir. Diline önem veren her gelişmiş ülkede olduğu gibi biz de Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunların çözümünde üzerimize düşen görevi yerine getirmeliyiz. Türkçeye her zaman önem veren Atatürk'ün özellikle vurguladığı gibi: *Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır…*

Özet

AMAÇ 1 *Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunların kaynaklarını belirleyebilmek*

Türkçenin kullanımı sırasında sözcüklerin yanlış söylenmesi ve yazılması, bazı sözcüklere yanlış anlamlar yüklenmesi; konuşma dilinde ve yazı dilinde cümledeki ögeler arasındaki uyumsuzlukların yol açtığı anlatım bozukluklarının yanı sıra olur olmaz her yerde yabancı kökenli sözcüklere yer verilmesi, iş yerlerinde, ürünlerde yabancı adlar kullanılması genellikle dilin bir sorunu olarak algılanmaktadır. Kişilerin söz varlığının sınırlı hatta kısır olması da Türkçenin bir eksikliği gibi görülür.

Bunlar Türkçeden kaynaklanan sorunlar değildir. Türkçe gerek ses yapısı ve ses uyumları gerek biçim özellikleri ve sözcük türetme yeteneği gerek söz varlığı ve anlatım gücü ile yeryüzündeki birçok dil gibi kendi kendisine yeten özelliklere ve iç zenginliğine sahiptir. Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunların bir bölümü aslında konuşurlarının yaşadığı sorunlardır. Bunlar Türkçenin özelliklerini yeterince kavrayamamış, söz varlığının anlatım gücü ile donanamamış, kendi yetersizliklerinin nedenini Türkçeye bağlayan, bu yüzden de yabancı sözcüklerin cazibesine kapılmış kullanıcıların sorunudur. Sorunun kökeninde ise küresel bir etkilenmenin varlığını belirtmemiz gerekiyor.

Sınırların ortadan kalkması, kitle iletişim araçlarının uydular aracılığıyla dünyanın her yerini kapsama alanlarına alması, sanal ortamda sınırsız erişim dünyadaki pek çok ülkeyi, kurumu, düşünceyi etkilediği gibi dilleri de etkilemiştir.

Sosyal medyanın da yaygınlaştığı günümüzde önce dil etkilenmektedir. Geçmişte bir yabancı sözcüğün bir dile yerleşmesi yıllar, yüzyıllar alırken bugün artık bir yabancı sözcük birkaç dakika içinde kullanım alanı kazanmakta, kitle iletişim araçları ve basın yayın organları sayesinde de birkaç gün içinde dile yerleşmektedir.

AMAÇ 2 *Türkçenin kullanımında yaşanan güncel sorunları ayırt edebilmek*

Türkçenin gündelik yaşamda, öğrenim hayatında, kitle iletişim araçlarında ve sosyal medyada kullanımında yaşanan sorunların başında Türkçeye karşı kayıtsızlık ve duyarsızlık, toplumda Türkçe bilincinin gereğince yaygınlaşmamış olması sorunu öncelikle dikkatleri çekmektedir.

Kitle iletişim araçlarında örnek bir dil kullanımı beklenirken söyleyiş bozukluklarının ve anlatım yanlışlarının yaşandığı yayımlar toplumun dilini büyük ölçüde etkilemektedir. Radyo ve televizyonlardaki haber programlarında bin sözcüğün kullanıldığı, ilk yüz sözcüğün ise bu söz varlığının neredeyse yüzde ellisini oluşturduğu ortaya konulmuştur. Bu veri, haber programlarının birkaç yüz sözcükle hazırlandığını göstermektedir.

Radyo ve televizyon yayımlarının yaygınlaşması, dinleme ve izleme oranlarının yükselmesi Türkçe açısından olumlu ve yararlı bir gelişme olması gerekirken yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Söyleyiş bozuklukları, cümle düşüklükleri, yanlış sözcük kullanma, Türkçenin söz varlığında bulunmayan yabancı sözcüklere yer verme, kaba dil ve argo gibi olumsuzluklar radyo ve televizyon yayınlarında sınırsızca yapılınca bu yanlışlar toplumun, özellikle de genç kuşakların diline yerleşmiştir. Yayımcılığın kısır bir söz varlığıyla yapılması ise bir başka sorundur.

Türkiye'deki kullanıcılarının dünya ortalamasına göre üst sıralarda bulunduğu göz önüne alındığında sosyal medya, Türkçenin kullanımı açısından yeni ve yaygın bir ortam olarak öne çıkmaktadır. Sınırlı sayıda harfin kullanılabildiği ortamlarda sözcüklerde ünlü harfleri yazmadan yalnızca ünsüzlerle yazışma, büyük harf ile ilgili kurallara aykırılık, sözcüklerin yazımında özensizlik gibi olumsuzluklar dikkat çekmektedir. Karakter sınırlamasının bulunmadığı akıllı telefonlardaki iletişim uygulamalarında da yazım kurallarına aykırı yazışma biçimleri hızla yayılmaktadır. Bu da sosyal medyanın dilin kullanılması açısından özen gösterilmesi gereken yeni ve önemli bir iletişim ortamı olduğunu göstermektedir.

Sözcüklerin kural dışı söyleyişleri ve yazımları Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunlardan en dikkat çekici olanıdır. Söyleyiş yanlışlarının anlam bozukluğuna da yol açtığı görülmektedir. Sınırlı sayıdaki sözcüklerle konuşma ve yazma ise iletişimsizlik sorununu karşımıza çıkarmaktadır.

Yabancı dille öğretim yapılması ve alıntı terim kullanımının yaygınlaşması Türkçenin bilim dili olarak gelişmesinin karşısında önemli bir engeldir.

İş yerlerinde yabancı ad kullanılması, ürünlere yabancı adlar verilmesi, kullanım kılavuzlarında Türkçenin yer almaması tutumları ise iş yaşamında dilin durumunu ortaya koyan somut örneklerdir.

Bu sorunlar karşısında için öncelikle toplumda Türkçe bilincinin yaygınlaştırılması ve dilin öneminin kavratılması gerekmektedir. Eğitim sistemimiz Türkçeyi sevdirecek, benimsetecek nitelikte yeniden düzenlenmelidir. Radyo ve televizyon kuruluşları, basın yayın organları; toplumda Türkçe bilincinin geliştirilmesi, doğru ve güzel Türkçenin yaygınlaştırılması konusunda etkin olabilirler.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi gerçek anlamda dilin sorunudur?
a. Sözcüklerin yanlış söylenmesi
b. Sözcüklerin yanlış yazılması
c. Sözcüklere yanlış anlamlar yüklenmesi
d. Olur olmaz her yerde yabancı kökenli sözcüklere yer verilmesi
e. Konuşucuların dillerine gerekli özeni göstermemesi

2. Bir dile yabancı dilden sözcüklerin girişinin nedeni aşağıdakilerden hangisiyle **açıklanamaz?**
a. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla
b. Kültürler arasındaki sınırların ortadan kalkmasıyla
c. O dilin söz varlığının gelişmiş olmasıyla
d. Sanal ortamda erişimle
e. Sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla

3. Aşağıdaki alanlardan hangisinde dilde yaşandığı gibi bir etkileşim yaşanır?
a. Madencilik alanında
b. İnşaatçılık alanında
c. Balıkçılık alanında
d. Ormancılık alanında
e. Kuyumculuk alanında

4. "*Şimden gerü divanda, dergâhta, bargâhta, çarşıda ve bazarda Türkçeden başka dil konuşulmaya*" diyerek ferman çıkaran kişi aşağıdakilerden hangisidir?
a. Kanuni Sultan Süleyman
b. Fatih Sultan Mehmet
c. Sokollu Mehmet Paşa
d. Karamanoğlu Mehmet Bey
e. Mustafa Kemal Atatürk

5. *Garibname* adlı eserinde Türkçe bilincinin oluşmamasından *Türk diline kimsene bakmaz idi / Türklere hergiz gönül akmaz idi* diye yakınan şair aşağıdakilerden hangisidir?
a. Âşık Paşa
b. Yunus Emre
c. Fuzuli
d. Nedim
e. Nabi

6. Döneminde ilginin Arap ve Acem diyarlarından gelenlere, dolayısıyla Arapça ve Farsça yazanlara yöneldiğini dizeleriyle ifade eden şair aşağıdakilerden hangisidir?
a. Karacaoğlan
b. Bağdatlı Ruhi
c. Mesihî
d. Baki
e. Şeyh Galip

7. Türk Dil Kurumunun yabancı kökenli sözlere önerdiği karşılıklardan hangisi aşağıda doğru olarak eşleştirilmiştir?
a. Anchorman – ağaç parkı
b. Mortgage - bezdiri
c. Arboretum – köprü yol
d. Selfie - özçekim
e. Viyadük – ayaküstü

8. Aşağıdakilerden hangisi *söyleyiş* teriminin eş anlamlısıdır?
a. Yazım
b. İmla
c. Sesletim
d. Söz varlığı
e. Ölçünlü

9. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinde /a/ sesi ince olarak söylenmeli ve düzeltme işareti ile yazılmalıdır?
a. Nasip
b. Fakir
c. Kalem
d. Dekan
e. Hikaye

10. Türkçede karşılığı bulunduğu hâlde yabancı kökenli sözlerin kullanılması özenti alıntısı olarak adlandırılır. Aşağıdakilerden hangisinde özenti alıntılarının Türkçe karşılığı doğru **gösterilmemiştir?**
a. Trend - uzlaşma
b. Show - gösteri
c. Transformasyon – değişim, dönüşüm
d. Konsensüs – uzlaşma, oydaşma
e. Performans - başarım

Okuma Parçası

ADANA'NIN ŞALGAMI NASIL 'SHALGAM' OLDU ?

Son yıllarda, iş yeri adlarındaki yabancılaşma pek çok kişinin dikkatini ve tepkisini çekiyordu. Toplum olarak Türkçeye karşı kayıtsızlığımız, iş adamlarımızı ve esnafımızı da etkilemişti. Marka adı olmamasına rağmen iş yerlerinde yabancı kaynaklı kelime kullanımı giderek yaygınlaşıyordu. İş yerlerine Türkçe ad vermek dururken yabancı kaynaklı adlar verilmesi; caddelerimizin, sokaklarımızın görüntülerini de yabancılaştırmıştı. Caddede yürürken mağaza adlarına bakan kişi; Türkiye'de mi, yabancı bir ülkede mi olduğunu anlayamıyor. Birkaç yıl önce Türk Dil Kurumu, bir caddedeki iş yeri tabelalarının fotoğrafını afiş yapmıştı. Afişte tek bir cümle vardı: Burası Türkiye mi? Gerçekten de Türkiye'de mi yaşıyorduk?

Aklı başında pek çok kişi, iş yeri adlarında yabancı kaynaklı kelimelerin kullanılmasını tepkiyle karşılıyordu ama bu tepkiler iş yeri adlarındaki yabancılaşmayı önleyemedi. İş yerine yabancı ad verme, zamanla moda hâline geldi.

Oysa yakın geçmişte, çok değil otuz kırk yıl önce, herkes iş yerine Türkçe adlar koymak için birbiriyle âdeta yarışırdı.

Adana'da ilkokula giderken okul yolumun üzerinde bir kasap vardı: Gök Kuşağı Kasabı. Tabelada benekli bir kuzu resminin üzerinde kasap dükkânının adı gök kuşağının renkleriyle yazılmıştı. Yine o yıllarda Adana'nın Çakmak Caddesi'nde Altın Bakkal vardı. Atatürk Caddesi'nde bugün Klik diye bir iş yerinin açıldığı yerde ise İlk Bahar Kıraathanesi (o yıllarda ilkbahar ayrı yazılırdı) bulunuyordu. Kısacası pek çok iş yerinin adı Türkçe idi. Herkes iş yerine Türkçe, hem de kaynaklarını Eski Türkçe döneminden alan adlar koyardı. Sonra ne oldu? *Altın Bakkal*, önce marketlerle, sonra da süper marketlerle yarışamadı, hiper market çağını göremeden kapandı gitti. *İlk Bahar Kıraathanesi* bir holdinge satıldı, yıkıldı. Daha sonra yerine iş merkezi kuruldu. *Gök Kuşağı Kasabı* ise birkaç yıl önce modaya uydu ve *Rainbow Kasabı* oldu.

Hemen her şehrimizde, hatta ilçemizde benzer olaylar yaşanmıştır, yaşanıyordur.

Adana'nın en verimli topraklarında, göbekli marulların yetiştirildiği bereketli topraklar üzerinde büyük bir alışveriş merkezi kuruldu: *M1 Tepe*... M1 diye yazdığıma bakmayın, burayı kuranlar "Me bir" demiyor, "Em bir" diyor... "Em van" demediklerine şükrediyorum... Bu Alışveriş merkezinde yabancı kaynaklı iş yeri adları hemen dikkat çekiyordu: *Real, Cinemaxx* ve başkaları...

Bu alışveriş merkezinde dikkatimi çeken başka iş yeri adları da oldu. Birkaç iş yeri, Türkçe ad taşıyordu ama bu adların yazılış şekilleri Türkçeye uygun değildi: Adana'nın meşhur şalgamını satan bir iş yeri, tabelasına *Shalgam* diye yazmıştı. Hemen yanındaki kuru yemişçinin tabelasında ise *Yemish* yazıyordu... Lokantaların olduğu bölümde ise Adana kebabı satan kebapçının tabelasında *Kebabchi* vardı.

Böyle bir şey nasıl olur? Bunu kim, hangi düşünce ile yapıyor anlamak mümkün değil. Bu, Türkçeyi bir İngiliz gibi, bir Amerikalı gibi yazmaktan başka bir şey değildir.

Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın

Kaynak: Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Şubat 2001 sayısı, S. 590, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yaşamın İçinden

"Sosyal medyanın dile etkisi"

Feyza Hepçilingirler

Sosyal medya hayatımıza ve dilimize iyice yerleşti. Sosyalleşmek ve iletişime geçmek için ona başvuruyoruz. Peki sosyal medya dilimizden ve ilişkilerimizden bir şeyler de götürüyor mu?

SOSYALLEŞMEK İSTERKEN…

Yaşamı çeşitli yönlerden değiştiren, yeni bir yaşam tarzı yaratan sosyal medyanın olumsuz etkileri, sağladığı kolaylıklar ve olanakların yanında çoğunlukla göz ardı edildi. Bir bilgi kirliliğine yol açıyordu ama bilgiyi akıl almaz bir hızla ulaşılır kılmasının yanında bu kirlilik görmezden gelinebilirdi. Her türlü yayına günü gününe ulaşma olanağı veriyordu. İnsanları kaynak arama zorunluluğundan kurtarıyordu. İstediğiniz sözcük ya da kişiyle ilgili bilgiyi, saniyelerle ölçülen kısalıktaki bir zamanda önünüze serebiliyordu. Gerçek isim kullanma zorunluluğu getirmediği için güvensizlik uyandırıyordu ama dünyanın bütün ortak iletişim kapılarını önünüze açma gücünün yanında bunun lafı bile edilmezdi. Şimdi dönülüp bakıldığında, öncesini anımsamakta güçlük çekeceğimiz yepyeni iletişim yolları açtı. En başta erişim gücü bakımından farklılık yarattı. Hem kullanıcıların bu medyaya erişimi hem de iletilerin hedef kitleye ulaşımı inanılmaz bir hıza ulaştı. Bu hız, ayrıntılara özen göstermeyi gereksiz ve anlamsız bir uğraş, bir çeşit külfet düzeyine indirdiği için bu özenin göz ardı edilmesine yol açtıysa da durum fazla önemsenmedi.

Yeterince kulak vermemişseniz bir TV haberine, koyduğunuz yeri unutmuşsanız birkaç gün önceki gazeteye ulaşmanız olanaksıza yakınken sosyal medya her an, her yazılana ulaşma olanağı sağlıyordu; üstelik herkesin kullanımına sonuna kadar açıktı.

Yaygın medyada yabancılaşma çoktan başlamış; televizyonlarımızın adları Star, Show, Flash; gazetelerimizin adları Star,

Radikal olmuştu zaten; sosyal medyada blog'laşma başlayınca *"blogger"* sözcüğü de girdi dile, *"domain"* sözcüğü de girdi. İletişim, *"Results for webmaster genel konular"* gibi İngilizce - Türkçe karışımı bir dille sürmeye başladı.

Bu durumun yol açtığı en tehlikeli oluşum gençlerin ve çocukların, İngilizcenin bu gösterişli üstünlüğü yüzünden kendi dillerini gözden çıkarmaları oldu. İngilizceleşmeyi çağdaşlık saymak, büyüklerden çocuklara geçti. Türkçeyi emanet edeceğimiz gençler, kendi dillerini sahip çıkılmaya değer görmemeye başladılar.

Okullarına Türkçe konusunda konuşma yapmak için gittiğim delikanlı, konferans salonunda bana karşı çıkacak cesareti gösterememişse de sonrasında benim Türkçe ile ilgili kaygılarıma katılmadığını bildirme gereğini duyup şöyle bir e-mektup göndermişti bana:

"iyi günler ben pazartesi günü konuşma yaptığınız (…) kollejinden 10. sınıf bir öğrenciyim pazartesi günü konuşmanızda belirtiğiniz türkçenin bozulması hakkındaki görüşünüzü yanlış buluyorum. Siz türkçe'nin bozulduğunu söylediniz fakat ben türkçenin dünyadaki birçok dil gibi yok olmaya mahkum olduğunu düşünüyorum çünkü dünyada uluslar arası bir dil olduğu sürece ulusal bir dil varlığı mümkün değildir"

Türkçenin ortadan kalkmak zorunda olduğunu bu çocuğa düşündürenin kim ve ne olduğunu bulmak zor; böyle düşünen birinin Türkçeye özen göstermesinin beklenemeyeceğini kestirmek ise son derece kolay.

Sosyal medya, zaman zaman "Gezi Direnişi"nde olduğu gibi, zekâ pırıltılı sloganların yer aldığı parlak bir sahne görünümü alsa da genellikle bir onaylama ya da karşı çıkma duvarı olarak işlev görüyor. Dile getirilmek istenen düşüncenin alt yapısı kurulmadan, hangi olguların etkisiyle bu kanıya varıldığı, bu görüşün nasıl ortaya çıktığı, neden duyurulmak istendiği açıklanmadan; daha doğrusu bunlar üzerinde kafa yorulmadan paylaşma yoluna gidilmekte. Çünkü çok hızlı bir döngü söz konusu… Kısa kısa cümlelerle yorumlar yapılması, meramın anlatılması ile yetinmenin düşünce iletmek sanılması bu yüzden. Hız o kadar yüksek ki, o hıza yetişme telaşı, zaten yeni düşünceler üretmeye pek fırsat vermiyor. Facebook'ta bir tık ile beğendiğinizi bildirebilme olanağı, birkaç sözcüklük yorumları bile gereksiz kıldı. Yazıların arasına serpiştirilen güller, sapı kırık çiçekler, rengârenk kalpler; gülen, üzülen, göz kırpan, şaşakalan yüzler, duyguları iletmeyi kolaylaştırdı ama aynı zamanda duyguları sınırlandırdı da. Şekillerle ifadesini bulamayan duyguların hayatımızdaki varlığı kuşkulu duruma girdi. Sonuç olarak Türkçenin düşünce dili olarak gelişmesi, düşünmeyi gerektirmeyen anlık yorumlar yüzünden, duygu dili olarak gelişmesi, şekillerle ifade edilenler dışındaki duygulara kapıları kapatması yüzünden sekteye uğradı, uğruyor.

Sosyal medyada varoluş, ya ulaşılabilen haberlere yorum yaparak ya hoşa giden fotoğraf ve videolar paylaşılarak ya da özel yaşamdan kareler kamuoyunun görüş ve beğenisine sunularak sürdürüldü.

Anlatım o kadar dağıldı ki herkese açık yazışmalar, *"bu bır evanescence ıkı artıı duman haykoo Rock ın Krallarıı"* örneğinde olduğu gibi, ne dendiği anlaşılmayan, şifreliymiş gibi bir görüntüye büründü.

Daha sonra nereye gider, kestirmek zor ama sosyal medya aracılığıyla genişleyen sanal âlemde Türkçe şu anda, aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi, karikatüre dönüşmüş durumda: aynı yaratıga benziyoo
ne alaka yaratik zaten :D yaratıcı deil
n€ €nt€r€san ya bu kadunun n€r€sin€ aşık oldun kii :D
Hayallermdekine benzio.d
ya kendı resmını kaysana fceye cnm yaa
şeytanın elçisi heralde yaratıga benzıyo"

Kaynak: http://www.bbc.co.uk/academy/turkish/article/art20140422105728786

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız yanlış ise "Sorun Dilde mi Konuşurlarda mı?" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c	Yanıtınız yanlış ise "Sorun Dilde mi Konuşurlarda mı?" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise "Sorun Dilde mi Konuşurlarda mı?" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Kullanımında Yaşanan Sorunlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Kullanımında Yaşanan Sorunlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Kullanımında Yaşanan Sorunlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız yanlış ise "Yabancı Sözlerin Yoğunluğu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise "Söyleyiş Bozuklukları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e	Yanıtınız yanlış ise "Söyleyiş Bozuklukları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Yabancı Sözlerin Yoğunluğu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Son yıllarda iletişim alanında yabancı kökenli terimler ve sözcükler kullanım alanına çıkmaktadır. Türkçeye giren bu yabancı kökenli sözcük ve terimlerin neredeyse tamamı İngilizce kökenlidir. Cep telefonlarının akıllı telefona dönüşmesinden sonra içeriğindeki uygulamaların adlandırılmasından, yazılımların içeriğine kadar yabancı kökenli sözcük ve terimler gündelik dilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu telefonlarla kullanıcının kendi görüntüsünü çekmesi *selfie* olarak adlandırılırken bu sözcük Türkçeye girmiştir. Türk Dil Kurumu bu söze karşılık *özçekim* sözünü önermiştir. Sosyal medyada kullanıcıların yüklediği görsel malzemeyi, durum güncellemesini okuyan kişinin beğenisini bildirme eylemini *like etmek* diye adlandırması dikkat çekmektedir. Oysa Türkçede *beğenmek* sözü bulunmaktadır.

Sıra Sizde 2

Yakın geçmişte bazı televizyon dizilerinde izleyiciye ilgi çekici gelmesi, dikkat çekici olması gibi düşüncelerle *oha filan oldum, o kadan ki, yaaane* gibi ifadeler kullanılıyordu. Bu sözler toplumda bir moda olarak hızlı bir biçimde yayıldı. Gençlerin, çocukların dilinde kendisine yer edindi. Bu türden söyleyişler toplumda eleştirildi. RTÜK'ün, bu dizilerin yayımlandığı kanalları uyardığı da oldu. Ancak bu dizilerin yayımdan kalkmasından sonra zamanla bu söyleyişler de kullanım sıklığını yitirdi. Ancak yeni diziler yayımlanmaya başlandığında benzer sorunlar bu kez de yeni dizilerde yaşanmaya başlandı. Bütün bunlar şunu gösteriyor: Her dönemde dilde ölçün (standart) dışı kullanımlar ortaya çıkabilmekte, bunlar özellikle genç kuşaklara cazip gelmektedir. Moda olan bu sözler yaygınlaşsa da bir süre geçtikten sonra unutulmaktadır. Ancak bu zaman dilimi içerisinde Türkçenin genç kuşaklarca kullanımı etkilenmekte ve dilimiz bozulmaktadır.

Sıra Sizde 3

Cep telefonlarının yaygınlaşmasıyla kısa mesajlarda, akıllı telefonların gelişmesiyle de çeşitli iletişim uygulamalarında Türkçe karakterlerin kullanılmaması, ünlü harflerin atılarak ünsüzlerle yazışma yapılması, büyük harfin kullanılması gerektiği yerlere dikkat edilmemesi yeni bir yazım sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. *Merhaba* yerine *mrb*, *selam* yerine *slm*, *iyiyim* yerine *iiii* gibi yazılışlar gittikçe yaygınlaşmıştır. Bunlar iki kişi arasında yazışma biçimi olarak kalsa üzerinde durulmaya değmez. Ancak özel yazışmalarda görülen bu aykırı biçimler genel kullanıma da yansımakta, yalnızca sosyal iletişim ortamlarında değil dilin kullanıldığı genel alanlarda da görülmektedir. Sorun, özel yazışmalarda görülen bu olumsuzlukların alışkanlığa dönüşerek genelleşmesidir.

Sıra Sizde 4

Uzun ünlülü sözlerin kısa, kısa ünlülü sözlerin uzun söylenişi bir söyleyiş bozukluğudur. Ancak Türkçede bazı sözcüklerde uzun ve kısa ünlü aynı zamanda anlam ayırt edici ögedir. İlk hecesi uzun söylenen ve yazım kuralı gereği düzeltme işareti ile yazılan *âdet* "bir şeyi eskiden beri görüldüğü gibi yapma alışkanlığı" anlamındadır. İlk hecesi kısa olan *adet* ise sayma, ölçme, tartma vb. işlerin sonunda bulunan birimlerin kaç olduğunu bildiren sözdür. Gelenek anlamındaki *âdet* sözü kısa söylenirse bu söyleyiş yanlışı anlam karışıklığına da yol açarak sayı bildiren söz anlamındaki *adet* ile karışır. Bu karışıklığa yol açmamak için uzun ünlülü sözcük düzeltme işareti ile gösterilir. Benzer durum *vâris* sözü için de geçerlidir. "Bir mirastan yasalar gereğince yararlanan kimse, mirasçı" anlamındaki *vâris* sözünün ilk hecesi uzun ünlülüdür ve düzeltme işareti ile gösterilir. Toplardamar genişlemesi sonucunda ortaya çıkan bir hastalık olan *varis* sözünün ilk hecesi ise kısa söylenir. Mirasçı anlamındaki *vâris* sözünün ilk hecesinin kısa söylenmesi durumunda söyleyiş sorununun yanı sıra anlam karmaşası da ortaya çıkacaktır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Aksan, D. (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları.* Multilingual Yayınları, İstanbul.

TDK. (2011). *Türkçe Sözlük,* 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tosunoğlu, M. (1999). "Kelime Servetinin Eğitim Öğretimdeki Yeri ve Önemi", *Millî Eğitim Dergisi,* Sayı:144, Ankara.

Yılmaz, Ş. Vd. (2011). *İktisat Terimleri Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.